

Elsüllyedt Mohács

Sunken Mohács

Újabb tanulmányok
a mohácsi csatával kapcsolatos
kutatások eredményeiből

New studies using the research achievements
relating to the Battle of Mohács

Elsüllyedt Mohács

Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből

Sunken Mohács

New Studies Using the Research Achievements relating to the Battle of Mohács

ELSÜLLYEDT MOHÁCS

Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből

Sunken Mohács

New Studies Using the Research Achievements relating to the Battle of Mohács

JANUS PANNONIUS MÚZEUM
Martin Opitz Kiadó
DUNA-DRÁVA NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG
HADSZÍNTÉRKUTATÁS MOHÁCS 500

BUDAPEST
2023

A kötet a

támogatásával valósult meg.

A kötet a Janus Pannonius Múzeum 1159/2023. (IV. 27.) kormányhatározat által támogatott Mohács 500 csatatérkutatási projektjének keretében készült.

Szerkesztő
Varga Szabolcs

Olvasószerkesztő
Bertók Krisztina

Borítóterv
auri grafika

Borítóképek
Nehézlovas hagyományőrző (Fotó: Schnell Tamás)
Hunyadi Mátyás aranyforintja (Janus Pannonius Múzeum)

Hátlapi képek
Hans Thalhofer: Lovas párbaj (MS Thott.290.2° 124ʳ)
A III. számú tömegsír az 1976-os feltárás idején (részlet) (Janus Pannonius Múzeum)

Előzék
A Janus Pannonius Múzeum által vezetett Mohács 500 csatatérkutatási program keretében talált fémleletek a csatatér környezetéből

Utózék
Janus Pannonius Múzeum által vezetett Mohács 500 csatatérkutatási program keretében felgyűjtött főbb tárgytípusok

A térképeket készítette
Haramza Márk

© A szerzők
© Martin Opitz Kiadó
© Janus Pannonius Múzeum

ISBN 978-615-6388-54-4

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Kiadja:
Martin Opitz Kiadó – Janus Pannonius Múzeum
Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatóság – Mohács 500 Egyesület

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

A Martin Opitz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

TARTALOM

Varga Szabolcs: Előszó 7
Szabolcs Varga: Foreword 7

Bertók Gábor – Neményi Réka – Simon Béla: Az 1526. évi mohácsi csatához köthető tömegsírok felfedezésének története és a III. számú tömegsír új feltárásának eredményei 9
Gábor Bertók – Réka Neményi – Béla Simon: The History of the Discovery of the Mass Graves associated with the Battle of Mohács in 1526 and the Achievements of the New Excavation of Mass Grave No. 3. 19

Neményi Réka – Haramza Márk – Győrffy-Villám Zsombor – Bertók Gábor: A III. számú tömegsír régészeti leletanyaga 21
Réka Neményi – Márk Haramza – Zsombor Győrffy-Villám – Gábor Bertók: The Archaeological Remains of Mass Grave No. 3 27

De Andrés Marcos – Kocsmár Réka – Molnár Erika – Vig Viktor – Bereczki Zsolt – Pálfi György: A Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsírja feltárásának befejezése és a csontvázmaradványok feldolgozásának első lépései 53
Marcos De Andrés – Réka Kocsmár – Erika Molnár – Viktor Vig – Zsolt Bereczki – György Pálfi: The Completion of the Excavation of the Mass Grave No. 3 at the National Memorial Site of Mohács and the First Steps of the Anthropological Studies of the Human Skeletal Remains 67

Vig Viktor – Pálfi György– Szabó Árpád – Bereczki Zsolt: A mohácsi III. számú tömegsír csontvázain megfigyelt perimortem sérülések előzetes oszteoarcheológiai vizsgálatának eredményei 69
Viktor Vig – György Pálfi – Árpád Szabó – Zsolt Bereczki: Preliminary Results of the Osteoarcheological Investigation Targeting Perimortem Lesions in the Skeletal Material of Mass Grave No. 3 in Mohács 79

Szabó Árpád – Mai Tímea: Módszertani javaslat a III. számú tömegsírban nyugvók sérüléseinek vizsgálatához 81
Árpád Szabó – Tímea Mai: Recommended Methodology for the Examination of the Injuries of the Remains in Mass Grave No. 3 in Mohács 106

Varga Szabolcs: Megjegyzések a mohácsi csata utáni kivégzések kérdéséhez 107
Szabolcs Varga: Comments on the Executions after the Battle of Mohács 116

Polgár Balázs: Történelmi csataterek kulturális örökségvédelme Magyarországon 117
Balázs Polgár: Cultural Heritage Protection of Historic Battlefields in Hungary 130

Kruppa Tamás: Az 1501. évi oszmánellenes velencei–magyar–pápai szövetség a velencei követjelentések fényében 131
Tamás Kruppa: The Anti-Ottoman Venetian-Hungarian Papal Alliance of 1501 according to the Venetian Ambassadors' Reports 136

Nemes Gábor: Oszmánellenes segítség helyett császárellenes liga? Giovanni Francesco Capi pápai nuncius missziója 1526-ban 137
Gábor Nemes: An Anti-Imperial League instead of Anti-Ottoman Help? Papal Nuncio Giovanni Francesco Capi's Mission of 1526 143

Kovács Viktória: A véres kard körülhordozása a Magyar Királyságban Mohács előestéjén 145
Viktória Kovács: Carrying around the Bloody Sword before the Battle of Mohács 154

Négyesi Lajos: Az 1526. évi hadjárat oszmán forrásainak ellentmondásai 155
Lajos Négyesi: Contradictions in the Ottoman Sources of the 1526 Campaign 166

Kanász Viktor: Az ifjú király és a meggondolatlan hadvezér. Új források II. Lajos és a mohácsi csata kora újkori megítéléséhez 167
Viktor Kanász: The Young King and the Reckless General. New Sources for the Early Modern Interpretation of Louis II and the Battle of Mohács 175

B. Szabó János: „Belebukott Csele patak árkába". Adalékok II. Lajos halála lehetséges helyszínének kutatásához – egy „többéves vita" margójára 177
János B. Szabó: "He Fell Into the Ditch of Stream Csele". Additions to the Research on the Possible Site of King Louis II's Death – On the Margin of a Many-Year-Long Debate 182

Orovicz Viktor: Újabb adatok II. Lajos király haláláról 183
Viktor Orovicz: New Data on the Death of King Louis II 193

Gábris Gyula: Természetföldrajzi észrevételek a mohácsi csatamező legújabb kutatásainak eredményeihez 195
Gyula Gábris: Natural Geographic Observations on the Latest Research Achievements connected to the Battlefield of Mohács 208

Viczián István – Szeberényi József – Szávoszt-Vass Dániel – Drusza Tamás: A mohácsi teraszos sík holocén felszínfejlődése és az 1526. évi mohácsi csata környezetének vízrajzi és geomorfológiai rekonstrukciója 209
István Viczián– József Szeberényi – Dániel Szávoszt-Vass – Tamás Drusza: The Holocene Landform Evolution Of The Mohács Terraced Plain: A Hydrographical and Geomorphological Reconstruction of the Presumed Site of the 1526 Battle of Mohács 251

Dénes József: Földvártól Udvarig. Hol lehetett a Brodarics István tudósításában szereplő falu? 253
József Dénes: From Földvár To Udvar. Where was the Village Mentioned in István Brodarics's Report? 259

S. Laczkó András: Az állandóság változatai. A Mohács-toposz használata a 18–19. századi költészetben 261
András S. Laczkó: Versions of Permanence. The Use of the Topos "Mohács" in 18th–19th Century Hungarian Poetry 270

Papp Júlia: „A Mohácsi Temetés". Perényi Imréné Kanizsai Dorottya az irodalomban és a képzőművészetben 271
Júlia Papp: „The Funeral of Mohács". Imre Perényi's Widow, Dorottya Kanizsai in Literature and Fine Arts 288

ELŐSZÓ

Az 1526. évi mohácsi csata monstrumként telepszik rá a magyar történelemre közel ötszáz éve. Akadt krónikás, aki látta, ahogy a hatalmas, tüzes szörnyeteg felrobbantja maga körül az eget és a földet, elemésztve maga körül az embereket, akik azért gyűltek össze, hogy megállítsák a földjükre törő fenevadat. A kataklizma poklából aztán előkerült néhány túlélő. Volt, aki megnémult az iszonyattól, mások lassan, dadogva számoltak be az átélt döbbenetről. A szörnyeteg végigpusztította az ország közepét, bemászott az üresen hagyott királyi palotába, majd komótosan, zsákmánnyal megrakva, vérrel-zsírral-arannyal telve hazatért.

Az életben maradottak lassan előbújtak rejtekükről, számba vették a holtakat, az eltűnteket és az élőket, majd megpróbálták megérteni, hogy mi történt velük. Visszatértek az első találkozás helyszínére, ahol utoljára látták a királyukat, a főpapjaikat, köztük a fáradhatatlan csuhás Tomorit, uraikat, a lengyel, cseh és felvidéki városokban toborzott gyalogosaikat, az ágyúkat, a társzekereket és a tizenötezer málhás lovat. Megdöbbenve vették észre, hogy mind eltűntek, mintha egyszerűen a föld nyelte volna el őket. Itt-ott még kiállt egy-két páncéldarab, félbetört fegyver, ez-az a fűből, máshol gyanúsan sötét színű halmok magasodtak, amelyek alá inkább nem néztek be, mert addig is élt a remény, hogy a hiányzók csak elbújtak és majd biztosan visszatérnek.

A szörnyeteg pár év múlva újra megjelent és elégedetten nézett körbe legnagyobb győzelme színhelyén. Az ő sebei már behegedtek, nem foglalkozott az itt ért veszteségekkel, hiszen sokkal többet nyert itt, a Mohács nevű városkához közeli mezőn. Immár nem a távoli Egyiptomban üttette le renitens pasák fejét, nem az ismeretlen Zimony kapitányát vetette elefánt elé, és nem új rodoszi birtokán tett rendet. Ez itt már Európa közepe volt, ahonnan a hírek könnyen elfutottak az itáliai kalmárállamba, Velencébe, a Szentatya küszöbe elé Rómába, a gazdag Rajna menti városokba, I. Ferenc francia király és VIII. Henrik angol király udvarába. Elégedetten gondolt arra, hogy immár a mesebeli Nyugaton is jól ismerték és visszafojtott hangon, suttogó félelemmel ejtették ki a nevét. Remegjenek is, gondolta elégedetten, hiszen ők is könnyen a fürtös, fiatal Jagelló király sorsára juthatnak. Ekkor már bevallhatta magának, hogy a magyar uralkodó nem volt könnyű ellenfél, hiszen ahelyett, hogy a talpa alá helyezte volna a fejét, vagy az első adandó alkalommal elmenekült volna, ő konokul újra meg újra nekirontott a janicsárok falának a testőreivel, akik szó nélkül követték a pusztulásba urukat. Fiatalság, bolondság, merengett a szörny. Vazallusaként még ma is élhetne, vagy ha már így járt, a fejét legalább póznára akaszthatta volna a világ szeme láttára. Habsburg (V.) Károly, a hallgatag, merev, önnön isteni kiválasztottságában mélységesen hívő német-római császár sógoraként, Jagelló Zsigmond lengyel király unokaöccseként Lajos vagy legalább a feje bizony komoly trófea lett volna a külföldi követek előtt. Valamennyire azért vigasztalta a tudat, hogy a szánalmas ellenség György nevű vezérének – akit a Duna partján vágtak le a fegyelmezett szpáhik – bátyja, János a Szapolyai házból eljött hozzá kísérete élén. Ha nem is Habsburg rokon, mégiscsak Iszkender koronája illette a homlokát, törvényes magyar király, és most a békéért és katonai támogatásért cserében görnyedt háttal és csukott szemmel fogja megcsókolni a kezét. Nekem, aki megöltem a szeretett öccsét, futott át a gondolat a szörny agyán, és ettől valami jóleső érzés öntötte el. A találkozó meghitten zajlott, nem volt vita közöttük. A szörny szépen nyugodtan magyarázta el meggörnyedt hátú újsütetű barátjának, hogy kapcsolatuk milyen természetű is lesz pontosan, ő pedig minderre rövid tőmondatokban válaszolt, és csak néhány apró, jobbító szándékú javaslattal élt alázatosan.

A fűből közben eltűntek az utolsó tárgyak, és a földből kiemelkedő halmok sem voltak olyan sötétek és fenyegetők, vérvörös pipacsok, a bolygatott föld bizonyítékai virítottak rajtuk bukolikusan. A következő évtizedekben a halmok még kisebbek lettek, és lassan mindenki eltűnt. Először azok, akik látták a hatalmas szörny okozta robbanást és a kicsiny magyar vitézeket eltűnni a tűzgolyóban, aztán azok, akik hallották ezeket a történeteket a szemtanúktól, majd új jövevények érkeztek, akik mit sem

tudva az egészről, balkáni rezignáltsággal hajtották ki birkanyájaikat a mezőre, hol a halmok immár teljesen belesimultak a táj sziluettjébe.

A monstrummal való tragikus találkozást egyre gyakrabban mohácsi csataként emlegették, és mind többször szerepelt együtt egy Világos és egy Trianon nevű hellyel különböző írások lapjain. Időnként festők is meséltek a saját nyelvükön, és a mesterien húzott ecsetvonások nyomán az, ami az egyik oldalról II. Lajost ábrázolta, a másik perspektívából egy már ötszáz éve magányosan nyomorgó magyar hazának tűnt. A szörny áldozatai eltűnnek a föld alá, emlékük pedig megkötött az idő alagútjának fekete falán. Így történhetett meg, hogy egy szürke ruhás traktoros közömbösen mart bele gépével az egyik eltűnt halomba, miközben egy új háborúra készítette elő a terepet.

A markoló által felszínre hozott csontok azonban életre keltek, nevet, sorsot és méltó temetést követeltek maguknak. Sürgetésükre összefogtak régészek, történészek, civilek, illetve környezetvédők, és 1976-ban elkészült egy emlékhely. Mindez azonban nem volt elég, és a közelgő ötszázadik évforduló újra felerősítette a hangokat, amelyek sorsért és igazságért kiáltottak. Ezt meghallva indult el a III. számú tömegsír feltárása és a szörnnyel vívott háború környezetének rekonstruálása. Történészek indultak újra levéltárakba, hogy a meglevő iratok mellé újakat találjanak, mert az elesettek és a résztvevők megérdemlik, hogy az utókor megismerje történetüket. A munka derekán járunk, és még nem látszik a vége. Elkészült azonban tizenkilenc tanulmány, amelyek láncszemekként illeszkednek az eddigi kutatásokba és viszik tovább azokat akár új távlatokat nyitva is. Erősen hiszem, hogy ez nem az út vége, a mérleget nem most kell megvonni. A kutatói lelkesedés nyomán 2026-ig még lesz folytatás, lesznek új eredmények, és egy lépéssel közelebb jutunk, hogy a mohácsi csata hősei méltó elégtételt kapjanak haláluk ötszázadik évfordulóján.

Magyaregregy, 2023. november 4.

AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATÁHOZ KÖTHETŐ TÖMEGSÍROK FELFEDEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE ÉS A III. SZÁMÚ TÖMEGSÍR ÚJ FELTÁRÁSÁNAK EREDMÉNYEI

Bertók Gábor* – Neményi Réka** – Simon Béla***

Az elmúlt évszázadokban sokan próbálták megtalálni a mohácsi csata helyszínét, de az előkerült tárgyi emlékek alapján nem sikerült pontosan lokalizálni. Egy idő után felmerült, hogy a tömegsírok a csata helyszínének lehetséges bizonyítékaként segíthetnék annak beazonosítását. Papp László 1960-ban Sátorhely mellett folytatott ásatásokat, ahol két tömegsírt talált. Ezeket a leletek alapján a mohácsi csatához kötötte, de teljes régészeti feltárásuk nem valósult meg. A Sátorhelyi Emlékpark építkezése 1975-ben kezdődött, amikor újabb két, majd 1976-ban még egy tömegsír került elő. Ezek szintén részleges régészeti feltárását Maráz Borbála régész és K. Zoffmann Zsuzsanna antropológus vezette. A terepen végzett antropológiai vizsgálatok alapján a sírokban főleg katonakorú férfiak maradványai találhatóak, akiken vágott sérülések figyelhetők meg. A sírban fekvő egyének a tárgyi leletek tanúbizonysága szerint szintén a 16. század elejéhez köthetők mind az éremlelet-együttes, mind a viseleti elemek alapján. A pécsi Janus Pannonius Múzeum külső partnerek bevonásával 2009-től felújította az 1526. évi mohácsi csata régészeti kutatását,[1] azzal a céllal, hogy az ütközet 500. évfordulójára megvalósulhasson a sorsdöntő eseménysor helyszínének pontos azonosítása, eseménysorának rekonstrukciója és a csatában elhunyt katonák végső nyughelyének tudományos vizsgálata. E kutatás keretében 2020–22-ben került sor a III. számú tömegsír teljes feltárására is.

Kulcsszavak: mohácsi csata, tömegsírok, csatatérkutatás, Janus Pannonius Múzeum

Az öt tömegsír felfedezésének története, kutatásának történeti előzményei

A 19. század végén a magyar társadalom és tudományos élet történelem iránt érdeklődő tagjaiban felmerült az igény a mohácsi csata pontos helyének meghatározására. Mivel ezt az írásos források elemzése még a feltételezett helyszínek alapos bejárása után sem tette lehetővé, a régészeti módszerek kerültek előtérbe. A környék lakossága mindig is nagy figyelmet fordított a földből előkerülő régészeti leletekre, mivel eladásuk jövedelmezőnek bizonyult. A régészek viszont azt feltételezték, hogy a csatának maradtak olyan emlékei az apró tárgyakon kívül is, melyek megtalálása közelebb vihetne a helyszín lokalizálásához. Ezek közé tartoznak a harc közben elesett katonák nyughelyei, amelyekről már akkor feltételezték, hogy feltehetően tömegsírok lehetnek.

A 20. század elején meginduló feltárások egyik célja ezeknek a síroknak a megtalálása volt. Ennek a munkának úttörője Brand Ede mohácsi iskolaigazgató-tanár volt, aki támogatóival múzeumegyesületet alapított, és több feltárást folytatott a környéken. Ő az általa elsőként kutatott területen, a Csele-patak partján feltárt sírokról azt gondolta, hogy a csatához kapcsolódnak, ám Fehér Géza, aki 1947-ben a Nemzeti Múzeum részéről végzett itt feltárásokat, cáfolta ezt a feltevést. A kutatott területen feküdt ugyanis a középkori Csele

* Janus Pannonius Múzeum, bertok.gabor@jpm.hu
** Janus Pannonius Múzeum, nemenyi.reka@jpm.hu
*** Janus Pannonius Múzeum, simon.bela@jpm.hu

[1] Bertók et al. 2020. 107–118.

község és annak temetője, és a fellelt sírok ehhez tartoztak, amit az előkerült tárgyi leletek szintén igazoltak. De Brand ugyanígy tévesen kapcsolta a sátorhelyi pusztától északra található lelőhelyet a csatához, és utóbb ő maga állapította meg, hogy ott római téglák találhatók. Ennek ellenére fontos információkat gyűjtött össze a térségből származó leletekkel kapcsolatban. Mint az Kalt József uradalmi tiszttartóval folytatott levelezéséből kiderül, Fekete-kapu térségében szántás közben ágyúgolyókat és fegyvereket, a Vizslaki-réten pedig csatornaásás során hegyestőr-markolatot találtak. Egy másik alkalommal egy harcos és a lova csontvázát lelték fel, ahol a sírban értékes fegyverleletek is voltak. Sajnos ezek a leletek mind az akkori főhercegi uradalom területén kerültek elő, ezért az értékesebb tárgyak Bécsbe vándoroltak.[2]

A következő említésre méltó munkálatok 1924-ben történtek, hiszen a közelgő 400 éves évforduló miatt megnőtt az érdeklődés a csata iránt. Ekkor Gergely Endre hadtörténész kezdett terepi kutatásokba. Céljai közt szerepelt Földvár és Bácsfalu felkutatása, valamint a már ismert Törökcsászárdomb területén kívánt feltárásokat végezni. Itt római kori és őskori leleteket is talált, de nem került elő a csatára utaló semmilyen tárgyi lelet. Folytatásképp Újistálló környékén kutatóárkok segítségével őskori cserepekre bukkant, majd a Vizslakra vivő út környékén saját erejéből négy római sírt tárt fel. A következő évben munkások híján már csak terepbejárásra szorítkozhatott. Bejárta a Majs településtől keletre eső síkot és a tőle délre húzódó dombvonulatot, amelyről feltételezte, hogy az a török csapatok felvonulási irányába esett, és az lehetett a csata alatt Szulejmán szultán tartózkodási helye, bár erre bizonyítékot nem talált. Az 1926-os évforduló után évtizedekre megrekedt a csatatérkutatás.[3] 1959-ben Papp László, a pécsi Janus Pannonius Múzeum régésze folytatta a kutatást. Nagy segítségére volt ebben Ete János, a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum akkori igazgatója, valamint Szűcs József és Salga István mohácsi lakosok, akiket a történelem iránti érdeklődés vezetett a terepre, ahol a csata emlékeit kutatták. Papp László az ő segítségükkel talált rá az egykori Sátorhelyi Állami Gazdaság központjától két kilométerre északra található, Lajmér pusztának nevezett helyre, ahol földmunka során emberi csontokat találtak. Itt feltárták a középkori Lajmér település temetőjének egy részét, amely feltehetően a török hadjárat idején pusztult el 1526-ban. Az ásatás során tipikus középkori temetőrészlet került elő, azonban egyik érdekes sírja három fiatal férfi vázát rejtette. Ezek elhelyezkedése és a sírgödör feltehetően hevenyészett ásása miatt Papp László azt feltételezte, hogy a tetemek a mohácsi csata áldozatai közé tartoztak. Papp ezen túlmenően kutatásokat végzett a középkori Bácsfalu feltételezett helyszínén, a Lánycsók közelében lévő Bácsfa puszta területén is, de itt nem került elő a mohácsi csatával közvetlen összefüggésbe hozható sír vagy tárgyi lelet.[4]

Az első próbálkozások nem szegték Papp László kedvét, aki több terepbejárást végzett a feltételezett csatatér számos pontján, és 1960-ban Újistálló környékére tervezett ásatást. Az április 6-i terepbejáráson azonban társaival – Dombay Jánossal, a Janus Pannonius Múzeum főigazgatójával, Ete Jánossal, valamint Szűcs Józseffel – embercsontokat találtak a Gesztenyés úttól délre elterülő lucernaföldön.[5] A helyre Koller Márton, az állami gazdaság hozzájuk rendelt fogatosa hívta fel a figyelmet.

Papp László a témáról írt tanulmányában kifejtette, hogy a területen néhány évvel korábban földmunkák folytak, amelynek során egy kotrógép árkot ásott a területen, és ebből, a későbbiekben általa csak „gépároknak" hívott objektumból kerültek a csontok a felszínre. Az árokásás céljára csak a rendszerváltás után derült fény, ahogyan arra is, hogy az árok ásói annak idején miért nem értesítették a múzeumot a csontok felbukkanásáról. A Rákosi-korszakban egy erődrendszer húzódott a területen, amelynek számos betonból készült eleme még ma is megtalálható a környéken. Ez azonban nemcsak félreeső bunkerekből állt, hanem a mohácsi síkon több futó- és harckocsiárok is tartozott hozzá, amelyeket korabeli archív légi felvételeken még látni lehetett. Egy ilyen árok ásása során bolygatták meg

[2] PAPP 1960. 233.
[3] PAPP 1960. 234.
[4] PAPP 1960. 236.
[5] PAPP 1960. 237.

az egyik tömegsírt, ám mivel a védmű kivitelezése szigorú katonai titoknak számított, az információ feltehetően ezért nem jutott a múzeum birtokába. Rákosi bukása után azonban ezeket az objektumokat felszámolták, az árkokat visszatöltötték, és a jó minőségű termőföldeken újraindult a mezőgazdasági művelés.

Papp László tehát másodjára találta meg a mohácsi csatához kapcsolható tömegsírokat az 1960. szeptember végén kezdődő ásatás során, és egyben ő volt az első régész is, aki tömegsír feltárására vállalkozott Magyarországon. Az őszi esők megérkezéséig azonban nem sikerült teljesen feltárni az előkerült két (I. és II. számú) tömegsírt.[6]

Az I. számú tömegsír tengelyében 14,5 méter hosszú és 2,2–2,5 méter széles ívelt árok lehetett, amelynek az alja nem volt egyenletes, a szélein a talajszinttől mérve 103 centimétertől az árok középvonala felé ívesen még legalább további fél métert mélyült. A vázak felső szintje sem volt egyenletes, a sír széleinél a talajszinttől 30–60 centiméter mélyen húzódott, de a középső részeken még nagyobb volt a különbség, ott a 65–115 centiméter mélységet is elérte. A II. számú tömegsír az elsőtől keletre található, csaknem téglalap alaprajzú, 8,5 méter hosszú és 2,3–2,65 méter széles. Iránya csaknem kelet–nyugati, és mélysége megegyezik az elsővel.

A részleges feltárás során a sírgödörről és a szelvényekről helyszínrajzok készültek, valamint egy részletes fotódokumentáció is rendelkezésre áll, amelyek megrázó módon örökítik meg a vázak kusza összevisszaságát.

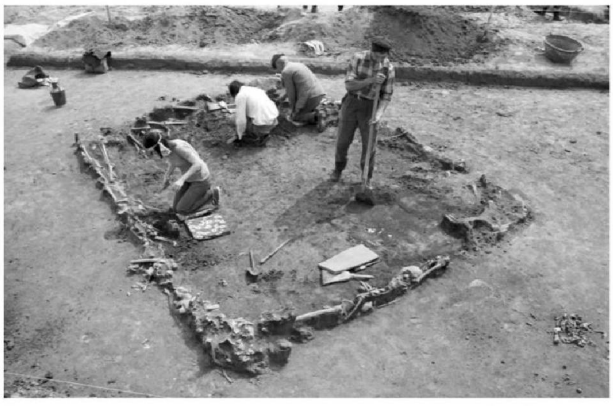
A tömegsírok méretéből adódóan Papp László csak azok kiterjedését tudta megállapítani, a vázak felszedésére a tél közelsége miatt nem volt lehetőség. Ennek ellenére mindent megtettek, hogy minél több információt szerezzenek a sírok mélységéről is. A csontréteg vastagságát az oldaluknál mélyített aknák segítségével tudták meghatározni. A felső csontréteg tisztításával nyilvánvalóvá vált, hogy az eltemetett embereket nem egymás mellé helyezték, hanem feltehetőleg összevissza dobálták be őket, illetve több különálló koponyát és fej nélküli vázat is sikerült megfigyelni. A terepi antropológiai munkát Bartucz Lajos professzor végezte, aki megállapította, hogy többségében 20-40 év közötti, főleg erős testalkatú férfiak fekszenek a sírokban, de akad köztük egy-két idősebb egyén váza is. A felszínre kerülő csontmaradványokon talált sérülésekből Papp László arra a következtetésre jutott, hogy azok nem kizárólag a csata áldozatai, hanem a sírban a tábort őrző és lemészárolt emberek maradványai is megtalálhatók.[7]

Az elesettek ugyan szinte minden értéküktől megfosztva kerültek a sírba, ennek ellenére a kutatók két éremlelet-együttesre is bukkant a vázak között. Az I. számú tömegsír feltárása során 1506 és 1523 között vert német batzenek, míg a II. számú sírból hét darab ezüstérme került elő, amelyeket 1516–1523 között szintén a német államokban vertek. Ezen kívül az egyik legérdekesebb lelet egy páncél karvértjének jobb könyököt fedő darabja volt, amely három lemezből állt. A fentiekkel együtt a korszakra jellemző egyéb ruházati elemek, a párizsi kapcsok és a zsinórvégek/fűzővégek is fontos bizonyítékai, hogy a sírokban olyan személyek nyugszanak, akiknek halála a csatához kapcsolható.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Papp László egy téglából készült védőépületet szeretett volna emeltetni a csontok fölé, hogy a feltárást később könnyebben tudja folytatni, erről azonban le kellett mondania. A védőépület helyett földdel töltötték vissza a sírokat, és föléjük dombot emeltek. A munka során több kutatóárkot ástak a két tömegsír közvetlen környezetében, de néhány csonttól eltekintve mást nem találtak. Sajnos a munka folytatására később már nem volt lehetőség.

1975-ben, a közelgő 450 éves évfordulóra készülve, az állam egy emlékhely kialakításáról döntött, amely egy parkot és a hozzá tartozó, földbe mélyített fogadóépületet foglalt magába, ahol a park közepén a már ismert két tömegsír a körülötte lemélyített talajon mintegy dombként emelkedett volna ki. A kivitelezési munkák az év őszén indultak. Kárpáti Gábor régész a gépi földmunkát felügyelve október végén egy újabb tömegsírra bukkant (III. számú), amelynek feltárása az időjárás miatt abban az évben már nem indulhatott meg. Ez a sír

[6] Papp 1960. 250.
[7] Papp 1960. 237–250.

1. kép. A III. számú tömegsír az 1976-os feltárás idején (Fotó: Maráz Borbála, JPM Régészeti Osztály Fotótár, ltsz. 9634)
Fig. 1. Mass grave no. III during the archaeological excavation in 1976 (photo by Borbála Maráz, photo archives of the Archaeology Department of the JPM, Inv. No. 9634)

2. kép. A III. számú tömegsír az 1976-os feltárás idején (Fotó: Ecsedy István, JPM Régészeti Osztály Fotótár, ltsz. 9828)
Fig. 2. Mass grave no. III during the archaeological excavation in 1976 (photo by István Ecsedy, photo archives of the Archaeology Department of the JPM, Inv. No. 9828)

az első kettőtől 19 méterrel délebbre került elő. Az építési munkák során 1976 februárjában, szintén a humuszréteg gépi nyesése közben, egy újabb (IV. számú) tömegsír bukkant a felszínre. Ez ugyancsak déli irányban, mintegy 25 méterre fekszik az első két tömegsírtól.[8]

Az 1976 tavaszán induló régészeti kutatómunka az augusztusi átadás közelsége miatt már eleve azzal a felvetéssel indult, hogy Papp László módszere a helyes: a csontokat a helyükön kell hagyni, mindezt kegyeleti okokkal is indokolták.[9]

A Maráz Borbála vezette csapat így állt neki az első kettőnél kisebb tömegsír kutatásának 1976. április 12-én *(1–2. kép)*. A feltárás közben, a park locsolóberendezése számára kör alakban kijelölt árok kiásása során, április elején szerencsés módon előkerült egy újabb, lényegesen nagyobb tömegsír (V. számú). Ez az emlékpark közepétől 50-60 méter távolságra északra található. Így a régészek már három helyen dolgozhattak, és a kijelölt határidőre mindegyik tömegsír felületét megtisztították, és megállapították mélységüket. A feltárás során hasonló leletanyagot találtak, mint ami Papp László kutatása során előkerült: főleg párizsi kapcsokat és zsinórvégeket/fűzővégeket.[10]

A III. számú tömegsírban nagyrészt szintén anatómiai rendben feküdtek az emberi maradványok, de elhelyezkedésük alapján itt is minden rendszerességet nélkülözve, teljes összevisszaságban dobálhatták be az eltemetett egyéneket. Ennek a sírnak a hossza 4-4,8 méter, szélessége 3,25 méter, míg a vázréteg legnagyobb vastagsága 67 centiméter volt. A IV. számú, méretét tekintve a legkisebb sír is téglalap alaprajzú, amelynek mérete 4,25 × 1,6 méter, mindössze 55 centiméter rétegvastagsággal. Az V. számú sír azonban jelentősen nagyobb, 11,9 méter hosszú, enyhén ívelt téglalap, amelynek délnyugati vége 3,8 méter, északkeleti vége pedig 2,3 méter széles volt. A gödör alja az előző kettőtől eltérően nem egyenes, hanem teknőszerűen ívelt, és a vázak 4-5 rétegben találhatók benne. A feltárás végeztével nemcsak fotódokumentáció, hanem pontos vázrajzok is készültek Sümeghy Gyöngyvér jóvoltából.

A terepantropológiai kutatásokat ezúttal K. Zoffmann Zsuzsanna végezte, aki a részleges feltáró munka ellenére rengeteg adatot rögzített az eltemetettek korára, nemére és a sérüléseik okára vonatkozóan. A kutatások eredményeként ők is azt a következtetést vonták le, hogy a sírok a magyar

[8] MARÁZ 1977. 1.
[9] MARÁZ 1977. 2–3.
[10] MARÁZ 1976.

tábort őrző katonák vagy az ott szolgálatot teljesítő kiszolgáló személyzet maradványait rejtik.[11]

Így az 1976 augusztusában megnyílt emlékhely nemcsak a két tömegsír közös dombját, hanem további három sírhalmot is kapott, ahol a látogatók a történelmi alakokat szimbolizáló kopjafák között emlékezhetnek a mohácsi csata elesett hőseire. A park első jelentős átalakítására a 2000-es évek végén került sor, ekkor egy új épületben látogatóközpontot és fogadóépületet alakítottak ki.

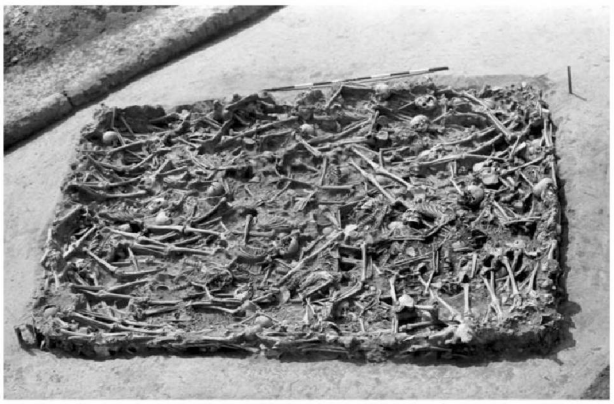
A III. számú tömegsír új feltárása – Régészeti módszertan, tapasztalatok, megfigyelések

A III. számú, megközelítőleg 3,5 × 4,5 méter alapterületű tömegsír emberi csontokat tartalmazó része eredetileg a szántási mélység alatt feküdt. Eredeti mélységét csak hozzávetőlegesen ismerjük; ahogy azt az első – 1976. évi részleges – feltárás alapján megállapították, a szélein csaknem 70 centiméter vastagon feküdtek a csontvázak. A testeket helyenként sorokban, de összességében rendszertelenül dobálták be a gödörbe, így egyesek arccal lefelé, mások hanyatt, megint mások az oldalukra fordulva fekszenek, de előfordulnak egészen kicsavart testhelyzetű, illetve csonka vázak is. Mivel az egymásra dobált testek lágy szövetei az idők folyamán elbomlottak, a tömegsír berogyott, tömörödött, s ma ismert, feltárást megelőző állapotában homorú, közepe felé kissé mélyülő felületi képet mutat *(3–4. kép)*. A testek közé csak minimális föld keveredett, a bomlás során felszabaduló gázoknak, illetve a lágy részek időlegesen folyékony állapotának köszönhetően az anatómiai rendben levő vázak részben átrendeződtek, később pedig a kisebb csontok az alattuk keletkezett üres helyeket kitöltve szintben is elmozdulhattak. A tömörödés eredménye, hogy sűrű rétegekben fekszenek egymáson a testek, ami egyúttal azt is jelenti, hogy egyes esetekben mintegy 10–15 cm vastagságban akár három-öt holttest különböző részeit is megtalálhattuk.

A Janus Pannonius Múzeum (JPM) és a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszéke által 2020–2022 közt lefolytatott teljes feltárás módszertana és célja is alapvetően más volt, mint a Papp László által 1960-ban, majd a Maráz Borbála vezetésével 1976-ban végzett munkálatoké. A fő különbség, hogy a korábbi alkalmakkor egyszer sem volt cél a sírokban található emberi maradványok kiemelése, csupán a sírok felszínének, illetve esetenként oldalának

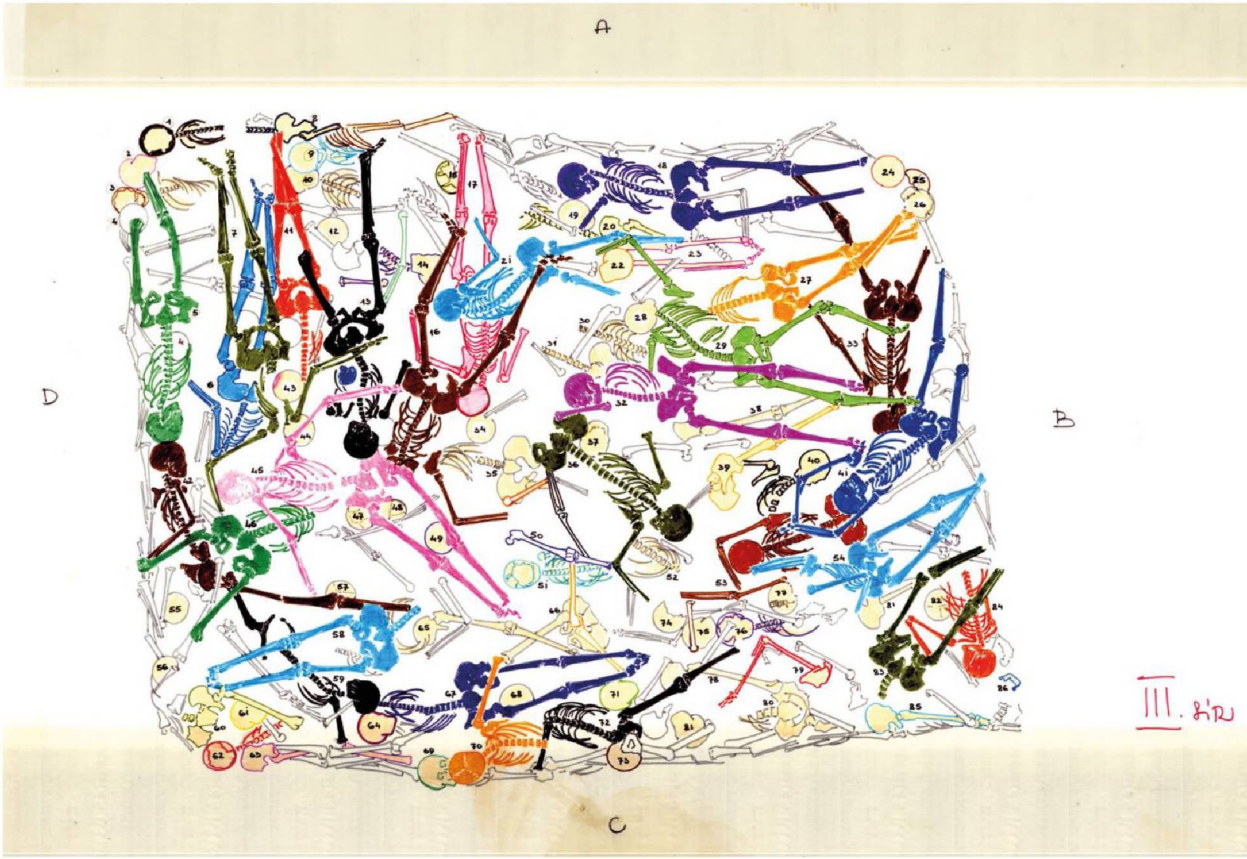

3. kép. A III. számú tömegsír az 1976-os feltárás idején (Fotó: Maráz Borbála, JPM Régészeti Osztály Fotótár, ltsz. 9550)
Fig. 3. Mass grave no. III during the archaeological excavation in 1976 (photo by Borbála Maráz, photo archives of the Archaeology Department of the JPM, Inv. No. 9550)

4. kép. A III. számú tömegsír az 1976-os feltárás idején (Fotó: Maráz Borbála, JPM Régészeti Osztály Fotótár, ltsz. 9627)
Fig.4. Mass grave no. III during the archaeological excavation in 1976 (photo by Borbála Maráz, photo archives of the Archaeology Department of the JPM, Inv. No. 9627)

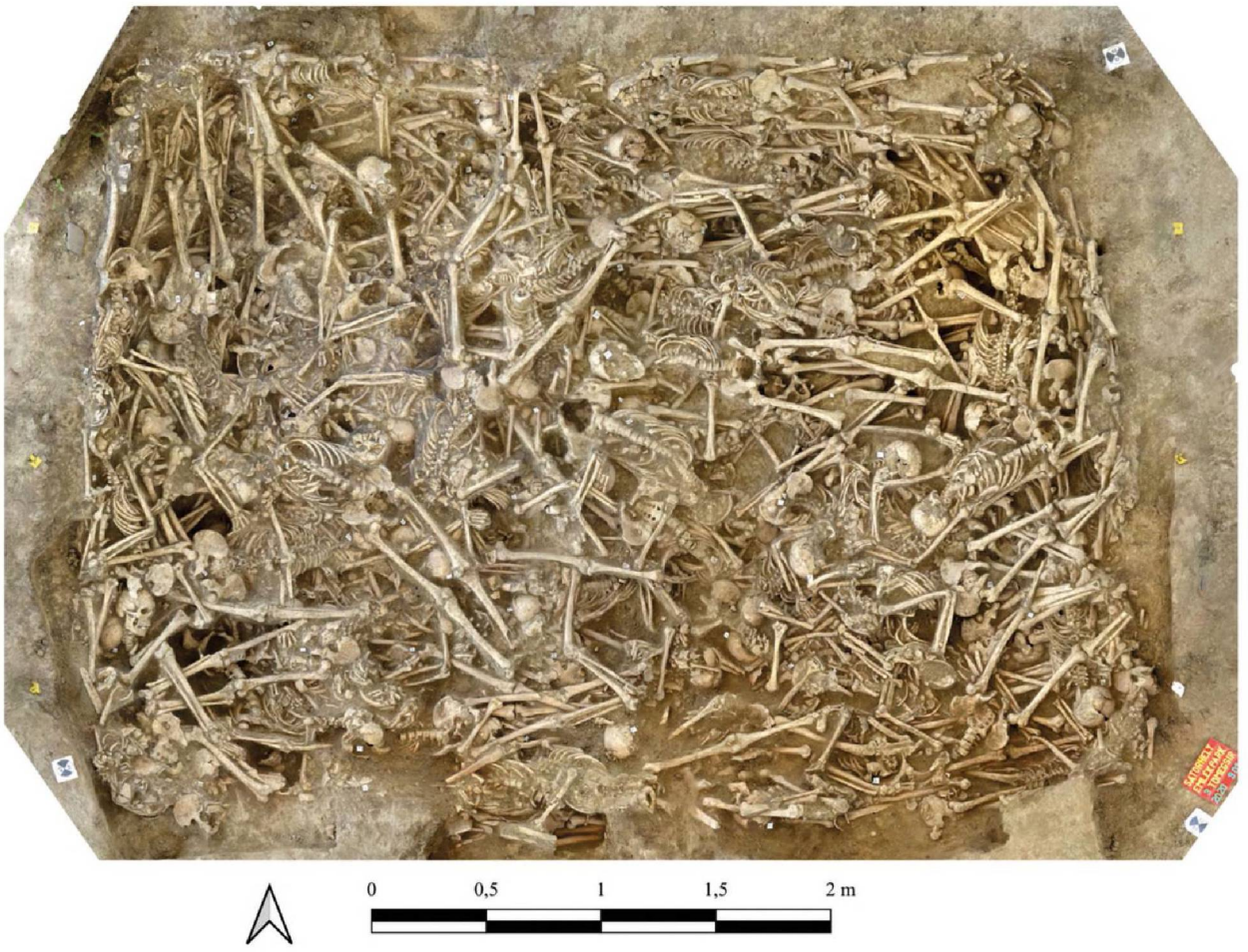
[11] K. Zoffmann 1982. 11–23.

5. kép. Az 1976-os feltárás összesítő rajza (Rajz: Sümeghy Gyöngyvér)
Fig. 5. Survey map of the excavated remains, 1976 campaign (by Gyöngyvér Sümeghy)

láthatóvá tétele. Az így kibontott felületek dokumentálása a korban elérhető lehető legjobb módszerekkel történt, amelyek akkor a mérethelyes kézi rajz, a szöveges leírás és a (fekete-fehér) film alapú fotódokumentáció volt. Mint az már fent kiderült, Papp László és Maráz Borbála is fontosnak tartotta a sírokban talált emberi maradványok, illetve a sír értelmezése szempontjából antropológus bevonását a feltárásba. Az 1960-as feltárás során Papp László Bartucz Lajos segítségével, az 1976-os ásatások során pedig Maráz Borbála K. Zoffmann Zsuzsanna közreműködésével jutott arra a következtetésre, hogy a csontmaradványokon látható sérülések alapján a sírokban fekvő elhunytak feltehetőleg jórészt a táborban lemészárolt katonák és civilek lehettek. K. Zoffman Zsuzsanna ugyanakkor figyelmet fordított arra is, hogy vizsgálatainak egyes eredményeit a szöveges leírások mellett színezett rajzzal is kiegészítse *(5. kép)*.

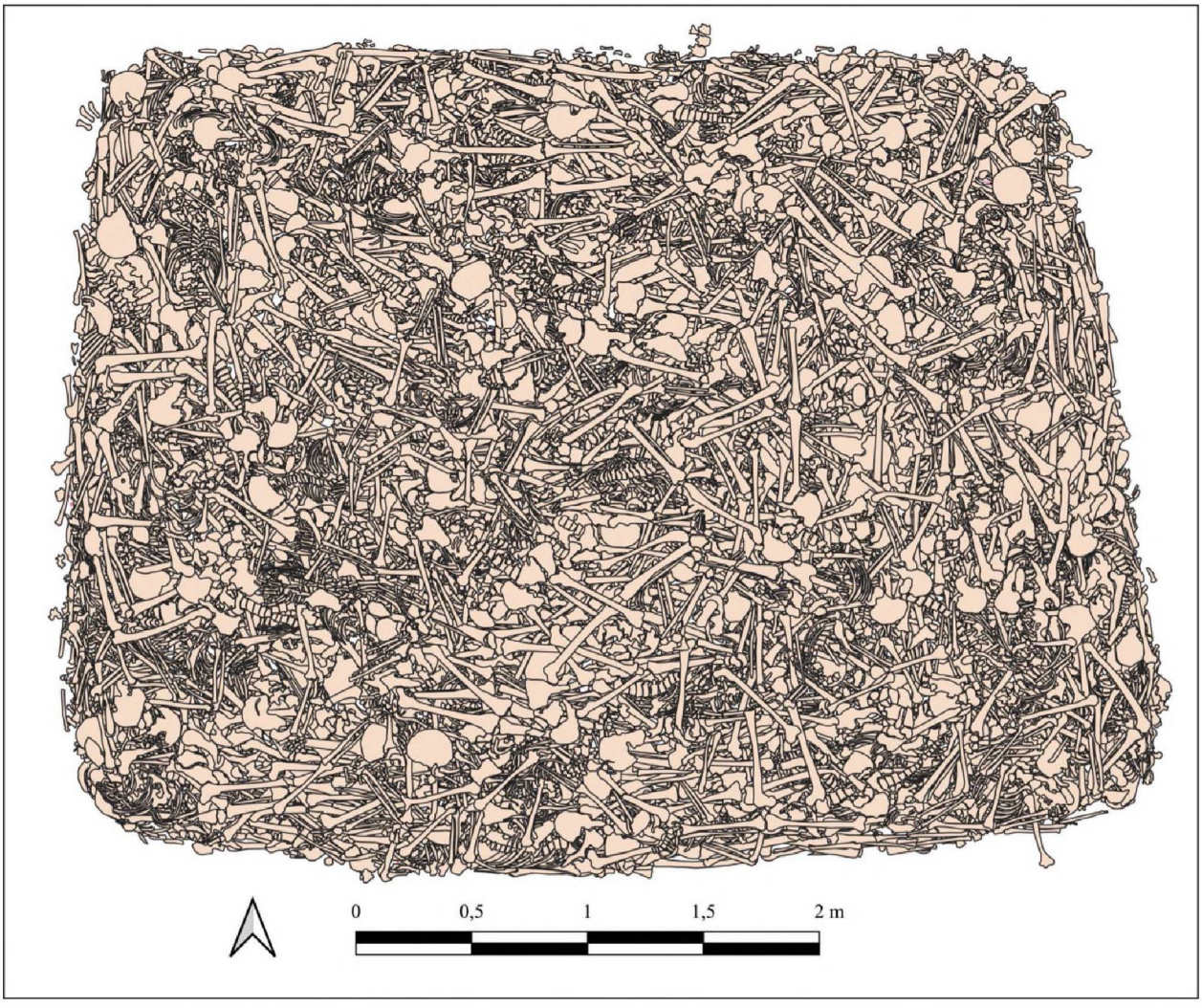
Az első, 2020-as ásatási szezon során első lépésként a korábbi feltárási állapot elérése volt a cél, azzal a lényeges különbséggel, hogy a tömegsírt most nem bontottuk körbe, kizárólag a felszínét tisztítottuk meg a ráhalmozott földtől *(6. kép)*. A régészeti finombontás eredményeképpen feltárult az 1976-ban megismert állapot, a felszínen lévő vázak pedig megkapták a korábbi azonosítószámukat (1–86). Következő lépésként ki kellett választani azokat a vázakat, amelyek legfelül fekszenek, így a legkönnyebben hozzáférhetők. A korábbi részleges feltárások munkálatainak menetét vizsgálva, és egyúttal abból okulva, kezdettől egyértelmű volt, hogy a régészeti munkába elengedhetetlen az antropológusok bevonása, hiszen a különböző helyekre keveredett testrészek azonosítása, összepárosítása speciális szakértelmet kíván. Az is hamar világossá vált, hogy a sír bontásának dokumentálása kivitelezhetetlen kézi rajzos dokumentálás mellett. Míg 1976-ban csupán egyetlen, a sír letisztított felszínét, felső „vázrétegét" ábrázoló rajz elkészítésére volt szükség, addig esetünkben akár százas nagyságrendet is elérheti a részlet-, illetve összrajzok száma, ami az amúgy is időigényes, bonyolult feltárást végletesen elnyújtotta volna. Szerencsés módon mára

6. kép. A sír felső rétege a 2020-as újbóli kibontása után
(Ortofotó: Bertók Gábor, Simon Béla, Mosoni Mulki, a képet készítette: Győrffy-Villám Zsombor)
Fig. 6. The final phase of the mass grave's reexcavation in 2020 (Ortophotos by Gábor Bertók, Béla Simon and Mulki Mosoni, photo by Zsombor Győrffy-Villám)

rendelkezésre állnak olyan új technológiák, amelyek kiváltják, sőt, pontosabbá és nagyságrendekkel gyorsabbá teszik a dokumentálást, egyúttal sokkal több, visszakereshető információt őriznek meg a feltárás során tulajdonképpen visszaállíthatatlanul szétbontott sírról. Magának a sírnak a bontása sem csupán hagyományos eszközökkel, mint például bontókéssel, ecsettel, lapáttal történt: kipróbálásra, majd alkalmazásra is került egy, a helyszínen megépített, gyűjtőtartályos elszívó berendezés is, amely a csontok között fellazított és átvizsgált föld eltávolítását gyorsította meg jelentős mértékben. A JPM munkatársai a III. számú tömegsír teljes feltárásának dokumentációs munkálatait – az Ásatási Bizottság jóváhagyásával – a szöveges, az egyes egyéneket egyedi sírként is kezelő leírást is tartalmazó sírlapok mellett, elsősorban digitális fényképekkel végezték. Így a fényképek alapján készített felszínmodellek és mérethelyes, felülnézeti képek (úgynevezett valódi ortofotók) alapján, helyszíni digitális rajzolással, Quantum GIS térinformatikai programban, EOV koordináta-rendszerben végezték a felmérést, ahol az egyes rajzi elemekhez azonosító és leíró adatokat is csatoltak. Ez lehetővé teszi az egy egyénhez tartozó, de eltérő időben kiemelt részek összekapcsolását.

A három ásatási szezonban (2020, 2021, 2022) azonosított személyek száma továbbra sem állapítható meg pontosan, hiszen az antropológiai vizsgálatok jelenleg is zajlanak, de meghaladja a háromszázat *(7. kép)*. A feltárás dokumentációjának alapját az 1975–76-os kutatás során kiadott egyedi azonosítók képezték, ezt a számozást folytattuk 2020-ban, 2021-ben, majd 2022-ben is.

7. kép. A sírrajz 2022-es végállapota (Rajz: Simon Zsófia, Bojtár Erzsébet, Simon Zsófia, Nagy Gábor, Győrffy-Villám Zsombor, a képet készítette: Győrffy-Villám Zsombor)
Fig. 7. The final phase of the mass grave's survey map in 2022 (Drawings by Zsófia Simon, Erzsébet Bojtár, Gábor Nagy, Zsombor Győrffy-Villám, photo by Zsombor Győrffy-Villám)

Az egymást esetenként kölcsönösen átfedő, illetve más maradványok által takart, egyszerre ki nem emelhető egyének, illetve az elsőre nem összekapcsolható, de egyénileg azonosítható maradványegyüttesek miatt a számozás idővel függetlenné vált a kiemelt, illetve kiemelésre váró egyének számától. Mindez egyúttal azt is jelzi, hogy nem volt lehetséges az egyes egyének egyszeri alkalommal történő kiemelése, majdnem minden esetben valamely ponton félbe kellett hagyni a feltárást, hogy eltávolításra kerülhessenek az átfedő maradványok. Éppen ezért a térinformatikai adatbázist és a szöveges dokumentációt kezelő és bővítő régészek folyamatos együttműködésben álltak az azonosítást és bontást végző antropológusokkal és régészekkel, visszakeresve a szükséges korábbi állapotot, ezzel segítve a felszedendő maradványok értelmezését.

SÍROK ÉS A CSATA

Ha a fizikai valóságot vesszük figyelembe, amely a területen található olyan hadilelet-szóródási foltokat jelentené, amelyekkel kapcsolatban szóba jöhet az 1526. évi ütközet, akkor az ismert lehetőségek száma meglehetősen korlátozott. Az egyetlen, a modern csatatérrégészet módszerein alapuló pro-

jekt, amely a kérdéssel foglalkozott a mai napig, az nem más, mint a JPM 2016 óta folyó fémdetektoros leletfelderítésen és a leletek térképezésén alapuló kutatása.[12]

E felderítő munka egyik célja a csatarekonstrukciós felvetések által leginkább érintett, Mohács–Dályok–Majs–Nagynyárád falvak által behatárolt, mintegy 60–70 négyzetkilométeres terület átvizsgálása. A kutatások révén eddig összesen egyetlen olyan helyszínt sikerült azonosítani (a mai Majs község határában), amelyre egyrészt ráillik Brodarics István leírása[13] – miszerint adott egy késő középkori – kora újkori leleteket felmutató településnyom, amelynek egyik vége a síkságot határoló dombsorhoz kapcsolódik, észak-északkelet felől nézve valószínűleg látható volt felette/mögötte a dombon egy templom –, másrészt egy olyan, főleg ólomlövedékekből, de más korszakba illő tárgyakból álló hadilelet-szóródási folt gócpontja, amely megfelel a korszaknak.[14]

A fent leírt, csaknem 1,5–2 négyzetkilométerre kiterjedő helyszín viszonylag távol, légvonalban mintegy négy kilométerre esik az ismert tömegsíroktól. Ugyanakkor – eddig ugyan nem teljes, de széles körű – kutatásaink alapján közöttük hadirégészeti szempontból üres terület található. Hozzá kell tennünk ehhez azt is, hogy mára sikerült részletesen átvizsgálnunk az ismert tömegsírok körüli, nagyjából egy négyzetkilométeres területet is, ahol semmiféle hadi leletet nem találtunk.

A fentiek tükrében elmondható, hogy a sírok értelmezése kapcsán az eddig felvetett három teória közül, miszerint a sírokban fekvő halottak

- a fő ütközet halottai;
- a tábor védelmében elesettek;
- illetve a hadifoglyok csata utáni módszeres kivégzésének áldozatai,

a legkevésbé valószínű, hogy a fő ütközet halottairól lehet szó. Nem sok érvet lehet felhozni ugyanis amellett, hogy miért hurcoltak vagy hurcoltattak volna el csaknem 2000 halottat a temetést végző oszmán török haderő illetékesei több kilométerre (de akár csak 500 méterre is) az esemény helyszínétől.

A régészeti leletanyag szempontjából vizsgálva az ismert csatateret és a III. tömegsír leletanyagát, a legfontosabb kapcsolódási pontot jelenleg a sírban található két darab 11-12 milliméter átmérőjű ólomlövedék adja. A III. tömegsírnak az 1526. évi mohácsi csatával való kapcsolata nem vitatott, tehát a benne lévő tárgyak sírba kerülésének ideje sem: a csata utáni napokban kerültek oda. Lehettek övön maradt lőszeres zacskókban, de sebesülten kivégzett katonák testében is. Ki kell emelni azonban velük kapcsolatban, hogy méretük pontosan beleillik abba az űrméret-kategóriába, amelyhez a Majs melletti csatamezőn talált lövedékek közel kétharmada is tartozik, azaz a 10–15 milliméter közötti sávba.[15] Ezáltal egyértelmű elutasító választ adhatunk arra a kritikára, miszerint a csatamezőn talált kisebb méretű lövedékek 1526-ban nem voltak használatban.[16]

Maradt tehát a sírokkal kapcsolatban két további, az elsőnél jóval valószínűbb értelmezési lehetőség.

Papp László a sírok értelmezése kapcsán már 1960-ban felvetette a „tábor-teóriát" a csatára utaló régészeti leletek (fegyver-, páncéltöredékek, lövedékek, patkók stb.) hiánya miatt.[17] Ezt megerősíteni látszott a K. Zoffmann Zsuzsanna *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata* című tanulmányában a III., IV. és V. tömegsír felszíni antropológiai elemzése alapján megfogalmazott feltételezése: bizonyos elsőre is látható, sisak hiányára is utaló, a koponyát felülről ért fejsérülések és az aránylag jelentős számú fiatal (hátrahagyott apródok, szolgálók?) alapján az itt elföldeltek nagyobb valószínűséggel a török katonák által lekaszabolt „magyar szekértábor" áldozatai lehettek. K. Zoffmann Zsuzsanna számos halálos *perimortem* sérülést tárgyalt 1982-ben megjelent munkájában, elfogadva azok csata közben (vagy a tábor védőinek lekaszabolása közben) való bekövetkeztének valószínűségét. Nem rejtette azonban

[12] Bertók et al. 2020. 107–118.

[13] Az egyetlen, ismert történeti adatokkal össze nem egyeztethető információ a Brodarics által leírt „kis falu" Földvár neve.

[14] Bertók–Haramza–Németh 2020; Németh 2021.

[15] Bertók–Haramza–Németh 2020. 134. 9–10. kép

[16] Pap et al. 2019. 242. A lövedékek kaliberének időrendi problematikájához összefoglalóan l. Bertók–Haramza–Németh 2020. 127–131.

[17] Papp 1960; K. Zoffmann 1982.

véka alá bizonytalanságát néhány sokszoros vágás bekövetkeztének körülményeit illetően.[18]

A Mohácsi Nemzeti Történelmi Emlékhely III. számú tömegsírjának feltárása különlegesen új helyzetet teremtett az 1960-as és 1976-os részleges feltárásokhoz képest.

A feltárás első heteiben a tömegsírnak olyan részein dolgoztunk, ahol a kiemelt csontvázak között aránylag nagyobb számban voltak az ifjú korú áldozatok maradványai, utóbb azonban ezek aránya lecsökkent, és a már említett, kiszolgáltatott helyzetben elszenvedett sérüléstípusok váltak dominánssá.

A feltárás első időszakában kiemelt, illetve szemrevételezett csontvázak alapján 2020 őszének végére az az általános előzetes vélemény fogalmazódott meg a feltárást végző mintegy tucatnyi szegedi antropológus részéről, hogy a gödörbe dobált halottak túlnyomó többsége aránylag fiatal (18-40 év közötti) férfi volt, de kis számban serdülőkorú fiúk, idősebb férfiak és néhány nő holtteste is közéjük került.

A felszedés során a látókörünkbe kerültek azok a korábbi felszíni vizsgálatok során egyáltalán nem vagy csak nehezen megfigyelhető vágott sérülések, amelyek kivitelezése csatahelyzetben nagyon nehézkes vagy elképzelhetetlen. Ilyenek többek között a párhuzamosan, többször átvágott nyaki gerincvelőre utaló nyakcsigolya- vagy *mandibula*-sérülések. Ezek a sérülések a koponyák alsó részén, illetve a koponyák alatt, takarásban lévő állcsontokon, csigolyákon bukkantak elő. Mivel a csontanyagok felszedésére sem 1960-ban, sem 1976-ban nem kerülhetett sor, ezeket a sérüléseket sem Bartucz Lajos, sem K. Zoffmann Zsuzsanna nem láthatta, nem tanulmányozhatta. A III. számú tömegsír feltárásának végére szinte valamennyi antropológus találkozott az egyébként csatahelyzetben is elszenvedhető sérülések mellett olyan sérülésekkel, amelyek védekezni nem tudó, letérdeltetett emberek hátulról/felülről történő lenyakazására utalnak.[19] A kivégzést végző személy pedig olykor többször is lesújtott, átvágva hol a nyaki gerincet, hol a koponyaalap csontjait, hol mindkettőt. Sok esetben a már halott áldozat fejére mérhettek további csapásokat, vélhetően egy brutális vérfürdő során.[20]

Bár a végső értelmezéssel még várnunk kell az antropológiai vizsgálatok lezárultáig, amelyeknek megfigyeléseit a IV. számú tömegsír 2024-re tervezett feltárása is módosíthatja, a fenti megfigyelések tehát a harmadik, a korábban háttérbe szorult lehetőséget teszik egyre valószínűbbé: a sírokban eltemettetek nem mások, mint a csata utáni tömeges kivégzés áldozatai, amelynek emlékét mind a magyar, mind a török források megőrizték.[21] Brodarics visszaemlékezésében és az oszmán nyelvű korabeli leírásokban is egyértelmű utalást találunk arra, hogy Szulejmán szultán nem engedélyezte a hadifoglyok megtartását, és a csata harmadnapján (1526. augusztus 31-én) tartott győzelmi díván alkalmával mintegy kétezer hadifoglyot kivégeztetett.[22]

[18] K. ZOFFMANN 1982.

[19] Az áldozatokat hátulról ért lefejezések és lefejezési kísérletek száma a még nem befejezett vizsgálatok szerint meghaladja a kétszázat, azaz az összes egyén kétharmadát (Dr. Pálfi György szíves szóbeli közlése)

[20] A lefejezett holttestek alapján ugyanerre az eredményre jutott korábban már B. Szabó János is: B. SZABÓ 2013. 174–176.

[21] PAPP 1962.

[22] BRODARICS 1983.

Szakirodalom

Bertók et al 2020: Bertók Gábor – Szabó Máté – Haramza Márk – Szajcsán Éva – Simon Béla: Mohács 500 csatatérkutatási program. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 107–120.

Bertók–Haramza–Németh: Bertók Gábor – Haramza Márk – Németh Balázs: Lövedékek egy „mohácsi" csatatérről. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 121–142.

Brodarics 1983: Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról.* Budapest, 1983.

B. Szabó 2013: B. Szabó János: *A mohácsi csata.* Budapest, 2013.

K. Zoffmann 1982: K. Zoffmann Zsuzsanna: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata.* Budapest, 1982.

Maráz 1976: Maráz Borbála: *Ásatási napló.* JPM Adattár. 1976. 1–14.

Maráz 1977: Maráz Borbála: *Jelentés a Nagynyárád-Sátorhely határában 1976-ban végzett leletmentő ásatásról.* JPM Adattár. 1977. 1–4.

Németh 2021: Németh Balázs: A mohácsi csata kiskaliberű kézi lőfegyvereinek kérdéséhez I. *Hadtörténelmi Közlemények* 134:1 (2021) 167–227.

Papp 1960: Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960) 197–251.

Papp 1961: Papp László: *Ásatási napló.* MNM Adattár IV. 1961. 101.

Papp 1962: Papp László: A mohácsi csata halottai. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 24 (1962) 35–50.

Pap et al. 2019: Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor– Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.

THE HISTORY OF THE DISCOVERY OF THE MASS GRAVES ASSOCIATED WITH THE BATTLE OF MOHÁCS IN 1526 AND THE ACHIEVEMENTS OF THE NEW EXCAVATION OF MASS GRAVE NO. 3

Gábor Bertók – Réka Neményi – Béla Simon

Key Words: Battle of Mohács, mass graves, battlefield survey, Janus Pannonius Museum

It has been 15 years since the Janus Pannonius Museum of Pécs renewed the archaeological research of the Battle of Mohács (1526) this time with outside partners. Since 2009 this research was called to life with the intent to precisely determine the locations of the conflict and reconstruct the sequence of related events to prepare for the 500th anniversary of the battle. It is a main focus moreover to conduct a scientific analysis of the now known final resting place of the soldiers who fell on the battlefield. This project is closely connected to the expansion of the current national memorial site and we hope that the research enables the heroes who sacrified their lives to protect their Hungarian homeland to gain a final resting place in the most appropriate way. In this paper we attempt to summarize the most important previous works and to present the findings of the archaeological excavations conducted in 2020–2022.

A III. SZÁMÚ TÖMEGSÍR RÉGÉSZETI LELETANYAGA

Neményi Réka* – Haramza Márk** – Győrffy-Villám Zsombor***– Bertók Gábor****

A mohácsi csata egyik legfontosabb régészeti forrásanyagát az 1950–70-es években előkerült, részben feltárt, de helyükön hagyott tömegsírok adják. A Mohácsi Nemzeti Emlékhely öt tömegsírja közül, a Duna-Dráva Nemzeti Park felkérésére a Janus Pannonius Múzeum 2020. augusztus közepén megkezdte a III. számú tömegsír újrafeltárását. A feltárás és a sír tudományos vizsgálata régészek és antropológusok közös együttműködésével történt meg. Jelen munka a régészeti leletanyag közlésére és az elsődleges feldolgozásból származó értelmezési lehetőségek bemutatására vállalkozik.

Kulcsszavak: mohácsi csata, tömegsír, kisleletek, nyílhegy, érme, lövedék, párizsi kapocs

Bevezetés

Az 1526-os mohácsi csata régészeti kutatásában alapvető fontosságú forrásként tekinthetünk a Sátorhelytől keletre előkerült öt tömegsírra. Ezek közül a III. számú részleges feltárása 1976-ban történt, majd 2020–2022 között sor került a teljes feltárásra.[1] Az ásatás során számos lelet látott napvilágot, amelyek az eltemetettek keresztény sereg tagjaiként történő azonosításának alapját képzik. Jelen tanulmány e tárgyak bemutatására vállalkozik.

Kontextus

A sírból előkerült tárgyi leletanyag régészeti szempontú értékelése korlátokba ütközik. Az egyes kisleletek síron belüli pozíciója az esetek túlnyomó részében másodlagos, hiszen a bomlás során felszabaduló gázok nemcsak a csontokat, hanem azzal együtt a tárgyakat is elmozdították. Míg az antropológusoknak meglehetős biztonsággal sikerült azonosítani az egymáson fekvő/egymásba gabalyodott, és gyakran vertikálisan is elmozdult, összetartozó vázakat/vázrészeket, addig a síron belül ugyancsak mozgó tárgyi leletanyag tekintetében erre nincs lehetőségünk. A viseleti elemek döntő többsége a sír alsóbb rétegeiből/aljáról került elő, kizárólag a sírból előkerült egyetlen gyűrű maradt meg biztosan eredeti, viseleti pozíciójában. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a nyílhegyek és feltehetőleg az érme esetében, amelyek a tárgytípusok jellegéből adódóan eredeti helyzetükben maradhattak.

A fentiek fényében tehát a katalógusban szereplő adatok szinte minden esetben azt tükrözik, hogy a feltárás pillanatában hol helyezkedtek el a tárgyak, nem pedig azt, hogy eredetileg melyik egyénhez tartozhattak.

* Janus Pannonius Múzeum, nemenyi.reka@jpm.hu
** Janus Pannonius Múzeum, haramza.mark@jpm.hu
*** Janus Pannonius Múzeum, gyorffy-villam.zsombor@jpm.hu
**** Janus Pannonius Múzeum, bertok.gabor@jpm.hu

[1] L. a kötetben Bertók et al.

A LELETANYAG

A tömegsír leleteinek legtöbbje már a terepen is azonosítható volt, bizonyos részletek azonban csak a gyűjteményi nyilvántartásba vétel és az ehhez kapcsolódó elsődleges leletfeldolgozás során váltak egyértelművé. A tárgyak jelentős hányada gyenge megtartású, felületükön korróziós termék és karbonátos üledékréteg figyelhető meg, nem ritkán találtunk fémleletekhez kapcsolódó, sérülékeny szálasanyag maradványokat is. Mindezek okán indokoltnak láttuk, hogy feldolgozásuk a restaurálással párhuzamosan történjen, így a megfigyelések nagy része a leletek restaurálatlan állapotára vonatkozik.[2]

A mohácsi csata környezetéből felgyűjtött hadi leletek azonosítása, valamint a csatával összefüggésbe hozható példányok kigyűjtése szempontjából kiemelt jelentőséggel bírnak a tömegsírból – mint a csatához legközvetlenebbül köthető régészetileg feltárt jelenségből – származó nyílhegyek és ólomlövedékek.

A sírból három ólomtárgy került elő, amelyek *lövedék*ként azonosíthatók (I. tábla). A lövedékek közül kettő kisebb torzulásokat szenvedett, 10–12 mm átmérőjű (I. tábla: 3.A–B), míg a harmadik jelentősen deformálódott, eredetileg valamivel nagyobb kaliberű lehetett (I. tábla: 3.C).[3] A fegyverleletek másik csoportját a *nyílhegy*ek jelentik. Ezek közül egy hegytüskés, hosszan elnyújtott levelű az 592. váz környezetéből származik (I.2.1; II. tábla: 3–4). Egy további, köpűs, háromszög levelű példány a 634. váz koponyájába fúródva került a tömegsírba (I.2.2; II. tábla: 1–2).

A leletek közül kiemelkedő a 260. váz bokája mellől előkerült *Hunyadi Mátyás aranyforint* (III.1.1; IV. tábla: 4–5), amely az 1470-es évek második fele és az 1480-as évek közé datálható.[4] Az ép, jó megtartású érme felületén mindössze a négy-öt évtizednyi használatból fakadó kopásnyomok észlelhetők elsősorban annak hátlapján (IV. tábla: 5B).

Az aranyforinthoz hasonlóan egyedi darabnak tekinthető az a rézötvözetből készült *gyűrű* (II.4.1; IV. tábla: 1–3), amelyet egy szórvány ujjcsonton találtunk, és amelynek fején latin kereszt alakú véset figyelhető meg. A kereszt alsó szárának két oldalán hold és csillag vésete látható, a felső szár két oldalán további két vésettel, amelynek azonosíthatósága a kopottság miatt nem egyértelmű.

A tömegsírból 5 *gyöngyszem* került elő, ezekből egy opálos fehér színű üveggyöngy (III.3.2; III. tábla: 4.A), egy félbetört, sárgásbarna színezetű (II.3.4; III. tábla: 4.D) és három további vörösesbarna színű szem (II.3.1; II.3.3; II.3.5; III. tábla: 4.B–C). A sárgásbarna színű szem csontból (III. tábla: 6), míg a vörösesbarna szemek egy ásványfajtából készülhettek (III. tábla: 5), amelynek pontosabb azonosítása további természettudományos vizsgálatot igényel.

A sírból származó *csat*ok anyaga lehetett rézvagy vasötvözet. A 11 példány formai jegyei alapján három csoportra osztható: 1) négyzetes csatkeret (III. tábla: 3.A), 2) D-alakú csatkeret (III. tábla: 3.B), 3) kör alakú csatkeret (III. tábla: 3.C).

A leletanyag legnagyobb részét a kisebb, ruházathoz kapcsolódó tárgyak képezik. Ezek többsége a korábbi feltárások során is nagyobb számban előkerült, rézötvözetből készült *párizsi kapocs* és *fűzővég*. Ahogy arról már Papp László is beszámolt,[5] a feltárt tömegsírokból több, a ruházat összekapcsolására szolgáló *„pápaszemes, páros rézkapocs"* került elő, esetenként vászondarabkákkal együtt. A huzalból készült, formára hajtogatott, majd esetenként laposra kalapált kapcsokból 101 darab került elő.[6]

A tömegsírból 40 fűzővégként meghatározható tárgyat ismerünk, amelyek hossza.14,9–20,7 mm között változik, tövüktől a hegyük irányába keskenyedik, így átmérőjük 1,7–4,2 mm közötti. Alapanyaguk rézötvözet. Egy vékony lemezből készültek, amelyet nagy

---

[2] Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Gyűjtemény, Gysz/373.

[3] A három mérési adatból átlagolt kaliber 13,8 mm.

[4] A kutatásban általánosan elfogadott katalógusok (H686, ÉH 543/d: 1482-88; GYÖNGYÖSSY 2005: 1479–84) több egymástól eltérő keltezést adnak meg az érmetípushoz, a legújabb szakirodalmak, pl. LENGYEL 2013, korábbi datálást határoznak meg: 1476–1478. Ezek alapján I. Mátyás uralkodásának második felében készült az érme, így minimum 38 évvel a verés után kerülhetett a sírba.

[5] PAPP 1961. 101.

[6] Különvéve a 94 katalógustétel teljes kapcsainak tagjait, valamint azokat az egy csomagolási azonosítószám alatt szereplő töredékeket, amelyek nem rendelhetők egyazon kapocstaghoz.

valószínűséggel a fűző anyagára hajtogattak. A lemez éleinek átlapolásával tudták elérni, hogy a fűzővég kellően vékony legyen.

Mind a fűzővégek, mind a párizsi kapcsok esetében feltételezhető, hogy ezek a viseleti elemek tömegcikkek voltak és készítésük nem igényelt komoly technikai ismereteket: egy fémszál (általában réz-, ritkább esetben vasszál) végeit köralakban visszahajtva kialakították a szemeket, míg a fémszálat kettéhajtva középső szakaszából hurkot vagy visszahajtott szárat készítettek. A kapocstagokat a szükséges részeiken ellapították, ez függhetett attól is, hogy az adott kapocs pontosan milyen ruhadarabra készült. Hasonló okokból utólagosan is változtathattak rajtuk. A változó méretadatok szintén egyfajta esetlegességet tükröznek, jóllehet a mérési eredményeket a kapcsok változó állapota is befolyásolja.[7] Mindazonáltal alaki jellegzetességeik és nagyszámú előfordulásuk mentén kirajzolódnak olyan tendenciák, amelyek mentén a párizsi kapcsok csoportosíthatók. A listába vett 94 tételből 67 kapocstag rendelkezett több keresztmetszeti adattal. Ezek alapján az alábbi négy formacsoport különíthető el egymástól:

1. formacsoport: Kerekded szár és szemek, hím kapocstagok esetében általában erősen lapított visszahajtással fordul elő. Alapanyaguk vas- vagy rézötvözet. Egyes példányok szárainál előfordul az aszimmetria. Méretük változó, többségük hossza 11–17 mm, a szemek legtöbbjének külső átmérője 3–6 mm közé esik. A kapcsok anyagának vastagsága többnyire 1–3 mm közötti. 12 hím és 9 nőstény kapocstag tartozik ide, ezek közül 2 hím kapocstag szemeinek keresztmetszete ismeretlen (V. tábla: 1).

2. formacsoport: Ovális keresztmetszet a kapocs egészén. A teljes hossz 11–20 mm között, a hím kapcsok szárhosszúsága 6–12 mm, visszahajtásuk 7–14 mm között változik. A kapcsok anyagának vastagsága többnyire 1–2 mm közé esik. Alapanyaguk vas- vagy rézötvözet. 12 hím és 6 nőstény kapocs tartozik ebbe a formacsoportba (V. tábla: 2).

3. formacsoport: Lapított szár, általában lapított szemmel, hím kapocstagok esetében erősen lapított visszahajtással. Hosszúságuk változó (10,8–21,7 mm) a szemek külső (4,5–6,5 mm) és belső átmérője (2,1–2,5 mm) egységes. A kapcsok anyagának vastagsága többnyire 0,6–1,2 mm közötti. 6 hím és 5 nőstény kapocs sorolható e típushoz (V. tábla: 3).

4. formacsoport: lapított szemek, kerekded hurokkal vagy szárral. Erősen változó méretűek (H: 10–26,6 mm). A kapcsok anyagának vastagsága többnyire 0,5–2,3 mm közötti. Általában nőstény kapocstagok formacsoportja (15 db), de az erős szemellapítás egy hím kapocstagnál is megfigyelhető, enyhébben lapított, ovális keresztmetszetű szemekkel pedig két további hím kapocstag is ebbe a csoportba sorolható (V. tábla: 4).

A fentiek alapján a hím kapocstagok esetében gyakrabban hagyták vastagabbra a szemeket és a szárakat, míg a nőstény kapocstagoknál a legtöbb esetben a hurok anyaga maradt vastag, az ezekhez kapcsolódó szemek között nagyságrendileg ugyanannyira gyakori az anyag ellapítása, mint együttesen a közel kör alakú és ovális keresztmetszet. Két vizsgálható keresztmetszetű kapocspár maradt fenn, az egyik esetben a hurkot leszámítva mindkét tag lapított (II.5.9; V. tábla: 5.A), a másik kapocspár anyaga kör keresztmetszetűre lett hagyva, egyedül a hím kapocstag visszahajtásánál látszik némi ovális ellapítottság (II.5.77; V. tábla: 5.B). Ehhez hasonlóan az egy helyről származó kapocstagok szintén hasonló keresztmetszetűek (II.5.13–15; II.5.23–25; II.5.33–35; II.5.43–44.),[8] ami minden bizonnyal egy adott ruhazáródás egységes kapcsolásának nyomaként értelmezhető.

A sír alsóbb „rétegeiből" nagyobb számban kerültek elő textilmaradványok is (VI. tábla).[9] Az egyes párizsi kapcsok felületén cérnamaradványokat lehetett felfedezni, emellett kisebb szövetmaradványok és egy rétegesen összevarrott bőr-textil darabka is felismerhetővé vált az apró törmelékek között. A több bőr- és textilrétegből összevarrott darabkán rombusz alakú tű- vagy árnyomok láthatóak, és a lyukakban fellelhető

[7] A leleteket több esetben szerves anyag maradványa, korróziós termék vagy földes üledék fedi, ami legfőképp a szemek belső átmérőjének vizsgálatát korlátozza. Számos esetben a kapcsok töredékessége kevesebb mérést tesz lehetővé.

[8] Kevésbé hasonló szórványok a sírgödör aljáról: II.5.74–75; II.5.79–82; II.5.91–94. Helyzetük miatt bizonytalan, hogy egy záródás kapcsolásai-e.

[9] A szálasanyag maradványok készítéstechnikai vizsgálatát Pápay Kornélia restaurátor (JPM) végzi, akinek ezúttal is köszönjük az előzetes információkat.

a rétegek összevarrásához használt cérna is, emellett a varrás kezdésének jeleként a csomó is felfedezhető.

Az eddig elvégzett anyagvizsgálatok során a legtöbb esetben növényi eredetű szálasanyag, azon belül háncsrost, leginkább len, illetve kender került azonosításra. A vizsgálatok során a szálak roncsolásos eljárással történt mintavétel után, polarizációs mikroszkóp alatt, morfológiájuk alapján kerültek azonosításra, de olyan mértékben leromlott állapotúak voltak, hogy több minta esetében nem lehetett egyértelműen felismerni a meghatározásukhoz szükséges jellemző jegyeket.

Az anyagvizsgálatok során a legtöbb esetben növényi eredetű szálasanyag, azon belül háncsrost, leginkább len, illetve kender (II.5.20; II.6.3; VI. tábla: 2.C) került azonosításra, azáltal, hogy a len és a kender hosszanti képén megfigyelhetők voltak úgynevezett eltolódások vagy növekedési csomók, jellegzetes keresztirányú X vonalrajzolattal.

A vizsgált minták legtöbbjén a textilrészek felületét rászáradt föld- és egyéb maradványok, valamint a fémkapcsokból származó korróziós termékek takarták, így a látható részek nem mindig bizonyultak elegendőnek a készítéstechnika meghatározásához. Két minta esetében (II.5.17; II.5.19.) sikerült biztosan megállapítani, hogy a fonás 2 ágból S-irányú sodrattal készült. A II.5.19. leleten látható szálmaradványokból az volt megállapítható, hogy a kapocs felvarrásánál két cérnaszállal dolgoztak.

Mivel a szálasanyagok felületéről a textil felületének roncsolása nélkül nem lehetett eltávolítani a rászáradt szennyeződéseket, ezért a szövetdarab szerkezetét az eddigi vizsgálatokkal nem sikerült meghatározni.

A fentieken kívül további vas- és rézötvözetből készült tárgyak töredékei is napvilágot láttak, ezek azonosítása, illetve rendeltetésük pontos meghatározása állapotuk miatt bizonytalan. A *vas- és réztöredékek* elsősorban kapocshoz vagy csathoz tartozhattak (IV.2.1–9; IV.5.1–3). Két vastöredék háromszög keresztmetszetű *késpenge* letört hegyeként azonosítható (IV.3.1–2). További három *vasszög* is előkerült, ezek feje négy- (IV.1.1.) vagy hatszögű (IV.1.2–3; III. tábla: 2).

A 84. váz koponyája mellett egy gyenge megtartású vaslemezt találtunk (IV.4.1.), amely már előkerülésekor töredezett és deformált volt, a felszedéskor darabokra hullott (VII. tábla: 2), így eredeti alakja csak *in situ* formájából feltételezhető (VII. tábla: 1). A lemez egykori hosszanti szélei visszahajlanak, feltehetően eredetileg keretszerűen vagy zártan (köpűszerűen) alakították ki. Méreteiből és formájából kiindulva nem zárható ki, hogy egy kardhüvely koptatója. Külső felületén növényi rostok lenyomata látható (VII. tábla: 3), a belső oldalán fakorhadék, valamint a fa és a fém között egy szabad szemmel nem azonosítható réteg (VII. tábla: 4), amely egyfajta kitöltő, ragasztóanyag is lehetett.

A leletek sorát egy ezüstös színű, szabálytalan korong alakú, *azonosítatlan anyagú és rendeltetésű tárgy* zárja (IV.5.4.), amelynek meghatározásához további vizsgálatok szükségesek.

PERSPEKTÍVÁK A TÖMEGSÍR LELETANYAGÁNAK VIZSGÁLATÁBAN

A tömegsír mellékletének vizsgálata nemcsak az ide eltemetett halottakról ad árnyaltabb képet, hanem arról az anyagi műveltségről is, amely a csatában résztvevő hadsereget jellemezte. Mindaddig, ameddig a terepi kutatások nyomán nem látnak napvilágot és kerülnek feldolgozásra újabb, minden kétséget kizáróan e katonai konfliktushoz köthető régészeti jelenségek, egyedül e tömegsírokból előkerült leletekről lehet teljes biztonsággal kijelenteni, hogy az 1526. évi mohácsi csata tárgyi emlékei. A tömegsírfeltárás így a csata régészeti nyomainak azonosításában, ezáltal a csata helyének meghatározására és lefolyásának modellezésére irányuló elméletek felépítésében és felülvizsgálatában is primer forrásértékkel bír.

Mindez elsősorban a fegyverleletekre vonatkoztatható. Az ólomlövedékek esetében a becsült átmérők megegyeznek a Majstól északkeletre található középkori falu nyomvonalának környezetében nagy számban előforduló lövedékek méreteivel,[10] továbbá a 16. század első felére jellemző kiskaliberű kézi

[10] A fémkeresőműszeres terepbejárásokból származó, korábban vizsgált 254 lövedékből 125 példány átlagolt kaliberértéke esik 10–13 mm közé, további 41 darab 13–15 mm-es. Ezek nagy része a Majs–Majsi szántók lelőhelyen található falunyom környezetéből került elő (BERTÓK–HARAMZA–NÉMETH 2020. 132–138).

tűzfegyverek űrméretével.[11] A háromból kettő közel ép állapotú lövedék esetében erősen valószínűsíthető, hogy ezek nem testbe fúródva lettek a sírba temetve. Ugyanakkor mivel egyik lövedék sem a tömegsír korábban feltárt felszínéről (vagy oldaláról) került elő, hanem alsóbb, bolygatatlan „rétegekből", kijelenthető, hogy e tárgyak is a holttestekkel egyidejűleg kerültek a sírgödörbe.

A feltárás során előkerült mindkét nyílhegy feltehetőleg a csatában szerzett, nem halálos sebesülés következtében került a tömegsírba. Ez, továbbá a fegyverleletek rendkívül alacsony száma és az a tény, hogy egyik előfordulás sem azonosítható egyértelműen halált okozó sérülésként, erősíti az azonosítható *perimortem* sérülésekből – azaz túlnyomórészt koponyákon, valamint az 1. és 2. csigolyákon előforduló vágásnyomokból – levonható következtetést, miszerint a tömegsírba a csata után kivégzettek lettek eltemetve.

Viselettörténeti szempontból a tömegsír forrásértékét a ruházatok egyes tartozékainak nagyszámú előfordulása adja, ezek közül is kiemelkedő a párizsi kapcsok mennyisége. Ezek a 16–17. század általános viseleti elemeinek tekinthetők,[12] amelyet alátámaszt a középkori temetőkben való gyakori előfordulásuk,[13] valamint kimagasló arányuk a III. tömegsír leletanyagában. Ami a kontextust illeti, a középkori temetkezéseken belüli helyzetük változatos, előfordulhatnak a nyakcsigolyákon,[14] az áll alatt,[15] a kulcscsontokon,[16] a mellkason,[17] a bordákon,[18] a vállon,[19] a lapockán,[20] a medencén,[21] a lábszárcsonton[22] és az alkarokon[23] egyaránt. Mindezek alapján tartozhattak a felsőruházat elülső záródásához, de zárhattak vele ruhaujjakat és nadrágszárakat is. A III. tömegsírból előkerült példányok mindegyike az egyszerűbb formájú és kivitelű kapcsok közé sorolható, a korszakban ugyancsak általános díszesebb, bronzból vagy ezüstből öntött, áttört mintájú kapocspárok a leletanyagban nincsenek jelen.

Kevésbé magától értetődő a gyöngyök jelenléte a sírban. Kisszámú előfordulásuk alapján nem egyértelmű, hogy tartozhattak-e rózsafüzérhez, amely a korszak viseletében – elsősorban annak ikonográfiai emlékeiben – gyakori elemnek tekinthető: egyaránt megjelenik portrékon és vallási tartalmú képeken is

[11] Németh 2021. Vö. Kovács S. 1994. 272–274; Strzyż 2011. 123–135; Ágoston 2014. 105.

[12] Biczó 1972. 86–87; Lantos 2009. 94.

[13] A leletanyag gyakori előfordulása miatt nem törekedhetünk teljes körű gyűjtésre, így néhány példa: Balatonszabadi-Pusztatorony: 24. sír l. Magyar 2007. 171. 9. ábra 9–10. és 3. kép 5; Homokmégy-Szentegyházpart: 5 sírból l. Lantos 2009. 94; Kunfehértó-Templomhegy: 43. sír l. Gallina–Molnár 2004. 94. 3. kép 2; Nagytálya: 93. sír, 131. sír, 135. sír, 148. sír, 165. sír, 178. sír, 180. sír és 196. sír, l. Kovács 1972. 127–133; Nagyvázsony: a pálos kolostor hajójában feltárt egyik sír l. Éri 1960. 88; Nyársapát: 31. sír, 61. sír, 112–113. sír, 143. sír és 219. sír l. Benkő 1980. 324–335; Mezőkovácsháza: 38. sír, 42. sír, 87. sír, 89. sír és 101. sír l. Bálint 1939. 157; Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 13–15. sír, 18–21. sír, 27. sír, 37–39. sír, 41. sír, 44. sír, 47. sír, 54. sír, 57. sír, 70. sír, 73. sír, 79. sír, 84. sír, 97. sír, 100. sír, 107. sír, 117. sír, 127–128. sír, 135. sír, 139. sír, 148. sír, 157. sír és 160. sír l. Bálint 1956. 56–72; Kaszaper: 20. sír, 25. sír, 33. sír, 41. sír, 44. sír, 53. sír, 73. sír, 100. sír, 155. sír, 203. sír, 265. sír, 409. sír l. Bálint 1938. 170–182; Ete: 7. sír, 14. sír és 23. sír l. Vizi–Miklós 1999. 223; Salgótarján: Bárányné Oberschall 1942. 6. III/3a; Alsózsolca: 55. sír, 70. sír és 90. sír l. Wolf–Horváth 2010. 170.

[14] Balatonszabadi-Pusztatorony: 24. sír (Magyar 2007. 171); Nagytálya: 131. és 148. sír (Kovács 1972. 128–131); Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 21., 100. és 127. sír (Bálint 1956. 58–68).

[15] Nagytálya: 93.,178. és 180. sír (Kovács 1972. 127. és 132–133); Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 148. sír (Bálint 1956. 70); Kaszaper: 25. és 33. sír (Bálint 1939. 171).

[16] Nagytálya: 135. sír (Kovács 1972. 130); Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 13–14.,18., 44., 57., 79., 84., 128. és 135. sír (Bálint 1956. 56–70); Alsózsolca: 90. sír (Wolf–Horváth 2010. 170); Ete: 23. sír (Vizi–Miklós 1999. 223).

[17] Kunfehértó-Templomhegy: 43. sír (Gallina–Molnár 2004. 94); Nagytálya: 196. sír (Kovács 1972. 133); Nyársapát: 112–113., 143. és 219. sír (Benkő 1980. 327–335); Mezőkovácsháza: 38., 42., 87., 89. és 101. sír (Bálint 1939. 157); Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 15., 27., 37., 39., 41., 47., 70., 79., 97., 107., 157. és 160. sír (Bálint 1956. 56–72); Kaszaper: 44., 155. és 409. sír (Bálint 1939. 171–174. és 182); Ete: 7. sír (Vizi–Miklós 1999. 223).

[18] Nagytálya: 165. sír (Kovács 1972. 132); Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 25. sír (Bálint 1956. 58); Ete: 14. sír (Vizi–Miklós 1999. 223).

[19] Nagyvázsony (Éri 1960. 88).

[20] Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 38. sír (Bálint 1956. 59).

[21] Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 18. sír (Bálint 1956. 58); Kaszaper: 41., 203. és 265. sír (Bálint 1939. 171–178).

[22] Magyar 1978. 146.

[23] Kaszaper: 73. és 100. sír (Bálint 1939. 172–173); Kiskunfélegyháza-Templomhalom: 117. sír (Bálint 1956. 68); Alsózsolca: 55. és 70. sír (Wolf–Horváth 2010. 170).

(szentképeken, szobrokon, oltárképeken), viselésének egyik módja pedig az övre történő felfűzés.[24]

Az aranyforintot helyzetéből adódóan feltehetően ruházatában, elsősorban lábbelijében rejthette el tulajdonosa, és így kerülhette el az oszmánok figyelmét a korszakban viszonylag nagy értéket képviselő aranytárgy.

Általánosságban feltételezhető, hogy a lábbelik és a felsőruházat többféle darabját is rajtahagyhatták az elhunytakon a sírba helyezésük során. Mindez összefüggésbe hozható a csatok előkerülésével, a nagyobb számban előforduló kapcsok korábban taglalt temetkezési és viseleti kontextusával, valamint azzal a megfigyeléssel, miszerint a szerves anyagok között bőrmaradványok és gyapjúszerű szövet egyaránt előfordul. A fentiekben említett, leletanyaghoz kapcsolódó vizsgálatok és a folytatódó régészeti kutatások minden bizonnyal árnyalni fogják a tömegsír elhunytjainak viseletéről, fegyverzetéről és sírba kerülési módjáról, valamint a mohácsi csata korszakának anyagi műveltségéről alkotott képünket.

SZAKIRODALOM

ÁGOSTON 2014: ÁGOSTON, Gábor: Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History* 25:1 (2014) 85–124.

BÁLINT 1938: BÁLINT Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. – Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter. *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 14 (1938) 139–190.

BÁLINT 1939: BÁLINT Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. – Ausgrabungen in Mezőkovácsháza. *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 15 (1939) 146–164.

BÁLINT 1956: BÁLINT Alajos: A Kiskunfélegyháza–templomhalmi temető. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1956 (1956) 55–86.

BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL 1942: BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda: *A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek.* Budapest, 1942.

BENKŐ 1980: BENKŐ Elek: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a középkori Templomparton. In: IKVAI Nándor (szerk.): *Régészeti tanulmányok Pest megyéből.* Studia Comitatensia 9. Szentendre, 1980. 315–424.

BERTÓK–HARAMZA–NÉMETH 2020: BERTÓK Gábor – HARAMZA Márk – NÉMETH Balázs: Lövedékek egy „mohácsi" csatatérről. In: HARAMZA Márk – KOVALICZKY Gergely – BERTÓK Gábor – SIMON Béla – GALAMBOS István – TÜRK Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 121–142.

BICZÓ 1972: BICZÓ Piroska: *Pénzmellékletes java- és késő-középkori sírleleteink időrendi jelentősége.* Szakdolgozat. ELTE Régészeti Tanszék, Budapest, 1972.

ÉRI 1960: ÉRI István: A nagyvázsonyi pálos kolostor. In: *Magyar Műemlékvédelem 1959–1960.* Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 2. Budapest, 1964. 85–94.

GALLINA–MOLNÁR 2004: GALLINA Zsolt – MOLNÁR István: Középkori templom és sírmező Kunfehértó-Templomhegyen. In: SZAKÁL Aurél (szerk.): *Halasi Múzeum 2. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára.* A Thorma János Múzeum Könyvei 18. Kiskunhalas, 2004. 87–101.

GYÖNGYÖSSY 2005: GYÖNGYÖSSY Márton: *Középkori magyar aranyforintok. Kincsek a Magyar Nemzeti Bank Látogatóközpontjából.* Budapest, 2005.

KOVÁCS 1972: KOVÁCS Béla: Nagytálya középkori templomának feltárása. *Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 10 (1972) 119–158.

KOVÁCS S. 1994: KOVÁCS S. Tibor: A Kopaszi-zátonyi fegyverek. *Folia Archaeologica* 43 (1994) 251–278.

LANTOS 2009: LANTOS Andrea: Középkori templom és temető Homokmégy-Szentegyházparton. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 259–281

LENGYEL 2013: LENGYEL András: *Aranykönyv 1325–1540.* Budapest, 2013.

[24] Övre fűzött rózsafüzért láthatunk Joos van Cleve 1520 körül a keresztre feszítésről készített triptichonján (Metropolitan Museum of Art, Acc. Nr. 41.190.20a–c). Hasonló kis gyöngyszemekkel ellátott csüngő mint reneszánsz női öv záróeleme figyelhető meg Jan Provost 1495 körül készült Keresztre feszítés című festményén (Metropolitan Museum of Art Acc. Nr. 1982.60.21). Minden bizonnyal ez is hozzájárulhatott a reneszánsz női övek díszeként vagy akár záróelemeként előforduló csüngők kialakulásához. Gránátalmafejes csüngők a hazai leletanyagból is ismertek (Tolna, Csenger). A tolnai darabbal kapcsolatban említi meg a leletet közlő S. Lovag Zsuzsanna és T. Németh Annamária, hogy azok eredeti rendeltetésük szerint illatszertartók voltak (LOVAG–NÉMETH 1974. 222). Mindazonáltal – ahogy az a fenti példákból is látható – a tárgy használata és viselése korántsem nemhez kötött.

Lovagh–Németh 1974: S. Lovagh Zsuzsanna – T. Németh Annamária: A tolnai XVI. századi kincslelet. *Folia Archaeologica* 25 (1974) 219–246.

Magyar 1978: Magyar Kálmán: A Babócsai nemzetségi központ régészet kutatása I. (Beszámoló az 1978-ban folytatott ásatásokról). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978) 131–155.

Magyar 2007: Magyar Kálmán: Balatonszabadi-Pusztatorony régészeti kutatása Középkori templom temetőjének leletei I. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17/A (2007) 169–192.

Németh 2021: Németh Balázs: A mohácsi csata kiskaliberű kézi lőfegyvereinek kérdéséhez I. *Hadtörténelmi Közlemények* 134:1 (2021) 167–227.

Papp 1961: Papp László: *Ásatási napló.* MNM Adattár IV. 1961. 101.

Strzyż 2011: Strzyż, Piotr: *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne.* Łódź, 2011.

Vizi–Miklós 1999: Vizi Márta – Miklós Zsuzsa: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 21 (1999) 207–270.

Wolf–Horváth 2010: Wolf Mária – Horváth Antónia: Középkori templom és temető Alsózsolca határában. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 49 (2010) 129–185.

THE ARCHAEOLOGICAL REMAINS OF MASS GRAVE NO. 3

Réka Neményi – Márk Haramza – Zsombor Győrffy-Villám – Gábor Bertók

Key Words: Battle of Mohács, massgrave, small finds, arrowhead, coin, bullet, hook and eye closures

One of the most important sources of the Battle of Mohács is the group of mass graves discovered near the village of Sátorhely (SW Hungary) in the 1950s and 1970s that were then partially excavated but left in place. Among the five mass graves of the Mohács Historical Memorial Site, at the request of the Danube-Drava National Park, the Janus Pannonius Museum re-excavated mass grave no. III. The excavation and research of the grave has been carried out by a team of archaeologists and anthropologists. The present work aims to publish the archaeological finds and to present the interpretation possibilities resulting from the primary processing.

Most of the material found in mass graves is related to clothing. Most of these are hook and eye closures and aglets mainly made of copper alloy. The closures can be grouped into four types on the basis of their formal characteristics and metric data. The context of vesture can be inferred based on the known late medieval burials (upper clothing, sleeve and trouser closures). Other objects found in smaller numbers (buckles, beads, ring, golden florin) can also be associated with clothing. Among the weapon finds, two arrowheads and two projectiles were found, of which one arrowhead is certain, and another arrowhead and a lead bullet can be assumed to have been pierced into the body and entered the mass grave.

The archaeological finds of the mass grave are a primary source for the identification of traces of the Battle of Mohács, and thus for the construction and revision of theories aimed at determining the location of the battle and modeling the sequence of events.

Katalógus

I. Fegyverek

I.1. Lövedékek

I.1.1. *Lövedék*[25]
Leírás: ép állapotú, erősen üledékes felületű ólomlövedék
Helyzet: a 111. váz gerince mellett
Előkerülés: 2020. 10. 18.
Anyag: ólom
Méretek: D: 12 mm
Tömeg: 7,2 g
Azonosító: LZ 460

I.1.2. *Lövedék*
Leírás: ép állapotú, erősen üledékes felületű ólomlövedék
Helyzet: a 288. váz jobb tibiájának felső harmadának mediodorsalis oldalánál
Előkerülés: 2021. 07. 27.
Anyag: ólom
Méretek: D: 10,9 mm
Tömeg: 5,6 g
Azonosító: LZ 1068

I.1.3. *Lövedék*
Leírás: kilapult, elkenődött ólomlövedék

[25] A lövedékátmérők a tárgy x-y-z irányból felvett adatainak átlagolásával kerültek meghatározásra.

Helyzet: a 460-as tibia mellől, középtájt
Előkerülés: 2021. 08. 31.
Anyag: ólom
Méretek: D: 13,8 mm
Tömeg: 6,7 g
Azonosító: LZ 1598

I.2. Nyílhegyek

I.2.1. *Nyílhegy*
Leírás: Közepes megtartású, hosszúkás, nádlevél alakú hegytüskés nyílhegy. A tüskén fakorhadék figyelhető meg, végéből egy 9 mm hosszúságú darab letörött. A levél enyhén gerincelt, lencse keresztmetszetű.
Helyzet: 592. váz környezetében
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: vas, fa
Méretek: H: 92,5 mm; levél: H: 51,6 mm, Sz: 14,4 mm, V: 8,2–5,8 mm (a korrózió miatt megdagadt, az eredeti vékonyodás 6–3 mm-re becsülhető); tüske: H: 40,9 mm, Sz: 10,6–3 mm, V: 10,2–2,4 mm.
Tömeg: 13,2 g
Azonosító: LZ 2747

I.2.2. *Nyílhegy*
Leírás: közepes megtartású köpűs nyílhegy, levele háromszög alakú. Anyagát a levél mentén és a köpű felső szakaszán a korrózió szétnyitotta. A levél keresztmetszete eredetileg lencse alakú lehetett.
Helyzet: 634. váz koponyájában
Előkerülés: 2022. 10. 25.
Anyag: vas
Méretek: H: 54,5 mm; levél: H: 25,7 mm, Sz: 14,2 mm, V: 5,3 mm; köpű: H: 27,5 mm; Dk: 10 mm; Db: 6,7 mm; Sz (köpű nyaknál): 7,2 mm
Tömeg: 4,1 g
Azonosító: Sz 2022.1

II. Viseleti elemek

II.1. Csatok

II.1.1. *Csat*[26]
Leírás: korrodált, kör alakú csat. A csattest keresztmetszete enyhén ovális, a nyelv kerekded.
Helyzet: a 18. váz bal bokája mellett
Előkerülés: 2020. 09. 07.
Anyag: vas
Méretek: Csattest: H: 17,4 mm, Sz: 17,8 mm (10,6 mm), V: 4,2 mm; Nyelv: H: 20,1 mm, V: 5 mm
Tömeg: 2,7 g
Azonosító: LZ 85

II.1.2. *Csat*
Leírás: két töredékből álló, korrodált csattöredék, valószínűleg a csatbelső és a hozzákorrodálódott csatnyelv csonkja. Keresztmetszete kerekded.
Helyzet: A D/5-ös raszterből
Előkerülés: 2020. 09. 29.
Anyag: vas
Méretek: 1: H: 17 mm V: 4,5 mm; 2: H: 9,5 mm, V: 3,5 mm
Tömeg: 0,9 g
Azonosító: LZ 303

II.1.3. *Csat*
Leírás: csattöredék, nagy valószínűséggel a csatbelső a nyelv hozzákorrodálódott töredékével. Keresztmetszete négyszögletes.
Helyzet: 125. váz koponyája alól
Előkerülés: 2020. 10. 15.
Anyag: vas
Méretek: H: 20,6 mm, Sz: 3,2 mm, V: 2,6 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 438/1

II.1.4. *Csat*
Leírás: korrodált, D-alakú csat. A csattest keresztmetszete négyzetes, a nyelvé kerekded.
Helyzet: A 68. váz mellett
Előkerülés: 2020. 10. 19.
Anyag: vas
Méretek: H: 20,6 mm, Sz: 24,5 mm (14,7 mm), 5,4–5,8 mm, Nyelv: H: 25,7 mm, V: 3,8 mm
Tömeg: 4,8 g
Azonosító: LZ 465

II.1.5. *Csat*
Leírás: enyhén deformált, D-alakú csat, nyelve korrodált. A csattest keresztmetszete négyzetes, a nyelv nem meghatározható.
Helyzet: A 75. koponyától kb. 15 cm-re északnyugatra
Előkerülés: 2020. 10. 28.
Anyag: vas
Méretek: Csatkeret: H: 20,8 mm, Sz: 20,9 mm (14,4 mm), V: 4 mm, Nyelv: H: 20,4 mm
Tömeg: 4 g
Azonosító: LZ 548

II.1.6. *Csat*
Leírás: korrodált, D-alakú csat. A csatkeret keresztmetszete kerekded, a nyelv nem meghatározható.
Helyzet: a 208. váz bal csuklója alatt
Előkerülés: 2021. 08. 06.
Anyag: vas
Méretek: H: 16 mm, Sz: 25,6 mm (16,3 mm), V: 4,3 mm
Tömeg: 2,3 mm
Azonosító: LZ 1144

[26] H = hosszúság – a csatnyelvvel megegyező irány, Sz = szélesség – a csatnyelvre merőleges irány, az egykori szíjazat szélességével megegyezően (ha mérhető, zárójelben a csattest belső szélességi értéke, amely megegyezik a befoglalt szíj maximális szélességével), V = vastagság.

II.1.7. *Csat*
Leírás: Erősen korrodált, gyenge megtartású, lekerekített téglalap alakú csat. A csatkeret keresztmetszete kerekded, a csatnyelv nem meghatározható.
Helyzet: A 438. váz bal combcsontja mellett
Előkerülés: 2021. 09. 14.
Anyag: vas
Méretek: Csatkeret: H: 25 mm, Sz: 30 mm, V: 7,1 mm; Nyelv: H: 25 mm
Tömeg: 7,6 g
Azonosító: LZ 1881

II.1.8. *Csat*
Leírás: három korrodált vastöredék, ebből az egyik egy csatkeret közel háromszög keresztmetszetű külső éle (1), a további egy kör keresztmetszetű vasszál (2), nem kizárt, hogy egy kapocs része vagy a csat nyelve, a harmadik nem azonosítható.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: vas
Méretek: 1: H: 23,3 mm, Sz: 5,7 mm, V: 4 mm; 2: H: 12,9 mm, D: 2,7 mm; 3: H: 10 mm, V: 4,2 mm
Tömeg: 1,2 g (1: 0,7 g)
Azonosító: LZ 2748

II.1.9. *Csat*
Leírás: csatkeret saroktöredéke, keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: vas
Méretek: H: 8,3 mm, V: 3,2 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 2784/1

II.1.10. *Csat*
Leírás: töredék, csatkeret külső éle. Külső oldala enyhén ívelt, keresztmetszete közel háromszög alakú.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 26.
Anyag: vas
Méretek: H: 24,7 mm, Sz: 6,5 mm, V: 3,4 mm
Tömeg: 0,8 g
Azonosító: LZ 3015/1

II.1.11. *Csat*
Leírás: D-alakú csatkerettel ellátott csat, a korrodált nyelv hegye letörött.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 09. 10.
Anyag: vas
Méretek: Csatkeret: H: 22,6 mm, Sz: 27,4 mm (17,8 mm), V: 5,5 mm; H: 16,5 mm, V: 3,2 mm
Tömeg: 5,1 g
Azonosító: Sz 2022.2

II.2. Fűzővégek

II.2.1. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: 18. váz jobb combcsontjától északra lévő váll/lapocka
Előkerülés: 2020. 09. 04.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 21,3 mm, D: 1,7–2,3 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 81

II.2.2. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: 5. váz combcsontjai között, ujjcsontok tetején
Előkerülés: 2020. 09. 04.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16 mm, D: 1,9–2,6 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 82

II.2.3. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: az 5. váz környékéről
Előkerülés: 2020. 09. 09.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,5 mm, D: 1,8–3,1 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 91

II.2.4. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, hegye töredékes.
Helyzet: 70. váz jobb combcsontja mellett
Előkerülés: 2020. 09. 16.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 13,8 mm, D: 1,5–1,7 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 183

II.2.5. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 7. váz koponyája alól
Előkerülés: 2020. 09. 23.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17 mm, D: 2,4–2,9 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 267

II.2.6. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 9. váz koponyája mellett
Előkerülés: 2020. 09. 28.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,7 mm, D: 2,6 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 285

II.2.7. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: az 52. váz mellett
Előkerülés: 2020. 09. 29.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17,9 mm, D: 1,9–2,7 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 299

II.2.8. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: 19=124. váz alatt
Előkerülés: 2020. 10. 21.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 14,9 mm, D: 2,4–2,7 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 516

II.2.9. *Fűzővég*
Leírás: egyenesen záródó, hegye felé keskenyedő fűzővég, keresztmetszete ovális.
Helyzet: a 10. váz jobb sípcsontja mellett
Előkerülés: 2020. 11. 11.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,8 mm, D: 1,7–2,7 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 652

II.2.10. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, a hajtás vonala enyhén elcsavarodott.
Helyzet: a 251. váz csigolyái alatt
Előkerülés: 2021. 07. 15.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,1 mm, D: 2–2,4 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 810

II.2.11. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 259. váz arckoponyája alatt
Előkerülés: 2021. 07. 16.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17,8 mm, D: 1,9–2,3 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 830

II.2.12. *Fűzővég*
Leírás: gyenge megtartású, rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 288. váz keresztcsontja alatt
Előkerülés: 2021. 07. 28.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,3 mm, D: 2,3–3,8 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 1074

II.2.13. *Fűzővég*
Leírás: gyenge megtartású, töredékes, rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 301. váz háti és a rajta fekvő 302. váz háti ágyéki csigolyáinak találkozásánál
Előkerülés: 2021. 08. 04.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 8,7 mm, V: 3,4 mm; 2: H: 7,6 mm, V: 2,7 mm; 3: H: 4,6 mm, V: 1,7 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1143

II.2.14. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: az 1147. váztöredék karjától kb. 10 cm-re délkeletre
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16 mm, D: 2–2,5 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1153

II.2.15. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 08. 10.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,7 mm, D: 1,5–1,8 mm
Tömeg: 0,2
Azonosító: LZ 1158

II.2.16. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: D/2-es raszter
Előkerülés: 2021. 08. 11.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17,8 mm, D: 2,9–3,8 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1159

II.2.17. *Fűzővég*
Leírás: 2 töredékből álló, rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 399. váz combcsontjától délre
Előkerülés: 2021. 08. 16.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 15,8 mm, D: 2,2 mm, 2: H: 6,1 mm, V: 2,2 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 1318

II.2.18. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 389. váz lapockája alatt
Előkerülés: 2021. 08. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 20,5 mm, D: 2,7–2,9 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1348

II.2.19. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: C/5-ös raszter
Előkerülés: 2021. 08. 24.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17,4 mm, D: 2,3–2,8 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1522

II.2.20. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 450. váz koponya állkapcsának belsején
Előkerülés: 2021. 09. 02.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17,8 mm, D: 1,9–2,4 mm

Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 1667

II.2.21. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: a 129. váz jobb combcsontjától délre
Előkerülés: 2021. 09. 06.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17,3 mm, D: 2,4–3,1 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1732

II.2.22. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, a keresztmetszet csak a hegynél csökken.
Helyzet: a 404. váz bal lábszára alatt
Előkerülés: 2021. 09. 14.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 19 mm, D: 3,6–4,2 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1885

II.2.23. *Fűzővég*
Leírás: 2 töredékből álló, rézlemezből összehajtott kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: az 503. váz combcsontjai között
Előkerülés: 2021. 09. 14.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 20,7 mm, D: 4,9 mm, 2: H: 10,9 mm, V: 3,5 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1886

II.2.24. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: az 1348. váztöredék jobb combcsontja alatt
Előkerülés: 2021. 09. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 18,7 mm, D: 2,3–4,2 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1891

II.2.25. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 09. 28.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 18,3 mm, D: 2–2,6 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2152

II.2.26. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 04.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,9 mm, D: 2,1–2,4 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2291

II.2.27. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, a keresztmetszet csak a hegynél csökken.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 09. 27.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,5 mm, D: 1,7–2,4 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 2224

II.2.28. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, felső vége szétnyílott.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 07.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 18,2 mm, D: 2,6–3,3 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2447

II.2.29. *Fűzővég*
Leírás: 4 kisebb töredékből álló, gyenge megtartású, rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 07.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 15 mm, V: 2 mm, 2: H: 8,6 mm, V: 2 mm, 3: H: 6,2 mm, V: 2 mm, 4: H: 4,2 mm, V: 2 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 2460

II.2.30. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, a hajtás vonala megcsavarodott.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 10.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,3 mm, D: 2,1–2,4 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2474

II.2.31. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 18,2 mm, D: 2,6–2,9 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2750/1

II.2.32. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,5 mm, D: 1,9–2,3 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2762

II.2.33. *Fűzővég*
Leírás: 3 töredékből álló, gyenge megtartású, rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, a legnagyobb töredéken (1) szövetmaradvánnyal.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 19 mm, D: 4,7 mm; 2: H: 10 mm, V: 3,7 mm, 3: H: 8,3 mm, 3,3 mm
Tömeg: 0,6 g
Azonosító: LZ 2781

II.2.34. *Fűzővég*
Leírás: gyenge megtartású, repedezett fűzővég, keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 17,7 mm, D: 2,2 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2784/2

II.2.35. *Fűzővég*
Leírás: vége felé keskenyedő fűzővég.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: vas
Méretek: H: 17,1 mm, V: 2,7–3,3 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2784/3

II.2.36. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 18,3 mm, D: 2,6–3 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 2785

II.2.37. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 24.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 19 mm, D: 2,5–3,5 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2866

II.2.38. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég, a hajtás vonala enyhén megcsavarodott.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 24.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 18,9 mm, D: 2,4–2,9 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2867

II.2.39. *Fűzővég*
Leírás: rézlemezből összehajtott, kör keresztmetszetű fűzővég.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 24.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,7 mm, D: 2,3–2,9 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2894

II.2.40. *Fűzővég*
Leírás: üledékes felületű fűzővég.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 25.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,9 mm, D: 4,2 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2964

II.3. Gyöngyök

II.3.1. *Gyöngy*[27]
Leírás: vörösesbarna, csiszolt felületű gyöngy, a lyuk peremeinél egyenes felületűre csiszolva.
Helyzet: a 438. váz jobb felkarjától északra
Előkerülés: 2021. 09. 14.
Anyag: kő
Méretek: D: 9 mm (2,7 mm), M: 6,8 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1882

II.3.2. *Gyöngy*
Leírás: opálos színű üveggyöngy, az egyik lyukperemen 4–5,4 mm kiterjedésű ovális alakban homorúra csiszolva.
Helyzet: a 421. váz medencéje alatt, az 501. koponya mellett
Előkerülés: 2021. 09. 16.
Anyag: üveg
Méretek: D: 16,2 mm (1,8 mm), M: 14,9 mm
Tömeg: 5,4 g
Azonosító: LZ 1890

II.3.3. *Gyöngy*
Leírás: vörösesbarna színű, csiszolt gyöngy.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 09. 17.
Anyag: kő
Méretek: D: 5,6 mm (2,4 mm), M: 5 mm
Tömeg: 0,1
Azonosító: LZ 1893

II.3.4. *Gyöngy*
Leírás: 2 töredékből álló gyöngy.
Helyzet:
Előkerülés: 2022. 10. 03.
Anyag: csont
Méretek: H: 10,5 mm (2,5–2,7 mm), M: 9,4 mm
Tömeg: 0,7 g
Azonosító: LZ 2289

[27] D = gyöngy átmérője (zárójelben a lyuk átmérője), M = gyöngy magassága, egyben a lyuk hossza.

II.3.5. *Gyöngy*
Leírás: vöröses színű gyöngy.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 13.
Anyag: kő
Méretek: D: 8,9 mm (2,7 mm), M: 7,4 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 2577

II.4. Gyűrű

II.4.1. *Gyűrű*
Leírás: ovális gyűrűfej vésett díszítéssel, a fejjel egybeöntött, annak irányába kiszélesedő karikával, amelynek alja valószínűleg utólag meg lett nyitva és a szárai egymásra lettek hajtva. Ezzel a karika átmérője lecsökkent. A fej díszítése végein három ágban szétnyíló latin kereszt, négy oldalán kisebb vésetekkel: ebből egy félhold alakú, egy csillag alakú és kettő kopott, nem egyértelműen azonosítható véset (valószínűleg csillag vagy fenyőág). A véset körül a karika kiszélesedésénél és a hosszabbik, behajtott szár oldalán egyszerű vonaldíszítések és rovátkolások láthatók.
Helyzet: egy szórvány ujjcsonton
Előkerülés: 2022. 10. 12.
Anyag: bronz
Méretek: Fej: H: 14,4 mm, Sz: 10,5 mm, V: 3,4 mm; Karika: D (külső): 21–22,9 mm, D (belső): 18,2 mm, Sz: 3–6 mm, V: 1,4–2,1 mm
Tömeg: 5,4 g
Azonosító: LZ 2550

II.5. Kapcsok

II.5.1. *Kapocs*
Leírás: gyenge megtartású, korrodált és deformált vaskapocs, alakja megegyezik a párizsi kapcsok hím felével, a visszahajtás nem teljes (kb. 135°). A korróziós üledékréteg miatt a szemek kialakítását nem lehet egyértelműen megállapítani.
Helyzet: a 125. váz mellett
Előkerülés: 2020. 10. 18.
Anyag: vas
Méretek: H: 21,1 mm, Szár: H: 13,5 mm (10,6 mm), Sz: 7,4 mm (6,7 mm), V: 4,4 mm (2,6 mm)
Tömeg: 1,4 g
Azonosító: LZ 463

II.5.2. *Kapocs*
Leírás: korrodált töredékes kapocsszár, tövénél kiszélesedik, visszahajtása lapított.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: vas
Méretek: H: 18 mm (9,3 mm), Sz: 3–7,1 mm (4,2 mm), V: 2,8 mm
Tömeg: 0,9 mm
Azonosító: LZ 1457

II.5.3. *Kapocs*
Leírás: hiányos vaskapocs, szára és töve merőlegesen visszahajlított, tövénél ellapul és kiszélesedik. A szár keresztmetszete ovális.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 26.
Anyag: vas
Méretek: H: 14,7 mm; Tő: Sz: 13,4 mm, V: 3 mm; Szár: H: 10 mm (10 mm), Sz: 4,5 mm, V: 4,8 mm
Tömeg:1,6 g
Azonosító: LZ 3015/2

II.5.4. *Párizsi kapocs*[28]
Leírás: aszimmetrikus szárú hím kapocstag, egyik szeme és a szárak töve enyhén deformált. Kereszt a visszahajtásnál erősen ellapított, a kapocstag többi részénél kerekded.
Helyzet: 76. váz koponyájától déli irányban, attól 3 cm-re
Előkerülés: 2020. 09. 01.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,7 mm; Szem: D: 5,3 mm (2,5 mm), V: 1,3 mm; Szár: H: 9,2 mm, 12,2 mm (12 mm), Sz: 2,4 mm (5,1 mm), V: 1,4 mm (1 mm)
Tömeg: 0,6
Azonosító: LZ 76

II.5.5. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, szemein cérnarostokkal. Keresztmetszete lapított.
Helyzet: az 5. váz bal sípcsontja alól
Előkerülés: 2020. 09. 09.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 16,5 mm; Szem: D: 6,5 mm (2,4 mm) V: 1,1 mm; Szár: H: 10 mm (12,6 mm), Sz: 2,8 mm (4,9 mm), V: 1,1 mm (0,6 mm)
Tömeg: 0,7 g
Azonosító: LZ 90

II.5.6. *Párizsi kapocs*
Leírás: hím kapocstag, szára és visszahajtása erősen lapított, a szemek keresztmetszete oválisan lapított.
Helyzet: 45. váz bal térde alatt, C/2
Előkerülés: 2020. 09. 10.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 10,8 mm; Szem: D: 4,5 mm (2,3 mm), V: 1,1 mm; Szár: H: 6 mm (8 mm), Sz: 2,8 mm (3,2 mm), V: (0,8 mm)
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 107

II.5.7. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, szárán és szemeiben cérnaszállal, amely a kapocs hátulján nagy valószínűséggel egy másik szövet kisebb maradványát is a kapocshoz fogja. Keresztmetszete a szemeknél kerekded, a száránál oválisan ellapított.
Helyzet: C/4-es raszter
Előkerülés: 2020. 09. 11.

[28] Párizsi kapcsok mérése: H = teljes hossz; Szemek: Db = belső átmérő (belső átmérő értéke zárójelben), V = szálvastagság; Szár: H = Hosszúság (hím kapocstagnál a visszahajtás hossza zárójelben), Sz = szélesség (zárójelben nőstény kapocstagnál a kiszélesedő szakasz belső oldalának hosszértéke, hím kapocstagnál a visszahajtás szélessége, ha az eltér a szár értékétől), V = szálvastagság (zárójelben hím kapocstagnál a visszahajtás vastagsága, ha az eltér a szár értékétől).

Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 14,9 mm; Szemek: D: 4,6 mm (2,3 mm), V: 1,5 mm; Szár: H: 9,8 mm (9,7 mm), Sz: 3,6 mm, V: 1 mm.
Tömeg: 0,6 g
Azonosító: LZ 118

II.5.8. *Párizsi kapocs*
Leírás: párizsi kapocs szár- vagy huroktöredéke.
Helyzet: a 76. váz mellett
Előkerülés: 2020. 09. 25.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 7,6 mm, V: 0,9 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 180

II.5.9. *Párizsi kapocs*
Leírás: teljes kapocspár. A hím kapocstag (1) visszahajtása és szemei erősen lapítottak, szára sarkosan lapított. A nőstény kapocstag szemei letörtek, a hurok tövében erősen lapított, így feltételezhető, hogy a szemek is hasonló keresztmetszetűek voltak. A hurok további szakaszán kör keresztmetszetű.
Helyzet: 70. váz jobb combcsontja mellett, D/3 raszter
Előkerülés: 2020. 09. 16.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 18,3 mm; Szem: D: 6,3 mm (2,5 mm), V: 1,1 mm, Szár: H: 11,5 mm (10,4 mm), Sz: 3,5 mm (5,3 mm), V: 2,5 mm (0,8 mm) 2: H: 15,5 mm; Hurok: H: 14 mm, Sz: 9,3 mm (6,9 mm), V: 0,8 mm
Tömeg: 1: 0,7 g, 2: 0,2 g
Azonosító: LZ 187

II.5.10. *Párizsi kapocs*
Leírás: nőstény kapocstag töredéke, szem és hurok egy része. Keresztmetszete lapított.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2020. 09. 29.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,5 mm; Szem: D: 5,5 mm (2,5 mm), V: 0,9 mm; Hurok: H: 10 mm, V: 1,2 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 298

II.5.11. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: enyhén deformált nőstény kapocstag, szemeiben cérnaszálak találhatók. Keresztmetszete a hurok végén kerekded, a kapocs további szakaszán oválisan lapított.
Helyzet: a 365. váz környezetében
Előkerülés: 2020. 10. 07.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 17,8 mm; Szem: D: 5,5 mm, V: 1,3 mm; Hurok: H: 11 mm, Sz: 9,3 mm (6,4 mm), V: 1,2 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 365

II.5.12. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből álló hím kapocstag, szárain a szemek anyagának visszahajtásánál cérnadarabbal. Keresztmetszete a kapocs egészén ellapított. A kapocs a visszahajtás ívénél tört el.
Helyzet: a 15. váz mellett
Előkerülés: 2020. 10. 13.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1 (szemek és szár): H: 14,7 mm; Szem: D: 5,3 mm (2,3 mm), V: 0,9 mm; Szár: H: 9,3 mm, Sz: 3 mm, V: 1,3 mm; 2 (visszahajtás): H: 8,3 mm, Sz: 3,3 mm, V: 0,8 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 402

II.5.13. *Párizsi kapocs*
Leírás: deformált szemű, korrodált hím kapocstag, a szár és a visszahajtás között korróziós-földes üledék van. Keresztmetszete a szemnél kerekded, a visszahajtásnál oválisan lapított.
Helyzet: 125. váz koponyája alól
Előkerülés: 2020. 10. 15.
Anyag: vas
Méretek: H: 19 mm; Szem: D: 8 mm, V: 2,9 mm; Szár: H: 12,6 mm (11,9 mm), Sz: 7,7 mm (5,8 mm)
Tömeg: 1,2 g
Azonosító: LZ 438/2

II.5.14. *Párizsi kapocs*
Leírás: Korrodált hím kapocstag, szemei és visszahajtása deformáltak. Keresztmetszete a szemeknél kerekded.
Helyzet: 125. váz koponyája alól
Előkerülés: 2020. 10. 15.
Anyag: vas
Méretek: H: 19,6 mm; Szem: D: 7,2 mm, V: 2,5–4,3 mm; Szár: H: 11,7 mm (12,5 mm), Sz: 5 mm (5,9 mm)
Tömeg: 1,2 g
Azonosító: LZ 438/3

II.5.15. *Párizsi kapocs*
Leírás: Párizsi kapocs szemtöredékei.
Helyzet: 125. váz koponyája alól
Előkerülés: 2020. 10. 15.
Anyag: vas
Méretek: 1: D: 6,5 mm, V: 3,1 mm; 2: H: 7,7 mm, V: 2,9 mm
Tömeg: 0,4 g (ebből 1: 0,3 g)
Azonosító: LZ 438/4

II.5.16. *Párizsi kapocs*
Leírás: nőstény kapocstag, keresztmetszete a szemeknél lapított, a huroknál kerekded.
Helyzet: a 35. váz combcsontja felett, a 47. váz keze alatt
Előkerülés: 2020. 10. 18.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 12,7 mm, Szem: D: 4,5 mm (1,9 mm) V: 1,1 mm; Hurok: H: 8,3 mm, Sz: 7,8 mm (5 mm), V: 1,2 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 464

II.5.17. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, szárain a szemek alatt cérnaszállal. Keresztmetszete a szárnál enyhén, a szemeknél erősebben lapított (helyenként sarkos).
Helyzet: D/1 raszter
Előkerülés: 2020. 10. 19.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 13,2 mm; Szem: D: 4,5 mm (2 mm, 2,2 mm), V: 1 mm; Szár: H: 8,7 mm, Sz: 7,2 mm (5 mm) V: 1,1 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 485

II.5.18. *Párizsi kapocs*
Leírás: nőstény kapocstag gyenge megtartású huroktöredéke. Keresztmetszete kerekded.
Helyzet: 177. váz környezetében
Előkerülés: 2020. 10. 19.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 11 mm, Sz: 10 mm, V: 2,4 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 487

II.5.19. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, szárain a szemek alatt cérnaszállal. Keresztmetszete a szemeknél kerekded, a szárnál enyhén, a visszahajtásnál erősebben ellapított.
Helyzet: a 75. váz koponyájától délkeletre
Előkerülés: 2020. 10. 19.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 18 mm; Szem: D: 5, 6 mm (2,2 mm), V: 1,7 mm; Szár: H: 13 mm (9,8 mm) Sz: 3,3 mm (4,4 mm), V: 1,6 mm (0,8 mm)
Tömeg: 0,7 g
Azonosító: LZ 547

II.5.20. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, szemeiben és a szemek alatti szárszakaszon cérnaszállal, a kapocs hátulján textillenyomattal. A szövetmaradványt és a szemek belsejét patina fedi. Keresztmetszete a kapocs egészén oválisan ellapított, a visszahajtás kiszélesedik.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2020. 10. 29.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 19,6 mm; Szem: D: 6,9 mm, 8 mm, V: 3,3 mm, Szár: H: 11 mm (13,3 mm), Sz: 5,4 mm (6 mm), V: 3 mm (1,8 mm)
Tömeg: 1 g
Azonosító: LZ 553

II.5.21. *Párizsi kapocs*
Leírás: 2 töredékből álló nőstény kapocstag, a szemek környékén szerves anyag lenyomatával. Keresztmetszete a hurok végén kerekded, a kapocs többi részén sarkosan lapított.
Helyzet: a 109-es váz szájából
Előkerülés: 2021. 07. 05.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 17 mm; Szem: D: 5,6 mm, V: 1 mm; Hurok: H: 11,5 mm, V: 1,4 mm; 2: H: 12 mm; Szem: D: 5,6 mm, V: 1,4 mm; Szár: H: 11 mm, V: 1,5 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 713

II.5.22. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, szemeiben és a szemek alatt a hurkon cérnaszálakkal. Keresztmetszete a szárnál enyhén lapított (közel kerekded), a szemeknél erőteljesebben, oválisan lapított.
Helyzet: a 196. váz koponyája mellől
Előkerülés: 2021. 07. 14.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 14,4 mm; Szem: D: 5,4 mm, V: 2,4 mm; Hurok: H: 8,6 mm, Sz: 7,5 mm (3 mm), V: 2,1 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 806

II.5.23. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből álló nőstény kapocstag. Keresztmetszetük a hurkoknál kerekded, a szemeknél enyhén lapított. A szemekben szövetmaradványok nyomai figyelhetők meg.
Helyzet: a 278. váz koponyája alatt
Előkerülés: 2021. 07. 19.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1: H: 11,4 mm; Szem: D: 4 mm, V: 2,3 mm; Hurok: H: 8 mm, V: 2,6 mm; 2: H: 11,1 mm; Szem: D: 4,3 mm, V: 2,2 mm; Hurok: H: 7,5 mm, V: 1,6 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 854/1

II.5.24. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből álló nőstény kapocstag. Keresztmetszetük a hurkoknál kerekded, a szemeknél enyhén lapított. A szemekben szövetmaradványok nyomai figyelhetők meg.
Helyzet: a 258. váz koponyája alatt
Előkerülés: 2021. 07. 19.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1: H: 10 mm; Szem: D: 3,8 mm, V: 1,5 mm; Hurok: H: 5,1 mm, V: 2 mm; 2: H: 7 mm; Szem: D: 3,6 mm, V: 1 mm; Hurok: H: 5,5 mm, V: 1,5 mm
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 854/2

II.5.25. *Párizsi kapcsok töredékei*
Leírás: nőstény kapocstagok töredékei, ívük alapján valószínűleg két külön kapocstag részei lehetnek. Keresztmetszetük a hurkoknál kerekded, a szemeknél enyhén lapított.
Helyzet: a 278. váz koponyája alatt
Előkerülés: 2021. 07. 19.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 6,5 mm, V: 1,1 mm; 2: H: 5,8 mm, V: 1,7 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 854/3

II.5.26. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, szemeiben szálasanyag-maradvánnyal. Keresztmetszete a hurok végénél kerekded, a szemeknél sarkosan lapított. Kapcsolódik az LZ 986/2-es szálasanyag maradványhoz.
Helyzet: a 314. váz 2. ágyékcsigolyája alatt
Előkerülés: 2021. 07. 22.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 15,7 mm; Szem: D: 6,5 mm (2,7 mm), V: 1,3 mm; Hurok: H: 11 mm, Sz: 9,3 mm (6,4 mm), V: 1,4 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 986/1

II.5.27. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, szinte a teljes felszínét szálasanyag-maradvány borítja.
Helyzet: a 314. váz jobb lapockája alóli koponya szemgödrében
Előkerülés: 2021. 07. 22.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 17,3 mm; Szem: D: 8,6 mm, V: 3,2 mm; Hurok: Sz: 11,2 mm

Tömeg: 0,7 g
Azonosító: LZ 989

II.5.28. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 3 kapocstöredék, feltehetően 1 nőstény kapocstaghoz tartozott. A szemek környékén szálasanyag rostjai figyelhetők meg.
Helyzet: a 173. váz bal csípőlapátja alatt
Előkerülés: 2021. 07. 23.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1: H: 13,4 mm; Szem: D: 5,4 mm, V: 1,9 mm; Hurok: H: 8,3 mm V: 1,8 mm 2: H: 11,5 mm, V: 1,8 mm 3: H: 5 mm, V: 1,7 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1017

II.5.29. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: deformált hím kapocstag, a szemeket szálasanyag-maradvány borítja. A szár és a visszahajtás keresztmetszete oválisan ellapított.
Helyzet: a 173. váz bal combcsontja mellől
Előkerülés: 2021. 07. 23.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 18 mm; Szem: 10,5 × 6,6 × 5 mm kiterjedésű szálasanyaggal borított; Szár: H: 10 mm (8,6 mm), Sz: 3 mm (4,3 mm), V: 1,6 mm (3 mm)
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1022

II.5.30. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, szemeiben szálasanyag-maradvány figyelhető meg. Keresztmetszete a huroknál kerekded, a szemeknél enyhén lapított.
Helyzet: a 333. váz koponyáján
Előkerülés: 2021. 07. 27.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 15,5 mm; Szem: D: 5,3 mm, V: 1,8 mm; Hurok: H: 10,5 mm, Sz: 6,9 mm (5 mm), V: 1,8 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1060

II.5.31. *Párizsi kapocs*
Leírás: lapított hím kapocstag.
Helyzet: 202. váz koponyája mellett
Előkerülés: 2,21. 07. 30.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 19,9 mm; Szem: D: 6 mm (2 mm, 2,3 mm), V: 1 mm; Szár: H: 13 mm (14,7 mm), Sz: 4 mm (6,5 mm)
Tömeg: 1,1 g
Azonosító: LZ 1100

II.5.32. *Párizsi kapocs*
Leírás: hiányos hím kapocstag (1), a szár és visszahajtás közében egy nőstény kapocstag huroktöredékével (2), továbbá még egy rézszál, amely a nőstény kapocs huroktöredéke (és az egyik szem ívindítása) lehet. A hím kapocstöredék keresztmetszete a visszahajtásnál erősen lapított, a szár kerekded.
Helyzet: 287-es váz koponyája alól
Előkerülés: 2021. 07. 29.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 15,7 mm; Szár: H: 15,7 mm (11,3 mm), Sz: 3,5 mm (4,8 mm), V: 1,2 mm (0,4 mm) 2: H: 7,4 mm, V: 1,5 mm 3: H: 10,8 mm, V: 1,2 mm
Tömeg: 1: 0,4 g, 2: - 3: -
Azonosító: LZ 1127

II.5.33. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, a szemeken és a szár tövében szálasanyag-maradvánnyal. Szemei lapítottak, a hurok keresztmetszete kerekded.
Helyzet: a 279. váz bal combcsontja mellett
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 15,9 mm; Szem: D: 5,6 mm, 6,6 mm (2,7 mm), V: 1,2 mm; Hurok: H: 10 mm, Sz: 9,1 mm (6,4 mm), V: 1,6 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1152/1

II.5.34. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: lapított nőstény kapocstag, a szemeken szálasanyag-maradvánnyal.
Helyzet: a 279. váz bal combcsontja mellett
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 15,5 mm; Hurok: H: 8,6 mm, Sz: 9,1 mm (6,3 mm), V: 0,9 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1152/2

II.5.35. *Párizsi kapocs*
Leírás: lapított nőstény kapocstag töredéke (szem- és huroktöredék).
Helyzet: a 279. váz bal combcsontja mellett
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 13,4 mm; Szem: D: 5,5 mm (2,5 mm), V: 0,8 mm; Hurok: V: 1,1 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 1152/3

II.5.36. *Párizsi kapocs*
Leírás: korrodált párizsi kapocspár, a rajta lévő üledékréteg miatt pontos formája és keresztmetszetei nem látszanak.
Helyzet: A/2-es raszter
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: vas
Méretek: H: 18,9 mm, 20,8 mm
Tömeg: 2,5 g
Azonosító: LZ 1155

II.5.37. *Párizsi kapocs*
Leírás: hím kapocstag, keresztmetszete a szárnál és a visszahajtásnál oválisan, a szemeknél erősebben lapított.
Helyzet: D/1-es raszter
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 13,9 mm, Szem: D: 5 mm (2 mm), V: 1,4 mm; Szár: H: 8,5 mm (8,3 mm), Sz: 3,1 mm (3,6 mm), V: 1 mm (1,3 mm)
Tömeg: 0,6 g
Azonosító: LZ 1156

II.5.38. *Párizsi kapocs*
Leírás: 3 töredékből álló hím kapocstag, keresztmetszete a visszahajtásnál erősen lapított, a többi részen kerekded.
Helyzet: D/1-es raszter
Előkerülés: 2021. 08. 10.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 11,7 mm; Szem: D: 3,5 mm (1,8 mm), V: 0,9 mm; Szár: H: 8 mm (5 mm), V: 0,8 mm (0,4 mm)
Tömeg: 0,2 g
Azonosító: LZ 1157

II.5.39. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből álló hím kapocstag, a szemekben cérnaszálak találhatók. Visszahajtása ellapított, a szemek és a szár keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány, A/2-es raszter
Előkerülés: 2021. 08. 11.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 12 mm; Szem: D: 3,4 mm, 4,6 mm (2,5 mm) V: 1,1 mm; Szár: H: 8 mm (7 mm), V: 1 mm (0,5 mm)
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1160

II.5.40. *Párizsi kapocs*
Leírás: erősen deformált hím kapocstag, visszahajtása szétnyílt, szára eredetileg valószínűleg aszimmetrikus. Keresztmetszete a visszahajtásnál erősen lapított, a kapocs többi részénél kerekded.
Helyzet: szórvány, D/5-ös raszter
Előkerülés: 2021. 08. 11.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 18,1 mm, Szem: D: 4 mm (1,7 mm), V: 1,1 mm; Szár: H: (7,5 mm) V: 1,1 mm (0,6 mm)
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1176

II.5.41. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocs, nagy részét szálasanyag-maradvány fedi. Keresztmetszete oválisan lapított.
Helyzet: a 376=398. váz bal felkarcsontján
Előkerülés: 2021. 08. 12.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 15,5 mm; Szem: D: 8,4 mm, V: 1,4 mm; Hurok: Sz: 9 mm (4,5 mm) V: 2,4 mm
Tömeg: 0,8 g
Azonosító: LZ 1253

II.5.42. *Párizsi kapocs*
Leírás: hím kapocstag, a rajta lévő korróziós üledékréteg miatt alakja nem vizsgálható.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: vas
Méretek: H: 20,4 mm, Sz: 15,5 mm, V: 9,6 mm
Tömeg: 1,8 g
Azonosító: LZ 1431

II.5.43. *Párizsi kapocs*
Leírás: 3 töredékből álló deformált kapocstag. Az erősebben deformált hurok ellenére nőstényként azonosítható (a szár nem hiányos, merőleges hajtásnyom vagy keresztmetszeti változás nem figyelhető meg rajta).
Helyzet: C/3-as raszter
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet
Méretek: Szem: D: 6,6 mm (2,5 mm), V: 1,9 mm, 2,2 mm; Hurok: H: 17,7 mm, Sz: 6,7 mm (3,5 mm), V: 2 mm
Tömeg: 0,6 g
Azonosító: LZ 1433/1

II.5.44. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből álló, deformált nőstény kapocstag, egyik szemét és a hurok tövét cérnamaradvány fedi, keresztmetszete kerekded.
Helyzet: C/3-as raszter
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 20 mm, Szem: Dk: 6,6 mm, 7,1 mm, V: 1,6–3,1 mm; Hurok: H: 11,1 mm, Sz: 10,7 mm (6,8 mm) V: 1,3–1,8 mm
Tömeg: 0,7 g
Azonosító: LZ 1433/2

II.5.45. *Párizsi kapocs szerves anyag maradványával*
Leírás: nőstény kapocstag, felszínét szerves anyag (valószínűleg textil) borítja.
Helyzet: szórvány, A/3-as raszter
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet, szerves anyag
Méretek: H: 15,6 mm, Sz: 12,4 mm, V: 6,7 mm
Tömeg: 1,2 g
Azonosító: LZ 1456/2

II.5.46. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből álló nőstény kapocstag, egyik szemén szálasanyag-maradvánnyal. Keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány, A/3-as raszter
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 16 mm; Szem: D: 5,6 mm, V: 2,7 mm; Hurok: H: 11 mm, V: 2,2 mm
Tömeg: 0,9 g
Azonosító: LZ 1456/3

II.5.47. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: ovális keresztmetszetű nőstény kapocstag, szemében és a hurok tövén cérna és szövetmaradvány.
Helyzet: B/1-es raszter
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 17,3 mm; Szem: D: 6,4 mm, V: 1,7 mm; Hurok: H: 12 mm, Sz: 9,3 mm (5,9 mm), V: 1,3 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1464

II.5.48. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: enyhén deformált hím kapocstag, szemein szálasanyag-maradvánnyal. A szár és a visszahajtás közét korróziós termék tölti ki. Keresztmetszete oválisan lapított.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag

Méretek: H: 12,1 mm; Szem: D: 7,3 mm; Szár: H: 6 mm (9,1 mm), Sz: 4,2 mm (4,6 mm)
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1468

II.5.49. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: enyhén aszimmetrikus szárú hím kapocstag, szemeiben és a szár tövénél cérna és szövetmaradvány. A szemek és a visszahajtás erősen lapított, a szár kerekded keresztmetszetű.
Helyzet: C/5-ös raszter
Előkerülés: 2021. 08. 24.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 18,6 mm; Szem: D: 6 mm, V: 1 mm; Szár: H: 11 mm (10,7 mm), Sz: 2,8 mm (4,9 mm), V: 1,6 mm (0,6 mm)
Tömeg: 0,7 g
Azonosító: LZ 1525

II.5.50. *Párizsi kapocs*
Leírás: deformált nőstény kapocstag, a huroknál szétnyílt. A hurok keresztmetszete kerekded, a szemek oválisan lapítottak.
Helyzet: a 359. váz medencéje alatt
Előkerülés: 2021. 08. 25.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 26,6 mm; Szem: D: 7,7 mm (2 mm), V: 2 mm; Hurok: V: 1,9 mm
Tömeg: 1 g
Azonosító: LZ 1528

II.5.51. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 szemtöredék, felületükön szálasanyag-maradvánnyal. Egy kapocstaghoz tartozhattak. Keresztmetszete erősen lapított.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 08. 27.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: D: 6,4 mm, 7,1 mm, V: 1,2 mm, 1,4 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1587

II.5.52. *Párizsi kapocs*
Leírás: hím kapocstag, visszahajtásánál enyhén deformált. Keresztmetszete a visszahajtásnál erősen lapított, a kapocs többi részén kerekded.
Helyzet: az 1309. váztöredék jobb lábszárcsontja alatt
Előkerülés: 2021. 09. 02.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 13 mm; Szem: D: 4,5 mm (2 mm), V: 1,1 mm; Szár: H: 8,7 mm (9,2 mm), Sz: 2,4 mm (4,3 mm), V: 1,1 mm (0,7 mm)
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1668

II.5.53. *Párizsi kapocs*
Leírás: enyhén deformált, aszimmetrikus szárú hím kapocstag, keresztmetszete a visszahajtásmál erősen lapított, a többi részén kerekded.
Helyzet: 217. váz bal combcsontja mellett
Előkerülés: 2021. 09. 03.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,5 mm; Szem: D: 4 mm (1,7 mm), V: 1,3 mm; Szár: H: 9 mm, 13 mm (7,5 mm), Sz: 2,3 mm (3 mm), V: 1,1 mm (0,8 mm)
Tömeg: 0,4
Azonosító: LZ 1695

II.5.54. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, szemein szálasanyag-maradvánnyal. Keresztmetszete oválisan lapított.
Helyzet: a 188. váz jobb alkarja felett
Előkerülés: 2021. 09. 06.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 11,7 m; Szem: D: 5,7 mm (1,6 mm), V: 1,7 mm; Szár: H: 7,2 mm (7,2 mm), Sz: 3,5 mm (4 mm)
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1717

II.5.55. *Párizsi kapocs szerves anyag maradványával*
Leírás: hím kapocstag, szemeiben cérnaszállal, hátulján szerves anyag maradványával, amely legnagyobb valószínűség szerint bőr lehetett. Keresztmetszete a visszahajtásnál lapított, a kapocs többi részén kerekded.
Helyzet: a 258. váz bordakosarában
Előkerülés: 2021. 09. 07.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag, bőr
Méretek: H: 13,9 mm; Szem: D: 4,4 mm, V: 1,5 mm; Szár: H: 10 mm (9,1 mm), Sz: 3,2 mm (4,1 mm), V: 1,3 mm (0,7 mm)
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1761

II.5.56. *Párizsi kapocs szerves anyag maradványával*
Leírás: nőstény kapocstag hiányos töredéke (egyik szem és a hurok fele), felületének nagy részét szerves anyag borítja. A hurok keresztmetszete kerekded.
Helyzet: a 321. váz felkarján
Előkerülés: 2021. 09. 07.
Anyag: rézötvözet, szerves anyag
Méretek: H: 13,1 mm, V: 2,1 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1763

II.5.57. *Párizsi kapocs*
Leírás: 2 töredékből álló, hiányos nőstény kapocstag. Keresztmetszete kerekded.
Helyzet: 445. váz koponyájától északkeletre
Előkerülés: 2021. 09. 10.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 10 mm; Szem: D: 3 mm (1,4 mm), V: 0,8 mm, Hurok: H: 7 mm, V: 1,1 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1869

II.5.58. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből álló, hiányos nőstény kapocs. A nagyobbik töredék szemén és a hurkon szövetmaradvány figyelhető meg. A kisebbik darab szemtöredék. A szemek erősen lapítottak, a hurok keresztmetszete kerekded
Helyzet: a 388. váz bal medencelapátja alatt
Előkerülés: 2021. 09. 13.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag

Méretek: H: 16,8 mm; Szem: D: 5,9 mm, V: 1 mm, 1,7 mm; Hurok: H: 11 mm, Sz: 7,3 mm (5,3 mm), V: 1,1 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 1880

II.5.59. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, szemein, valamint a szár és a visszahajtás közében szálasanyag-maradvánnyal. Keresztmetszete oválisan lapított.
Helyzet: a 388. váz bal karja és gerincoszlopa között
Előkerülés: 2021. 09. 14.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 17 mm; Szem: D: 6,6 mm, 7,1 mm, V: 2 mm; Szár: H: 10,7 mm (11,3 mm), Sz: 3,9 mm (5,6 mm)
Tömeg: 0,9 g
Azonosító: LZ 1883

II.5.60. *Párizsi kapocs*
Leírás: nőstény kapocstag, a szemeknél ellapított, a huroknál kerekded keresztmetszetű.
Helyzet: a 279. váz bal sípcsontja mellett
Előkerülés: 2021. 09. 14.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 10,3 mm; Szem: D: 3,4 mm (1,5 mm) V: 0,7 mm; Hurok: H: 6,7 mm, Sz: 5,9 mm (4,1 mm), V: 0,9 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 1884

II.5.61. *Párizsi kapocs*
Leírás: egy hím kapocstag oválisan lapított szártöredéke és visszahajtása (1), és egy erősen lapított keresztmetszetű szemtöredék. Nem egyértelmű, hogy a két töredék egy kapocstaghoz tartozott.
Helyzet: a 260=455=273. váz jobb medencéjétől délnyugatra
Előkerülés: 2021. 09. 14.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 13 mm (13 mm), Sz: 2,5 mm (5,2 mm) V: (0,7 mm); 2: H: 5,7 mm, V: 1,2 mm
Tömeg: 1: 0,3 g, 2: -
Azonosító: LZ 1887

II.5.62. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, hátoldalán, valamint a szár és a hajtás közében szálasanyag-maradványok figyelhetők meg. Keresztmetszete a kapocs egészén oválisan lapított.
Helyzet: a 260=455=273. váz mellett
Előkerülés: 2021. 09. 15.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 15 mm; Szem: D: 5,6 mm, V: 2,2 mm; Szár: H: 8,5 mm (10,1 mm), Sz: 3,5 mm (3,9 mm)
Tömeg: 0,6 g
Azonosító: LZ 1888

II.5.63. *Párizsi kapocs szerves anyag maradványával*
Leírás: a párizsi kapocs szemein és a környezetében szövetmaradvány (valószínűleg bőr). Keresztmetszete kör alakú.
Helyzet: az 509. váz (=1286. váztöredék) kulcscsontján
Előkerülés: 2021. 09. 17.
Anyag: rézötvözet, szerves anyag
Méretek: H: 13,6 mm; Szem: D: 4 mm, V: 1,6 m; Hurok: H: 7,7 mm, Sz: 8 mm (4,2 mm) V: 2,1 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1892

II.5.64. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, a szemeken és a hurkon szálasanyag-maradvánnyal. Keresztmetszete oválisan lapított.
Helyzet: az 1355. váztöredék kulcscsontja alól
Előkerülés: 2021. 09. 21.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 18 mm; Szem: D: 5,4 mm, 6 mm, V: 1,5 mm; Hurok: H: 10 mm, Sz: 5,7 mm (2,6 mm), V: 1,6 mm
Tömeg:0,3 g
Azonosító: LZ 1932

II.5.65. *Párizsi kapocs*
Leírás: lapított keresztmetszetű kapocsszem és szártöredék, utóbbi íve alapján feltételezhetően nőstény kapocs tagja.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 09. 23.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 9,7 mm, Szem: D: 5,7 mm (1,7 mm), V: 0,6 mm; Huroktöredék: H: 4,6 mm, V: 0,9 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2038

II.5.66. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: enyhén deformált nőstény kapocstag, szemein szerves anyaggal (valószínűleg szövetmaradvány). Keresztmetszete kerekded.
Helyzet: a 448. váz bal alkarja alatt
Előkerülés: 2021. 09. 27.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 14,3 mm; Szem: D: 5,4 mm, V: 2 mm; Hurok: H: 8,5 mm, Sz: 7 mm (4,7 mm) V: 1,2 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2057

II.5.67. *Párizsi kapocs*
Leírás: töredék, hím kapocstag visszahajtásának töredéke, keresztmetszete lapított.
Helyzet: a 433. váz jobb lapockától keleti irányban 2 cm-re
Előkerülés: 2021. 09. 29.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 10,6 mm, V: 0,8 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2153

II.5.68. *Párizsi kapocs szerves anyag maradványával*
Leírás: nőstény kapocstag, a hurok tövében szerves anyag maradványával. Keresztmetszete a huroknál kerekded, a szemeknél erősen lapított.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 09. 28.
Anyag: rézötvözet, szerves anyag
Méretek: H: 16,9 mm; Szem: D: 5,2 mm (2 mm), V: 0,5 mm; Hurok: H: 12 mm, Sz: 7,1 mm (5,1 mm), V: 0,8 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2258

II.5.69. *Párizsi kapocs szerves anyag maradványával*
Leírás: nőstény párizsi kapocs, egyik oldalán szerves anyag maradványa. Keresztmetszete ovális.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 09. 28.
Anyag: rézötvözet, szerves anyag
Méretek: H: 13,6 mm; Szem: D: 4,3 mm, V: 1,5 mm; Hurok: H: 9 mm, Sz: 7,7 mm (4,3 mm), V: 1,5 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2265

II.5.70. *Párizsi kapocs*
Leírás: nőstény kapocstag, egyik szeme hiányzik. Meglévő szeme lapított, a hurok keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 09. 28.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,4 mm; Szem: D: 6,5 mm, V: 1,4 mm; Hurok: H: 10,7 mm, Sz: 9 mm (5,7 mm), V: 2,1 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2279

II.5.71. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, a szemek és a visszahajtás enyhén deformált. A szemeken és a szár tövében cérnamaradvány figyelhető meg. Keresztmetszete a visszahajtásnál erősen lapított, a kapocstag többi szakaszán oválisan lapított.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 04.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 13,4 mm; Szem: D: 5 mm, 5,5 mm (2 mm), V: 1,9 mm; Szár: H: 8 mm (10,1 mm), Sz: 2,8 mm (3,7 mm), V: 2,7 mm (0,9–1,9 mm)
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2290

II.5.72. *Párizsi kapocs szerves anyag maradványával*
Leírás: gyenge megtartású hím kapocstag, közel teljes felületén szerves anyag borítja.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 06.
Anyag: rézötvözet, szerves anyag
Méretek: H: 17,8 mm, V: 8,7 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 2419

II.5.73. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 4 töredék, amelyek valószínűleg egy nőstény kapocstaghoz tartoztak. A nagyobb töredék (1) szemén cérnamaradvány figyelhető meg. Keresztmetszetük kerekded.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 10.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1: Szem: D: 4 mm, V: 1 mm, Szár: H: 8 mm, V: 1 mm; 2: Szem: D: 3,5 mm, 5 mm, V: 1,6 mm; 3: H: 6,7 mm, V: 1,1 mm; 4: H: 4,4 mm, V: 1,1 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2475

II.5.74. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 2 töredékből (1: szemek és szár, 2: visszahajtás) álló, gyapjúszerű szövetmaradványhoz tapadt hím kapocstag. Keresztmetszete a kapocs egészén oválisan lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 12.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1: H: 13 mm, Sz: 8,5 mm, V: 4 mm; 2: H: 7,6 mm, Sz: 4,7 mm
Tömeg: 1: 0,3 g, 2: 0,2 g
Azonosító: LZ 2555/1

II.5.75. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: hím kapocstag, szemein cérnamaradvánnyal. Keresztmetszete a visszahajtásnál erősen lapított, a kapocstag többi részén kerekded.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 12.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 12,5 mm; Szem: D: 4,4 mm, 4,9 mm (2 mm), V: 1,5 mm; Szár: H: 8,3 mm (8,8 mm), Sz: 3,6 mm (3,9 mm), V: (1 mm)
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 2555/2

II.5.76. *Párizsi kapocs*
Leírás: ép nőstény kapocstag, keresztmetszete oválisan lapított. A szemeken cérnalenyomat figyelhető meg.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 13.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,4 mm; Szem: D: 5,8 mm, 6,1 mm (2,4 mm), V: 2,4 mm; Hurok: H: 10 mm, Sz: 10,6 mm (5,7 mm) V: 2,2 mm
Tömeg: 0,9 g
Azonosító: LZ 2568

II.5.77. *Párizsi kapocs*
Leírás: Teljes kapocspár. A hím kapocstag (1) szárai deformáltak. Mindkét kapocstag szembelsőit korróziós termék és földes üledék fedi. Keresztmetszetük kerekded, a hím kapocstag visszahajtásánál oválisan lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 18 mm, Szem: D: 5,5 mm, 6 mm, V: 2,4 mm, 2,7 mm; Szár: H: 11,4 mm (11,3 mm), Sz: 4,8 mm (5,9 mm), V: 1,9–2,7 mm (0,5–1,7 mm); 2: H: 15,7 mm, Szem: D: 5,1 mm, 6,3 mm, V: 1,9–3,7 mm; Hurok: H: 9,8 mm, Sz: 10,1 mm (4,7 mm), V: 2,9 mm
Tömeg: 1: 1,2 g, 2: 0,8 g
Azonosító: LZ 2724

II.5.78. *Párizsi kapocs*
Leírás: deformálódott nőstény kapocstag, egyik szeme letörött, a hurok szétnyílt. Keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,4 mm; Szem: D: 5,2 mm (1,9 mm), V: 2,4 mm; Hurok: H: 10 mm, V: 2,4 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 2746

II.5.79. *Párizsi kapocs*
Leírás: enyhén deformált, teljes hím kapocstag, visszahajtása kiszélesedik és ellaposodik. Egyik szeme és a hozzá kapcsolódó szár kerekded, a kapocs többi része lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 19,7 mm; Szem: D: 6,4 mm (2,6 mm, 3,1 mm), V: 0,9 mm, 1,5 mm; Szár: H: 12 mm (10,4 mm), Sz: 3,7 mm (5 mm), V: 1,5 mm (0,6 mm)
Tömeg: 0,6 g
Azonosító: LZ 2750/2

II.5.80. *Párizsi kapocs*
Leírás: töredék, hím kapocstag lapított, kiszélesedő visszahajtása és az egyik kerekded szár íve.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 13,7 mm, Sz: 4,7 mm, V: 1,7 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2750/3

II.5.81. *Párizsi kapocs*
Leírás: töredék, hím kapocstag lapított, kiszélesedő visszahajtása.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 10,6 mm, Sz: 6,7 mm, V: 2,8 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2750/4

II.5.82. *Párizsi kapocs*
Leírás: töredék, hím kapocstag egyik szeme és szára. A szár kerekded, a szem lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 15,5 mm, Szem: D: 6 mm (2,6 mm), V: 1,2 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2750/5

II.5.83. *Párizsi kapocs*
Leírás: 2 töredékből álló hím kapocstag és egy további darab (3), amely valószínűleg nőstény kapocstag huroktöredéke. A hím kapocstag (1) erősen korrodált, gyenge megtartású, egyik szeme letörött (2), a szár és a visszahajtás között korróziós termék és üledékréteg figyelhető meg. A hím kapocstag keresztmetszete erősen lapított, a nőstény kapocstöredéké kör alakú.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 21,7 mm; D: 6 mm (2,5 mm), V: 0,7 mm; Szár: H: 15,6 mm (14,1 mm), Sz: 3,5 mm (5 mm); 2: D: 5,8 mm (2,1 mm) V: 1 mm; 3: H: 11,1 mm, V: 1,2 mm
Tömeg: 1: 0,5 g, 2–3: -
Azonosító: LZ 2782

II.5.84. *Párizsi kapocs szálasanyag maradvánnyal*
Leírás: nőstény kapocstag, szárának több mint a fele hiányzik, szemén szálasanyag maradvány figyelhető meg. Keresztmetszete a szemeknél oválisan lapított, a huroknál kerekded.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 14 mm, Szem: D: 7,1 mm, V: 1,6 mm; Hurok: H: 5 mm, V: 1,6 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2789

II.5.85. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: rossz állapotú, töredékes, hiányos nőstény kapocstag, a szemeket szövet fedi. A szemeken kívül a hurok egyik felének töredéke maradt fenn. Elképzelhető, hogy a szövetmaradványhoz egy további szemtöredék is hozzákorrodálódott, amely fedi a kapocstag egyik szemének töredékes maradványait. Keresztmetszete oválisan lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 14,5 mm; Szem: D: 6,5 mm; Hurok: V: 1,3 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2803

II.5.86. *Párizsi kapocs*
Leírás: párizsi kapocs szemtöredéke, belsejét üledékréteg fedi. Keresztmetszete ovális.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: vas
Méretek: D: 5,7–6,2 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2805

II.5.87. *Párizsi kapocs*
Leírás: vékony szálból készült, aszimmetrikus szárú nőstény kapocstag, keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 20.
Anyag: vas
Méretek: H: 12,9; Szem: D: 3,1 mm, 3,5 mm (1,4–2 mm), V: 0,9 mm; Szár: H: 7,7 mm, 10 mm, Sz: 5,4 mm (3,9 mm), V: 0,9–1 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 2838

II.5.88. *Párizsi kapocs szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: enyhén deformált hím kapocstag, szemeiben cérnával, a hátoldalon egy másik szövetű szálasanyaggal. Keresztmetszete a kapocs egészén oválisan lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 24.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 18,4 mm; Szem: D: 7,2 mm (2,7 mm), V: 1,8 mm; Szár: H: 10,7 mm (10,5 mm), Sz: 4,1 mm (5,3 mm) V: 2 mm
Tömeg: 0,9 g
Azonosító: LZ 2890

II.5.89. *Párizsi kapocs*
Leírás: nőstény kapocstag, keresztmetszete kerekded.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 25.
Anyag: vas
Méretek: H: 11,7 mm; Szem: D: 3,8 mm, 4,4 mm, V: 2–2,2 mm; Hurok: H: 7 mm, Sz: 6,4 mm (2,8 mm), V: 2 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2924

II.5.90. *Párizsi kapocs*
Leírás: gyenge megtartású, két töredékből (szemek és szár) álló hím kapocstag, a szemeken szövetmaradvány lenyomata figyelhető meg. Keresztmetszete a szemeknél enyhén lapított, ovális, a többi részén nem meghatározható.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 26.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: Szem: D: 8,6 mm, 6,9 mm, V: 2,5 mm; Szár: H: 11,7 mm (12,3 mm), Sz: 6,3 mm (7,3 mm)
Tömeg: 0,9 g
Azonosító: LZ 2999

II.5.91. *Párizsi kapocs*
Leírás: hím kapocstag 2 töredéke (szemek és szártöredékek). Keresztmetszete a száraknál oválisan, a szemeknél erősen lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 27.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 16,5 mm; Szem: D: 5,4 mm, 6 mm (2,4 mm, 3,1 mm), V: 1 mm; Szár: H: 11 mm, V: 1,4 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 3091/1[29]

II.5.92. *Párizsi kapocs*
Leírás: hím kapocstag szárának és visszahajtásának 2 töredéke. Keresztmetszete erősen lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 27.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 14,7 mm; Szár: H: 14,7 mm, Sz: (3,9 mm), V: 0,8–1,2 mm (1 mm)
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 3091/2

II.5.93. *Párizsi kapocs*
Leírás: nőstény kapocs töredéke (szem és huroktöredék). Keresztmetszete a huroknál kerekded, a szemnél erősen lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 27.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 14 mm; Szem: D: 5 mm (2,1 mm), V: 0,8 mm; Hurok: H: 8,8 mm, V: 1 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 3091/3

II.5.94. *Párizsi kapocs*
Leírás: kapocstag szemtöredéke, keresztmetszete erősen lapított.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 27.
Anyag: rézötvözet
Méretek: D: 7,1 mm (3,7 mm) V: 1 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 3091/4

II.6. Szerves maradványok

II.6.1. *Szerves anyag maradványa*[30]
Leírás: bőrszál vagy fonál összecsomózott darabja.
Helyzet: a 323. váz jobb lábszára alatt
Előkerülés: 2021. 08. 16.
Anyag: szerves anyag, valószínűleg bőr
Méretek: H: 7 mm, V: 0,8 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1344

II.6.2. *Szerves anyag maradványa*
Leírás: szálasanyag és bőrmaradvány egy kapocspáron, amely állapota miatt nem azonosítható, valószínűleg párizsi kapocs.
Helyzet: szórvány, a sírgödör aljáról
Előkerülés: 2022. 10. 17.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag, bőr
Méretek: H: 21,5 mm, Sz: 17,5 mm, V: 9 mm
Tömeg: 1,3 g
Azonosító: LZ 2725

II.6.3. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: 2 töredékből álló szálasanyag-maradvány, a nagyobbik darab egyik oldalán patina figyelhető meg.
Helyzet: A/2-es raszter
Előkerülés: 2020. 09. 30.
Anyag: szálasanyag
Méretek: 1. töredék: H: 14,6 mm, Sz: 9,4, V: 4 mm; 2. töredék: H: 10,7 mm, Sz: 6 mm, V: 5,2 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 316

II.6.4. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: 2 töredékből álló szálasanyag-maradvány, a kisebbik darab a nagyobbik, D-alakú textil ívének hiányos szakaszához kapcsolódhatott. Felszínén foltokban barna színű, gyapjúszerű textúra figyelhető meg. Kapcsolódik a 986/1-es kapocstaghoz.
Helyzet: a 314. váz 2. ágyékcsigolyája alatt

[29] Az LZ 3091-es csomagolási jegyzékszám alatt összesen 6 szórvány kapocstöredék lett felgyűjtve. Ezekből törési felületek és szárívek formai egyezései alapján 2-2 töredéket lehetett azonos kapocstag részeiként meghatározni.

[30] Mivel a textilmaradványoknak nincsenek egymástól elkülöníthető részei, a mérés három irányból (x-y-z = hosszúság-szélesség-vastagság) történik: H = legnagyobb hosszérték, Sz = legnagyobb hosszértékre merőleges nagyobb érték, V = legnagyobb hosszértékre merőleges kisebb érték.

Előkerülés: 2021. 07. 22.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1. töredék: H: 18,5 mm, Sz: 18,3 mm, V: 5 mm; 2. töredék: H: 5,3 mm, Sz: 4,8 mm, V: 2 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: 986/2

II.6.5. *Szálasanyag-maradvány és magok*
Leírás: vászonszövet darabja[31] és 25 mag.
Helyzet: az LZ1152-es kapocs mellől
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: vászon
Méretek: H: 24 mm, Sz: 9,1 mm, V: 0,5 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1154

II.6.6. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: szálasanyag maradvány.
Helyzet: LZ 1160-os párizsi kapocs mellől
Előkerülés: 2021. 08. 11.
Anyag: szálasanyag
Méretek: H: 10 mm, Sz: 7,5 mm, V: 1,8 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1160/2

II.6.7. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: Az LZ 1253-as kapocs szövete
Helyzet: LZ 1253-as kapocsról
Előkerülés: 2021. 08. 12.
Anyag: szálasanyag
Méretek: D: 6 mm, V: 2,8
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1253

II.6.8. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: Az LZ 1253-as kapocs morzsalékos állapotú szövete
Helyzet: LZ 1433-as kapocs mellett
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: szálasanyag
Azonosító: LZ 1433/2

II.6.9. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: morzsalékos állapotú szövetmaradvány.
Helyzet: az LZ1468-as kapocs mellett
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: szálasanyag
Azonosító: LZ 1467

II.6.10. *Szerves anyag maradványa*
Leírás: 1 nagyobb bőrmaradvány és kisebb morzsalékok. Szíj része lehetett.
Helyzet: a 258. váz bordakosarából
Előkerülés: 2021. 08. 25.
Anyag: bőr
Méretek: H: 22,7 mm, Sz: 13,3 mm, V: 5,6 mm
Tömeg: 0,4 g
Azonosító: LZ 1526

II.6.11. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: egy nagyobb, összecsomósodott szövetdarab és rostokra, morzsalékokra szétesett kisebb darabok.
Helyzet: a 258. váz bordakosarából
Előkerülés: 2021. 09. 07.
Anyag: szálasanyag
Méretek: H: 16,5 mm, Sz: 18,3 mm, V: 11 mm
Tömeg: 0,9 g
Azonosító: LZ 1762

II.6.12. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: morzsalékos állapotú szövetdarabok a betöltés anyagával vegyülve.
Helyzet: a 483. váz koponyájától délkeletre
Előkerülés: 2021. 09. 08.
Anyag: szálasanyag
Azonosító: LZ 1779

II.6.13. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: ruhaszegély töredéke.
Helyzet: 483. váz koponyájától délkeletre
Előkerülés: 2021. 09. 08.
Anyag: szálasanyag
Méretek: H: 22 mm, Sz: 16,5 mm
Tömeg: 1,1 g
Azonosító: LZ 1793

II.6.14. *Szálasanyag-maradvány*
Leírás: szálasanyag-maradvány.
Helyzet: a 269. váz jobb felkarcsontján
Előkerülés: 2021. 08. 09.
Anyag: szálasanyag
Méretek: H: 35 mm, Sz: 13,5 mm, V: 2,6 mm
Azonosító nélkül.

II.6.15. *Szövetlenyomat*
Leírás: 19 db töredékből álló, egykori szövetdarabra rakódott karbonátos üledékréteg. A textil lebomlott, azonban a rárakódás megőrizte az anyag szerkezetét: a szövésmintát és a szálak vastagságát.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2022. 10. 11.
Anyag: karbonátos réteg
Méretek: legnagyobb töredék: H: 47,7 mm, Sz: 26,9 mm, V: 2,3–2,5 mm
Tömeg: 8,3 g (legnagyobb töredék: 2,1 g)
Azonosító: LZ 2502

[31] További szövetmaradványok szálvizsgálatra kiemelve.

III. Érme

III.1.1. *Hunyadi Mátyás aranyforint*
Leírás: Előlap: Belső gyöngykörben Madonna, fején nyitott koronával, baljában a kisgyermek Jézus, bal oldalán egy váza, három virággal, lábainál Hunyadi-holló.
Előlapi körirat: MATHIAS • D • G – R VNGARIE.
Hátlapján: Belső gyöngykörben Szent László álló alakja szemből, nyitott köpennyel, feje körül dicsfénnyel, jobbjában rövid nyelű tartott harci bárd, baljában országalma. Az alak két oldalán verdejegyek: K – V/A (körmöcbányai verde).
Hátlapi körirat: S • LADISLA – VS • REX
Helyzet: 260-as váz bokacsontja mellől
Előkerülés: 2021.07.13.
Anyag: arany
Méretek: 21 mm
Tömeg: 3,6 g
Azonosító: LZ792

IV. Ismeretlen rendeltetésű tárgyak

IV.1. Szögek

IV.1.1. *Szög*
Leírás: kiszélesedő, négyszögletes fejű szeg, szára szabálytalan kör keresztmetszetű.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2020. 10. 19.
Anyag: vas
Méretek: H: 13,3 mm; Fej: 13,2 × 18,9 × 3,5 mm; Szár: H: 10,5 mm, V: 3,3 mm
Tömeg: 1,3
Azonosító: LZ 466

IV.1.2. *Szög*
Leírás: erősen korrodált, szabálytalan hatszög alakú fejben kiszélesedő szeg.
Helyzet: a 251. váz alatt
Előkerülés: 2021. 07. 15.
Anyag: vas
Méretek: Fej: Sz: 10,8–11,5 mm, V: 3–5 mm; Szár: H: 10,5 mm, V: 3,3–3,8 mm
Tömeg: 1,1 g
Azonosító: LZ 809

IV.1.3. *Szög*
Leírás: hatszögű, fejben kiszélesedő szeg.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 07. 15.
Anyag: vas
Méretek: Fej: Sz: 13,2–13,8 mm, V: 2,5–6 mm; Szár: H: 13,1 mm, V: 4,3–3 mm
Tömeg: 1,7 g
Azonosító: LZ 815

IV.2. Fémszálak

IV.2.1. *Rézötvözet szál szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: réztöredék felületén szövetrostokkal. Párizsi kapocs vagy csatkeret töredéke lehet.
Helyzet: szórvány, A/3-as raszter
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: H: 10,8 mm, V: 2,6 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 1437

IV.2.2. *Rézötvözet szál szálasanyag-maradvánnyal*
Leírás: 4 szórványtöredék, valószínűleg párizsi kapocstöredékek. Felületükön helyenként szövetmaradványok figyelhetők meg.
Helyzet: szórvány, A/3-as raszter
Előkerülés: 2021. 08. 18.
Anyag: rézötvözet, szálasanyag
Méretek: 1: H:13 mm, V: 2,1 mm; 2: H: 10,3 mm, V: 2 mm; 3: H: 7,7 mm, V: 1,6 mm, 4: H: 5,6 mm, V: 2,3 mm
Tömeg: 1: 0,3 g, 2: 0,2 g, 3: 0,1 g, 4: -
Azonosító: LZ 1456/1

IV.2.3. *Rézötvözet szál*
Leírás: három gyenge megtartású töredékből álló erősen hiányos fémtárgy. Kettőn ívesedés figyelhető meg. Ebből és a vastagságukból valószínűsíthető, hogy párizsi kapocs töredékei.
Helyzet: a 226. váz koponyájának szájüregében
Előkerülés: 2021. 08. 25.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 9 mm, V: 2,1 mm; 2: H: 4,9 mm, V: 2,4 mm; 3: H: 6,4 mm, V: 1,8 mm
Azonosító: LZ 1527

IV.2.4. *Rézötvözet szál*
Leírás: két töredék, anyaga és méretei alapján valószínűleg párizsi kapocs szárának töredéke lehetett.
Helyzet: a 483. váz koponyájától délkeletre
Előkerülés: 2021. 09. 08.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 9,2 mm, V: 1,8 mm; 2: H: 5,9 mm, V: 1,9 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1778

IV.2.5. *Rézötvözet szál*
Leírás: gyenge megtartású, kör keresztmetszetű, töredékes fémszál, anyaga és íveltsége alapján párizsi kapocs töredéke.
Helyzet: szórvány
Előkerülés: 2021. 09. 09.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 5,6 mm, D: 1,9 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 1846

IV.2.6. *Rézötvözet szál szerves anyaggal*
Leírás: ívelt végű rézötvözet szál, környezetében szerves anyaggal. Valószínűleg ruhanemű záródó része és a rá felvarrt párizsi kapocs töredéke lehet.

Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 05.
Anyag: rézötvözet, szerves anyag
Méretek: H: 6,2 mm D: 0,8 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 2304

IV.2.7. *Rézötvözet szál*
Leírás: vékony rézszál, egyik vége visszahajlik és kiszélesedik. A kiszélesedett részen cérnarostszerű lenyomatok figyelhetők meg. A borítatlan szakaszon keresztmetszete D alakú. Legnagyobb valószínűséggel párizsi kapocs szétnyílott, töredékes szemkialakítása.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 14.
Anyag: rézötvözet
Méretek: H: 11,5 mm; V: 0,7–1,9 mm
Tömeg: 0,1 g
Azonosító: LZ 2696

IV.2.8. *Rézötvözet szál*
Leírás: 2 íves, kör keresztmetszetű rézszál, feltehetően nőstény párizsi kapocs töredékei.
Helyzet: 433-as koponyától északra
Előkerülés: 2021. 09. 28.
Anyag: rézötvözet
Méretek: 1: H: 11,7 mm, V: 1,3 mm; 2: H: 7,6 mm, V: 1,6 mm
Tömeg: -
Azonosító: LZ 2089

IV.2.9. *Vasszál*
Leírás: közepes megtartású, töredékes vashuzal, keresztmetszete az ép részeken közel kerekded.
Helyzet: az 5. váz törzse mellett
Előkerülés: 2020. 09. 08.
Anyag: vas
Méretek: 1: H: 48,7 mm, V: 1,5–3 mm; 2: H: 12,8 mm, V: 2,7 mm; 3: H: 12,2 mm, V: 2,3 mm
Tömeg: 1,1 g
Azonosító: LZ 87

IV.3. Hegytöredékek

IV.3.1. *Hegytöredék*
Leírás: közel szimmetrikus, háromszög keresztmetszetű, egyik vége felé keskenyedő hegytöredék.
Helyzet: a 336. váz koponyája és a 269. váz koponyája között
Előkerülés: 2021. 07. 30.
Anyag: vas
Méretek: H: 12,7 mm, Sz: 5,4 mm, V: 4,8 mm
Tömeg: 0,6 g
Azonosító: LZ 1102

IV.3.2. *Hegytöredék*
Leírás: Háromszög keresztmetszetű, aszimmetrikus hegytöredék, feltehetően egy kisebb kés pengéjének a vége.
Helyzet: az 51. váz koponyája alatt
Előkerülés: 2021. 09. 16.
Anyag: vas
Méretek: H: 25,2 mm, Sz: 2,5–6,7 mm, V: 1,6–2,4 mm
Tömeg: 0,7 g
Azonosító: LZ 1889

IV.4. Lemez

IV.4.1. *Lemez*
Leírás: 27 db lemeztöredék, amelyek egy kb. 50 mm alapú, 100 mm magasságú, szabálytalan háromszög alakú lemeznek képezték részeit a sírban. Külső felületén növényi rostok lenyomata, belső oldalán fakorhadék figyelhető meg.
Helyzet: a tömegsír délkeleti sarkában, a 84. váz koponyájától délnyugatra
Előkerülés: 2020. 09. 24.
Anyag: vas
Méretek: 1: H: 50,2 mm, Sz: 31,5 mm, V: 1,5–5,5 mm; 2: H: 43,5 mm Sz: 29,5 mm V: 2,4–3,6 mm
Tömeg: 20,2 g (ebből 1: 4,2 g, 2: 3,2 g)
Azonosító: LZ 263

IV.5. Bizonytalanul azonosítható fémtárgyak

IV.5.1. *Vastárgy töredéke*
Leírás: töredékes, korrodált vastárgy, egyik végén kiszélesedik, a másik egy letört ívben végződik. Töredékessége miatt nem egyértelmű, hogy patkószeg vagy vaskapocs maradványa.
Helyzet: a 48. váz jobb sípcsontja alól
Előkerülés: 2021. 07. 14.
Anyag: vas
Méretek: Fej: 15,5x8x5 mm; Szár: H: 12 mm, V: 3,8–5,8 mm
Tömeg: 1,6 mm
Azonosító: LZ 793

IV.5.2. *Vastárgy töredéke*
Leírás: töredékes, korrodált vastárgy, egyik végén kiszélesedik, a másik egy letört ívben végződik. Töredékessége miatt nem egyértelmű, hogy patkószeg vagy vaskapocs maradványa.
Helyzet: a 402. váz koponyájának szájüregéből
Előkerülés: 2021. 08. 16.
Anyag: vas
Méretek: H: 21,8 mm; Fej: 13,2 × 12 × 4,2 mm; Szár: H: 15,4 mm, V: 5 mm
Tömeg: 1,3 g
Azonosító: LZ 1325

IV.5.3. *Vastárgy töredéke*
Leírás: korrodált töredék, egyik végén ívelt. Vaskapocs tövének vagy csatkeretnek a töredékeként azonosítható.
Helyzet: szórvány, a sírgödör alján
Előkerülés: 2022. 10. 18.
Anyag: vas
Méretek: H: 14 mm, Sz: 6,1 mm
Tömeg: 0,3 g
Azonosító: LZ 2784/4

IV.5.4. *Azonosítatlan tárgy*
Leírás: ezüstös felületű, szabálytalan korong alakú fémtárgy, szélein lemezes rétegződés figyelhető meg.
Helyzet: A/5-ös raszter
Előkerülés: 2021. 09. 08.
Anyag: azonosítatlan
Méretek: D: 11,2–12,4 mm, V: 1,1–2,4 mm
Tömeg: 0,5 g
Azonosító: LZ 1806

I. tábla. 1: lövedék a 288. váz mellől (II.1.2.), 2: lövedékek a tömegsírból (2.A – I.1.1; 2.B – I.1.2; 2.C – I.1.3.)
Table I. 1: bullet next to the skeleton Nr. 288 (Cat. II.1.2.), 2: bullets from the massgrave (2.A – Cat. I.1.1; 2.B – Cat. I.1.2; 2.C – Cat. I.1.3.)

II. tábla. 1: nyílhegy a 634. váz koponyájának töredékében (I.2.2.), 2: a koponyából származó nyílhegy restaurálás után, 3: nádlevél alakú nyílhegy in situ fotója (I.2.1.), 4: nádlevél alakú nyílhegy
Table II. 1: arrowhead in the skull fragment of skeleton Nr. 634 (Cat. I.2.2.), 2: the arrowhead from the skull after restoration, 3: in situ photo of a reed-leaf-shaped arrowhead (Cat. I.2.1.), 4: reed-leaf-shaped arrowhead

III. tábla. 1: fűzővégek (1.A – II.2.30; 1.B– II.2.28; 1.C – II.2.2.), 2: szeg (IV.1.3.), 3: csatok (3.A – II.1.1881; 3.B – II.1.5; 3.C – II.1.1.), 4: gyöngyök (4.A – II.3.2; 4.B – II.3.1; 4.C – II.3.3; 4.D – II.3.4.), 5: a 4.B gyöngy makrofotója, 6: a 4.D gyöngy makrofotója

Table III. 1: aglets (1.A – II.2.30; 1.B– II.2.28; 1.C – II.2.2.), 2: nail (IV.1.3.), 3: buckles (3.A – II.1.1881; 3.B – II.1.5; 3.C – II.1.1.), 4: beads (4.A – II.3.2; 4.B – II.3.1; 4.C – II.3.3; 4.D – II.3.4.), 5: macro photo of the bead 4.B, 6: macro photo of the bead 4.D

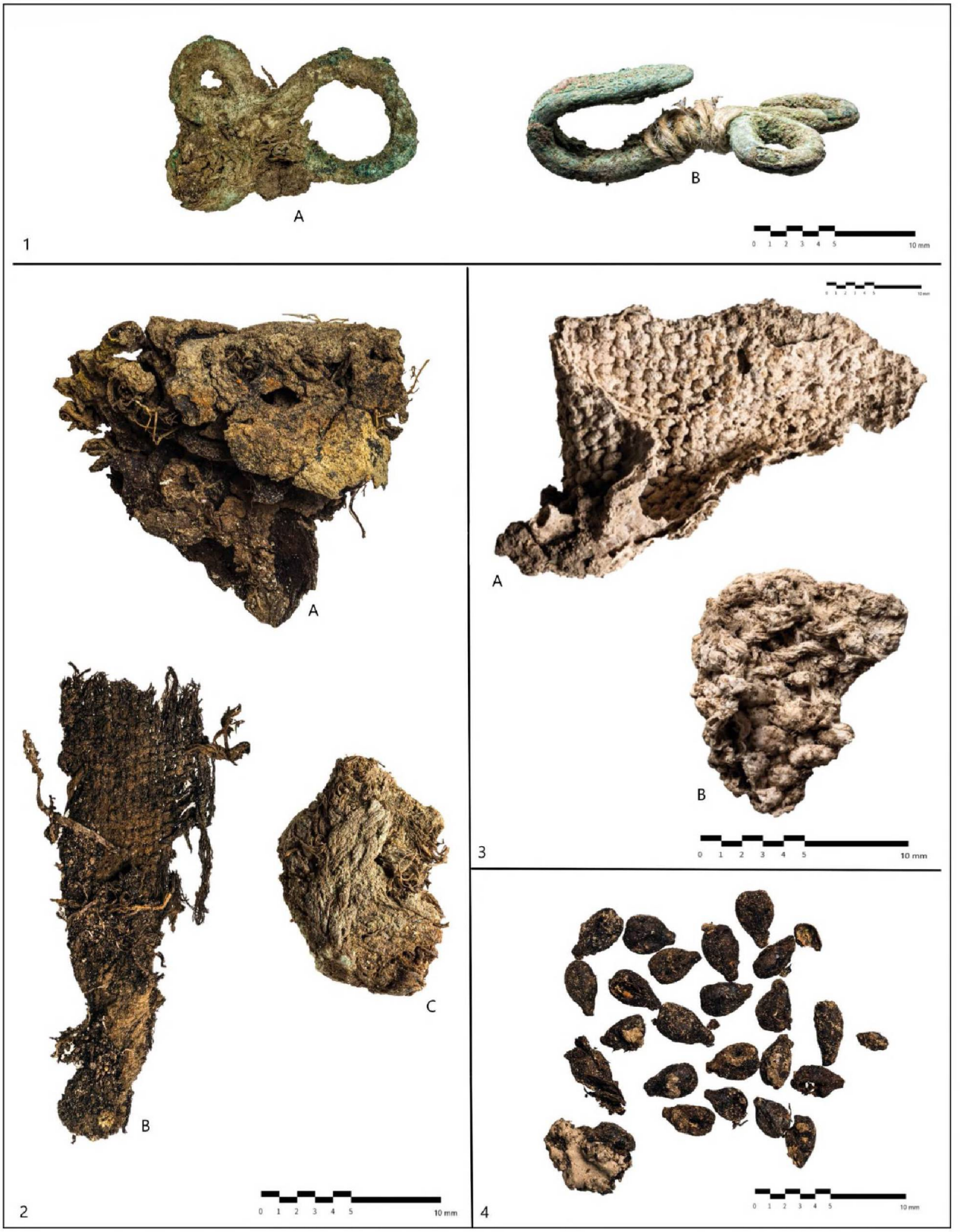

IV. tábla. 1: a bronzgyűrű in situ fotója (II.4.1.), 2: a gyűrű restaurálás után, 3: a gyűrű díszítése, 4: a Hunyadi Mátyás aranyforint in situ fotója (III.1.1.), 5: az érme előlapja (5.A) és hátlapja (5.B) restaurálás után
Table IV. 1: in situ photo of the bronze ring (II.4.1.), 2: the ring after restoration, 3: ornament of the ring, 4: in situ photo of the Matthias Corvinus golden florin (III.1.1.), 5: front (5.A), and back side of the coin (5.B) after restoration

V. tábla. Párizsi kapcsok formacsoportjai: 1: 1. formacsoport (II.5.39; II.5.87.), 2: 2. formacsoport (II.5.62; II.5.22.), 3: 3. formacsoport (II.5.90; II.5.21.), 4: 4. formacsoport (II.5.37; II.5.17.), 5: Párizsi kapocspárok: (5.A – II.5.9; 5.B – II.5.32; 5.C – II.5.36; 5. D – II.5.77)

Table V. formal types of the hook and eye closures: 1: type 1 (II.5.39; II.5.87.), 2: type 2 (II.5.62; II.5.22.), 3: type 3 (II.5.90; II.5.21.), 4: type 4 (II.5.37; II.5.17.), 5: whole pairs of hook and eye closures: (5.A – II.5.9; 5.B – II.5.32; 5.C – II.5.36; 5. D – II.5.77)

VI. tábla. 1: szövetmaradvány és cérna párizsi kapcsokon (1.A – II.5.30; 1.B – II.5.19.), 2: bőr- és szálasanyag-maradványok (2A – II.6.13; 2B – II.6.5; 2C – II.6.3), 3: szövetlenyomat nagyobb töredéke (A), és egy kisebbik töredék mintázatának nagyított fotója (B) (IV.6.16.), 4: magok (II.6.6.)

Table VI. 1: textile and thread on hook and eye closures (1.A – II.5.30; 1.B – II.5.19.), 2: remnants of leather and textile (2A – II.6.13; 2B – II.6.5; 2C – II.6.3.), 3: a larger (A) and a smaller fragment of the textile mould (B) (IV.6.16.), 4: seeds (II.6.6.)

VII. tábla. 1: a vaslemez in situ fotója (IV.4.1.), 2: lemeztöredékek, 3: makrofotó a külső oldalról, 4: makrofotó a belső oldalról
Table VII. 1: in situ photo of the iron plate (Cat. IV.4.1.), 2: iron plate fragments, 3: macro photo of the outside, 4: macro photo of the inside

A MOHÁCSI NEMZETI EMLÉKHELY III. SZÁMÚ TÖMEGSÍRJA FELTÁRÁSÁNAK BEFEJEZÉSE ÉS A CSONTVÁZMARADVÁNYOK FELDOLGOZÁSÁNAK ELSŐ LÉPÉSEI

De Andrés Marcos* – Kocsmár Réka** – Molnár Erika*** – Vig Viktor**** – Bereczki Zsolt***** – Pálfi György******

Kulcsszavak: 1526, mohácsi csata, tömegsírok, terepantropológia, perimortem vágott sérülések, biológiai antropológia, paleopatológia, minimális egyénszám

A Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsír-feltárás harmadik szakaszának előzményei

A mohácsi csata 500. évfordulójához közeledve intenzívebbé váltak a témához kapcsolódó történelmi, régészeti és antropológiai kutatások. Néhány évvel ezelőtt a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyet kezelő Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatósága kezdeményezte, hogy az emlékhely öt tömegsírjában található, a vonatkozó korábbi tanulmányok alapján[1] az 1526-ban az oszmán sereg ellen küzdő keresztény sereg méltatlan körülmények között elföldelt halottainak összekeveredett maradványaival azonosítható csontvázak egy része feltárásra kerüljön. A program elsődleges célja a feltárt és tudományos gondossággal szétválogatásra kerülő maradványok többsége számára méltó, egyéni újratemetés biztosítása a csata ötszáz éves évfordulójára. További, nagyon fontos célkitűzés a tömegsírok emberi maradványainak és tárgyi emlékeinek tudományos vizsgálata annak érdekében, hogy pontosabb információkkal rendelkezzünk a tömegsírokkal, az azokban elföldelt áldozatokkal és az 1526. évi mohácsi eseményekkel kapcsolatban egyaránt.

A feltárással megbízott pécsi Janus Pannonius Múzeum 2020 augusztusában kezdte meg a munkát az emlékhely III. számú tömegsírjában. A terepantropológiai munkát 2020 szeptemberétől a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékének antropológusai végezték. Az erősen keveredett, gyakran töredékes megtartású csontváztömeg egyénenkénti feltárása rendkívül komoly kihívást jelentett. Az eredetileg mindössze 2020 őszére tervezett teljes körű feltárás egy második – 2021 nyarán és őszén zajló, önmagában közel tízezer munkaórányi feladatot adó – ásatási szakasz keretében is folytatódott, ám akkor sem került befejezésre. A nagy körültekintést igénylő, speciális körülményei miatt elhúzódó feltárási folyamat relatív lassúsága ugyanakkor lehetővé tette nagy számú *in situ* tudományos megfigyelés rögzítését. A régészeti-terepantropológiai együttműködés már ebben a két feltárási időszakban is nagyszámú, tudományos érdeklődésre számot tartó új eredménnyel szolgált s osztott meg különféle szakmai fórumokon, tudományos közleményekben.[2]

* Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, e mail: mam19-93@hotmail.com
** Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, e mail: kocsmareka@gmail.com
*** Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, e mail: balinte@bio.u-szeged.hu
**** Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, e mail: vighviktor93@gmail.com
***** Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, e mail: bereczki.zsolt@bio.u-szeged.hu
****** Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, e-mail: palfigy@bio.u-szeged.hu

[1] Papp 1960; Papp 1962; Maráz 1977; K. Zoffmann 1982.
[2] Pálfi 2021; Pálfi 2022; Bertók et al. 2022; Vig et al. 2022; De Andrés et al. 2023; Vig 2023.

A 2020. és 2021. évi időszakok terepantropológiai megfigyelései szerint a sírgödör zömében fiatal férfiak csontvázait rejtette, amelyek koponyáin és nyakcsigolyáin a feltárást végzők a *perimortem* (halál körüli) vágott sérülések extrém dominanciáját észlelték.[3] További fontos *in situ* megfigyelés volt az emberi maradványok vártnál magasabb száma: a harmadik tömegsír 2021. októberi – akkor mintegy 75–80 százalékosra becsült – feltártsági állapota alapján a feltárást végző szakemberek úgy vélték, hogy a tömegsírban legalább kétszer annyian vagy valamivel több, mint kétszer annyian lehettek, mint azt az 1976. évi, 130 körüli becslés[4] mutatta. Felvetették, hogy amennyiben az alábecslés hasonló mértékű lehet a többi tömegsírban is, akkor az öt tömegsírban fellelhető csontvázak teljes száma a korábbi becslés legalább kétszerese lehet, és elérheti a kétezret is (ami egybevághat az 1526. augusztus 31-én – Szulejmán parancsára – kivégzett foglyok számával). Ezek, illetve a megfigyelt, dominánsan jelentkező sérülések alapján már az első két évad helyszíni megfigyelései, előzetes vizsgálatai során felmerült annak a lehetősége, hogy az emlékhely tömegsírjai a csata utáni tömeges fogolykivégzés áldozatait rejtik.[5]

A Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsír-feltárás harmadik szakasza – a feltárás befejezése

A harmadik tömegsír 2021. év végi, második téliesítése, majd annak feloldása után a Janus Pannonius Múzeum (JPM) Régészeti Osztálya és a Szegedi Tudományegyetem (SZTE) Embertani Tanszéke közösen tervezte meg a terepi munkák 2022. évi befejezését. A feltárásra ideális – és mindkét partner számára alkalmas – időszakot a 2022. őszi hónapok jelentették. Az előző két évad tapasztalatai és a 2021. évad zárásakor hátramaradt csontvázmennyiség alapján a résztvevő partnerek mintegy 2,5 hónap ásatási idővel számoltak a feltárás harmadik szakaszának megkezdésekor *(1. kép)*. A terepantropológiai munkálatokban folyamatosan részt vett az SZTE Embertani Tanszékének két magyar és egy spanyol PhD hallgatója *(2. kép)*, egy oktatója, míg a tanszék további antropológus oktatói, kutatói, külső munkatársai és két szegedi igazságügyi orvosszakértő kolléga egymást váltva, heti rotációban dolgoztak a tömegsír feltárásán *(3. kép)*. A harmadik ásatási ciklusban a munkába külföldi munkatársak is bekapcsolódtak: Hélène Coqueugniot és Olivier Dutour francia professzorok (EPHE-PSL University) a terepantropológiai projekt utolsó hetében segítették szegedi kollégáikat tömegsírfeltárásban szerzett tapasztalataikkal *(4. kép)*. A hatékony munka és intenzív részvétel mellett nagyban felgyorsította a munkát – elsősorban a 2022. évad utolsó két hetében –, hogy a legalsó csontvázréteg megközelítése már nem igényelte a pallók használatát, a csontok közvetlenül is hozzáférhetővé váltak. Annak ellenére, hogy a gödör alján található csontvázak sok esetben töredezettek és keveredettek voltak – nehezítve azonosításukat és felszedésüket –, 2022. október közepére a feltárást végző régész és antropológus kollégák látványos előrehaladást értek el *(5. kép)*. Az utolsó csontok felszedésére 2022. október 26-án került sor *(6. kép)*.

A terepantropológia 2022. évi helyszíni megfigyelései nagyon hasonlók azokhoz, amelyekről a két első évadot követően korábban beszámoltunk.[6] Jelentős keveredést mutató, sok esetben közepes vagy töredékes megtartási állapotú emberi csontvázmaradványokkal dolgoztunk. A feltárás során megfigyelt antropológiai jellegzetességek túlnyomó többségükben férfi vázakat sejtetnek – amit a későbbi laboratóriumi vizsgálatok pontosíthatnak majd. Az életkorok tekintetében továbbra is domináltak a fiatal felnőttek, de a felnőtt kort még csak éppen közelítő ifjú, valamint középkorú férfiak csontvázai is jelentős számban kerültek elő. Mind a nemek, mind az elhalálozási életkorok tekintetében megállapításaink csupán előzetes becslések – a sírgödörben elföldelt áldozatok pontosabb demográfiai viszonyait a nagyszámú, későbbi egyesítésre váró

[3] Pálfi 2022.
[4] K. Zoffmann 1982.
[5] Pálfi 2021; Pálfi 2022; Bertók et al. 2022; Vig et al. 2022.
[6] Pálfi 2021; Pálfi 2022; Bertók et al. 2022.

1. kép. A Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsír emberi csontvázmaradványai 2022 szeptemberében. Fotó: Pálfi György
Fig. 1. Skeletons in Mass Grave No3 in the National Memorial Site of Mohács at the beginning of the 2022 excavation campaign. Photo: György Pálfi

2. kép. Az SZTE Embertani Tanszék hazai és külföldi doktoranduszai a tömegsír 2022-es feltárásán (Gara Barbara, Marcos De Andrés, Nagy Réka). Fotó: Pálfi György
Fig. 2. Hungarian and foreign PhD students (Barbara Gara, Marcos De Andrés, Réka Nagy) of the University of Szeged, Department of Biological Anthropology, at the 2022 mass grave excavation: Photo: György Pálfi

3. kép. Hazai és külföldi antropológusok, igazságügyi orvosszakértők a III. tömegsír feltárásán 2022 októberében. Fotó: Pálfi György
Fig. 3. Hungarian and foreign athropologists, forensic medicine experts at the Mass Grave No3 excavation in October 2022. Photo: György Pálfi

4. kép. Hélène Coqueugniot és Olivier Dutour francia professzorok (EPHE-PSL University) helyszíni antropológiai vizsgálatokat végeznek. Fotó: Pálfi György
Fig. 4: Field anthropological studies by French Professors Hélène Coqueugniot and Olivier Dutour (EPHE-PSL University). Photo: György Pálfi

hiányos csontváz és csontvázrészlet laboratóriumi körülmények között végzett összerendezése és alapos tanulmányozása tisztázhatja majd.

A kevert csontvázak meglehetősen hosszadalmas bontási és felszedési folyamatai során hosszú ideig foglalkoztunk egy-egy csontvázzal, ami az előzetes antropológiai szemrevételezés mellett helyszíni paleopatológiai megfigyelésekre is lehetőséget adott. 2022 őszén, a feltárás öt hetében mintegy tucatnyi csontváz esetében regisztráltunk valamilyen betegségre – például csont-ízületi fertőzésekre, fejlődési rendellenességekre, fogazati problémákra – utaló egyértelmű nyomot. Az első két évad tapasztalataihoz hasonlóan most is a paleotraumatológia tárgykörébe sorolható sérülésnyomok adták helyszíni megfigyeléseink zömét. Több mint hetven olyan csontvázánál figyeltük meg a helyszínen traumás elváltozások nyomait, amelyek felszedését 2022

5.kép. A III. számú tömegsír alsó csontvázrétege a 2022-es feltárás végéhez közeledve (2022 október). Fotó: Pálfi György
Fig. 5. Lower skeletal layer of Mass Grave No3 in mid-October 2022 (photo: György Pálfi)

7. kép. Hátulról/oldalról érkező közel párhuzamos perimortem vágások nyoma második és harmadik nyakcsigolyákon. Fotó: Pálfi György
Fig. 7: Peri mortem cut wounds on the second and third cervical vertebrae. The cuts hacked from behind/sideward. Photo: György Pálfi

őszén kezdtük meg. Korábbi gyógyult csontsérülések mellett kiemelkedően magas a halál időpontja körüli – *perimortem* – vágott sérülések nyomainak aránya. Sok esetben figyeltünk meg egy-egy egyén csontvázmaradványain több nyakcsigolya közel párhuzamos, hátulról vagy hátulról-oldalról érkező átvágására utaló vágásnyomokat. Ezek a sérülések jó eséllyel utalhatnak kivégzésre, ahogy a koponyaalapot és a nyakcsigolyákat érintő többszörös vágásnyomok is *(7–8. képek)*. Előzetes megfigyeléseink itt is csak a tendenciákat tükrözik: magas a *perimortem* vágott sérülések száma, közöttük pedig

6. kép. 2022. október 26-án befejeződtek a Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsír terepantropológiai munkálatai (Bereczki Zsolt, Szabó Árpád, Gara Barbara). Fotó: Pálfi György
Fig. 6. The end of the field anthropological work of Mass Grave No3 on October 26th 2022. Photo: György Pálfi)

8. kép. Koponyaalappal párhuzamos, hátulról érkezett vágások nyoma az egyik áldozat koponyáján. További, szintén halálos vágásnyom nyakcsigolyán. Fotó: Pálfi György
Fig. 8. Traces of skullbase cut wounds, at the back of the skull of one of the victims. Traces of another mortal cuts can be seen on a cervical vertebra. Photo: György Pálfi

különösen magas az említett nyakcsigolya és koponya sérülések aránya, pontos eredményeket azonban csak a teljes körű vizsgálatok után remélhetünk. Amíg az első két ásatási időszakban néhány – talán sebesült katonák testében elakadt – ólomlövedék került elő, a befejező harmadik ásatási forduló alsó rétegeiben két nyílhegyet találtak a feltárást végző régész és antropológus szakemberek. Mindkét esetben felmerülhet, hogy azok sebesültek testében akadtak el – a két nyílhegy egyike és az azt magában őrző koponyarészlet jelen kötet másik tanulmányában kerül bemutatásra.[7]

A III. SZÁMÚ TÖMEGSÍRBAN FELTÁRT CSONTVÁZAK ANTROPOLÓGIAI-PALEOPATOLÓGIAI VIZSGÁLATSOROZATÁNAK MEGKEZDÉSE

A harmadik tömegsír 2022 őszén feltárt csontvázait a Janus Pannonius Múzeum a szegedi helyszínű JPM–SZTE közös kutatóbázisra szállította. Ezzel egy helyre került a három feltárási szakasz összes csontváza, és 2022 novemberében megkezdődhetett a több évig tartó komplex antropológiai-paleopatológiai vizsgálatsorozat. A tervezett vizsgálatok között megemlíthetjük az elhunyt személyek nemének meghatározását, elhalálozási életkorának becslését, hozzávetőleges testmagasságának meghatározását, általános fizikai állapotának, esetleges aktivitásfüggő markereinek feltérképezését, anatómiai variációinak, betegségnyomainak (többek között bizonyos specifikus fertőző megbetegedések, fogazati és ízületi problémák), sérüléseiknek (például régebbi, részlegesen vagy teljesen gyógyult, illetve *perimortem* traumás sérüléseik) kutatását. A hagyományos makroszkópos morfológiai vizsgálatokat mikroszkópos, paleoradiológiai (például röntgen, CT, mikroCT), illetve izotópos és archeogenetikai (DNS) elemzések is kiegészítik majd a későbbiekben. Valamennyi tervezett munkafázis közös célja, hogy választ adhassunk olyan alapvető kérdésekre, mint például: *„Kik voltak ők?" „Milyenek voltak?" Mi történt velük?"*

Ezekre az elementáris fontosságú kérdésekre azonban csak azután kísérelhetünk meg válaszolni, miután megfelelünk arra a kérdésre, hogy: *„Pontosan mit is tárt fel a terepantropológia az emlékhely III. számú tömegsírjában a 2020-2022 közötti években?"* Ez a kívülállók számára talán furcsának tűnő kérdés képezi az első, 2022 őszén megkezdett és várhatóan mintegy két évig tartó laboratóriumi feladatok alapját . Valamennyi, korábban említett kutatási célfeladat megköveteli ugyanis, hogy tisztázódjon: hány egyén maradványai kerültek bedobálásra a harmadik tömegsír gödrébe, hány csontvázrészlet tartozhat a gödörben fellelt hiányos csontvázakhoz, esetleg hány lehet közülük másik, szomszédos gödörbe bedobott, megcsonkított test maradványa? Mindeközben természetesen próbálnunk kell értelmezni a sírgödör tafonómiai viszonyait is: az eddigi megfigyelések ugyanis azt sejtetik, hogy a tömeges bomlási folyamat időszakában egyes csontvázak bizonyos csontvázelemei elhagyhatták eredeti helyüket, és a traumás hatások következményein túl ezek a faktorok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy hiányos csontvázak, illetve csontvázhoz – egyelőre – nem köthető, különálló csontvázrészletek jöjjenek létre. Tovább nehezíti a helyzetet és további feladatokat ad az a nagyon gyakori jelenség, amely a hármas tömegsír feltárását teljes egészében megkülönböztette minden megszokott régészeti feltárástól: a csontvázak különböző részelemeinek felszedése időben elkülönült, és ebből következően a raktározott maradványok térben is különváltak egymástól. Az egymással sokszoros átfedésben lévő, keveredett csontvázak különböző elemei ugyanis többnyire más-más időszakban, olykor különböző években kerültek feltárásra, regisztrálásra és elcsomagolásra – előzetes raktározásuk ebből következően különböző dobozokban történt. Ebből következően az első, legfontosabb, 2022 novemberében megkezdett – de teljes egészében csak 2024-ben befejezhető –, részben muzeológiai, részben antropológiai jellegű alapfeladatunk a külön-külön elhelyezett csontvázelemek azonosítása és újbóli összerendezése lett.

A csontok tárolására használt számozott dobozoknak és számozott csomagolótasakoknak a vonatkozó régészeti dokumentáció segítségével történő hosszadalmas fizikai összerendezése mellett az egyes részelemek előzetes vizsgálata is fon-

[7] Lásd Szabó Árpád és Mai Tímea e kötetben található tanulmányát.

9. kép. Csontváz laboratóriumi összerendezése a QGIS 3.20.2 szoftver használatával (Molnár Erika, Marcos De Andrés, Simon Zsófia). Fotó: Pálfi György
Fig. 9: Sorting and laboratory rearrangement of a skeleton using the software QGIS 3.20.2 (Erika Molnár, Marcos De Andrés, Zsófia Simon). Photo: György Pálfi

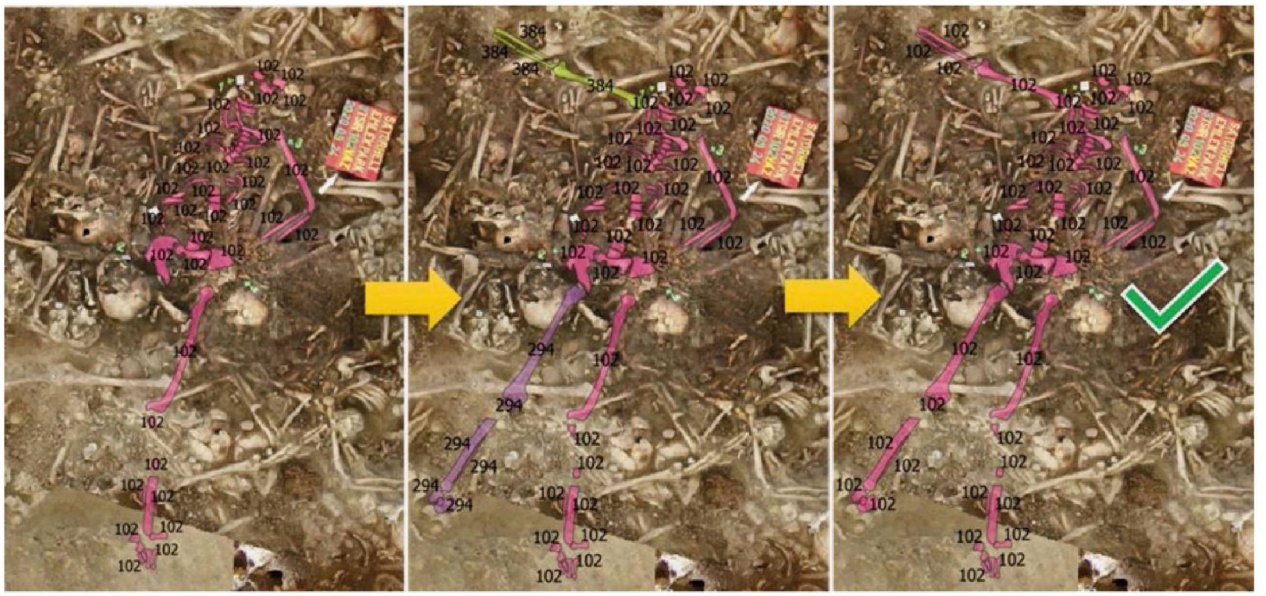
10. kép. A 102. számú csontváz tömegsírbeli elhelyezkedésének megjelenítése a QGIS 3.20.2 szoftver segítségével. Fotó: Marcos De Andrés
Fig. 10. Individual „102" represented in the software QGIS 3.20.2. Photo: Marcos De Andrés

tos volt annak érdekében, hogy tisztázható legyen: melyek is lehetnek a valóban összetartozó csontvázelemek. Erre különösen akkor volt szükség, ha a vélelmezhetően egy egyénhez tartozó, egymás közelében talált maradványok beazonosítása a helyszínen akadályba ütközött, és így azok különböző azonosítószámok alatt kerültek regisztrálásra – vagy ha a laboratóriumi vizsgálat egy-egy csonttípusból többletet fedezett fel. Ezek a sokszor bonyolult válogatási/rendezési feladatok komplex módon igényelték a hagyományos antropológiai[8] és paleopatológiai[9] ismereteket, de nagyon fontos volt figyelembe venni a keveredett emberi maradványok vizsgálatával kapcsolatos szakirodalmakat is.[10] A régészeti dokumentáció, a humán csontváz-anatómiai ismeretek és a fentiekben említett, különböző szakterületekhez kötődő ismeretanyag alkalmazása mellett a csontvázelem-azonosítási, majd összerendezési munkánk nagyon hasznos informatikai segítséget is kapott: a feltárás során folyamatosan alkalmazott QGIS 3.20.2 számítógépes program[11] és az abban felépített, szöveges információkkal és leltári adatokkal is kiegészített, fotó alapú adatbázis nagyon sok esetben segített a csontvázak és azok elemeinek össze-, illetve átrendezésében *(9–10. képek)*.

AZ ANTROPOLÓGIAI-PALEOPATOLÓGIAI VIZSGÁLATSOROZAT ELSŐ EREDMÉNYEI

A csontvázmaradványok fentiekben említett összerendezésének első, előkészítő szakasza mintegy öt hónapot vett igénybe. Ez a munkafázis teremtette meg a lehetőségét annak, hogy megkezdődhessenek a szisztematikus tisztítási/mosási munkák, a leletek egy részének újra csomagolása, illetve hogy a tudományos vizsgálatok bizonyos típusai megvalósulhassanak. A csontvázanyag elsődleges rende-

[8] BUIKSTRA–UBELAKER 1994.
[9] AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ-MARTÍN 1998; WALDRON 2009.
[10] BYRD–LEGARDE 2014; ANASTOPOULOU ET AL. 2019; EFTHYMIA ET AL. 2019.
[11] BERTÓK ET AL. 2022.

11. kép. Izolált csontvázelemek eredményes kiválasztási és beillesztési folyamata a QGIS 3.20.2 szoftver használatával. Balról: a 102. sz. csontváz az eredetileg feltárt, hiányos állapotában. Középen: a közelben talált 388. sz. felső végtag, ill. 294 sz. alsó végtag csontelemek potenciális anatómiai rendben helyezkedtek el. Jobbról: sikeres kiegészítés a vizuális és a metrikus antropológiai elemzések alapján egyaránt megerősített magas szintű kompatibilitás alapján. Fotó: Marcos De Andrés
Fig. 11. Representation of the sorting process of isolated elements and incomplete skeletons using the software QGIS 3.20.2. Left picture: the skeleton 102 as it was originally identified and exhumed (missing the right upper and lower limb). Central picture: the surrounding isolated upper (384) and lower (294) limbs located in potential anatomical connection were tested for compatibility. Right picture: a positive result was achieved as both visual matching and osteometric formulas revealed a high degree of compatibility. (photo: Marcos De Andrés)

zése során több mint negyven esetben került sor egyesítésre a QGIS 3.20.2 szoftver használatával és különböző, a korábbiakban említett vizsgálatok elvégzésével. A folyamat szemléltetésére kitűnően alkalmas az előző képen *(10. kép)* már kiegészítve bemutatott 102. számú csontváz esete. Az adatbázisban és a regisztrált csomagolóanyagban is hiányos csontváz kiegészítésénél jó szolgálatot tett a QGIS 3.20.2. program, melynek segítségével az antropológiai vizsgálathoz ki lehetett választani a közelben lévő, potenciális anatómiai kapcsolódást mutató, más sorszámokon regisztrált csontvázelemeket (294. és 384.). A vizuális – általános anatómiai/morfológiai – vizsgálatok és a metrikus elemzés[12] nagyon magas fokú egyezést jeleztek, így a 102. számú csontvázat ki lehetett egészíteni fontos hiányzó elemeivel, a jobb felső és alsó végtagok aránylag jól megőrződött fő csontelemeivel. A munkafolyamat fázisait szemléltetik ezek az ábrák *(11. kép)*.

A tömegsírral kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés az, hogy az hány egyén maradványait rejthette. A feltárás során a QGIS 3.20.2. program adatbázisába feltöltött adatokat Microsoft Excel táblázatban elemezve előzetes számadatokat nyerhettünk a kevert csontvázmaradványokat tartalmazó tömegsírok vizsgálatánál általánosan számolt Minimális Egyénszám *(Minimal Individual Number, MNI)* meghatározásához. A kapott különböző értékek jellemzően követik a csontanyag tafonómiai viszonyait: a kisebb vagy törékenyebb csontvázelemek nagyobb valószínűséggel elmozdulva eredeti helyzetükből vagy különféle hatásokra összetöredezve (esetleg megsemmisülve) alulreprezentáltabbak (különösen a vizsgálatok jelenlegi fázisában), mint a nagyobb, erősebb szerkezetű csontmaradványok. A legmagasabb számokat ezzel összefüggésben combcsontok esetében kaptuk. A pillanatnyilag rendelkezésre álló számadatok alapján a minimális egyénszám *(MNI)* 327: ez a szám azonban a később

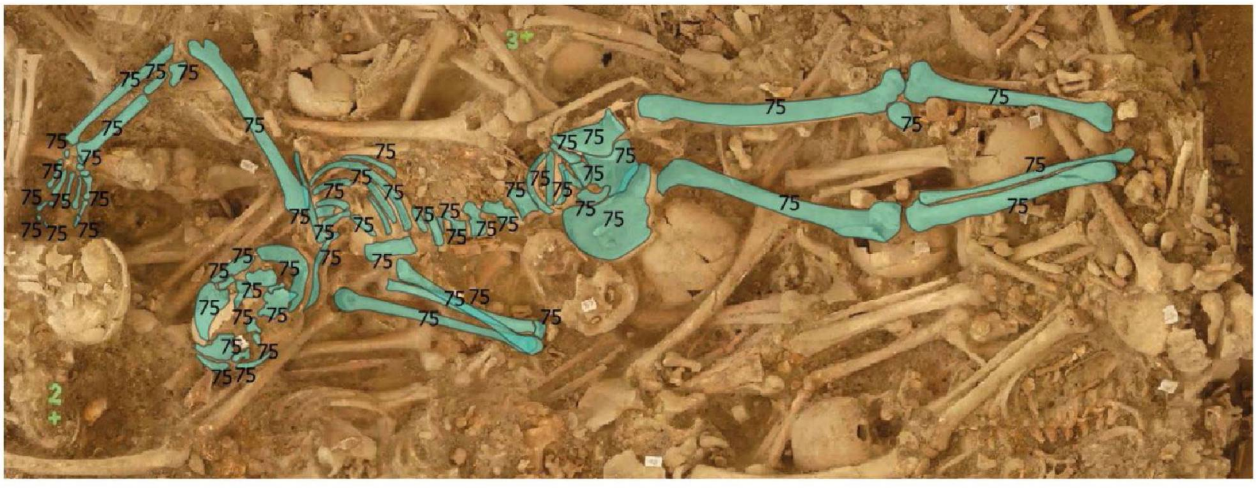
[12] Byrd–LeGarde 2014.

vizsgálandó, azonosítható egyénhez nem tartozó szórvány csontok és a többnyire csonttöredékeket, a csontvázaktól a bomlás során „elvándorolt" apró csontokat tartalmazó osszáriumládák későbbi vizsgálatai nyomán módosulhat.

A laboratóriumi antropológiai vizsgálatok első fázisában, a csontvázak rendezési folyamatával mintegy párhuzamosan kisebb számú, már véglegesnek vagy közel véglegesnek mondható kiegészítettségű csontváz részletesebb vizsgálatára is sor került, a későbbi kutatásmódszertan rendjének kialakítása, illetve az adatlapok kidolgozása érdekében. Az elhunyt egyének biológiai profiljának pontosabb rekonstrukciója érdekében az egyes csontvázakat többféle módszerrel is vizsgáltuk, így például a csontvázak nemének meghatározásához a vizuális[13] és a metrikus[14] módszereket egyaránt alkalmaztuk. Az elhalálozási életkor pontosabb becslése érdekében számos módszert vettünk figyelembe.[15] Az egyes módszerek alkalmazhatósága – és így az életkor-meghatározás pontossága is – függ természetesen a szóban forgó csontváz megtartási állapotától. Szintén befolyásolja a megtartási állapot az elhunyt személyek testmagasságával kapcsolatos számításokat. Itt a mért értékekből egységesen Sjøvold[16] módszerét követve számítottuk a hozzávetőleges magasságokat. A paleopatológiai diagnosztika során egyaránt támaszkodtunk a szakterület meghatározó kézikönyveire[17] és az adott kérdéskörhöz kapcsolódó specifikus paleopatológiai és orvosi szakirodalmakra. Ehhez hasonlóan, az aktivitás indukálta szkeletális markerek értelmezése során párhuzamosan használtuk a terület összefoglaló munkáit[18] és az egyes részterületek témaspecifikus közleményeit. Előzetes vizsgálataink során is számos érdekes antropológiai, paleopatológiai megfigyelést regisztráltunk. Ezek illusztrálására egy rövid esettanulmány-kivonatot mutatunk be a számos paleopatológiai elváltozást mutató 75. számú csontváz ismertetésével.

A 75. számú csontváz előzetes antropológiai és paleopatológiai vizsgálata

A 75. számú csontváz elhelyezkedését a tömegsírban a QGIS 3.20.2. program rekonstrukciója alapján szemléltetjük *(12. kép)*. A tömegsír csontvázainak általános megtartási állapotához képest a csontváz aránylag komplett, bizonyos elemei azonban

12. kép. A 75. számú csontváz tömegsírbeli elhelyezkedésének megjelenítése a QGIS 3.20.2 szoftver segítségével. Fotó: Marcos De Andrés
Fig. 12. Individual "75" represented in the software QGIS 3.20.2. Photo: Marcos De Andrés

[13] Buikstra–Ubelaker 1994.
[14] Murail et al. 2005.
[15] Webb–Suchey 1985; Işcan–Loth 1986; Brooks–Suchey 1990; Buckberry–Chamberlain 2002; Belcastro et al. 2008; Falys–Prangle 2014.
[16] Sjøvold 1990.
[17] Aufderheide–Rodríguez-Martín 1998; Waldron 2009.
[18] Kennedy 1998; Hirst et al. 2023.

13. kép. A 75. számú csontváz az előzetes antropológiai/paleopatológiai vizsgálat során. Fotó: Marcos De Andrés
Fig. 13. Individual "75" during the preliminary anthropological/paleopathological examination. Photo: Marcos De Andrés

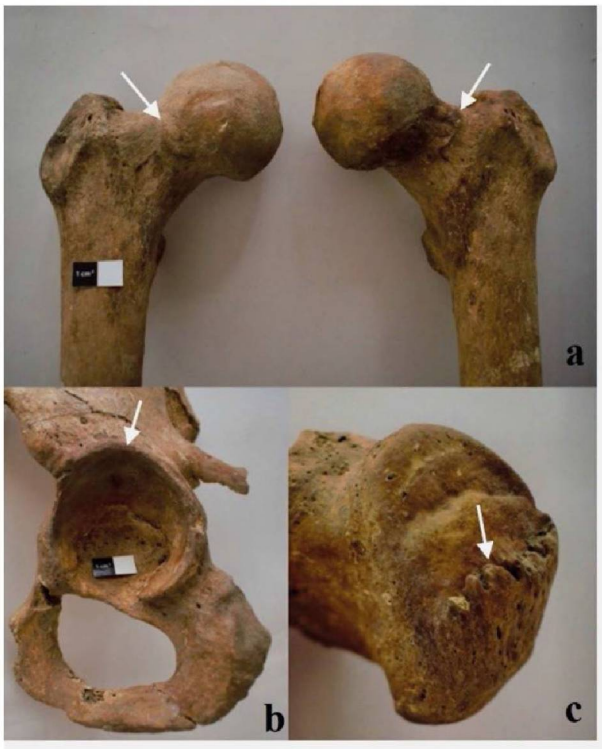
töredezettek, a kéz és a láb apró csontjai hiányosak. A laboratóriumi rendezés során a kéz és a láb csontjainak egy része kiegészítésre került *(13. kép)*. A biológiai profil meghatározása a bioarcheológia több módszerével, a korábbiakban ismertetett szakirodalom segítségével történt. A nem meghatározásánál a medencecsontok és további csontvázelemek morfológiai jellegzetességeit vettük figyelembe, míg az elhalálozási életkor becslésénél a medence és a kulcscsontok ízületi felszíneit, valamint a koponya és a posztkraniális váz számos egyéb jellegzetességét vizsgáltuk – ezek egy részéről a *14. kép* ad részletesebb tájékoztatást. A rendelkezésre álló hosszúcsontok hosszméretei alapján a valószínűsíthető termetet Sjøvold módszere szerint számoltuk.

14. kép. 75. számú csontváz – biológiai antropológiai profil meghatározása. a: nemmeghatározás a medencecsontok morfológiája alapján (incisura ischiadica major); b: életkorbecslés a kulcscsontok szegycsonti végeinek vizsgálatával (facies articularis sternalis claviculae); c: életkorbecslés a csípőcsonti fül alakú ízületi felszín alapján (facies auricularis ossis ilii); d: életkorbecslés a szeméremcsonti ízületi felszín (facies symphysialis ossis pubis) alapján.
Fotó: Marcos De Andrés
Fig. 14: Individual "75" - biological profile determination through a variety of standard methods. (a) sex estimation based on the observation of morphological features of the os coxae, in this case the aperture of the great sciatic notch; (b) age estimation based on the sternal end of the clavicles; (c) age estimation through the auricular surface; and (d) age estimation based on the development of the pubic symphysis. Photos: Marcos De Andrés

A fenti módszerek alapján elvégzett biológiai vizsgálatok alapján a 75. számú csontváz középkorú, 35–50 éves kora között elhunyt, 175–185 centiméter közötti testmagasságú férfitól származik.

A csontvázak vizsgálata során az alapvető antropológiai paraméterek mellett áttekintettük azokat a legfontosabb izomtapadási zónákat és ízfelszíneket, amelyek tájékoztatást adhatnak az egyén releváns domináns aktivitásformáiról. A 75. számú, alap-

15. kép. Potenciális fizikai aktivitással összefüggésbe hozható elváltozások a 75. számú csontváz egyes elemein. a–b: két oldali Poirier's facet a collum femoris területén, a collum és caput femoris találkozásánál; c: ovális deformitást mutató acetabulum; d: osteophyta képződés nyoma az Achilles-ín tapadásánál a jobb oldali sarokcsonton. Fotó: Marcos De Andrés

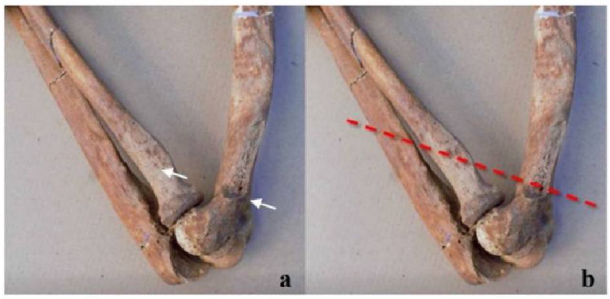
Fig. 15: Possible activity related markers present in skeleton 75. (a) Poirirer's facet in both femoral necks; (b) oval shape of the acetabulum; (c) exostosis in the calcaneus at the site of insertion of the Achilles tendon. Photos: Marcos De Andrés

vetően robusztus jellegeket mutató csontváz több pontján figyelhetünk meg enyhe *enthesopathia* (ín- és izomtapadási elváltozás) jeleit, ezek többsége aktivitásmarkerként nem tekinthető specifikusnak. Annyit azonban megállapíthatunk a karcsontokon és alkarcsontokon megfigyelt enthesopathiákból, hogy az egyén életében karjait/kezeit komolyan igénybe vevő intenzív fizikai aktivitást folytatott. A *15. kép* a két combcsonti nyak *(collum femoris)* területein a combcsonti fej *(caput femoris)* ízfelszíneinek mintegy kiszélesedéseként megjelenő úgynevezett *Poirier's facets* benyomatok jeleit mutatja. Megfigyelhető az ábrákon a csípőízületi árok *(acetabulum)* enyhén ovális deformitása, valamint a vizsgálatok számára fennmaradt jobb oldali sarokcsonton (*calcaneus*) megfigyelt *exostosis* (*osteophyta*-képződés) az Achilles-ín tapadási területén. Önmagában egyik megfigyelt jelenség sem tekinthető specifikus aktivitásindukált markernek, és a *Poirier's facet* jelenségnek többnyire más értelmezései szerepelnek a szakirodalomban (például non-metrikus jelleg, anatómiai variáció). Az Achilles-ín tapadási zónáiban megjelenő exostosisok idős korban vagy metabolikus betegségekhez kapcsoltan szintén gyakran előfordulnak, és sok esetben jelentenek a paleopatológia számára is nehezen értelmezhető tüneteket. Esetünkben azonban sem az elhunyt személy életkora, sem általános egészségi állapota nem indokolja a tünet megjelenését. Természetesen nem zárhatjuk ki más, Achilles-tendinitishez vezető folyamatok (erőltetett, hosszú gyaloglással, futással járó aktivitások) hatásait sem, de mindenképpen meg kell emlékeznünk arról, hogy ezeknek a jellegeknek az *együttes* előfordulása a rendszeres lovaglással összefüggő aktivitásmarkerek csoportjaként hangsúlyosan megjelent a szakirodalomban az utóbbi évek során.[19]

A csontváz előzetes vizsgálata során nagyszámú és vélelmezhetően többféle eredetű patológiai elváltozás nyomait regisztráltuk. Jelen tanulmány keretei és a feldolgozás pillanatnyi állapota nem teszik lehetővé, hogy teljes részletességű és mélységű paleopatológiai elemzést mutassunk be. Az alábbiakban ismertetjük az eddig megfigyelt fontosabb sérüléseket, elváltozásokat és anomáliákat, valamint azok előzetes – valószínűsíthető – interpretációit, a korábbiakban már megemlített általános paleopatológiai szakirodalmakat néhány esetben specifikus orvosi referenciával is kiegészítve.

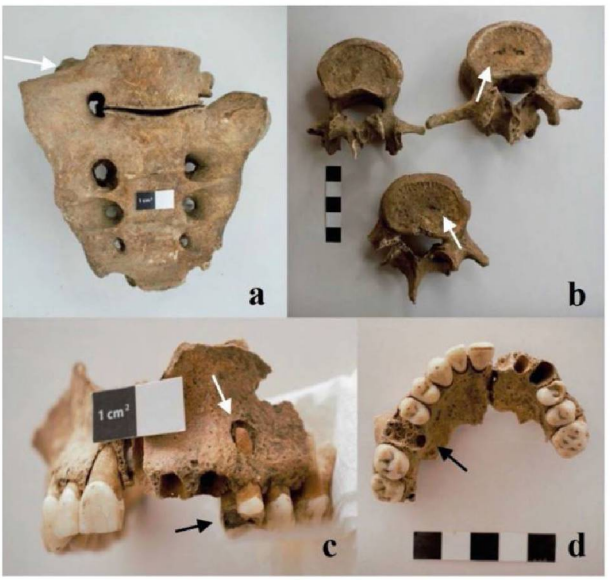
A *16. kép* éles tárgy okozta *perimortem* vágott sérülés nyomait mutatja a 75. számú csontváz bal kar- és alkarcsont maradványain. Nagyobb csontanyaghiányt okozó, súlyosabb vágásnyomot figyelhetünk meg a bal *humerus* alsó vége felett, míg az azonos oldali *radius* alig észlelhető, de azonosítható, néhány milliméter mély vágásról tanúskodik. A csontokat összeillesztve beazonosítható a vágás iránya. A két csontsérülés vélelmezhetően egy azonos trauma (éles eszközzel elkövetett vágás) következményei,

[19] BERTHON ET AL. 2019; BERTHON ET AL. 2023.

16. kép. Vágott sérülés-nyomok a 75. számú csontváz bal kar- és alkarcsont-maradványain. a: a humerus súlyosabb vágásnyoma mellett a radius apró felszíni vágásnyomot mutat; b: a vágás lehetséges irányát jelző vonal. Fotó: Marcos De Andrés

Fig. 16. Sharp force trauma affecting left humerus and radius. (a) sites of the sharp force trauma; (b) possible trajectory of the cut. Photos: Marcos De Andrés

17. kép. Különböző eredetű patológiai elváltozások nyomai a 75. számú csontváz elemein. a: a keresztcsont S1 szegmensének részleges lumbalizációja; b: Schmorl csomók csigolyatesteken; c: gyökércsúcs körüli tályog nyomai; d: fogszuvasodás nyomai. Fotó: Marcos De Andrés

Fig. 17: Different traces of pathological conditions observed in skeleton 75: (a) partial lumbarization of S1; (b) Schmorl nodes; (c) periapical abscess; and (d) dental caries. Photos: Marcos De Andrés

amelyet az egyén talán védekezés közben, behajlított karját felemelve szenvedett el. Az előzetes vizsgálatok a rendelkezésre álló csontmaradványokon további vágásnyomot – egyelőre – nem mutattak ki.

A *17. kép* a megfigyelt, markánsan eltérő hátterű patológiai elváltozások közül villant fel néhányat. A lumbo-sacralis régió ritkább minor fejlődési rendellenességei közé sorolt részleges lumbalizáció[20] vélhetően nem okozott lényeges problémát az egyén életminősége szempontjából. A több csigolyatesten észlelt úgynevezett Schmorl csomók (Schmorl herniák) nyomai olyan apró porckorongsérvekről árulkodnak, ahol a porckorongok a csigolyatesten belülre nyomódtak. A szakirodalom szerint a gyakran tünetmentes vagy csak enyhe tüneteket okozó elváltozások hátterében számos faktor megbújhat – a korábbiakban említett, potenciális aktivitásfüggő elváltozásokra tekintettel azonban meg kell jegyeznünk, hogy a lovaglással összefüggő bioarcheológiai megfigyelések ebben a kontextusban a Schmorl herniák nagy gyakoriságáról is megemlékeznek.[21] A *17. kép* utolsó két ábrája a fogszuvasodás és azzal összefüggő gennyes csontgyulladás – gyökércsúcs körüli tályog – tüneteit mutatja. Amíg az előző két jelenség talán nem járt tünetekkel, ezek a vélhetően elhanyagolt szájhigiénével összefüggő problémák már minden bizonnyal okozhattak kellemetlenséget a középkorú férfi számára.

A *18. képen* látható elváltozások az előzőekben ismertetett különböző eredetű csonttünetekhez képest vélhetően egységesebb háttérrel bírnak. A nyakszirtcsont belső, ékcsonthoz kapcsolódó területe, a *pars basilaris ossis occipitalis*, az úgynevezett *clivus*, súlyos *in vivo*, patológiás eredetű erózió és az azt követő csontos átépülés evidens jeleit mutatja. Az elváltozások már egyszerű makroszkópos morfológiai vizsgálata is fertőzéses eredetű kórfolyamatra utalnak. Kevésbé látványos és csak nagyobb nagyítással érzékelhető néhány borda töredékes belső, zsigeri *(visceralis)* felszínén a korábbi csonthártyagyulladást *(periostitis)* követő felszíni csontátépülési folyamat nyoma. Ezzel szemben szintén a látványos anomáliák körébe sorolható a képen bemutatott csigolyafúzió a második és harmadik nyakcsigolyák között. Az összecsontosodás kiterjedésének megítélését kissé zavarja a csigolyák *post mortem* károsodása – a csigolyaívek összecsontosodása és annak szabálytalan jellege

[20] Adibatti–Asha 2015.
[21] Berthon et al. 2023.

18. kép. Egymással potenciálisan összefüggő, feltehetően fertőzéses eredetű elváltozásnyomok. a: súlyos infekciós folyamatra utaló átépülés nyomai a clivus területén; b: C2–C3 nyakcsigolyák részleges fúziója, hátulnézet; c–d: vélelmezhetően fertőzéses eredetű felszíni átépülés nyomai bordák belső felszínein; C2–C3 nyakcsigolyák részleges fúziója, elölnézet. Fotó: Marcos De Andrés

Fig. 18. Traces of potentially associated lesions related to a probable chronic infectious process. (a) osseous traces of a probable chronic clivus infection; (b) partial fusion of C2 and C3, posterior view; (c) and (d) traces of suferficial osseous remodelling due to possible infectious process in ribs; and (e) partial fusion of C2 and C3, anterior view. Photos: Marcos De Andrés

azonban jól felismerhető. Különösen jól megfigyelhetők a *clivus* területének elváltozásai és a két nyakcsigolya szabálytalan vonalú összecsontosodása a két zónáról készült nagyobb felbontású felvételeken *(19–20. kép)*. A bordák *visceralis* felszíneinek *periostealis* elváltozásait közel négy évtizede hozza összefüggésbe a paleopatológiai szakirodalom tbc-s fertőzéssel – a léziókkal kapcsolatos ma elfogadott interpretáció azonban óvatosabb, és a csonttüneteket olyan krónikus alsó légúti fertőzésekkel hozza összefüggésbe, amelyek között a tuberkulózis csak az egyike a lehetséges legvalószínűbb jelölteknek.[22] A C2–C3 csigolyák közötti fúzió esetében számos ok felmerülhet, genetikus hátterű fejlődési rendellenességtől a fertőzéses folyamatokig: egyszerű makroszkópos morfológiai vizsgálat nyilvánvalóan nem is ismerheti fel a pontos etiológiát. A *clivus* területén megfigyelt léziónyomok egyértelműen fertőzéses eredetűnek tűnnek. Az orvosi szakirodalom szerint a *clivus osteomyelitis* esetek hátterében legtöbb esetben a hallórendszer vagy ritkábban az orrmelléküregek különféle súlyos bakteriális fertőzései állnak.[23] Esetünkben nem kizárt a két érintett terület – a *clivus* és a felső nyaki gerinc – egyidejű kórfolyamata sem.[24] Ma is előfordulnak súlyos *clivus osteomyelitishez*, vagy felső cervicalis gerincelváltozásokhoz vezető tbc-s esetek is.[25] A klinikai tapasztalatok alapján tehát nem zárhatjuk ki az összefüggést a megfigyelt fertőzéses eredetű csontelváltozások között. A krónikus tbc valamenynyi, ebben az utolsó szakaszban tárgyalt tünetre magyarázatot adhatna, de természetesen nem zárjuk ki több, különböző eredetű fertőzés lehetőségét sem.

A 75. számú csontváz előzetes vizsgálati eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a középkorú, magas, fizikai aktivitásban gazdag életet élő, elképzelhetően a lovaglást is rendszeresen gyakorló férfi a halála körüli időszakban, feltehetőleg védekezés közben bal karján, alkarján vágott sérülést szenvedett el, ami valószínűleg nem vezetett a halá-

[22] Kelley–Micozzi 1984; Roberts et al. 1994; Pálfi et al. 1999; Pálfi et al. 2012.
[23] Kayode-Ajala et al. 2022.
[24] Azizi et al. 1995.
[25] Joshi et al. 2017; Sagar et al. 2018; Khelifa 2021.

19. kép. 75. számú csontváz C2–C3 nyakcsigolyáinak részleges fúziója, hátulnézet. Fotó: Marcos De André
Fig. 19: Individual "75" – partial fusion of vertebrae C2 and C3, posterior view. Photo: Marcos De Andrés

20. kép. Vélelmezhető clivus osteomyelitis nyomai a nyakszirtcsont belső felszínén. Fotó: Marcos De Andrés
Fig. 20: Traces of probable clivus osteomyelitis in the inner face of the occipital bone. Photo: Marcos De Andrés

lához. A férfi csontváza vélhetően panaszokat nem okozó fejlődési rendellenesség és fogászati problémák nyomait egyaránt viselte. Csontváza a koponya alapi területen súlyos, de túlélt fertőzés nyomait viselte, ami talán összefüggethetett több egyéb tünettel is. Halálának közvetlen oka pillanatnyilag ismeretlen, de a maradványai eltemetéséből következően az minden bizonnyal szorosan összefügg a mohácsi csata következményeivel. A későbbiekre tervezett részletesebb vizsgálatok, egyéb laboratóriumi elemzések és képalkotó technikák alkalmazása segíthet az előzetes eredmények pontosításában.

Köszönetnyilvánítás

Hálával tartozunk annak a több mint két tucat antropológus kollégának, akik gyakran társadalmi munkában, és sokszor nehéz körülmények között, de mindig komoly szakmai elhivatottsággal vettek részt a terepantropológiai feladatokban. Köszönjük az ásatás vezetőjének, Dr. Bertók Gábor múzeumigazgatónak és a JPM koordinációjában dolgozó több mint tucatnyi régész és régésztechnikus munkatársnak a kitűnő együttműködést. Köszönjük a feltárás kezdeményezőjének, a DDNPI igazgatójának, Závoczky Szabolcsnak, hogy elindította ezt a nemes vállalkozást, és munkatársaival együtt mindent megtesz a Mohács 500 projekt sikeréért, jövőjéért, a célok megvalósulásáért. Köszönjük Magyarország Kormánya, az Agrárminisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és a DDNPI pénzügyi támogatását. Az SZTE Embertani Tanszék kutatói részvételének legfontosabb támaszát a 2020–2022. évi feltárási időszakokban az NKFIH K125561 számú projektje, míg 2023-ban a Magyar Kormány támogatása jelentette.

SZAKIRODALOM

ADIBATTI–ASHA 2015: ADIBATTI, Mallikarjun – ASHA, Krishnamurthy: Lumbarisation of the first sacral vertebra a rare form of lumbosacral transitional vertebra. *International Journal of Morphology* 33:1 (2015) 48–50.

ANASTOPOLOU–KARAKOSTIS–MORAITIS 2019: ANASTOPOULOU, Ioanna – KARAKOSTIS, Fotios Alexandros – MORAITIS, Konstantinos: A Reliable Regression-Based Approach for Reassociating Human Skeletal Elements of the Lower Limbs from Commingled Assemblages. *Journal of Forensic Sciences* 64:2 (2019) 502–506.

AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ-MARTÍN 1998: AUFDERHEIDE, Arthur C. – RODRÍGUEZ-MARTÍN, Conrado: *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology.* Cambridge University Press, 1998.

AZIZI ET AL. 1995: AZIZI, S.Ausim – FAYAD, Pierre B. – FULBRIGHT, Robert – GIROUX, Monique L. – WAXMAN, Stephen G.: Clivus and cervical spinal osteomyelitis with epidural abscess presenting with multiple cranial neuropathies. *Clinical Neurology and Neurosurgery* 97:3 (1995) 239–244.

BELCASTRO–RASTELLI–MARIOTTI 2008: BELCASTRO, Maria Giovanna – RASTELLI, Elisa – MARIOTTI, Valentina: Variation of the Degree of Sacral Vertebral Body Fusion in Adulthood in Two European Modern Skeletal Collections. *American Journal of Physical Anthropology* 135:2 (2008) 149–160.

BERTHON ET AL. 2019: BERTHON, William – TIHANYI, Balázs – KIS, Luca – RÉVÉSZ, László – COQUEUGNIOT, Hélène – DUTOUR, Olivier – PÁLFI, György: Horse riding and the shape of the acetabulum: Insights from the bioarchaeological analysis of early Hungarian mounted archers (10th century). *International Journal of Osteoarchaeology* 29:1 (2019) 117–126. https://doi.org/10.1002/oa.2723.

BERTHON ET AL. 2023: BERTHON, William – BAILLIF-DUCROS, Christèle – FUKA, Matthew – DJUKIC, Ksenija: Horse riding and the lower limbs. In: HIRST, Cara Stella – GILMOUR, Rebecca J. – PLOMP, Kimberly A. – CARDOSO, Francisca Alves (eds.): *Behaviour in Our Bones - How Human Behaviour Influences Skeletal Morphology.* Elsevier, 2023. 219–253.

BERTÓK ET AL. 2022: BERTÓK Gábor – NEMÉNYI Réka – PÁLFI György – SIMON Béla: A mohácsi III. számú tömegsír új kutatása. *Magyar Régészet* 11:1 (2022) 44–53.

BROOKS–SUCHEY 1990: BROOKS, Sheilagh T. – SUCHEY, Judy Myers:. Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution* 5 (1990) 227–238.

BUCKBERRY–CHAMBERLAIN 2002: BUCKBERRY, Jo L. – CHAMBERLAIN, Andrew T.: Age Estimation From the Auricular Surface of the Ilium: A Revised Method. *American Journal of Physical Anthropology* 119 (2002) 231–239.

BUIKSTRA–UBELAKER 1994: BUIKSTRA, Jane E. – UBELAKER, Douglas H.: *Standards for data collection from human skeletal remains.* Arkansas Archaeological Survey Research Series 44. Faxetteville, 1994.

BYRD, John E. – LEGARDE, Carrie B.: Osteometric Sorting. In: ADAMS, Bradley J. – BYRD, John E. (eds.): *Commingled Human Remains. Methods in Recovery, Analysis, and Identification.* San Diego, 167–191.

DE ANDRÉS ET AL. 2023: DE ANDRÉS, Marcos – PÁLFI György – SZABÓ Árpád – MAI Tímea – VIG Viktor – BERECZKI Zsolt – MOLNÁR Erika – PAP Ildikó – BERTÓK Gábor – DUTOUR, Olivier – COQUEUGNIOT, Héléne: *Les martyrs hongrois de Soliman le Magnifique (1526): analyse paléotraumatologique 3D.* In: Groupe des Paleopathologistes de Langue Française Colloque 2023. https://www.paleopathologie-gplf.fr/wp-content/uploads/2023/05/COLLOQUE-2023-GPLF-Programme-et-resumes.pdf

EFTHYMIA–KARLIGKIOTI–LEE 2019: EFTHYMIA, Nikita – KARLIGKIOTI, Anna – LEE, Hannah: *Excavation and Study of Commingled Human Skeletal Remains.* Nicosia, 2019

FALYS–PRANGLE 2015: FALYS, Ceri G., PRANGLE, Dennis: Estimating age of mature adults from the degeneration of the sternal end of the clavicle. *American Journal of Physical Anthropology* 156:2 (2015) 203–14. doi: 10.1002/ajpa.22639.

HIRST ET AL. 2023: HIRST, Cara Stella - GILMOUR, Rebecca J. - PLOMP Kimberly A. - CARDOSO Francisca Alves (eds.): *Behaviour in Our Bones - How Human Behaviour Influences Skeletal Morphology.* Elsevier, 2023.

IŞÇAN–LOTH 1986: IŞÇAN, Mehmet Yaşar – LOTH, Susan R.: Estimation of age and determination of sex from the sternal rib. In: REICHS, Kathleen J. (ed.): *Forensic Osteology: Advances in the Identification of Human Remains.* Springfield, 1986. 68–89.

JOSHI ET AL. 2017: JOSHI Vijay P. – VALSANGKAR, Shirish – VALSANGKAR, Ashwin – DEKHNE, Anish – NIVARGI Satish AGRAWAL, Amit: Tuberculosis of the Clivus. *Indian Journal of Neurosurgery* 6:1 (2017) 72–75.

K. ZOFFMANN 1982: K. ZOFFMANN Zsuzsanna: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata.* Biológiai Tanulmányok 9. Budapest, 1982.

KAYODE-AYALA ET AL. 2022: KAYODE-AJALA, Fisayo – WILLIAMS Neil – EJIKEME Chidinma – WALJI, Ali – FARRER, William: A Case of Adult Clival Osteomyelitis. *Journal of Investigative Medicine High Impact Case Reports* 10:2 (2022) 10:23247096221101858. doi: 10.1177/23247096221101858.

KHELIFA ET AL. 2021: KHELIFA, Adel – BERCHICHE, Lakhdar – BENNABI, Walid – AL-ZEKRI, Muneer – MORSLI, Abdelhalim: Upper cervical spine tuberculosis. *Romanian Neurosurgery* 35:2 (2021) 189–191.

Kelley-Micozzi 1984: Kelley, Marc A. – Micozzi, Marc S.: Rib lesions in chronic pulmonary tuberculosis. *American Journal of Physical Anthropology* 65 (1984) 381–386.

Kennedy 1998: Kennedy, Kenneth A.R.: Markers of Occupational Stress: Conspectus and Prognosis of Research. *International Journal of Osteoarchaeology* 8:5 (1998) 305–310.

Maráz 1977: Maráz Borbála: Nagynyárád-Sátorhely. *Archaeologiai Értesítő* 104 (1977) 273. = *Régészeti Füzetek* 1:3030 (1977) 62–63.

Murail et al. 2005: Murail, Pascal – Bruzek, Jaroslav – Houët, Francis - Cunha, Eugénia: DSP: A tool for probabilistic sex diagnosis using worldwide variability in hip-bone measurements. *Bulletins et mémoires de la Societé d'Anthropologie de Paris* 17:3–4 (2005) 167–176.

Papp 1960: Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960) 197–251.

Papp 1962: Papp László: A mohácsi csata halottai. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 24 (1962) 35–50.

Pálfi 2021: Pálfi György: Komoly kihívás a szegedi antropológia számára: a mohácsi terepantropológia projekt. *Anthropológiai Közlemények* 62 (2021) 103–117.

Pálfi 2022: Pálfi György: Az SZTE Embertani Tanszék váratlan mohácsi küzdelmei: terepantropológiai kutatások a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen. In: Türk Attila –Varga Szabolcs (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 195–210.

Pálfi et al. 1999: Pálfi György – Dutour, Olivier – Deák, Judith – Hutás, Imre (eds.): *Tuberculosis: Past and Present*. Budapest–Szeged, 1999.

Pálfi et al. 2012: Pálfi György – Bereczki, Zsolt – Ortner, Donald J. – Dutour, Olivier: Juvenile cases of skeletal tuberculosis from the Terry Anatomical Collection (Smithsonian Institution, Washington, D.C., USA). *Acta Biologica Szegediensis* 56:1 (2012) 1–12.

Roberts-Lucy-Manchester 1994: Roberts, Charlotte A. – Lucy, David – Manchester, Keith: Inflammatory lesions of ribs: an analysis of the Terry Collection. *American Journal of Physical Anthropology* 95:2 (1994) 169–182.

Sagar et al. 2018: Sagar, Poonam – Raj, Anoop – Wadhwa, Vikram – Singh, Ishwar: Tubercular osteomyelitis of the clivus. *Tr-ENT* 28:1 (2018) 44–47.

Sjøvold 1990: Sjøvold, Torstein: Estimation of Stature From Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation. *Human Evolution* 5:5 (1990) 431–447.

Vig 2023: Vig Viktor: *A mohácsi III. számú tömegsír csontvázain megfigyelt perimortem* sérülések előzetes *oszteoarcheológiai vizsgálati eredményei*. MSc diplomamunka. Szeged, 2023.

Vig et al. 2022: Vig, Viktor – Nagy, Réka – Gara, Barbara – Szabó, Árpád – Bertók, Gábor – Neményi, Réka – Bereczki, Zsolt – Pálfi, György: The 16th-century mass graves of Mohács (Hungary): *A challenge for field and forensic paleopathology. Abstract Book of the 23rd European Meeting of the Paleopathology Association*. Vilnius, 2022. https://www.journals.vu.lt/proceedings/article/view/28579/27811

Waldron 2008: Waldron, Tony: *Palaeopathology.* Cambridge Manuals in Archaeology. New York, 2008.

Webb-Suchey 1985: Webb, Patricia A. – Suchey, Judy Myers: Epiphyseal union of the anterior iliac crest and medial clavicle in a modern multiracial sample of American males and females. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 457–466.

THE COMPLETION OF THE EXCAVATION OF THE MASS GRAVE N^{O} 3 AT THE NATIONAL MEMORIAL SITE OF MOHÁCS AND THE FIRST STEPS OF THE ANTHROPOLOGICAL STUDIES OF THE HUMAN SKELETAL REMAINS

Marcos De Andrés – Réka Kocsmár – Erika Molnár – Viktor Vig – Zsolt Bereczki – György Pálfi

Key Words: 1526; Battle of Mohács; mass graves; field anthropology; peri mortem cut wounds; biological anthropology; paleopathology; minimal individual number

In September 2022 a third campaign was started at the National Memorial Site of Mohács, aiming to finish the excavation of Mass Grave N° 3, located in the abovementioned site. The intensive archaeological and field anthropological work was carried out in strong cooperation between the Department of Biological Anthropology of the University of Szeged and the Department of Archae-

ology of the Janus Pannonius Museum in Pécs. At least five anthropologists and 5 archaeologists worked in weekly rotation. This excavation was characterized by an efficient international participation and, similarly to the previous two campaigns, by an active contribution of forensic medicine experts. The observations of the 2022 field anthropology work were very similar to our previous ones, presented in our recent studies referring to the 2020 and 2021 Mass Grave N° 3 excavation campaigns: frequently fragmented and incomplete, mixed, and damaged skeletal remains; predominance of young male skeletons; abundance of peri mortem cut wounds observed first on skull bones and cervical vertebrae. The frequent peri mortem cut marks are similar to those observed during the preliminary studies of skeletons coming from the first campaigns of this mass grave excavation.

After a period of 5 weeks the last campaign was finished with the completion of the fieldwork. Immediately after that, the skeletal remains of an undetermined number of individuals were taken to the Department of Biological Anthropology of the University of Szeged, where the anthropological analysis of those skeletal elements, in addition to the ones that had been excavated during the previous two campaigns, was about to begin.

The main objectives of these studies are to provide answers to the following questions: How many people were buried in this grave? Who were they? What happened to them? Although these questions seem to be simple, it will be very difficult to answer to them – especially due to the presence of a high number of incomplete skeletons and partially commingled remains. Consequently, the first task that needed to be completed was the sorting of sets of remains that belonged to different individuals. For the fulfilment of this task, each container was examined, and the content was listed in a database and compared with the data included in the software QGIS 3.20.2. By doing this, both the present and absent skeletal regions of every individual were registered in the database, which helped finding some of the missing elements for incomplete skeletons. Those elements were then visually assessed and compared with the element from the opposite side. If the visual pair matching resulted positive, the bones were measured to ensure their anatomical compatibility with the potential matched individual, and only in a limited number of cases they were confirmed to belong to one of the incomplete skeletons.

Simultaneously, a preliminary Minimum Number of Individuals of $n=327$ was obtained at the time of completion of this stage, however, this first approximation failed to consider the state of preservation of the skeletal remains and must be repeated during the next phase of this project in order to avoid an overestimation of the MNI that could be caused by the fragmentation and incorrect classification of remains during the excavation. An ongoing new count to determine the Minimum Number of Individuals has been started to rectify that mistake. The new methodology that has been adopted divides the different bones in recognizable parts that can be counted, which largely reduces the possibility of overestimation. The software QGIS 3.20.2 has proved to be of great use in the completion of these tasks.

Following this initial phase, a deep and careful cleaning of the remains was undertaken before starting the different steps of the anthropological analysis such as the determination of the biological profile or the study of the different pathologies, injuries, and activity related signs. An accurate analysis of the skeletons will only be possible after a thorough cleaning, therefore this part of the work is of capital importance to achieve the best possible results.

The different steps of these preliminary studies are illustrated with a couple of skeletal examples. First, skeleton 102 represents a successful case of an originally incomplete skeleton whose missing skeletal regions (right arm and leg) were found. Additionally, a complete individual (number 75), presenting a variety of interesting pathological findings, and whose anthropological analysis has already been conducted is also presented.

A series of conclusions can be presented after this preliminary phase. Firstly, it is crucial to perform any sort of excavations strictly following the most relevant protocols, and especially if the burial is a mass grave. If every task is performed with the maximum precision, the amount of lost information will be drastically reduced.

Secondly, due to the location and state of preservation of Mass Grave N° 3 only limited results should be expected. However, the future steps will attempt to maximize the amount of information recovered.

Lastly, regarding the following stages of work, directly answering the questions presented at the beginning of this text will become the main priority from now on. Therefore, it is obviously necessary to start the anthropological analysis as soon as possible if results are to be presented in the next few years.

A MOHÁCSI III. SZÁMÚ TÖMEGSÍR CSONTVÁZAIN MEGFIGYELT *PERIMORTEM* SÉRÜLÉSEK ELŐZETES OSZTEOARCHEOLÓGIAI VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

Vig Viktor[*] – Pálfi György[**] – Szabó Árpád[***] – Bereczki Zsolt[****]

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csata a magyar történelem egyik legnagyobb hatású és egyben legtragikusabb eseménye is. Következményei nemcsak évszázadokra meghatározták hazánk politikai, társadalmi és kulturális viszonyait, de egész Európa történelmére is rányomták bélyegüket.

A csatával kapcsolatos, illetve az ahhoz vezető eseményekről már sok információval rendelkezünk. Azonban eddig nagyon kevés szó esett azokról az emberekről, akik a csatamezőn, vagy a csata következtében veszítették életüket.

Az itt bemutatott kutatás célja az 1526. évi mohácsi csatához köthető, a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen feltárt („Sátorhely-Emlékpark, III. számú tömegsír" lelőhely-megnevezéssel nyilvántartott) emberi csontvázmaradványok előzetes oszteoarcheológiai elemzése. Tanulmányunkban a legelőször megvizsgált 21 egyén maradványai közül 4 váz részletes elemzésének eredményét mutatjuk be, különös tekintettel a csontokon megfigyelhető traumás elváltozásokra. Ezzel párhuzamosan adatokat kívánunk szolgáltatni annak eldöntéséhez, hogy helyes lehet-e az az elmélet, mely szerint a sírban nyugvó halottak egy tömeges kivégzés áldozatai.

Kulcsszavak: 1526, mohácsi csata, tömegsír, kivégzés, trauma

A mohácsi tömegsírok kutatása

Az 1526. évi mohácsi csatához köthető, eddig ismert tömegsírokat először a Rákosi-rendszer idején találták meg véletlenül Sátorhelytől keletre, a déli határra tervezett erődrendszer kiépítése során. Erről a felfedezésről nem érkezett hivatalos jelentés.[1]

1960-ban Papp László, a pécsi Janus Pannonius Múzeum régésze a mohácsi csata feltételezett helyén terepbejárás és kutatóárkok ásása közben találta meg az I. és a II. számú tömegsírt. Ezek teljes feltárására időszűke miatt nem került sor, csupán azok méretét, illetve a csontréteg vastagságát állapították meg. A feltáráskor csak a sír felső csontrétegének felszínét vonták vizsgálat alá, és az itt talált kisszámú régészeti leletanyag segítségével tudták a sírokat biztosan a mohácsi csatához kötni. Papp megállapította, hogy az I. számú sírban a holttestek bizonyos rendezettséget mutatnak, azonban a II. számú sírnál ez már nem figyelhető meg, a temetés elhantolása sietősebben történt. A sírokat visszatemették, föléjük halmot emeltek.[2]

[*] Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Embertani Tanszék, Szeged, e mail: vighviktor93@gmail.com

[**] Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Embertani Tanszék, Szeged, e mail: gypalfi@hotmail.com

[***] Szegedi Tudományegyetem, Szent-Györgyi Albert Klinikai Központ, Igazságügyi Orvostani Intézet, Szeged, e mail: sz4bo4rp4d@gmail.com

[****] Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Embertani Tanszék, Szeged, e mail: bereczki.zsolt@bio.u-szeged.hu

[1] Bertók et al. 2022. 44.

[2] Papp 1960. 237–245, 246; Bertók et al. 2022. 45.

A csata közelgő 450. évfordulója alkalmából 1975-ben a magyar állam elrendelte egy emlékhely építését a korábban felfedezett két tömegsír területén. Az építőmunkálatok még ugyanebben az évben megkezdődtek Kárpáti Gábor régész felügyelete mellett. Ennek során bukkantak a III. számú tömegsírra, amelyet azonban abban az évben nem tártak fel. Az emlékhely kivitelezése folytatódott, és 1976-ban megtalálták a IV. és az V. számú tömegsírt is. Régészeti feltárásukat Maráz Borbála kezdte meg még abban az évben. A sírok teljes bontására, a csontanyag kiemelésére ő sem kapott engedélyt, a III., IV. és V. számú sír felső és oldalsó csontrétegét szintén *in situ* vizsgálta.[3]

Mivel a leletanyag túlnyomó részét elsődlegesen az emberi csontok képezték, és az egyes csontok összetartozásának megállapításához antropológiai vizsgálatra volt szükség, mindkét régészeti feltárás idején jelen volt antropológus is.[4] Az 1960. évi feltárás során Bartucz Lajos készített egy „futólagos" embertani elemzést a csontok elmozdítása nélkül. Az I. és II. számú tömegsírban összesen 162 koponyát számoltak össze, ezek közül 61 volt elválasztva a törzsváztól. A felszín alatti csontrétegeket is figyelembe véve 220–230 főre becsülték a két tömegsírban lévő halottak számát. Bartucz megállapításai szerint a sírokban főként 20 és 40 év közötti, erős testalkatú férfiak fekszenek, de idősebbeket is felfedezni vélt. Női vázat nem figyelt meg. Egyértelműnek látta, hogy a legtöbb egyén halálának okát a lefejezés, valamint a koponyákon ejtett éles, görbe kardtól származó vágások okozták.[5]

Az 1976. évi feltárás során K. Zoffmann Zsuzsanna antropológus dolgozott együtt Maráz Borbálával. K. Zoffmann is alkalmazkodott a korabeli elvárásokhoz, a csontvázakat nem mozdíthatta el, csak a sír külső csontrétegének vizsgálatát tudta elvégezni *(1. kép)*. Megfigyelte, hogy a vázak a sírgödrökben teljesen rendszertelenül fekszenek, ami már Pappnak és Bartucznak is feltűnt.[6] Megállapította, hogy a csontok minden esetben anatómiai rendnek megfelelően fekszenek, valamint a végtag-

1. kép. A III. számú tömegsír az 1976. évi feltárás idején. Fotó: JPM Archívum
Fig. 1. Mass grave 3 during the excavation in 1976. Photo: Archives of the Janus Pannonius Museum

csontok helyzete alapján a temetéskor az ízületek nem lehettek merevek, a holttesteket valószínűleg a hullamerevség oldódása után földelték el. Emellett ő is megszámolta a megfigyelhető csontvázakat, majd megbecsülte a tömegsírokban eltemetettek számát. Az öt sírgödör vázainak számát összesen 700 és 1000 közé becsülte. A III., IV. és V. számú sírban összesen 353 váz, illetve koponya esetében tudott nemmeghatározást végezni. 292 vázat férfinak határozott meg, 61 esetben a nemmeghatározás bizonytalan maradt (töredékes és/vagy fiatalkorúakhoz tartozó maradványok). Női vázat ő sem írt le. A legtöbb vázat *adultus* (20–40 év) és *maturus* (40–60 év) korcsoportba sorolta be, azonban Bartuczcal ellentétben *juvenis* (15–20 év) korcsoportú egyéneket is azonosított, szám szerint 21-et. Leírta a vázakon látható sérüléseket is. Megfigyelte, hogy a halált okozó és a könnyebb sérülések is csak vágásokra utalnak, valamint hogy ezek a vágások ritkán érték a törzs és a végtagok csontjait, inkább a fejen és annak közelében koncentrálódtak. Puskagolyó és nyílhegy által okozott sérüléseket nem talált. K. Zoffmann ezek mellett leírta a vázakon detektálható egyéb, patológiás elváltozásokat is. A feltárás során a sírokról egyedi színezésű dokumentációs rajzok is készültek a vele való konzultációk alap-

[3] K. ZOFFMANN 1982. 7; BERTÓK ET AL. 2022. 45.
[4] K. ZOFFMANN 1982. 7, 9.
[5] PAPP 1960. 248–249.
[6] MARÁZ 1976. 23–25; K. ZOFFMANN 1982. 7.

ján.[7] A rajzokon elkülöníthető egyéni maradványokat azonosítószámmal jelölte.[8]

Bartucz és Papp a megfigyeléseik alapján arra a következtetésre jutott, hogy a sírokban fekvő csontvázak nem kizárólag a keresztény sereg csatában elesett katonáinak, hanem a táboraik lerohanása során lemészárolt civilek és a tábort őrző katonák maradványai lehetnek. Papp (1960)[9] megjegyzi ugyan, hogy a lefejezettek nagy száma a csata után kivégzett 1500-2000 fogoly maradványa is lehet, azonban ezt két magyarázattal elveti. Véleménye szerint egyrészt ezen kivégzettek sírjának délebbre kell lennie a felfedezett két tömegsírhoz képest, másrészt a megfigyelt fej- és nyaksérüléseket inkább a török harcmodorból eredeztette. Azt, hogy a vázak a török sereg elesettjeihez tartoznának, a megfigyelt körülmények miatt kizárták.[10]

K. Zoffmann részletesebb embertani analízis után 1982-ben publikálta a második ásatási fázis során végzett munkájának eredményeit. Saját megfigyelései, valamint a temetés körülményei, a sírgödrök paraméterei, az egyes történeti források és a történészek bizonyos magyarázatai nyomán próbálta alátámasztani annak a lehetőségét, hogy a tömegsírokban a csatában elesettek (is) nyugszanak. Ugyanakkor a *juvenis* korcsoportba tartozó egyének viszonylag nagy száma, illetve más történettudományi munkákkal és írott forrásokkal való összevetés után valószínűbbnek tartotta, hogy a tömegsírok a keresztény táborhoz köthetők. Úgy vélte, hogy a sírokban a törökök által a tábor lerohanásakor lemészárolt civil kiszolgálószemélyzet és a tábort őrző katonák maradványai nyugszanak. A koponyákon és a nyakcsigolyákon megfigyelhető vágásokat a tábori tömegmészárlással, a törökök harcmodorával, a gyalogosan menekülők lovasok általi mészárlásával, valamint a magyar katonák *„kétségbeesett és reménytelen hadakozásá"*-val magyarázza.[11]

A 2020-BAN KEZDŐDÖTT FELTÁRÁS

A pécsi Janus Pannonius Múzeum (JPM) 2009-től külső partnerek bevonásával felújította az 1526. évi mohácsi csata régészeti kutatását. A JPM, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) Régészettudományi Intézete, valamint a Régészeti Térinformatikai Laboratórium 2018 őszétől Mohács 500 Kutatócsoport néven folytatta a csatatérkutatást. 2019-ben a Duna-Dráva Nemzeti Park (DDNP) felkérte a JPM-ot, hogy a csata 2026-ban esedékes 500. évfordulójáig végezze el a Mohácsi Történelmi Emlékhely területén a tömegsírok egy részének feltárását. 2020-ban létrehozták a Mohács 500 Csata- és Hadszíntérkutató Egyesületet (M500). 2021-ben az együttműködés régészeti oldalról tovább bővült, mivel a JPM, a PPKE, a DDNP és az M500 mellé az eszéki Arheološki Muzej Osijek is csatlakozott.[12]

Az 1976-ban felfedezett III. számú tömegsír feltárása 2020 augusztusában kezdődött meg. Az 1960. és az 1976. évi feltáráshoz hasonlóan a tömegsír régészeti finombontásához, vizsgálatához, az egyes vázak elkülönítéséhez, a vázakhoz tartozó csontok pontos meghatározásához és dokumentálásához elengedhetetlen volt az antropológiai szaktudás bevonása. Az egy hónapig tartó tisztítási és bontási munkálatok után a Bertók Gábor vezette feltáráshoz 2020 szeptemberében csatlakozott a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszéke is Pálfi György vezetésével.[13]

A feltárás eddig három szezonon keresztül zajlott, 2020. augusztus–december, 2021. június–október, valamint 2022. szeptember–október közötti időszakokban *(2. kép)*. A helyszíni elemzések eredményei szerint a sírban lévő vázak anatómiai rendben fekszenek, helyenként sorokban, azonban összességében rendszertelenül dobálták a holttesteket a gödörbe. A körülbelül 3,5 × 4,5 méter alapterületű tömegsír körbebontása és tisztítása után megállapították, hogy a sír csonttömege a széleken mintegy

[7] K. Zoffmann 1982. 9–11, 13–16, 16–20, 20–22, 22–23.
[8] Bertók et al. 2022. 46.
[9] Papp 1960. 249.
[10] Papp 1960. 249; K. Zoffmann 1982. 19–20; B. Szabó 2006. 174–176; Bertók et al. 2022. 51–52.
[11] K. Zoffmann 1982. 16–20, 20–22; Bertók et al. 2022. 46, 51–52.
[12] Bertók et al. 2022. 44.
[13] Pálfi 2021. 104–115; Bertók et al. 2022. 44, 51–52.

2. kép. A III. számú tömegsír 2022 szeptemberében. Fotó: Dr. Pálfi György
Fig. 2. Mass grave 3 in September 2022. Photo: Dr. György Pálfi

70 centiméter vastag, a sírgödör közepe felé azonban a csontrétegek tömörödtek, ennek következtében a csonttömeg felülete homorú, kismértékben mélyülő képet mutat. Megfigyelték, hogy az anatómiai rendben fekvő vázak kissé keveredtek, átrendeződtek, a sírban eredetileg meglévő üres tereket kitöltötték. Ez feltehetően a holttestek bomlási folyamatával és az erős tömörödéssel magyarázható. Ennek eredményeként egy 15 centiméter vastagságú rétegben akár 3-5 váz maradványai is megtalálhatók egymás fölött. A III. számú tömegsírban nyugvó egyének számát megközelítőleg 300 főre tehetjük.

A finombontási munka hagyományos eszközökkel történt, a papír alapú dokumentációt digitális fényképekkel egészítették ki. A fényképek alapján felszínmodellek és mérethelyes, felülnézeti képek készültek az egyes csontrétegekről az azokat fedő maradványok eltávolítása után. Az adatokból a Quantum GIS térinformatikai program EOV koordináta-rendszerben helyszíni digitális rajzot készített a sírban fekvő, azonosított vázakról. A megjelenített vázakhoz azonosítószámot és leíró adatokat is csatoltak, a vázak különböző színnel jelennek meg a programban, így visszakereshetők és módosíthatók a kutatás során.[14] A kiemelt humán maradványok kezelése (amely magában foglalja a bioarcheológiai leletanyag csomagolását, tisztítását, valamint annak nyilvántartását és raktározását) során a régészeti gyakorlat kívánalmai mellett szem előtt tartottuk a Pap és munkatársai által összeállított Történeti Embertani Protokoll követelményeit is.[15]

A kutatás jelenlegi szakaszában a régészek és az antropológusok együtt keresik a választ arra a kérdésre, hogy hogyan és milyen körülmények között veszítették életüket a sírban eltemetett emberek. Az eddigi kutatások és adatok alapján három teóriát lehet felállítani:

A III. tömegsírban nyugvó maradványok származhatnának a fő ütközetben elesett katonáktól. Ezt jelenlegi tudásunk szerint elvethetjük, ugyanis az előzetes és folyamatos csatatérkutatás eredményeként a csata helyét a tömegsíroktól távolabbra teszik, valamint az emlékhely nagyjából 1 négyzetkilométeres területén csatára utaló régészeti leletanyagot nem találtak. Nem valószínű, hogy az öt tömegsírban nyugvó, mai becslések szerint mintegy 2000 holttestet több kilométerre hurcolták volna a törökök, hogy ott temessék el.

A második felvetés a már Papp (1960)[16] és K. Zoffmann (1982)[17] által is valószínűbbnek tartott 'táborteória', azaz a sírban nyugvó csontok a törökök által a keresztény táborban lemészárolt civilek és katonák maradványai. Ezt alátámasztja, hogy bár a legutóbbi antropológiai megfigyelések alapján a gödörben lévő legtöbb váz fiatal (18–40 év közötti) férfihoz tartozik, de előfordulnak idősebb férfiak, feltételezhetően serdülő korú fiúk, sőt nők csontvázai is.

Felvetődött azonban egy harmadik, az első kettőnél valószínűbb teória is, amelyet a korábbi feltárások alkalmával a kutatók elvetettek: a III. számú tömegsír csontjai kivégzett emberek maradványai. A csontok felszedésére a korábbi feltárások alkalmával nem volt lehetőség, kutatócsoportunk viszont megkapta az ehhez szükséges engedélyt. Ennek során előkerültek olyan vágott sérülések, amelyek korábban a felszíni vizsgálatokkal nem voltak megfigyelhetők. Ilyenek az első és második nyakcsigolyán, az állkapcson és a nyakszirtcsonton előforduló párhuzamos, többszörös vágások,

[14] PÁLFI 2021. 108–110; BERTÓK ET AL. 2022. 45–49.
[15] PAP ET AL. 2009. 105–123.
[16] PAPP 1960. 249.
[17] K. ZOFFMANN 1982. 19–20.

amelyek hátulról érkező, jól láthatóan egy régióra koncentrálódó kardcsapásoktól származnak. Az ismétlődő csapások sok váznál megfigyelhetők, ezek csak kivégzés során, feltehetően lefejezés eredményeképpen jöhettek létre. A legtöbb esetnél a koponyán megfigyelhető további többszörös vágások is egy kivégzést látszanak igazolni.[18] Nem valószínű ugyanis, hogy a pontos, párhuzamos, azonos régiót érintő többszörös vágások kivitelezhetők lennének csatahelyzetben vagy a tábor lerohanásakor.

Vizsgálati anyag és módszer

A Baranya megyei Sátorhely község határában fekvő Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsírjának emberi csontanyagát[19] a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékére szállították, ahol laboratóriumi körülmények között folynak a további antropológiai és igazságügyi orvostani vizsgálatok. A közel 300 csontváz vizsgálata jelenleg is zajlik. Általánosan elmondható, hogy a tömegsír felső és legalsó rétegeiből, valamint annak széléből származó csontok megtartási állapota jó, azonban a csonttömeg közepén és alján a megtartottság egyre rosszabb.[20]

Eddig 21 csontváz vizsgálatát végeztük el. A megfigyelt vázak töredékesek, helyenként kissé hiányosak, de viszonylag jó megtartásúak, a szükséges alapvető vizsgálatokat el lehetett végezni rajtuk. A csontvázak kiválasztása véletlenszerűnek tekinthető, mivel a tanulmányhoz elsősorban az elsőként megtisztított maradványok közül válogattunk. A 21 egyén közül néhány esetben a beválogatás oka az volt, hogy a rajtuk megfigyelhető elváltozástípus jól fényképezhető. A csontanyagról eddig előzetes publikáció nem készült, írott formában csupán Vig Viktor 2023-ban megírt OTDK dolgozatában és MSc diplomamunkájában került tárgyalásra.[21]

A vizsgálat alá vont 21 csontváz csontjainak meglétéről, valamint a vázak sírban való elhelyezkedéséről a Quantum GIS térinformatikai program segítségével jutottunk információhoz. Az oszteológiai vizsgálatokhoz elsősorban az antropológiában és az igazságügyi orvostanban általánosan használt makroszkópos morfológiai módszereket használtunk.[22] A maradványok elhalálozási életkorát korcsoportba sorolással is jellemeztük, ehhez a történeti embertanban hagyományosan használt korcsoportbeosztást alkalmaztuk (*infantia I.* 0–7 év, *infantia II.* 7–14 év, *juvenis* 14–20 év, *adultus* 20–40 év, *maturus* 40–60 év, *senium* 60 év fölött).[23] Ezek mellett feljegyeztük a vázakon megfigyelhető patológiás elváltozásokat, különös tekintettel a *perimortem* traumákra.

Eredmények

A Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsírjában a becsléseink szerint hozzávetőlegesen háromszáz egyént temettek el. A vizsgálat alá vont vázak mindegyike hiányos, töredékes, ami a tömegsír teljes csontanyagának általános jellemzője is. Mind a huszonegy váz esetében elvégeztük a nemmeghatározást, az összes egyén férfinak bizonyult.

Mindegyik váz felnőtt korú egyénhez tartozott. Tizenkét váz esetében lehetett pontos korcsoport meghatározást végezni. Nyolc váz esetében *adultus*, egy váz esetében *maturus*, és három esetében *adultus-maturus* korcsoportot állapítottunk meg. Kilenc váznál nem volt lehetséges pontos korcsoport-besorolást végezni a maradványok rossz megtartási állapota miatt, de közülük nyolc esetben inkább *adultus*, egy váz esetében inkább *maturus* korcsoport becsülhető.

Tizenöt váz esetében a koponyát és a *postcranialis* vázhoz tartozó csontokat is meg tudtuk vizsgálni. Ezek közül egy esetben a koponya mellett csak

[18] Pálfi 2021. 111–116; Bertók et al. 2022. 44, 46, 52.
[19] Bertók et al. 2022. 44.
[20] Pálfi 2021. 116.
[21] Vig 2023. 2–26.
[22] K. Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963. 41–90; Szilvássy 1978. 166–168; Lovejoy et al. 1985. 15–28; McKern–Stewart 1957. 53–88; Todd 1920. 285–334; Nemeskéri–Harsányi–Acsádi 1960. 70–95.
[23] Knussmann 1988. I. 421.

az 1–3. nyakcsigolya, egy másik esetben pedig csak az 1–2. nyakcsigolya volt hozzáférhető. Öt további esetnél csak a koponyacsontok álltak rendelkezésünkre, ezek közül is egy váz esetében csak az állkapocs. Egy további esetben pedig csak az alsó végtagcsontok, a medencecsontok és egyes csigolyák voltak vizsgálhatók.

A megvizsgált maradványokon számos traumás elváltozást detektáltunk, amelyeket éles fegyver, feltehetően kard által okozott sérülésként azonosítottunk. A huszonegy csontvázon összesen hetven vágást figyeltünk meg, és csupán két vázon (146., 313.) nem találtunk semmilyen vágásra utaló jelet. A hetven vágásként azonosított sérülés közül hatvanegyet a koponyacsontokon azonosítottunk, amelyek közül tizennyolc az állkapcson található, azoknak is főként a hátsó részén lokalizálódik. A *postcranialis* csontokon csak kilenc vágást figyeltünk meg. Ezek közül azonban nyolc az 1. és a 2. nyakcsigolyát érinti, és csupán egyetlen vágás található a fej- és a nyakrégión kívül, egy jobb oldali bordán. A huszonegy vázon megfigyelt vágások száma kirívóan nagy, ezek túlnyomó többsége a fejre és a nyakra irányult. Ez a szám még akkor is nagynak tekinthető, ha figyelembe vesszük az egyes csontvázak eltérő reprezentáltsági szintjét.

A következőkben azokat az eseteket mutatjuk be részletesen, amelyek fontos adatokat szolgáltathatnak a Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsírjában nyugvók halálának körülményeiről.

Az eseteket ábrázoló fényképeket Vig Viktor készítette.

Az 552. váz

Az *adultus-maturus* korcsoportba sorolható férfi nyakszirtcsontjának jobb oldalán, a csont középvonalában egy érintőleges, haránt irányú, 53 milliméter hosszú vágás látható (*3. kép* 1. lézió). Ezt metszi egy másik haránt irányú, 75 milliméter hosszú vágás (*3. kép* 2. lézió), amely csaknem párhuzamos a koponyaalappal. Ezen kívül az állkapocs jobb oldali szöglete előtt egy, a testre majdnem merőleges kis vágás, és abból kiinduló törés is megfigyelhető.

Az 585. váz

A felnőtt korú férfi nyakszirtcsontjának felső részén csaknem haránt irányú, kissé a fejtető felé mutató síkú, 65 milliméter hosszú vágás található (*4. kép* 1. lézió). Ettől 23 milliméterrel lejjebb, a nyakszirtcsont jobb oldalán kissé a fejtető irányába mutató, 32 milliméter hosszú vágás figyelhető meg (*4. kép* 2. lézió). A vágás fejtető felé mutató szélén a csontperem kitörött. A harmadik vágás (*4. kép* 3. lézió) az előzővel egy vonalban, a nyakszirtcsont bal oldalán húzódik, a csontfelszínre csaknem merőlegesen. A negyedik vágás (*4. kép* 4. lézió) a bal oldalon, a falcsont és a nyakszirtcsont határán található, síkja a koponyaalap felé mutat. A második, harmadik és negyedik sérülés szinte egy vonalba esik, azonban síkjaik kissé eltérnek egymástól, keletkezésük sorrendisége nem egyértelmű.

3. kép. 552. váz, adultus-maturus férfi nyakszirtcsontján található két vágás (1, 2)
Fig. 3. Skeleton 552, adultus-maturus male, two cutmarks (1, 2) on the occipital bone

4. kép. 585. váz, felnőtt korú férfi nyakszirtcsontja négy vágással (1, 2, 3, 4)
Fig. 4. Skeleton 585, adultus-maturus male, two cutmarks (1, 2) on the occipital bone

A 122. váz

A felnőtt korú férfi állkapcsának jobb oldali szárán, a hátsó perem középtájékán apró vágás figyelhető meg (*5. kép* 1. lézió). Ettől 5 milliméterre lefelé egy 12 milliméter széles, háromszög alakú csonthiány található, melynek felső peremét egy 13 milliméter hosszú vágás adja (*5. kép* 2. lézió), alsó peremén pedig egy 5 milliméter hosszú vágás (*5. kép* 3. lézió) húzódik. A 3. lézió síkjával megegyezik az állkapocs bal második nagyőrlőjének koronáját és az első nagyőrlő koronájának hátsó felét érő vágás (*6. kép* 1. lézió). Az első nagyőrlő koronájának meziális része a vágás következtében letörött. Egy vágás (*5. kép* 4. lézió) az állkapocs jobb oldali szegletében található, amely 35 milliméter hosszúságban leválasztotta az *corpus mandibulae* alsó peremét. Erre merőlegesen, az állkapocs lingvális felszínén, a *corpus* és a jobb oldali mandibulaszár határán 30 milliméter hosszú vágás (*5. kép* 5. lézió) húzódik, amely a jobb alsó bölcsességfog területén végződik.

5. kép. 122. váz, felnőtt korú férfi állkapcsának vágásai (1, 2, 3, 4, 5)
Fig. 5. Skeleton 122, adult male, cutmarks (1, 2, 3, 4, 5) on the mandible

6. kép. 122. váz, vágás nyoma a felnőtt korú férfi állkapcsának első és második molárisán (1)
Fig. 6. Skeleton 122, adult male, cutmarks (1) on the first and second molars of the mandible

7. kép. 122. váz, érintőleges vágás a felnőtt korú férfi állkapcsának lingvális felszínén (1)
Fig. 7. Skeleton 122, adult male, superficial cutmark (1) on the surface of the mandible.

8. kép. 122. váz, két vágás a felnőtt korú férfi állkapcsának lingvális felszínén (1, 2)
Fig. 8. Skeleton 122, adult male, two cutmarks (1, 2) on the lingual surface of the mandible.

9. kép. 69. váz, két vágás a felnőtt korú férfi 2. nyakcsigolyáján (9A kép felülnézet, 1. lézió, 9B kép alulnézet, 2. lézió)
Fig. 9. Skeleton 69, adult male, two cutmarks on the second cervical vertebra (Fig. 9A: upper view, lesions 1; Fig. 9B: lower view, lesion 2)

10. kép. 69. váz, vágás a felnőtt korú férfi jobb oldali felső állcsontjának fogívén (1)
Fig. 10. Skeleton 69, adult male, cutmark on the dental arch of the right maxilla (1)

11. kép. 69. váz, két vágás a felnőtt korú férfi állkapcsán (11A és 11B kép 1. lézió, 11B és 11C 2. lézió)
Fig. 10. Skeleton 69, adult male, two cutmarks on the mandible (Fig. (11A and 11B: lesion 1; Fig. 11B and 11C: lesion 2)

Szintén az állkapocs lingvális felszínén, a jobb oldali első nagyőrlő tövében egy 20 × 11 milliméter kiterjedésű érintőleges, horzsolt felület látható (*7. kép* 1. lézió), amely a jobb oldali két kisőrlő között egy mélyebb barázdában végződik. Ezzel többé-kevésbé párhuzamosan, az állkapocs bal oldali metszőfogai között 11 milliméter hosszú vágás található (*8. kép* 1. lézió), amely a bal oldali második metszőfog nyakán is folytatódik, leválasztva a fogról a koronát. Tőle 2 milliméterre, vele párhuzamosan egy 12 milliméter hosszú vágás figyelhető meg (*8. kép* 2. lézió), amely szintén 1-2 milliméter mély.

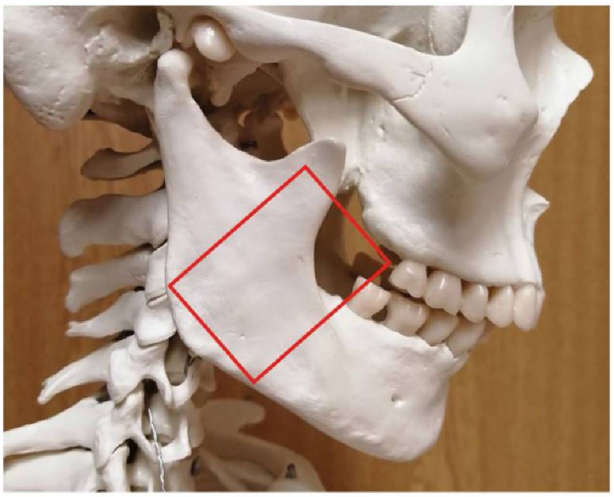
A 69. váz

A felnőtt korú férfi 2. nyakcsigolyájának felső részén, a csigolyaív peremén és ennek síkjában a *dens axis* tövének hátsó részén vágás nyoma figyelhető meg (*9A kép* 1. lézió). A vágás megakadt a fognyúlványban, a képlet elülső része ennek következtében letörött. A csigolyaív alsó peremét és a csigolyatest alsó felszínét egy másik vágás metszette le (*9B kép* 2. lézió), amely végül teljesen kettéválasztotta csigolyát.

A jobb oldali felső állcsont fogívének hátsó részén, a rágófelszín síkjával csaknem párhuzamosan 6-7 milliméter hosszú vágás figyelhető meg (*10. kép* 1. lézió), amely érinti a jobb felső bölcsességfog mindhárom gyökerét, levágva a fogat.

Az állkapocs jobb oldali szárán egy 12 milliméter hosszú, kissé ferde vágás látható (*11A és 11B kép* 1. lézió), amely a csont külső felszínén mutatkozik meg, a belső felszínen azonban törést okozott. Előzőtől 28 milliméterre, a *linea obliqua* elülső részén, a bölcsességfog mögött 5 milliméter hosszú vágás található (*11B és 11C* kép 2. lézió).

A 2. nyakcsigolya alsó vágásai, a felső állcsonton található vágás, valamint az állkapocs jobb szá-

12. kép. A 69. váz két vágással érintett csonttöredékének hozzávetőleges elhelyezkedése az állkapocs jobb oldalán
Fig. 12. Skeleton 69, approximate location of the right mandibular fragment bearing two cutmarks

13. kép. A 69. váz koponyáján bemutatott 1. vágásnyom hozzávetőleges síkja
Fig. 13. Skeleton 69, the approximate plane of the first mandibular cutmark

rán lokalizálódó vágás síkja egybeesik, amennyiben a száj eléggé nyitott állapotban volt. Ebben az esetben a vágás síkja nagyjából párhuzamos a koponyaalappal.

Értékelés

Az eddig vizsgált maradványok, különösen a fent bemutatott négy eset (69., 122., 552., 585. számú csontváz) sérüléseinek értékelése alapján valószínűsíthető, hogy az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csatához köthető III. számú tömegsír áldozatainak jelentős részét kivégezték. Ezt látszanak alátámasztani azok a többszörös, egymással párhuzamos és egymástól nagyon kis távolságra futó vágások, amelyek a koponya nyakszirtcsontját és/vagy az 1. és 2. számú nyakcsigolyát érintik, és amelyek során a gerincvelőt is átvágták, sokszor érintve az állkapocs hátsó részét, de akár a koponyaalapi részének csecsnyúlványát és a felső állcsontot is.

Az 1. és a 2. nyakcsigolya átvágásán kívül a megvizsgált huszonegy egyén *postcranialis* vázain csak egy vágást azonosítottunk. A feltárás alatt az *in situ* megfigyelések során is csak elenyésző számban észleltünk a *postcranialis* vázrészen vágást vagy más trauma nyomát. Ha a III. tömegsír halottai csatában estek volna el vagy a tábor lerohanása során mészárolták volna le őket, akkor bizonyára lennének a koponyán kívül más anatómiai régiókban is vágásnyomok vagy küzdelemre, védekezésre utaló jelek. A tanulmányban bemutatott vázakhoz hasonlóan az eddig megfigyelt vágások nagy többsége a koponya csontjain és/vagy a nyakcsigolyákon lokalizálódik. A nyakszirtcsontot, a nyakcsigolyákat, valamint az állkapocs hátsó részét érő vágások keletkezési körülményeit illetően feltételezhetjük, hogy a sérülések hátulról érkező csapásoktól származnak. Az áldozatokat valószínűleg térdelő helyzetben, megkötözve, védekezésre képtelen helyzetben fentről lefelé irányuló vagy oldalirányú csapásokkal, vágásokkal végezték ki. Ez csatában, egy szemtől szembeni harc vagy lovasok általi lerohanás során nem kivitelezhető ilyen pontossággal. Harci cselekmény során szintén nem keletkezhettek a nyakszirti régión kívül eső, a feltárás során és a laborban vizsgált koponyákon egyaránt észlelt, a koponyatetőt érintő többszörös vágások sem. A vágások összmennyiségét, az egyes koponyákon való előfordulását és lokalizációját, valamint a vágási síkok irányát vizsgálva nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az áldozatok egy részét nem egyetlen mozdulattal nyakazták le, hanem bizonyos esetekben ismétlődő

mozdulatokat alkalmaztak. Ezen sérülések célját, magyarázatát még keressük. A csata utáni fogolykivégzés elméletét alátámasztja, hogy a tömegsírban *juvenis* korcsoportba tartozó fiatalok és nők maradványait is megtaláltuk. Fiatalkorú áldozatokat már K. Zoffmann (1982)[24] is megfigyelt korábban. Ők valószínűleg nem a csatatéren fogságba esett katonák voltak.

Az antropológiai és igazságügyi orvostani megfigyelések mellett az írott források is alátámasztják a tömeges kivégzés tényét. Magyar és török források is szólnak arról, hogy a törökök 1500-2000 foglyot ejtettek. A csata utáni napokban *divá*nt tartottak, és ennek során a szultán parancsára a csata harmadnapján kivégezték a foglyokat. [25]

KONKLÚZIÓ

Az eddigi antropológiai vizsgálatok alapján valószínűsíthető, hogy a Mohács Nemzeti Emlékhely III. számú tömegsírjában nyugvó halottak kivégzés áldozatai lettek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy el kell vetni azokat a korábbi elméleteket, amelyek szerint a tömegsír maradványai elsősorban a csatatéren elesett katonák csontjai vagy a lerohant táborban lemészároltak maradványai lennének.

A tömegsír embertani anyagának vizsgálata jelenleg is tart. Most közölt megállapításaink a jövőben pontosíthatóak lesznek a teljes leletanyag feldolgozásával nyert információk tükrében. A tömegsír leletanyagának embertani és igazságügyi orvostani vizsgálata, az eredmények statisztikai értékelése és összevetése a régészeti és történettudományi adatokkal feltétlenül szükséges lesz a csata és az azt követő események értelmezéséhez.

SZAKIRODALOM

BERTÓK ET AL. 2022: BERTÓK Gábor – NEMÉNYI Réka – PÁLFI György – SIMON Béla: A mohácsi III. számú tömegsír új kutatása. *Magyar Régészet* 11:1 (2022) 44–53.

B. SZABÓ 2006: B. SZABÓ János: *A mohácsi csata*. Budapest, 2006.

K. ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963: K. ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán – NEMESKÉRI János: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. *Anthropológiai Közlemények* 7:1–2 (1963) 41–90.

K. ZOFFMANN 1982: K. ZOFFMANN Zsuzsanna: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata.* Biológiai Tanulmányok 9. Budapest, 1982.

KNUSSMANN 1988: KNUSSMANN, Rainer: *Anthropologie*. I. Stuttgart–New York, 1988.

LOVEJOY ET AL. 1985: LOVEJOY, Claude Owen – MEINDL, Richard S. – PRYZBECK, Thomas R. – MENSFORTH, Robert P.: Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the detremination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68:1 (1985) 15–28.

MARÁZ 1976: MARÁZ Borbála: A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret* 4 (1976) 23–25.

MCKERN-STEWART 1957: MCKERN, ThomasW. – STEWART, Thomas Dale: *Skeletal Age Changes in Young American Males: Analysis from the Standpoint of Age Identification.* Headquarters Quartermaster Research & Development Command. Technical Report EP-45. Natick, 1957.

NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960: NEMESKÉRI János – HARSÁNYI László – ACSÁDI György: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24:1 (1960) 70–95.

PÁLFI 2021: PÁLFI György: Komoly kihívás a szegedi antropológia számára: A mohácsi terepantropológiai projekt. *Anthropologiai Közlemények* 62 (2021) 103–117.

PAP ET AL. 2009: PAP Ildikó – FÓTHI Erzsébet – JÓZSA László – BERNERT Zsolt – HAJDU Tamás – MOLNÁR Erika – BERECZKI Zsolt – LOVÁSZ Gabriella – PÁLFI György: Történeti Embertani Protokoll – A régészeti feltárások embertani anyagainak kezelésére, alapszintű feldolgozására és elsődleges tudományos vizsgálatára. *Anthropologiai Közlemények* 50 (2009) 105–123.

PAPP 1960: PAPP László: A mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960) 197–251.

SZILVÁSSY 1978: SZILVÁSSY, Johann: Eine Methode zur Altersbestimmung mit Hilfe der sternalen Gelenksflächen der Schlüsselbeine. *Mitteilunger der Anthropologischen Gesellschaft Wien* 108 (1978) 166–168.

[24] K. ZOFFMANN 1982. 16–20.

[25] PAPP 1960. 229–230, 249; BERTÓK et al. 2022. 52.

Todd 1920: Todd, Thomas Wingate: Age Changes in the Pubic Bones I: The White Male Pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 3 (1920) 285–334.

Vig 2023: Vig Viktor: *A mohácsi III. számú tömegsír csontvázain megfigyelt perimortem* sérülések előzetes *oszteoarcheológiai vizsgálati eredményei*. MSc diplomamunka, Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, Szeged, 2023.

PRELIMINARY RESULTS OF THE OSTEOARCHEOLOGICAL INVESTIGATION TARGETING *PERIMORTEM* LESIONS IN THE SKELETAL MATERIAL OF THE MOHÁCS MASS GRAVE III

Viktor Vig – György Dr. Pálfi – Árpád Dr. Szabó – Zsolt Dr. Bereczki

Key Words: 1526, Battle of Mohács, mass grave, execution, trauma

The Battle of Mohács of 29 August, 1526 was one of the most tragic events in the history of Hungary, and it had a crucial effect on the development of our country. The consequences of the battle determined both the political, social and cultural conditions of the country and European history in general for centuries to come.

We already have plenty of information regarding the events that eventually led to the battle, however, there is much less data about the people who died on the battlefield or as a consequence of the events.

The aim of our investigation was a preliminary osteoarcheological analysis of the human skeletal remains connected to the Battle of Mohács in 1526 and unearthed at the Mohács Historical Memorial Park (official site name "Sátorhely-Emlékpark, III. számú tömegsír"). In this study we present the results of the detailed analysis of 4 skeletons from the first 21 individuals examined during the osteoarchaeological investigation of the whole material, with special attention to traumatic lesions observed on the bones. We also wish to provide data concerning the theory that the remains found in mass grave no. III may have belonged to victims of a mass execution.

MÓDSZERTANI JAVASLAT A III. SZÁMÚ TÖMEGSÍRBAN NYUGVÓK SÉRÜLÉSEINEK VIZSGÁLATÁHOZ

Szabó Árpád* – Mai Tímea**

Kulcsszavak: tömegsír, lefejezés, szablya, igazságügyi orvostan, cone-beam CT

Bevezetés

Az 1526. évi mohácsi csata körül zajló, olykor az alapvető szakmai kompetenciahatároktól sem zavartatott állításoktól visszhangos diskurzus mentén szeretnénk megvilágítani az igazságügyi orvosszakértői gyakorlat módszertanát, közreműködésének perspektíváit a csatához kötődő tömegsírokban nyugvók sérüléseinek elemzésében és értelmezésében. Az igazságügyi orvosszakértői munka vonatkozó szeletének rövid ismertetését azért tartjuk fontosnak, mert amikor Pálfi György[1] kérésére a kivégzésre utaló sérülések[2] kapcsán lehetőségünk nyílt a Mohácsi Nemzeti Emlékhely III. sz. tömegsírjának feltárásában való részvételre, úgy gondoltuk, hogy a sérülések vizsgálatát, elszenvedésük körülményeinek tisztázását az időbeli távlat ellenére, ám a történelmi hitelesség érdekében épp olyan alapossággal kell végeznünk, mint mikor büntetőeljárásban kirendelt szakértőként járunk el.

Már 2020. október 17-én, a feltáráson – lényegében még csak érdeklődőként – megszemlélt 4. számú koponya élhatás okozta sérülésének szélein feltűnt, hogy az a földben töltött csaknem 500 év és a töredezettség dacára is hordoz olyan mikronyomokat, amelyek egy büntetőügyben, nyomszakértői – és olykor orvosszakértői – vélemény alapján lehetővé teszik az okozó eszköz egyedi azonosítását. Emiatt jeleztük aggodalmunkat, hogy a részletes vizsgálat előtt, attól térben is elkülönülve, a kriminalisztikai vizsgálatokhoz szükséges mintabiztosításban járatlan közreműködő által végzett tisztítás (mosás) könnyen megsemmisítheti vagy megváltoztathatja ezeket, illetve e beavatkozás során elvesznek olyan részletek, apró csonttöredékek, amelyek a nyomhordozó sérülésfelszínek rekonstruálásához szükségesek.

A vonatkozó hazai szakirodalom tanulmányozása közben e megközelítés fontossága megerősödött bennünk. Amíg egy büntetőeljárásban a megalapozatlanul, a tényeknek ellentmondóan, avagy a saját szakterületi kompetencián túlterjeszkedve nyilatkozó kolléga szakvéleménye könnyen kizárásra kerül, a tudomány területén az ilyesféle „kihágások" nem járnak hasonló súlyú következménnyel. A kutató hipotézist fogalmaz meg, ezt bizonyítani, esetleg cáfolni igyekszik, ami bizonyos százalékos valószínűséggel sikerül is. Ezzel szemben a büntetőeljárásban megkerülhetetlen a kétséget kizáró bizonyítás elvárása, a bírónak „kétség esetén a vádlott javára" *(in dubio pro reo)* kell döntenie. Tehát a büntetőeljárásban közreműködő igazságügyi szakértő részéről nincs helye találgatásnak, feltételezésnek. Ez a megközelítés viszont az orvosszakértőket tudományos munkájuk során is alapos körültekin-

* Szegedi Tudományegyetem, Igazságügyi Orvostani Intézet, szabo.arpad@med.u-szeged.hu
* Szegedi Tudományegyetem, Igazságügyi Orvostani Intézet, mai.timea.katalin@med.u-szeged.hu

[1] Dr. Pálfi György tanszékvezető egyetemi docens, biológus, antropológus, az SZTE Embertani Tanszék vezetője. A Duna-Dráva Nemzeti Park és a pécsi Janus Pannonius Múzeum közös felkérésére munkatársaival és a tanszék doktoranduszainak bevonásával 2020. szeptember elejétől kezdve biztosították a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen az emberi maradványok szakszerű terepantropológiai feltárását, továbbá a maradványok tudományos vizsgálatát is végzik.

[2] Pálfi 2021; Pálfi 2022.

tésre és jól megfontolt hipotézisek állítására inti. Jelen esetben annál is inkább, mert bár rendszeresen végeznek elemzést, összehasonlítást az eszközzel okozott sérülések teljes palettáján, meglehetősen ritkán találkoznak kard, illetve szablya által előidézett csontsérülésekkel.

AZ IGAZSÁGÜGYI ORVOSSZAKÉRTŐI TEVÉKENYSÉG FŐBB KERETEI

Munkánkat a vonatkozó jogszabályok, valamint az orvosi, illetve orvosszakértői szakmai előírások betartásával végezzük. Utóbbiak köréből kiemelendők az Országos Igazságügyi Orvostani Intézet által kiadott módszertani levelek, amelyek ezen intézet 2015-ben történt megszüntetésével jogi értelemben ugyan hatályukat vesztették, a bennük megfogalmazott, tapasztalaton alapuló és időtálló szakmai útmutatások azonban továbbra is irányadók. A szakvéleménnyel szemben támasztott általános szakmai követelményeket az igazságügyi orvosszakértők magatartásáról és felelősségéről szóló 9. számú módszertani levél részletezi.[3]

Az igazságügyi szakértők felelőssége kapcsán megemlítendő, hogy hamis szakvélemény adása a hamis tanúzással egyező büntetőjogi következményeket von maga után.

AZ IGAZSÁGÜGYI ORVOSSZAKÉRTŐ FELADATAI A HOLTTEST SÉRÜLÉSEI KAPCSÁN

Az igazságügyi orvosszakértő nem csak büntetőeljárásban működik közre: az orvosi szakismeretet is igénylő kérdések megválaszolásával segíti valamely hatóság eljárását; szakvéleményének megállapításai kategorikusak, avagy valószínűségiek lehetnek. Egyik legjellemzőbb tevékenysége mégis a testi sérülések vizsgálata és értékelése a bántalmazás, emberölés, illetve közlekedési baleset miatti

[3] OIOI 9. módszertani levele, 1980.
„Természettudományosan megalapozott legyen; hivatkozott tapasztalati tételei a valóságnak megfeleljenek, illetőleg elfogadhatók legyenek; a felhasznált vizsgálati módszer a feltett kérdés eldöntésére alkalmas legyen; a véleményben közölt megállapítás a leletből következzék; meggyőzően indokolt, dokumentált és kellően világos legyen; kialakításánál tartsák be a szakértői hivatás szabályait.
A szakvélemény nem felel meg a szakértői hivatás szabályainak, ha az orvosszakértő
a) önkényes gondolatmenet alapján, szakmai indok nélkül, az eljárás adatainak helytállóságát kétségbevonva [sic!] túllépi tevékenységének határait;
b) a jogkörét túllépve hatósági, illetőleg bírói mérlegelés körébe tartozó kérdésekben véleményt nyilvánít;
c) „szakértői tekintélyének" kihasználásával eltér a természettudományos szemlélettől;
d) olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek nem tartoznak szakismeretei közé, továbbá, ha állításait szakmai ténymegállapításokkal nem támasztja alá, hanem olyan feltételezésekbe bocsátkozik, amelyek nélkülözik a tárgyi alapot;
e) a szükséges körültekintést elmulasztja, vagy meg nem engedhető módon általánosít (pl. a „post hoc ergo propter hoc" elv alapján a „véletlen" összefüggést is bizonyító erejűnek veszi; egy-egy betegségnek vagy állapotnak bármely beavatkozással, élet elleni támadással, balesettel való összefüggését állítja anélkül, hogy arról vizsgálattal, illetőleg katamnesztikus értékeléssel meggyőződött volna);
f) a véleményben a leleti résszel ellentétes megállapítást tesz;
g) egyoldalúan értékel, vagy a leletekkel való összhang nélkül egyes vallomásokra alapozva alakítja ki véleményét (az orvosszakértőnek a szakmai tények megállapítása és ezek alapján az orvostudomány mindenkori állása szerinti lehetőségek felsorolása a feladata);
h) a megítélendő szakkérdést elvi vitával azonosítja;
i) a szakmai bizonyításban igénytelen (pl. a kórelőzményt felületesen veszi fel, nem törekszik a panaszok kellő megismerésére, az állapot teljes feltárására, csak fizikális leletekre épít, és ezekre messzemenő következtetéseket alapoz, kizárólag elavult vagy vitatható vizsgálati eljárást alkalmaz stb.);
j) a szakmai fogalmakat pontatlanul használja (nem megfelelő fogalmakat közöl, és a hasonlókat tévesen vagy összekeverve, olykor minden megalapozottság nélkül alkalmazza).
Az orvosi felelősségnek az igazságügyi orvostan szakorvosának, az orvosszakértőnek a munkájában, magatartásában is tükröződnie kell. A téves vagy hibás orvosszakértői vélemény súlyos anyagi, erkölcsi kárt jelenthet, alapja lehet annak, hogy esetenként ártatlan embereket sújtsanak, illetőleg a társadalmi érdekek szenvedjenek sérelmet. Az orvosszakértői tévedés vagy hiba tehát társadalmilag akár súlyosabb következménnyel is járhat, mint a gyógyító orvos tévedése vagy hibája, mert egy-egy ember sérelmén, kárán túlmenően össztársadalmi érdeket sérthet, félrevezetheti a bűnüldözést, vagy nehezíti a vizsgált ügy igazságnak megfelelő felderítését. A minden részletre kiterjedő szakvélemény tehát része a jogbiztonságnak is."

büntetőeljárásokban. Megállapítja a sérülés típusát, meghatározza keletkezésének módját, az alkalmazott eszközt, a sérülésokozó erő mértékét és irányát, eligazítást ad az érintett testtájék adott módon való sértésének típusosan várható következményeiről, nyilatkozik a ténylegesen elszenvedett sérülés súlyosságáról, továbbá annak általában és az adott esetben várható következményeiről.

Megjegyzendő, hogy az igazi kihívást nem a nagy, nyilvánvaló értelmezésű sérülések jelentik, hanem az olyan apróbbak (illetve a nagy sérülések finomabb részletei), amelyek gyakran elkerülik a felületes vizsgáló figyelmét, sokszor hiányosan kerülnek dokumentálásra, pedig alkalmasak egy bizonyos eszköz, illetve mechanizmus szerepének igazolására, valamint egy-egy állítás megerősítésére vagy épp megcáfolására. Így például két néhány centiméteres karcolás a jobb comb bőrén önmagában jelentéktelen és sokféle módon kialakulhat, ám egészen súlyos lesz a büntetőjogi megítélésük, ha igazolható, hogy a comb nagy verőere területébe estek, távolságuk pedig épp akkora, mint a támadóeszköznek állított vasvilla két hegye közötti hézag. Ugyancsak nyilvánvaló hiba, ha az úttesten talált holttest boncolásakor a súlyos, halálhoz vezető mellkasi sérülések mellett nem észleljük a hajas fejbőr azon három, kis, látszólag szabálytalan alakú hámfosztását, amelyek pontosan összeegyeztethetők lesznek a nyomozás során előkerülő traktor jobb első kerekének felfüggesztésével.

Bár a sérülés keletkezési körülményeinek minél teljesebb tisztázása, és különösen a sérülést okozó személy szándékának feltárása nem orvosszakértői, hanem nyomozati és bírói feladat, nemritkán ezekhez is a gondos szakértői vizsgálat tud természettudományosan megalapozott támpontokkal szolgálni. Így ha több sértetten egyezően mutatkoznak életfontos szervek területében azonos irányból érkező, éles eszközre utaló, igen hasonló lefutású sérülések, aligha lesz meggyőzhető a bíró arról, hogy ezek mindannyiuknál véletlenszerűen, baleseti jelleggel keletkeztek. Ha pedig ilyen elhelyezkedésű halálos sebek mellett egyik sértettnél sem mutatkozik védekezésre, elhárításra utaló sérülés, alappal merül fel azon súlyosbító körülmény gyanúja, hogy a támadás észlelésében, avagy a kitérésben, illetve a védekezésben valamilyen oknál fogva akadályozva voltak.

Fontos, hogy a holttesten talált sérüléseket nem önmagukban, hanem az előzményi adatok tükrében kell értékelni. A halottvizsgálatról és a halottakkal kapcsolatos eljárásról szóló 351/2013. számú kormányrendelet előírása szerint a boncolást végző szakértő rendelkezésére kell bocsátani a holttest megtalálásának helyén felvett szemlejegyzőkönyvet és az ott készült fotókat, továbbá általában véve minden, a szakértő számára releváns adatot (például tanúvallomás, kamerafelvétel). Egyrészt azért, mert a szakértőnek ezeket az adatokat össze kell vetnie a sérülésekkel, azok jellemzőivel, másrészt pedig azért, mert a holttest pontos megtalálási pozíciója, a környezeti tárgyak, nyomok, illetve a test ezekhez viszonyított helyzete igen fontos információkat hordoz, és az egyes sérülések keletkezése – például az elesés helye, ideje, avagy a lehetséges előidéző eszköz és mód – sokszor csak a helyszíni adatok részletes ismeretében tisztázható.

Csontváz, illetve csontvázrészek vizsgálata vonatkozásában a halottakkal kapcsolatos igazságügyi orvosszakértői tevékenységről szóló régi módszertani levél meglehetősen szűkszavú, ám azt meghagyja, hogy a maradványok eredeti helyéről való kiemelésénél legyen jelen orvosszakértő: *„Mivel a helyszínen olyan megfigyelések tehetők, amelyeket semmiféle későbbi gondos vizsgálat nem tud pótolni, ezért igen fontos, hogy a csontváz teljes feltárása, kihantolása orvosszakértő közreműködésével történjék."* Előírás továbbá talajminta biztosítása, valamennyi megtalálható csont és melléklet (ruházat, tárgyak) összegyűjtése, ezek megfelelő jelzéssel ellátottan és a további vizsgálatokat meg nem hiúsító módon végzett csomagolása, a szállítás okozta károsodástól való megóvása.

A csontok, továbbá a kihantolt, részben elbomlott emberi maradványok részletesebb vizsgálata gyakorlatilag hatósági boncolás (illetve bűncselekmény gyanúja esetén úgynevezett kétszakértős, azaz igazságügyi boncolás) keretében történik, lényegében az „egész" holttest boncolására vonatkozó szabályok szerint, melyről előírt tartalmi elemeket tartalmazó, részletes jegyzőkönyvet kell vezetni. A boncolás fő célja – csontváz, csontmaradvány esetén is – a sérülések és a betegségek feltárása, a halálok megállapítása, valamint a további vizsgálatokhoz szükséges minták biztosítása, amelyekhez ilyen maradványok esetén – specialitásként – a személyazonosság meg-

állapítása érdekében felvett részletes leírás és mintabiztosítás csatlakozik.

A boncjegyzőkönyv véleményi részében nyilatkozni kell a csontok emberi eredetéről, a halál óta eltelt időről, a maradványok megtalálási helyen tartózkodásának idejéről, az elhunyt neméről, életkoráról, testmagasságáról, egyedi sajátosságairól, fejlődési rendellenességeiről, betegségeiről, sérüléseiről, halálának okáról, valamint összehasonlításra alkalmas adatok közlése esetén a személyazonosságáról.[4]

Azért tartjuk fontosnak e régi módszertani levél vonatkozó előírásainak ismertetését, mert a Magyar Igazságügyi Szakértői Kamara (MISZK) által 2020-ban kiadott, a helyszíni halottvizsgálatról szóló módszertani levél sajnálatosan egyáltalán nem foglalkozik már a csontváz, illetve csontvázrészek orvosszakértői vizsgálatának alapvető feladataival,[5] de a boncolásokról szóló, idén kiadott módszertani levél[6] sem tér ki ezekre a fontos kérdésekre.

Az új módszertani levélben felsorolt, *„esetspecifikusan alkalmazandó technikák"* körében az élhatás okozta (metszett, vágott) sérülések sajnálatosan nem, csak a kültakaró szúrt sérülései kerülnek kiemelésre.

A sérülések leírása és véleményezése kérdéskörében részletesebb szabályokat egy másik, 1998-ban kiadott, de a fenti okból már szintén nem hatályos módszertani levél[7] ad; e témában sem készült azóta újabb. Eszerint a testi sérülések igazságügyi orvosszakértői vizsgálata, elemzése során nyilatkozni kell – többek között – az előidéző erőbehatás jellegéről, nagyságáról, irányultságáról, közvetítő eszközéről, a sértett testtáj anatómiai viszonyairól, az elszenvedéskori testhelyzetről, továbbá a sérülés cselekvőképességre gyakorolt hatásáról, életveszélyességéről, védekezésre utaló voltáról. De nem elég a testi sérüléseket – magukban és összességükben – vizsgálni: egybe kell azokat vetni a ruházat sérüléseivel és a nyomozati adatokkal. E módszertani levélben ismertetésre kerülnek az alapvető sérülések, sérüléstípusok, a sebalkotó részek (sebszél, sebzug, sebfal, sebalap) és azok szakszerű leírásának módja.

Az egyes sérüléstípusokra, elkülönítésük orvosszakértői módszertanára itt nem térünk ki, csak az élhatás okozta sérülésekre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat fogjuk lentebb ismertetni. Arra viszont még itt utalunk, hogy a sérülések elszenvedési körülményeinek tisztázása, továbbá a bántalmazás módjának véleményezése során nemcsak magukra a sérülésekre kell figyelemmel lenni, hanem a sérülést okozó és a sérülést elszenvedő ember anatómiájára, ízületeik élettani mozgásterjedelmére, izomzatuk működésére és erejére, idegrendszerük reflexes és tudatos működésére is. Ezekből a sérülésekből, valamint a környezeti nyomokból, adatokból vezethető le a mind a helyszíni tárgyakhoz, mind egymáshoz viszonyítottan kizárható, lehetséges, valószínű és egyértelműen igazolható testhelyzet.

A büntetőjogi relevanciával bíró tömegsírok esetén (tudniillik ott, ahol a felelősségre vonásnak még lehet időbeli realitása) ugyanúgy nyilvánvaló elvárás a szakszerű helyszínelés, nyombiztosítás, az igazságügyi szakértők bevonása, a speciális helyszíni logisztika és szakértői módszertan, valamint a protokollok alkalmazása.[8]

AZ „ELŐZMÉNYI ADATOK"

Ha a mohácsi tömegsírokban nyugvók maradványait büntetőeljárásban kirendelt igazságügyi szakértőként vizsgálnánk, a „boncolás" előtt a következő adatok ismeretére lenne szükségünk:

1) A csata és a közvetlenül utána következő események korabeli írott forrásai – mint nem feltétlenül elfogulatlan és tényszerű, de természettudományos bizonyítékokkal alátámasztható vagy épp cáfolható „tanúvallomások"; 2) a sírgödrök és közvetlen környezetük régészeti leírásai; 3) a holttestek elhelyezkedéséről, valamint a rajtuk, közöttük, illetve bennük talált mellékletekről készült írásbeli és képi

[4] OIOI 6. módszertani levele, 1979.
[5] MISZK 7/2020. módszertani levele.
[6] MISZK 1/2023. módszertani levele.
[7] OIOI 16. módszertani levele, 1998.
[8] COX ET AL. 2008.

dokumentáció (mint „helyszíni szemlejegyzőkönyvek" és fotók). Ezek ismerete mellett nem árt a kellő tájékozottság az adott korban használatos fegyverek és az ezek elleni védőfelszerelések típusait, használati módját illetően.

A *sírgödrök* kapcsán igen fontos lenne ismerni azok eredeti – az 1960-ban, 1975-ben és 1976-ban végzett, lényegében csak a csonttömeg felső és oldalsó felszíneire korlátozott feltáráskor észlelt – határvonalait, keresztmetszeti formáit, valamint a határoló felszínek és az ezeket közvetlenül övező eredeti talajfelszín jegyeit, hiszen ezek az ásáshoz használt szerszámok alakjára, az ásás módjára, haladási irányára, a gödörszélek letaposására, illetve akár a holttesteket szállító eszközökre is utalhatnak. Ezekből az adatokból a sírgödrök eredeti funkciója is jobban megvilágosodhatna, hiszen az emlékhely átvizsgált területén talált tömegsírok gödrei – alakjuk, elhelyezkedésük, látszólagos rendezetlenségük alapján – aligha a csatában elesettek eltemetése céljából készültek.[9]

Ferdi krónikáját[10] olvasva felmerül bennünk a kérdés, hogy Sátorhely közvetlen közelében nem egy táborverés, sátorépítés előkészítése kapcsán készültek-e ezek az árkok – az ívelt alakúak akár a többnapos esőt elvezető alkalmatosságként –, amelyeket a táborbontás után töltöttek meg a török győzelmi ünnep „díszleteként" tovább már nem szolgáló holttestekkel.

A tömegsírokban nyugvó holttestek számát az 1976-ban és 1977-ben végzett becslések a felszínen megfigyelhető csontvázak száma és 3–4 „réteg" holttest szorzataként adták meg (bár a szélső részeken 6 réteget is számoltak), ami a III. tömegsír esetében 96–128 főt jelentett.[11]

Az, hogy a tömegsírban ténylegesen több mint 300 ember holtteste feküdt, ami e létszám több mint kétszerese,[12] arra enged következtetni, hogy az öt tömegsírban összesen a korábban becsült 700-1000 holttestnek is több mint duplája, azaz mintegy 2000 ember maradványa pihen.

A pontos számoktól való ilyen jelentős eltérés a becslési módszertan átgondolását indokolja. A temetrétegek kívülről becsülhető száma és a csonttömeg belsejében lévő állapot eltérő hatások nyomán különbözőképpen alakul, emellett a csontok egymás közé süllyedése miatt nem is beszélhetünk igazi rétegekről. Az eredeti feltárás kezdetén készült fényképeket tanulmányozva feltűnik, hogy a maradványok csak a gödrök peremén, egy testnek megfelelő keskeny sávban nyúlnak magasabbra *(1. kép)*.

Ennek oka lehet, hogy a külső részen a gödörfal miatt kevésbé tud érvényesülni a fentről érkező összepréselő erő, illetve ebben a keskeny széli zónában a csonttömeg saját összerogyása is oldalazva, másképp érvényesül, mint a sír belsejében. A sír nem széli részén az egymásra rétegezett, együtt bomló testeknek a rétegek között és saját magukon belül nem marad semmilyen támasza, tehát a csontok felszíneik találkozásáig süllyednek egymásra, emellett egymás közé is csúszhatnak. Így nem meglepő, hogy a 40–50 centiméter vastag sír akár 7–8 holttestréteget is rejt. A mélyebb rétegek vázszáma a tömörödés miatt is meghaladhatja a felső felszíni rétegben hézagosabb elhelyezkedésű vázak számát.

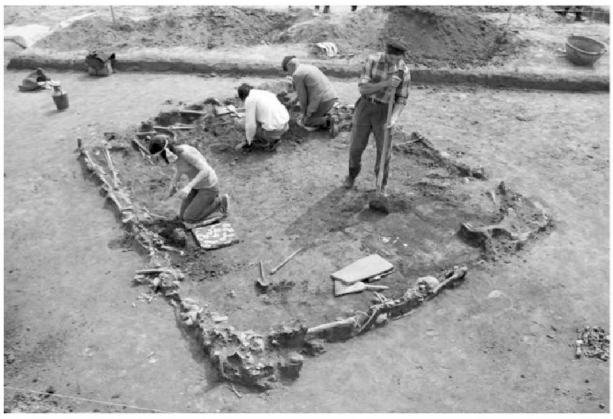
---

[9] Papp 1960.

[10] Thúry 1896. 70–71. *„Ezen éjjel a csatatér volt a táborozó hely, de mivel a győzelmes hadsereg nagy része nem találta meg a poggyászát és málháit, egész reggelig nem szálltak le a lóról. A következő reggel az iszlám padisahja a vezirekkel az ütközet helyére menvén, megszemlélte az elesett makacsok holttesteit és buzgó hálát mondott a győzelmet adó Isten ő felségének. Ezen a napon a szultáni tábor elindulván a helyéről,* ***egy kevéssel a csatatéren túl állapodott meg, és négy napig azon a helyen maradt****. A gyaurokat üldöző hitbajnokok a lovasok és gyalogokból* ***10.000-nél több hitetlent ejtettek foglyul és vertek bilincsekbe****. Mikor aztán épen és zsákmánnyal terhelten visszaérkeztek, a* ***hadi foglyokat a padisah parancsa következtében a magas divánba vezették, hol oly sok gonosz természetű hitványnak leütötték a fejét****, a többiek pedig a rabszolgaság bilincsébe veretve tulajdonosaik kezében maradtak. A* ***következő napon diván tartatott, mely alkalommal a hetedik égig érő és a világ fejedelmével vetekedő pampás sátorokat ütöttek fel****, a boldogság sátora előtt pedig drágakövekkel kirakott aranyos trónt állítottak fel, s mikor arra leült a győzhetetlen világbíró – miként a nap, a világ dísze, emelkedik föl égi trónusára– az összes embereknek láthatóvá lőn. E fényes győzelemhez először a vezirek kívántak neki szerencsét, alázatosan megcsókolva kegyes kezét, a miért jóságának különféle nemeiben részesültek; azután az Istentől őrzött birodalom bégjei és a többi előkelők szerencséltettek keze megcsókolásával, mindnyájan hálát adván a győzelemért. A* ***negyedik nap után a világot beszáguldó tábor az említett helyről fölkerekedvén Budun*** *városa felé indult, s a hajók is hasonló szándékkal folytatták útjokat a Duna vizén."*

[11] K. Zoffmann 1982.

[12] De Andrés et al. 2023.

1. kép. A III. tömegsír az első feltárás kezdetén. Jól kirajzolódik a szélen magasabbra emelkedő csontok keskeny sávja. A sírgödör széleinek, határfalainak rétegszerkezete viszont nem vehető ki. Janus Pannonius Múzeum archívuma
Fig. 1. Mass grave number III at the beginning of the first excavation. The narrow band of bones rising higher on the edge is clearly visible. However, the layer structure of the edges and border walls of the grave pit can not be discerned. Archive of the Janus Pannonius Museum

A holttestek kusza elrendeződése, meglátásunk szerint, csak látszólag kaotikus, és – azon felül, hogy nem baráti, kegyeletteljes temetésre utal – igen sok információt hordoz. Mindebből „bizonyítási kísérletekkel", modellezéssel, átgondolt számítógépes elemzéssel feltárható lehetne a gödörbeli helyzetbe kerülés módja (esés, fektetés, dobás, utóbbi esetén annak iránya), az elrendezés sorrendisége, de akár a holttestekkel a gödörhöz való érkezés módja, iránya is. Egy ilyen vizsgálat a sírgödrök szélének nagyobb rétegszámát is megmagyarázhatja. Ettől függetlenül – a boncmesterek szokásos halottmozgatási módszerei ismeretében is – leginkább az valószínűsíthető, hogy a sírgödör mellett legalább ketten, két oldalról, azonos oldali végtagjaikat, avagy fej és láb felől kezüket, illetve lábukat fogva emelték és igazították a holttesteket. A sírgödörbe juttatás módjaként ugyanis nem csak dobálás jöhet szóba, a holttesteket az alsó rétegek elhelyezése után a széleken leeresztve, egymásra téve akár gördíthették is a gödör belseje felé.

Nagyobb területről való összeszedés esetén pedig igencsak valószínű, hogy nem egyenként cipelték azokat, hanem valamilyen kocsira, kordéra gyűjtve, amely esetben a gödörhöz érve az egyenkénti leemelés helyett a műveletet egyszerűsítő beborítás történhetett.

A már teljesen felszedett III. tömegsír csontvázrajzokkal ellátott ortofotóit[13] szemlélve felsejlik bizonyos szabályszerűség a testek elrendeződésében: a legutoljára kiemelt, mély rétegekben inkább a gödör falával párhuzamosan, mintegy körben haladva helyezkednek el, míg a 2020. évi feltárás kezdetekor észlelt felszíni rétegben ilyen jelenség kevésbé vehető ki, itt a gödörszéli halottak jó része talppal van a fal felé fordítva, arra merőlegesen. E felszíni réteg középen több váz széttárt végtagokkal fekszik, ami valóban utalhat nagy lendületű bedobásra.

A HULLAMEREVSÉG ÉS A VÉGTAGOK HELYZETE

A csonttömegek felszínein lévő holttestek végtaghelyzetéből K. Zoffmann Zsuzsanna antropológus azt a következtetést vonta le, hogy a hullamerevség a temetés idején már nem állt fenn. Ezt a szultáni napló adataiból is megerősítettnek látta, amely szerint a szerdai csata után a törökök csak vasárnap temettek, és az addig eltelt mintegy 80–88 óra alatt a hullamerevségnek oldódnia kellett.[14]

Ezzel szemben – véleményünk szerint – az a tény, hogy a csontvázak ízületei igen változatos szögekben hajlítottak, nem feltétlenül utal a hullamerevség temetéskori hiányára. Az egyes ízületek tömegsírban észlelt pozícióját ugyanis részben magyarázhatja a halál bekövetkezési helyén vagy egy átmeneti gyűjtőhelyen felhalmozott helyzetben kialakult, az itteni végtaghelyzeteket rögzítő hullamerevség melletti tömegsírba tétel is. De azt is figyelembe kell venni, hogy a holttestek mozgatása során megtörhették a hullamerevséget, elsősorban a felső végtagokban. Az a jelenség pedig, hogy számos váz végtagja több holttestrétegen is átnyúlik, inkább azt valószínűsíti, hogy a sírba kerüléskor is tartó hullamerevség vezetett a végtagok ilyen mértékű keveredéséhez. Hullamerevség hiányában a viszonylag messzire hajítás magyarázhatná a változatos, helyenként „szétcsapódó" végtaghelyzeteket.

[13] BERTÓK ET AL. 2022.
[14] K. ZOFFMANN 1982.

Nem biztos azonban, hogy az ésszerű erőkímélet és a gödör térfogatának célszerű kihasználása a holttestek nagyobb mértékű dobálására sarkallta volna a temetésre utasítottakat. A végtagok alsóbb rétegekbe „fúródását", illetve a végtag felfelé mutató helyzetben maradását egy erőteljes dobás aligha magyarázza, hiszen ilyenkor a tartás nélküli végtag az alatta fekvő holttestek rétegén nagyobb szintbeli keveredés nélkül fog elfeküdni.

Mindenesetre a szultáni napló bejegyzései alapján is megerősítettnek tűnik fenti sejtésünk. E napló a csata után, illetve Mohács környezetében összesen három helyen szól nagyobb számú halottról. Időrendben először a *díván* napján, pénteken írja le mintegy 2000 fogoly lefejezését, akiknek ide vezetését már előző nap, azaz a csata másnapján megparancsolták, és bár e holttestek sorsáról nem szerepel bejegyzés, joggal valószínűsíthető, hogy a győzelmi dicsőség kifejezése kapcsán volt szükség rájuk, hiszen a következő mondatban azt olvassuk, hogy a „pap", azaz Tomori és más magas rangúak fejét is ide hozatták. Másnap, szombaton sincsen szó a kivégzettek holttesteiről, e napon az elesettek holttesteinek összeszedését adták parancsba (arra ugyanakkor kitér az író, hogy mások portyázni mehettek). E holttestek összeszedése csak vasárnap történt meg, amikor a napló szerint már „Mohácsnál" volt az állomás, és a várost hétfőn fel is gyújtották. Ezek után még egy mészárlás került rögzítésre Mohácsról Buda irányába haladva, a „ló faráig érő" vizű tavon való átkelést követően, keddi napon, amikor az asszonyokat szabadon engedték, a férfi foglyokat viszont mind kivégezték, lefejezték.[15]

A *díván* napján, e Mohácshoz közelebbi táborhelyen megparancsolt kivégzést végrehajthatták már meglévő gödröknél, de utólag is áshattak sírokat, és így néhány órán belül eltemethették az áldozatokat, mégmielőttkialakultvolnaahullamerevség.Asírgödrök meglehetősen szokatlan formája azonban, amint arra már utaltunk, az utóbbi lehetőséget nem erősíti.

A másik lehetőség, hogy a kivégzettek holttesteit a helyükön hagyták, illetve arrébb húzták és látványosan felhalmozták, hogy a kivégzést végzőknek ne legyenek útban. Ebben az esetben viszont a holttestek török általi elföldelésére – a sereg továbbvonulása miatt – legkésőbb vasárnap kerülhetett sor. Ha így történt, akkor a szombati vagy vasárnapi temetés idején még a nyári melegben is fennállt a hullamerevség.

E kérdésre a vázak testtartásának részletes elemzése és a sírba kerülés mozgásának modellezése adhat majd egyértelmű választ.

Megkötözés, bilincs, védekezési sérülés

A forrásokban leírt kivégzésekkel kapcsolatban felmerülő további kérdés, hogy ezek milyen testhelyzetben *és milyen* mozgáskorlátozás (megkötözés, bilincs vagy lefogás) mellett történhettek. Foglyok esetében, akiket a szökés megakadályozására általában megbilincselnek vagy megkötöznek, valószínűsíthető, hogy kivégzésük is ezen eszközök alkalmazása mellett történt. A vizsgált

[15] Thúry 1893. 315–316. *„21. csütörtök, augusztus 30. Az uralkodó lóháton szemlére indult s a vezirek közül vele lovagolt Musztafa pasa. A tábor minden részén kihirdettetett, hogy az élve elfogott gyaurokat holnap vezessék a* ***díván elébe.***
22. péntek, szeptember 1. Helyben. A padisah számára arany trón állíttatván fel, Salamonhoz hasonlóan ült rajta, s a vezírek, az állam oszlopai, a rumilii és anatolii bégek mind részt vettek a divánban és kezet csókoltak a padisahnak. A tanácskozásban elhatároztatott a Buda felé menés. ***Az élve elfogottakat összegyűjtötték és lefejezték, körülbelül 2000 embert****. A papnak és több bégnek feje is a divánba hozatott.* ***Ma és a múlt éjjel szünet nélkül esett az eső****, úgy hogy az állatok e két éjjel nem fekhettek le.*
23. szombat. A rumilii defterdár parancsot kapott, hogy az ***elesett gyaurok holttesteit szedesse össze és egy helyen temettesse el.*** *Mikhál-oglunak és a többi akindsi bégeknek pedig megengedtetett, hogy portyázni menjenek.*
24. vasárnap. Állomás Mohácsnál. Az állam oszlopai ruhákkal ajándékoztattak meg a győzelemért, a melyekért kezet csókoltak. A pasa, a ketkhuda és a defterdár ***elmentek összeszedni a hullákat. 20,000 gyalog és 4000 pánczélos magyart temettek el.***
25. hétfő, szeptember 4. Miután a várost – melyben egy palota is volt – felgyújtották, megindult a hadsereg, s ikindi idején ért az állomásra. Megindult a padisah is. A mint egy tavon – melynek vize a ló faráig ért – átkeltek, ott szálltak meg. Mivel csak egy helyen volt egy kis hid s az igás jószágok átkelésére nem volt alkalmas hely, ma a seregnek csak tized része kelt át.
26. kedd. Helyben. Kihirdették a táborban, hogy az ***egész seregben levő hitvány férfiakat hányjak kardélre****, az asszonyokat pedig ne adják el, hanem bocsássák szabadon. Ezért tehát* ***nagyon sok gyaurnak vágták le a fejét****. Azután az a tilalom adatott ki, hogy senki ne menjen portyázni."*
(A napló tévesen ír augusztus 31. helyett szeptember 1-ét, így benne a szeptember 4. is szeptember 3. valójában.)

tömegsírban azonban semmilyen e célra szolgáló eszköz maradványa nem mutatkozott, a felső végtagok vázának disztális része számos esetben távol helyezkedett el a törzstől és egymástól, továbbá mindössze egy esetben regisztrált olyan vázat a feltárás, ahol a felső végtagok csontjainak pozíciója hátul összekötött alkaroknak felel meg, ami arra utal, hogy ezen eszközöket a kivégzés után eltávolították, tehát inkább bilincs használatát valószínűsíti.

A mozgásban korlátozott állapot mellett szólhat az is, hogy típusos védekezési sérülést a felső végtagok csontjain eddig nagyon keveset találtunk. Ez persze fenntartással kezelendő összefüggési lehetőség, mert védekezési sérülés csatában is keletkezhet, illetve az is alappal valószínűsíthető, hogy a kivégzésre ítéltek az adott körülmények között beletörődtek a sorsukba, akár a csatában szerzett sérüléseik, akár katonai vagy vallási okok, akár a menekülés lehetetlenségének belátása miatt.

RUHÁZAT, VÉDŐFELSZERELÉS, FEGYVEREK

A vizsgált tömegsírból semmilyen védőfelszerelés (sisak, páncél, láncing), sem annak maradványa nem került elő. A különálló végtagmaradványok sérült védőfelszerelés-maradvány hiányában inkább arra utalnak, hogy a védőfelszerelést a halál előtt eltávolították. A csontok között talált számos ruhakapocs mindössze ruházat és alsónemű jelenlétét támasztja alá a tömegsírba kerülés időpontjában.

A csata idején használatos fegyverek közül e munkában csak az éllel és/vagy heggyel bírók csoportjával, azon belül is a kardokkal foglalkozunk, hiszen a csontokon észlelt sérülések legtöbbje élhatásra utal. A kor jellemző török kardjai az – e sorrendben – egyre erősebben ívelt szablya formájú *kilij*, *shamsir*, illetve *mamluk*, valamint a negatív ívű (azaz élét a penge görbületének homorú oldalán hordozó) *jatagán (2. kép)*.

Az ívelt kardok, azaz a szablyák az egyenes kardoknál korlátozottabb erővel használhatók döfésre, bár pajzs mögé könnyebben be lehet szúrni velük. Fő előnyük, hogy ívelt formájukból adódóan a sújtás vonalának végénél a penge éle nem közel merőlegesen érkezik a támadott felszínre. A szablyaél mozgásának itt egy felszínnel párhuzamos összetevője is van, amely alapvetően a penge íveltségének

2. kép. Egy 16. századi oszmán szablya egy 17. századi díszbalta mellett. Dobó István Vármúzeum, Eger. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 2. 16th-century Ottoman sabre next to a 17th-century ceremonial axe. Dobó István Castle Museum, Eger (MNB). Photo by Árpád Szabó

3. kép. Jobbról balra lefelé majd balról jobbra felfelé irányuló szablyavágás. A kék nyilak az él felszínnel párhuzamos mozgását jelzik. Fotó: Mai Tímea
Fig. 3. Right-to-left-down, then left-to-right-up saber cut. The blue arrows indicate the movement of the edge parallel to the surface. Photo by Tímea Mai

fokával arányos, de irányítható mértékű. Ezáltal szabályozható a szövetek közé hatolás mélysége, ami lehetővé teszi súlyos, de viszonylag felszínes sérülés okozását. Ez mind az él, mind a penge kímélete szempontjából előnyös (különösen csatában, ahol kerülendő a fegyver ellenfélbe szorulása, törése). További előny, hogy az ilyen „szablyavágás" csak egyetlen mozdulatot igényel, szemben az egyenes karddal, amelyet, ha a csapással nem tudott a testen áthatolni, egy második mozdulattal ki is kell emelni a sérülésből. Ez a körülmény a szablyával való „kardforgatást" is könnyebbé teszi: a sérülésből a csukló túlterhelése nélkül, akadálytalanul kisikló szablya mozgásiránya a sújtás végén egy alkarmozdulattal villámgyorsan megfordítható a következő csapáshoz, ráadásul eközben a törzs hossztengely menti ide-oda forgása a sújtás sebességét, erejét növeli. A szablyahasználat e módját, egyben kis távolságban, közelharcban való alkalmazhatóságát, jól mutatja az oszlopnak térdelve, annak pengével való lehető legnagyobb közelítésével, de érintés nélkül végzett gyakorlat *(3. kép)*.

Ki kell emelni, hogy a szablya éle a felszínnel párhuzamos elmozdulása során valójában nem vágó, hanem metsző hatást fejt ki – e mechanizmusok különbségére lentebb még kitérünk.

Mindezek miatt az erősebben ívelt szablya különösen alkalmas a nyakán védőfelszerelést nem viselő ellenfél párviadal közbeni lefejezésére. Az viszont egy igen jól képzett, tapasztalt hadsereg esetében sem tartható valószínűnek, hogy katonái rohamban vagy a csata káoszában képesek legyenek túlnyomórészt lefejezéssel megölni az ellenfél hozzájuk hasonló jelleggel felfegyverzett harcosait, úgy, hogy eközben szinte kizárólag fej- és nyaksérüléseket okoznak nekik.

Felmerül az a kérdés is, hogy kik végezték ezeket a tömeges kivégzéseket. A hóhérok ugyanis a csatában használatosnál vastagabb, szélesebb, tömegesebb pengéjű karddal „dolgoztak". Viszont logikusnak tűnik a feltételezés, hogy egy hadjárat során nincs szükség külön hóhérokra, hiszen a katonák, megszokott fegyverüket használva egy ilyen feladat pontos és látványos teljesítésével „gyakorlatozhattak", továbbá jutalmat érdemlő hozzáértésüket is bizonyíthatták a török szempontból ünnepi alkalom során.

Véleményünk szerint a sérülések alapos elemzése e kérdésben is eligazítást ad majd. A tömegsírban eddig részletesebben vizsgált sérülések mindenesetre jelentős részben a lenyakazásban jártas, pontosan célzott mozdulatokra utalnak. Igaz, némely esetben első látásra nehezen értelmezhető, kifejezett „kaszabolás" nyomai látszanak a koponyán, ám ennek „időigényesebb" volta szintén nem a csata közbeni keletkezést valószínűsíti.

A többek között a szablyavívás korabeli perzsa technikáit is ismertető, csatajeleneteket, híres küzdelmeket ábrázoló miniatúrákon és 12–16. századi, helyenként még korábbi leírásokon alapuló, páratlan terjedelmű műben[16] olvashatjuk, hogy a négy fő irányú kardcsapás mindegyike meghatározott testtájak támadására szolgált. Függőleges, fentről lefelé irányuló sújtásnál a fejtető, a váll, a kar és a csuk-

[16] Khorasani 2012.

ló a célpont; felfelé irányuló csapásnál a hónalj, a lágyékhajlat; horizontálisnál a nyak, a hát, a törzs és a has; diagonálisnál a comb, a térd, a lábszár, a nyak hátsó része, valamint a törzs oldala. A nyakra célzott horizontális csapás (*„šamšir dar gardan zadan”*) jobbról balra és balról jobbra egyaránt irányulhat, ez szemben állva a nyak bal, illetve jobb oldali, elülső-oldalsó felszínét éri. A ferde (diagonális), azaz fentről lefelé és jobbról balra haladó, fejre, illetve nyakra mért sújtás (*„tiq bar pas-e sar zardan”*, illetve *„tiq bar gardan”*), szemben állva és jobb kézben tartott karddal a jobb oldala felé kiforduló ellenfél nyakának bal oldali, hátsó részét célozza.

Itt a szemtől szembeni küzdelemben olyan típusos technika nem kerül leírásra, ahol a jobb kézben tartott szablya célpontja az ellenfél nyakának jobb oldali hátsó része lenne (ez a lehetséges mozdulatokat átgondolva érthető is), márpedig a III. tömegsírban túlnyomórészt ilyen, a nyak jobb oldali hátsó részét célzó sérülésekkel találkoztunk. Futva vagy lóháton menekülő, illetve azonos irányba haladó ellenfélnél viszont nemcsak a nyakra (horizontális vagy ferde iránnyal) mért csapások kerülnek bemutatásra a miniatúrákon, hanem a fejtetőre, a vállra, a karra, a hátra és a törzs oldalára irányulók is. Statisztikailag szemlélve tehát igen kicsi a valószínűsége, hogy egy csatában a menekülőket kizárólag vagy akár csak túlnyomórészt a nyakuk jobb oldali hátsó részén érje támadás. Azt is ki kell emelni, hogy e mű képein igencsak ritkán szerepel csak bal kézben tartott szablya.

Célszerű lenne az összevetés olyan tömegsírok részletesen leírt sérüléseivel, ahol a lefejezések egyenes kardokkal történtek,[17] valamint olyanokkal, ahol az élhatás okozta sérülések másodlagosak voltak.[18]

A forenzikus, illetve az archeológiai szakirodalomban nem túlreprezentált terület a karddal okozott csontsérülések kísérletes alapú elemzése abból a célból, hogy a sérülés apró jegyeiből következtetni lehessen az okozó eszköz típusára,[19] hasonlóan a különböző anyagból készült balták élével okozott sérülések elemzéséhez.[20] E munkák jellemzően nagyobb testű háziállat végtagi, nagy csöves csontjain ejtett próbavágásokra alapulnak, ami az eltérő anatómiai és mechanikai jellemzők miatt az emberi koponya, illetve nyaki gerinc tekintetében nem tekinthető igazán megfelelő modellnek. Egyrészt mert az ilyen csont hengeres szakasza (diafízis) sem végig változatlan struktúrájú, tehát szükség lenne valamilyen csonthoz hasonló, de egységesebb szerkezetű próbatárgyra is (erre lentebb, a sérülések elemzése kapcsán részletesebben kitérünk). Másrészt esetünkben az emberi koponyatetőhöz, illetve nyakhoz lehető legjobban hasonló vizsgálati minta, leginkább anatómiai preparátum vizsgálata lenne célszerű, természetesen a szükséges etikai engedély szerint.

A TÖMEGSÍRBAN FELTÁRULÓ SÉRÜLÉSEK ORVOSSZAKÉRTŐI ÉRTÉKELÉSE

Az élhatás okozta sérüléseket az igazságügyi orvosszakértői gyakorlatban két csoportja osztjuk: a vágott és a metszett sérülésekre.

Vágott sérülés esetében az okozó eszköz élének mozgása a bőrfelülethez képest egykomponensű, a szövetek mélye felé haladó. Azaz itt lényegében az eszköz élével leadott ütésről van szó (gondoljunk csak a „rávág” és a „ráüt” kifejezés azonos jelentésére). Ennek jellemző példája a balta vagy az egyenes kard élével történő sújtás. Ezzel szemben a metszett sérülésnél alapvetően a penge vonalába eső, bőrfelszínnel párhuzamos mozgást végez az eszköz éle, miközben a szövetek közé hatol. Típusosan ilyen az orvos által szikével végzett bőrmetszés, de a szablyapenge erősebben ívelt részének éle is hasonló mechanizmussal választja szét a lágy szöveteket.

A vágott sérülés létrejötte során a bőr, a kötőszövet és az izomzat, rugalmasságuk folytán, félretolódnak az eszköz útjából. A csont viszont, merevsége miatt, legfeljebb mikroszkópi nagyságrendben képes erre, tehát a belehatoló éles, de nem lapszerű, vastagságától és élkiképzésétől függően hegyesebb vagy tompább ék keresztmetszetű penge feszítő ha-

[17] LOE ET AL. 2014.
[18] NICKLISCH ET AL. 2017.
[19] LEWIS 2008; MCCARDLE–STOJANOVSKI 2018.
[20] OKALUK–GREENFIELD 2022.

tása szükségszerűen töréshez vezet. E törés típusa, alakja függ a sértett csont tulajdonságaitól, és nem utolsósorban attól is, hogy a penge milyen szögben érkezik és hatol be, illetve hogy eközben a széttoló ékhatás mellett a csavaró irányú mozgás miatti feszítő erő is fellép-e. A metszett jellegű sérülés okozása közben is csak törés előidézése révén tud az éles eszköz mélyebbre hatolni a csontban, mely esetben a felszínnel párhuzamos élvonalbeli mozgás is befolyásolja a törések jellegét, lefutását.

Az ékhatás feszítő, repesztő szerepe magyarázza azt a jelenséget, hogy egy nyakcsigolyatest pengeéles kard általi kettéválasztásánál is csak a csontkéreg éllel való találkozási pontjánál, egy kis szakaszon található meg a tényleges élhatás okozta tükörsima sérülésfelszín, amely a két végén megtöretés nélkül sima, de finoman egyenetlenebb felszínű törésvonalban folytatódik. Ezek között a szivacsos csontállomány vágás/metszés síkjába eső szétválási felszíne szintén nem tükörsima *(4. kép)*.

Tehát a kard és a szablya okozta mélyre hatoló, illetve testrészt leválasztó vágott vagy metszett sérülés csontban haladó szakaszának terjedelmesebb része valójában feszítő hatás okozta törés. Véleményünk szerint az élhatás okozta rész és a törés szakaszának elkülönítését a töredékes csont esetében nemcsak a megfelelő nagyítás melletti vizuális vizsgálat, hanem a finom, óvatos tapintás is lehetővé teszi.

Mindenesetre e kifutó törések megfelelő nagyítás hiányában nem mindig kerülnek elhatárolásra magától az élhatás okozta sérülésrésztől.[21]

Tulajdonképpen ugyanez a feszítő, repesztő hatás magyarázza a vastagabb kéregállománnyal bíró csontoknál (hosszú csöves csont, koponyatető) az éles eszközzel való kontaktus kiindulópontjának közelében megfigyelhető apróbb sérülésszéli elváltozásokat is, melyek a következők:[22]

Kitöredezés (flaking, „pelyhesedés"): apró csontdarabka, illetve darabkák kitörése.

Lemezes felhasadozás (feathering, „tollasodás") a csontfelszínnel párhuzamos rétegekben.

Lehasadás (peeling, „hámlás"): nagyobb csontdarabka inkomplett kitörése.

4. kép. Nyakcsigolya testének vágásfelszíne (1. sz. váz). A sárga félhold csúcsai közötti tükörsima szakasz az él csontba hatolási helye. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 4. Surface of the slashed injury on the corpus of a cervical vertebra (Skeleton No. 1.) The glossy-smooth section between the tips of the yellow crescent is where the edge penetrates the bone. Photo by Árpád Szabó

Mikrolehasadás (micropeeling, „mikrohámlás"): 1 milliméternél kisebb csontdarabkák inkomplett kitörése.

Kipördülés (microcurvature, „mikrogörbület"): a csontperem apró kihajlása.

Kihasadás (scoop defect, „kikanalazódás"): nagyobb csontdarabka teljes kitörése.

Kiszakadás (exit notch, „kimeneti csorbulás"): A csont teljes átvágásakor a behatolással szembeni oldalon csontdarab kitörése.

Tépés (chattering): apró csontmorzsák letörése.

Továbbá:[23] Repedés (cracking). Törés (breakage). Csontszilánkok (shards) a sérülésben.

Ezen élhatáshoz csatlakozó, apró törések tanulmányozása valóban elvezethet a sérülésokozó eszköz tulajdonságaihoz (élkiképzés, élszög, pengevastagság) és ezáltal típusának meghatározásához,

[21] Tamminen et al. 2023.
[22] McCardle–Stojanovski 2018.
[23] Lewis 2008.

5.a kép. A III. tömegsír 4. sz. vázának koponyája eredeti helyén. Fotó: Pálfi György
Fig. 5.a. The skull of skeleton No. 4 in the massgrave. Photo by György Pálfi

5.b kép. A 4. sz. koponya egy kiemelt jobb falcsonttáji tört darabja. Fotó: Pálfi György
Fig. 5.b. Fragment of the right parietal bone of skull No. 4. Photo by György Pálfi

5.c kép. A kiemelt tört darab megtisztítás után, a súroló fényben látható, felszínre merőleges mikrobarázdákkal. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 5.c. The bone fragment after cleaning in tangential lighting, with toolmarks perpendicular to the surface. Photo by Árpád Szabó

5.d kép. A falcsontok tört darabjai a vizsgálathoz előkészítve. (Fent a homlokcsont-, lent a nyakszirtcsont-pikkely.) Fotó: Szabó Árpád
Figure 5.d. The bone fragments of the parietal bones prepared for examination. Above is the frontal bone scale, below is the occipital bone scale. Photo by Árpád Szabó

5.e kép. A tört darab szomszédos részekkel összeillesztve. Feltűnő, hogy a sérülés ívének folytatásában a mikrobarázdák a felszínnel csaknem párhuzamosak. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 5.e. The bone fragment pieced together with the adjacent parts. The toolmarks are almost parallel to the surface in the continuation of the curve of the injury. Photo by Árpád Szabó

5.f kép. A tört darab környezetébe illesztve: minden kék vonal egy különálló élhatás okozta sérülést jelez. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 5.f. The bone fragment inserted into its environment: each blue line indicates a separate slashed injury. Photo by Árpád Szabó

ám úgy véljük, megjelenésük erősen függ az eszköz becsapódási szögétől, nem utolsósorban pedig a csont helyi tulajdonságaitól is.

Több darabba tört csont esetén az egymást is metsző sérülések egyenkénti feltárása, elhatárolása, sorrendjük meghatározása, az okozó eszköz mozgásirányainak megállapítása igen összetett és időigényes feladat *(5.a–f képek)*.

Az élhatásával sérülést okozó eszköz egyedi azonosítása

Az eszköz egyedi azonosítása nem a fenti jelenségeken alapul, hanem a kard élének oldalain a fenésből és a használatból eredő mikroszkopikus egyenetlenségeken (toolmark, megmunkálási nyom), amelyek egymással párhuzamos mikrobarázdák formájában leképeződnek a sérülés csontos sebfalain. A csontsérülés mikrobarázdáinak szélessége, mélysége és egymástól való távolsága egyedi, megjelenésében vonalkódszerű, különösen súroló fényben jól kivehető mintázatot ad *(5.c kép)*, amely összehasonlítható a vélt karddal készített próbavágások, illetve lenyomatok mintázatával.[24]

Ezek a mikrobarázdák azért is fontosak számunkra, mert jelzik a fegyver élének haladási irányát. Ha a kardcsapás a felszínre merőlegesen haladt, a barázdák iránya is ilyen. Ha viszont volt felszínnel párhuzamos mozgásvektora, mint a metszett sérülésnek, ennek mértékével arányosan csökkenő

[24] Weber–Banaschak–Rotschild 202.

szöget zárnak be a felszínnel. Ezek az apró elváltozások is szükségesek tehát az eszköz használati módjának, továbbá a sértett és a támadó egymáshoz viszonyított testhelyzetének véleményezéséhez.

A TÖMEGSÍROKBAN NYUGVÓK SÉRÜLÉSEINEK KORÁBBI ÉRTÉKELÉSE

Ezek K. Zoffmann Zsuzsanna fent idézett munkájában *„megfigyelhető harci sérülések"* alcím alatt kerültek leírásra. Az akkor elvégezhető, igen korlátozott felszíni megfigyelés összesen 353 váz és koponya mintegy hatodában-hetedében észlelt halálos sérülést, melyek a könnyebb sérülésekkel együtt kizárólag „vágásokra" utaltak.[25] Hivatkozása[26] szerint az *„eddig ismert, szorosan egymás mellett lévő tömegsírok a csatamező szélén fekszenek, az itt eltemetettek minden valószínűség szerint vagy a magyar tábor halottai, vagy a már menekülő katonák közül kerültek ki"*. Meglátása szerint – Rázsó Gyula hadtörténész jelzése nyomán – a koponyákon található vágások a fej levágását célzó korabeli török harcmodorra utalnak és *„a lovas törökök támadását bizonyítják a tábort őrző gyalogosok, illetve gyalogos menekülők ellen"*. Úgy találta, hogy e vágások közül *„sok a tarkócsont alsó görbületét, a csecsnyúlványt és az állkapocs-szegletet érte"*, bal oldalról *„talán gyakrabban"*. Az *„arckoponya egyéb részein"* is megfigyelhető volt sok ilyen sérülés, amelyek véleménye szerint *„elcsúszott"* vágások lehetnek.

A SÉRÜLÉSEK RÉSZLETES, ORVOSSZAKÉRTŐI ELEMZÉSE A III. SZ. TÖMEGSÍR KÉT ESETÉBEN

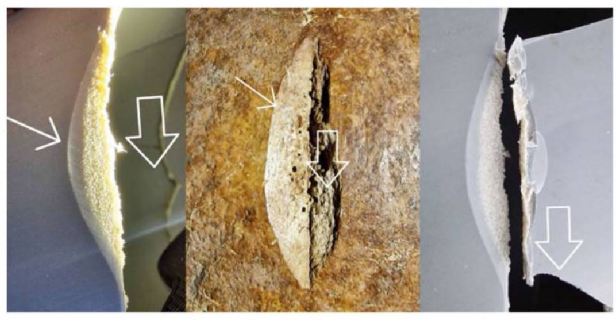
Célunk itt alapvetően annak megvilágítása, hogy hogyan lehet a sérülések tulajdonságai alapján az okozó eszköz alakját, típusát, mozgásirányát, az egymáshoz is viszonyított „sértetti" és „elkövetői" testhelyzetet és ezekből a sérülések kizárható, illetve lehetséges vagy valószínű keletkezési körülményeit feltárni. Az esetek elemzése előtt röviden kitérünk egy előzetes (nem gondolat)kísérlet eredményére, továbbá a mikro-CT alkalmazásának lehetőségére.

Az előzetes kísérletben a koponyatető csontjához hasonló keresztmetszeti szerkezetű (külső tömör rétegek között habosított falú) PVC csatornacsőre egy élszalagmentesen, konvexre éleztetett *shamshir* szablyával (Windlass Marto Scimitar) különféle mozgásirányokkal mértünk csapásokat, keresve azt a mozdulatot, amelynél a vágásfelszínen látszó, a felszínnel párhuzamos és az arra merőleges mozgásvektor eredőjének irányát mutató mikrobarázdák lefutása közel egyezik a csontsérülésben kivehetőkével. E csapások során a tükörsima vágásfelszínnel átellenes oldalon megjelentek a típusos apró kitörések is, amelyeknek a csont hasonló sérülésrészleteivel való egyeztetése további elemzést igényel *(6.a–b képek)*.

A mikro-CT vizsgálatot NewTom VGi evo cone-beam CT (a továbbiakban CBCT) készülék-

6.a kép. Shamshir. Korhű fegyvermásolat, magas széntartalmú acél (1065) pengével, Windlass Marto gyártmány. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 6.a. Shamshir. Authentic replica sword with high carbon steel blade (1065) manufactured by Windlass Marto. Photo by Árpád Szabó

6.b kép. A csatornacsövön végzett próbametszések és a 103. sz. koponya bal falcsonti sérülésének összehasonlítása. Üres nyíl: a pengeél felszínnel párhuzamos elmozdulásának iránya. Vékony nyíl: a mikrobarázdák iránya. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 6.b. Comparison of test incisions on the drain pipe and the injury to the left parietal bone of skull No. 103. The empty arrow indicates the movement of the blade edge paralell to the surface. The thin arrow indicates the direction of the toolmarks. Photo by Árpád Szabó

[25] K. ZOFFMANN 1982.
[26] MARÁZ 1977.

kel végeztettük, 0,15, illetve 0,3 milliméteres felbontással.[27] Elsődleges célunk annak megállapítása volt, hogy az elérhető legjobb felbontás alkalmas-e a finom sérülésrészletek háromdimenziós képi dokumentációjára is. Másodlagosan e vizsgálat közismert előnye is megmutatkozott: a csont belső felszíne felfűrészelés, azaz károsodás okozása nélkül is elemezhetővé vált – ez a koponya ugyanis a tömegsír csontjaihoz képest különösen jó megtartású, nem töredezett. Megjegyzendő, hogy a koponyák kis darabokra törött volta itt nem hátrányos, hiszen megfelelően elrendezve kisebb vizsgálati térfogatban és nagyobb felbontással, költséghatékonyabban vizsgálhatók. De azt is meg kell említeni, hogy CBCT készülék (jellemzően fogászati magánrendelésen, megfizethető szolgáltatásként) ma már az ország számos területén elérhető, tehát egy lövedéket, nyílhegyet vagy valamely fegyvertöredéket tartalmazó, talajmaradvánnyal egybetartott sérülésrész egészben való kiemelésével még a kiszáradás, szállítás miatti széthullás előtt hitelesen megörökíthető az eszköz és a csont pontos térbeli viszonya, és a felvételen utólag könnyen elemezhető az életfontos képletek esetleges érintettsége *(7.a–d képek)*.

A dicom formátumú CBCT felvételeket DroidRender (Startm, Taiwan) és InVesalius 3 (CTI, Brazília) programmal vizsgáltuk. Előbbi fő előnye, hogy okostelefonon is futtatható, ugyanakkor megbízhatóan alkalmazható apró részletek (például foggyökércsatorna) vizsgálatára és mérésére.[28]

A 103. sz. koponyán és a hozzá tartozó I. nyakcsigolyán szabad szemmel és kis nagyítással összesen három sérülést, illetve sérüléscsoportot lehet azonosítani *(8. kép)*.

1) A bal falcsont felső részén 26 × 11 milliméteres, sebalapja vonalával a nyílirányú síkkal háti irányban nyitott 40 fokos, a transzverzális síkkal jobbra nyitott 30 fokos szöget bezáró, a szivacsos állományban végződő, a koponya üregét meg nem nyitó csontdefektus. Ennek hát felőli sebfala – amelynek 26 × 7 milliméteres területéből a síkjában lemetszett csontdarab hiányzik – a transzverzális síkhoz közeli, de balról jobbra emelkedő síkba esik, tükörsima, rajta súroló fényben kivehető, a csontfelszíni érintővel e síkban körülbelül 70 fokos jobbra nyitott szöget bezáró párhuzamos barázdák. A mellső sebfalat hiányzó csontdarabkák négy kis csipkébe (a középvonal felőli végtől kifelé haladva 2 mm megtartott sebszél után 12 × 4 mm, 4 × 3 mm, 6 × 2 mm, 2 × 1 mm) rendeződő helyének enyhén egyenetlen, összeérő törésfelszíne alkotja. A sebzugok viszonylag tompák, belőlük rá-, illetve kifutási barázda nem halad ki *(9.a–b képek)*.

2) A jobb halántékcsontpikkely alsó részén 55 milliméter hosszú, a transzverzális síkkal előre nyitottan körülbelül 20 fokos szöget bezáró, vonalszerű, hátulsó kétharmadában a halántékpikkely és a falcsont vékony csontlemezén teljesen áthatoló, a koponyaűrt megnyitó sérülés. Az áthatoló szakasz feletti halántékcsontpikkely a sérülés vonalából merőlegesen kiinduló törésvonaltól hátra hiányzik. A hátrafelé eső sebzug hegyes, belőle lefelé kanyarodó törésvonal indul; az elülső sebzugban igen felületessé váló karcolás. A mikro-CT azt mutatta, hogy e sérülés áthatoló része a keményburok verőerének ágát keresztezi *(10.a–d képek)*.

3) Az I. nyakcsigolya hátsó ívén a középvonaltól kissé jobbra teljesen áthatoló, a transzverzális síkkal előre-jobbra nyitottan mintegy 15 fokot bezáró, kissé egyenetlen felszínű folytonosság-megszakadás; ennek jobb oldali folytatásában laposabban futó, tükörsima vágási felszín, az innen lehasított csontrészlet hiányzik. A jobb felső ízületi vápa *(fovea articularis superior)* ízfelszíni részének hátsó háromnegyede ugyanebben a síkban lemetszett, hiányzik. A csigolya másutt sértetlen.

E sérülés vonalába esően a jobb csecsnyúlvány csúcsa kissé egyenetlen felszín mentén leválasztott, hiányzik, e leválasztási felszín hátul a csecsnyúlványon tükörsima vágási felszínben folytatódik.

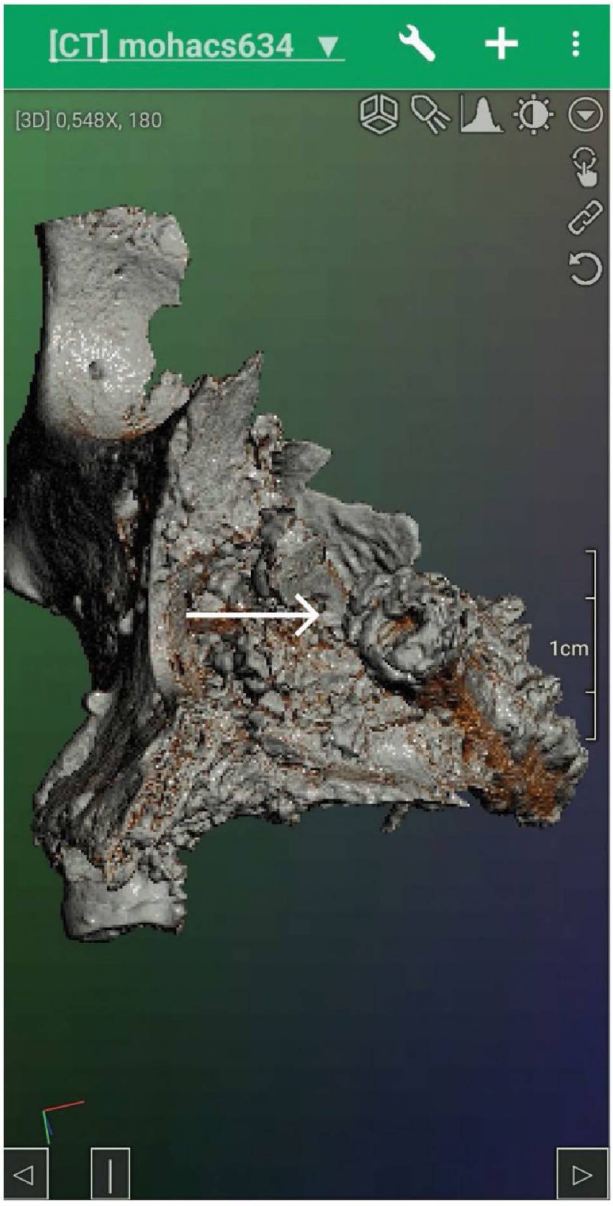
Ugyanebben a vonalban, közvetlenül a jobb állkapocsízület felett-mellett, a járomív hátsó indulásánál tükörsima, mélyebben szintén törésben folytatódó vágásfelszín, amelytől előre a járomív 4–5 centiméteres szakasza a másik törésfelszínig hiányzik *(11.a–d képek)*.

[27] Cone-beam CT: a leképezést kúp alakú, a céltárgyat körbeforgó sugárnyalábbal végző, háromdimenziós képalkotásra tizedmilliméteres felbontásban, 150 μm, illetve 300 μm voxelmérettel képes, mégis alacsony sugárterhelésű számítógépes rétegröntgen készülék, amelyet jellemzően a fogászat és az ortopédia területén, különösen az implantátumok tervezéséhez alkalmaznak.

[28] Schallenberger et al. 2022.

7.a kép. Jobb oldali maxilla töredéke (634.sz.). Nyílhegy az orrüregben. A nyílhegy nyílvessző felőli vége nyíllal jelölve. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 7.a. Fragment of the right maxilla. The end of the arrowhead towards the arrow is marked with an arrow. Photo by Árpád Szabó

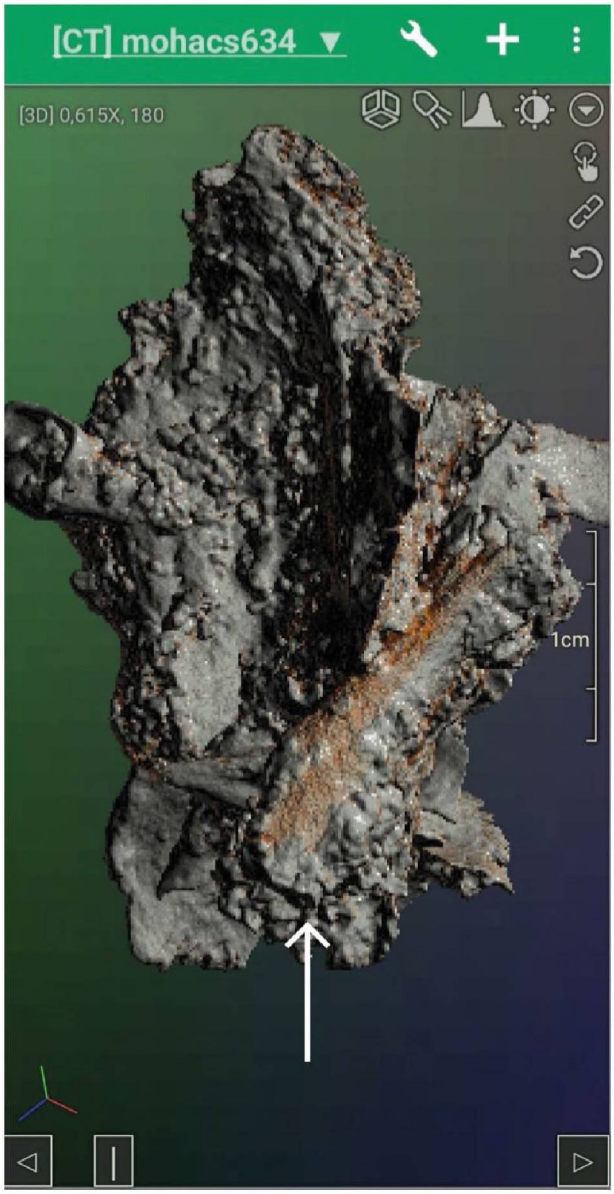

7.b kép. Nyílhegy az orrüregben. CBCT felvétel, 3D-ben a csonttöredék bal első része felől látható helyzetbe forgatva (Droidrender). A nyílhegy nyílvessző felőli vége nyíllal jelölve. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 7.b Arrowhead in the nasal cavity. CBCT scan, rotated in 3D to the position visible from the left front part of the bone fragment (Droidrender). The end of the arrowhead towards the arrow is marked with an arrow. Photo by Árpád Szabó

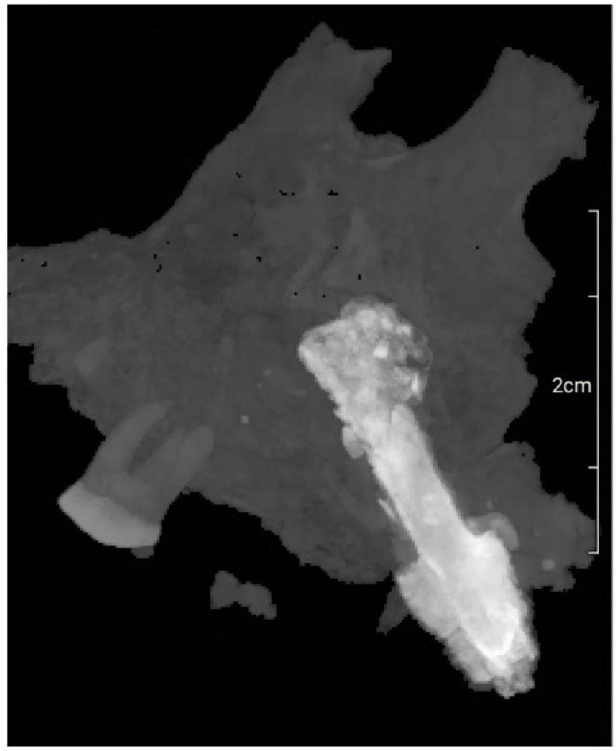
E sérüléseket – anatómiai és kórélettani összefüggéseikben is – értékelve a következő véleményezhető (megjegyezve, hogy a mozgások iránya a nyak nyúlánk vagy tömzsi voltától, illetve a nyakszirttáj formától függően eltérő lehet):

A sértett feje a karddal sújtó személy derékmagasságában volt. A halált okozó sérülés a nyak hátsó-felső részét és a jobb állkapocsízület felső részét összekötő vonalban, hátulról előre, balról jobbra és fentről lefelé haladva érkezett a fej előrehajtott, illetve kissé balra billentett helyzetében. A sérülés a tarkó hátvonala mentén lefelé indult a jobb csecsnyúlvány hátsó felszínén, és ennek alsó harmadi törésével a koponyaalap alá fordult. Ekkor a penge hegye is kissé lefelé mutatott a vízszinteshez képest. Egy ilyen irányú vágás két álló ember viszonylatában kivitelezhetetlen, a sértett térdelő helyzetében viszont könnyen. Mindez, továbbá a mikrobarázdák ferde vonala is metsző jellegű kardmozgást és *ívelt pengéjű kardot* feltételez. E sérülés pillanatos halált okozott, hiszen a nyúltvelőn áthaladt.

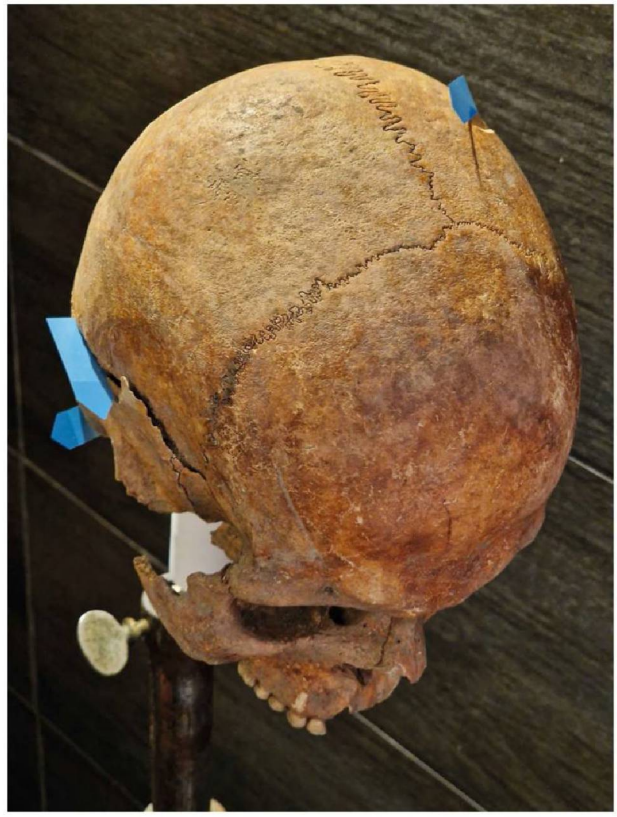
Figyelemre méltó, hogy a csapás nem választotta le a fejet (ilyen jelenséget a tömegsír több másik eseténél is észleltünk), ehhez csak egy kissé kellett volna tovább engedni a pengét. Itt azonban az él mozgási vonala az I. nyakcsigolya mellső ívét nem érte el, csak a gerinccsatornát keresztezte, ami arra utal, hogy a csapás az élet kioltására irányult, ám a lehető legkisebb mélységű behatolással. A legvalószínűbb keletkezési helyzet: térdelő „sértett" jobb oldalán álló „elkövető", jobb kezében tartott szablyával, amelynek csapását bal válla elől vagy akár a háta mögül indítja. Ez a helyzet megfelel a korabeli miniatúrán láthatónak *(12. kép)*. Az erősen leszegett áll és a kissé lefelé mutató kardhegy meglehetősen

7.c kép. CBCT felvétel, 3D-ben a szájpad felől látható helyzetbe forgatva. A nyílhegy lapos, garatba érő hegye nyíllal jelölve. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 7.c. CBCT scan, rotated in 3D to the position visible from the palate. The flat tip of the arrowhead reaching into the pharynx is marked with an arrow. Photo by Árpád Szabó

7.d kép. A nyílhegy. CBCT felvétel, röntgenkép szimuláció. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 7.d. The arrowhead. CBCT scan, x-ray simulation. Photo by Árpád Szabó

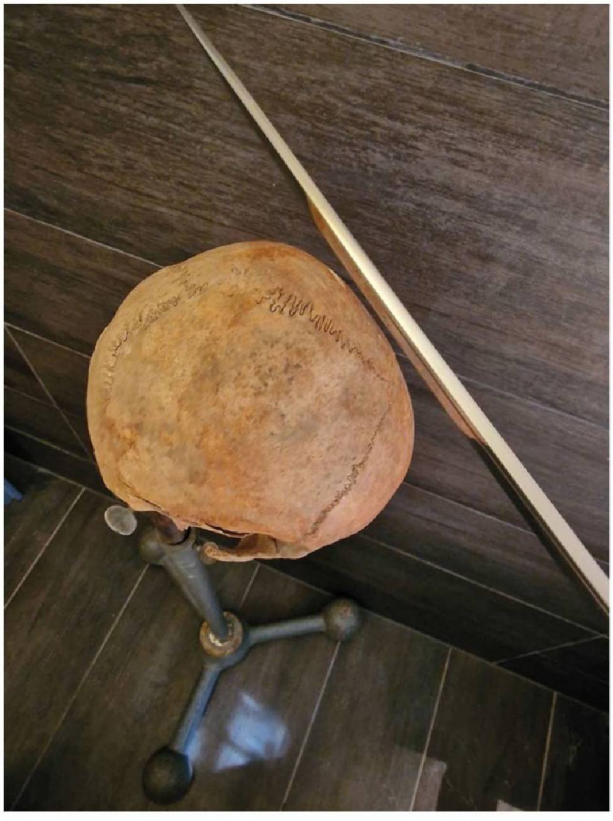
8. kép. A 103. sz. koponya sérüléseinek elhelyezkedése, kék lapocskákkal jelölve. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 8. Injuries to the skull No. 103 marked with blue sticky marks. Photo by Árpád Szabó

9.a kép. A 103. sz. koponya bal falcsonti sérülése.
Fotó: Szabó Árpád
Fig 9.a. Injury to the left parietal bone of skull No. 103.
Photo by Árpád Szabó

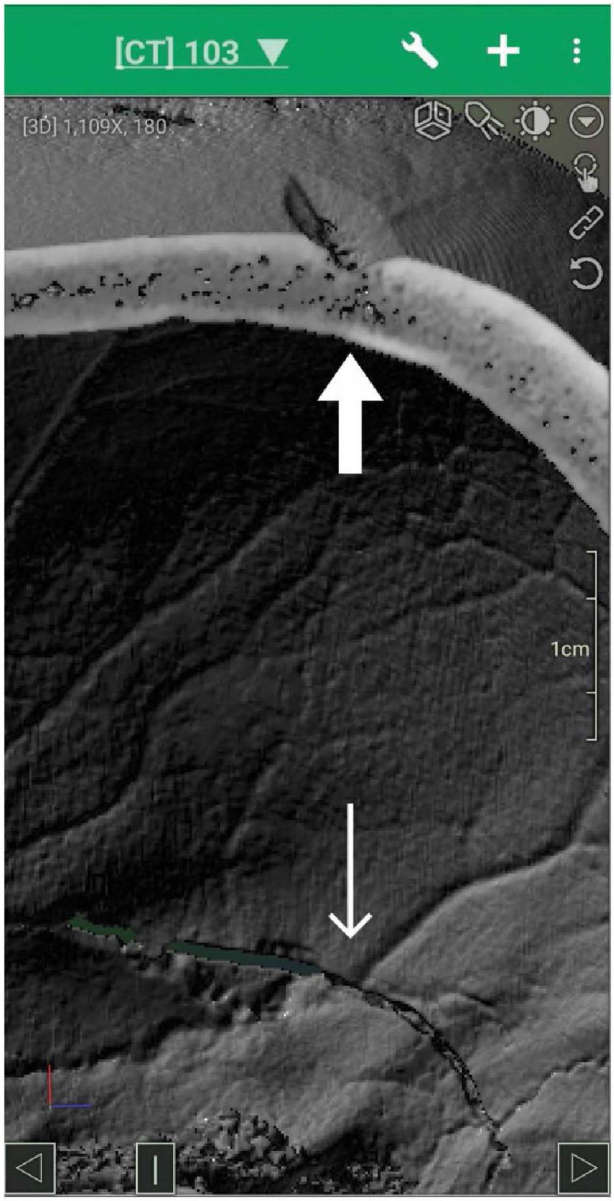
10.a kép. A 103. sz. koponya jobb halántékcsonti sérülése.
Fotó: Szabó Árpád
Fig. 10.a. Injury to the right temporal bone of skull No. 103.
Photo by Árpád Szabó

9.b kép. A bal falcsonti sérülés keletkezési helyzete a kardot fogó szemszögéből. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 9.b. The infliction of the injury to the left parietal bone from the point of view of the sword wielder.
Photo by Árpád Szabó)

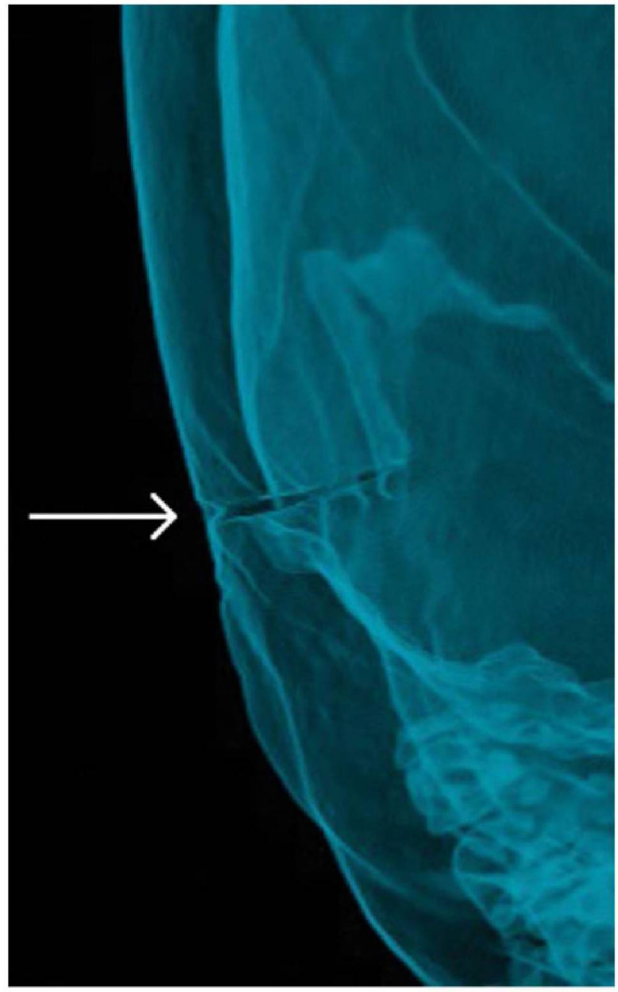
10.b kép. A jobb halántékcsonti sérülés keletkezési helyzete a kardot fogó szemszögéből. Fotó: Szabó Árpád.
Fig. 10.b. The infliction of the injury to the right temporal bone from the point of view of the sword wielder.
Photo by Árpád Szabó

10.c kép. CBCT felvétel. Vékony nyíl: a jobb halántékcsont belső felszínén a vágás vonala keményburki verőér barázdáját keresztezi. Vastag nyíl: a bal falcsonti sérülés keresztmetszete. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 10.c. CBCT scan. The thin arrow indicates the line of the cut crossing the sulcus of the middle temporal artery on the inner surface of the right temporal bone. The thick arrow marks the cross section of the injury to the left parietal bone. Photo by Árpád Szabó

valószínűtlenné teszik e sérülés akár küzdelem, akár menekülés közben való elszenvedését.

A másik két sérülés elméletileg akár e halálos kardcsapás előtt, akár utána is keletkezhetett, és ha előtte, akkor a csatában vagy menekülés közben egyaránt. A jobb halántéktáj sérülése azonban keményburki verőeret sértett, jelentős vérzést és akár

10.d kép. CBCT felvétel, levegő denzitás. Nyíl: a barázda keresztmetszete kivehető. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 10.d. CBCT scan, air density. The arrow marks the cross section of the sulcus. Photo by Árpád Szabó

keményburok feletti (epiduralis) bevérzést okozva, így akár egynapos túlélését sem tartjuk valószínűnek. A bal fali táji sérülés szintén kissé lefelé mutató hegyű pengehelyzetben jött létre, ám nem feltétlenül leszegett áll mellett, tehát akár egy gyalogos katona lóhátról, szemből való megtámadásakor is keletkezhetett.

Ám épp a nyaksérülés igen gyakorlottnak tűnő kivitelezése miatt azt is lehetségesnek tartjuk, hogy utóbbiak közvetlenül a halálos sérülés okozása előtt keletkeztek, ugyanazon testhelyzetben, és a fejtetőre mért kisebb erejű csapás a fej előre billentésének, a halántéktáji pedig oldalra billentésének kikényszerítését szolgálta.

A sérülés elemzése közben az is feltűnt, hogy az állkapocsízület vápájának sérülése ellenére az ízüle-

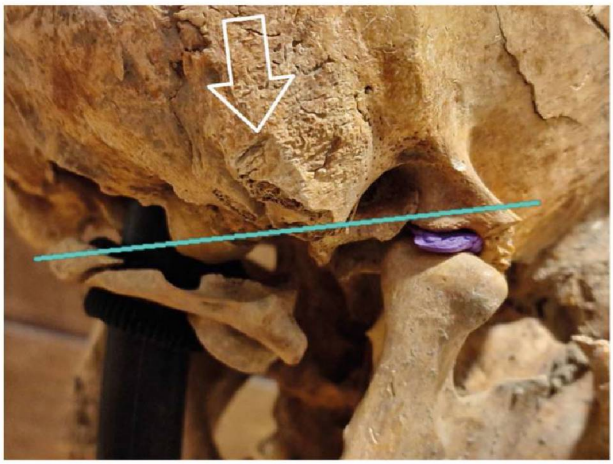
11.a kép. A 103. sz. I. nyakcsigolya sérülései, elölről nézve. Vastag nyíl: ízvápa lemetszése. A vékony nyíl hegyétől a csigolyaív jobb oldala felé eső, sima felület a tulajdonképpeni vágási sík, ettől balra a „látványos" rés valójában törés. Fotó: Szabó Árpád

Fig. 11.a. Injuries of the I. cervical vertebra No. 103 seen from the front. The thick arrow indicates the paring of the superior articular facet. The smooth surface from the tip of the thin arrow towards the right side of the vertebral arch is the actual cutting plane. The "impressive" gap to the left is actually a fracture. Photo by Árpád Szabó

11.b kép. A 103. sz. I. nyakcsigolya CBCT felvétele, a vágás síkjába hátulról tekintő irányba forgatva. Nyilak: az ív bal oldala felé eső a törés kissé csavart síkjában; az ív jobb oldala felé eső a valóban sík vágási vonalban, egybeesve az ízvápa-sérülés síkjával. Fotó: Szabó Árpád

Fig. 11.b. CBCT scan of the I. cervical vertebra No. 103. rotated into the direction viewing through the plane of the cut from the back. The arrow left to the vertebral arch indicates the slightly twisted fracture plane. The arrow right to the arch indicates the truly flat cut plane which coincides with the plane of the superior articular facet injury. Photo by Árpád Szabó

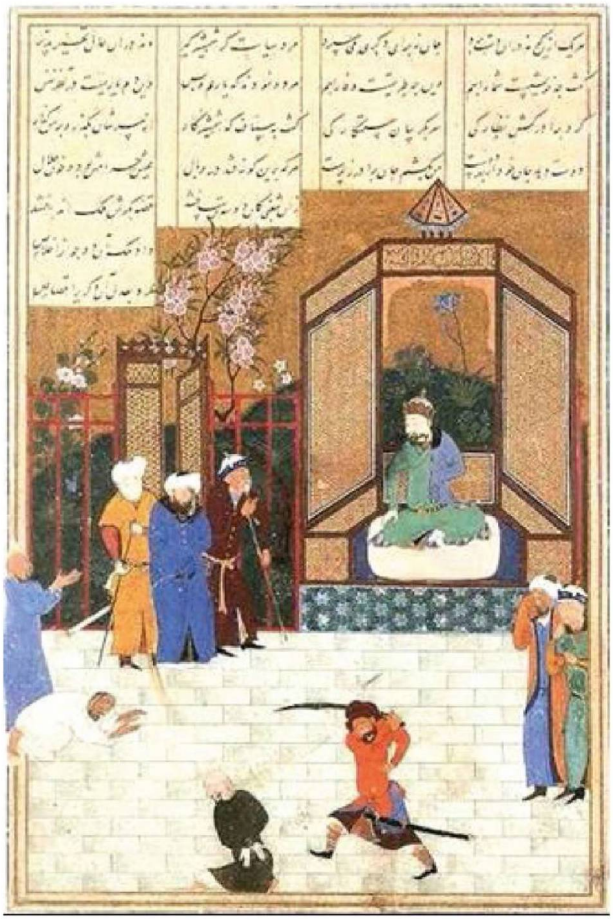
11.c kép. A 103. sz. koponya és I. nyakcsigolya anatómiai helyzetbe állítása. Nyíl: a csecsnyúlvány fentről lefelé haladó tükörsima vágott sérülése, alatta a csecsnyúlvány harántabb irányba fordult, kissé egyenetlen törési síkja. Kék vonal: a metszési sík. Fotó: Szabó Árpád.

Fig. 11.c. Skull and I. cervical vertebra No. 103 in anatomical position. The arrow indicates the completely smooth surface of the cut heading from top to bottom. Underneath, the slighlty uneven fracture plane of the mastoid process, turned more transversely. The blue line marks the incision surface. Photo by Árpád Szabó

11.d kép. A nyakszirttáji, jobb oldali sérülések keletkezési helyzete a kardot fogó szemszögéből. Ami nem látszik: a pengeél a nyakat érve kissé a koponyaalap alá fordul. Fotó: Szabó Árpád.

Fig. 11.d. The infliction of the right occipital injuries from the point of view of the sword wielder. It is not visible that when the blade edge reaches the neck, it turns under the skull base to some degree. Photo by Árpád Szabó

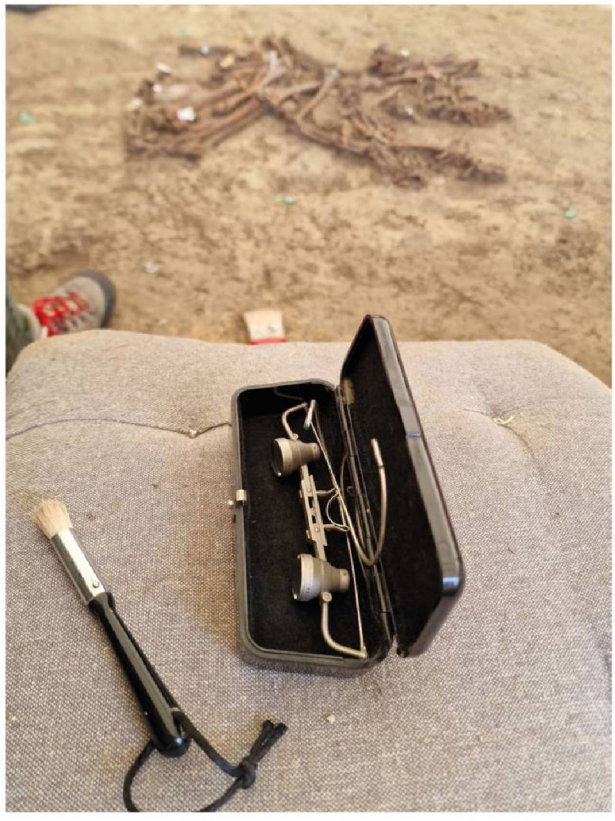
12. kép. Egy király lefejezése. Kamaleddin Behzad (1450–1535)
Fig. 12. Beheading of a king. Kamaleddin Behzad, 1450–1535

ti fej sértetlen, ami arra utalhat, hogy utóbbi előrebillentett helyzetű volt, azaz a csapás pillanatában a száj nyitott lehetett.

A másik bemutatott eset (552.) sérülései Vig Viktor munkájában is értékelésre kerülnek,[29] itt csak az egymást keresztező nyakszirti sérüléseket elemezzük.

Ezek részletesebb vizsgálatát élemedett korú, de funkcionálisan kifogástalan sebészeti nagyítószemüveggel (Carl Zeiss Jena 2x Lupenbrille) és sztereómikroszkóppal (Carl Zeiss Jena SM XX), célszerűen változtatott irányú súroló fényű megvilágítás mellett végeztük *(13. kép)*.

Itt megjegyzendő, hogy az egyébként nyilvánvalóan kedvezőtlen töredékesség jelentősen megkönnyíti a vágási felületek sztereomikroszkópos vizsgálatát is.

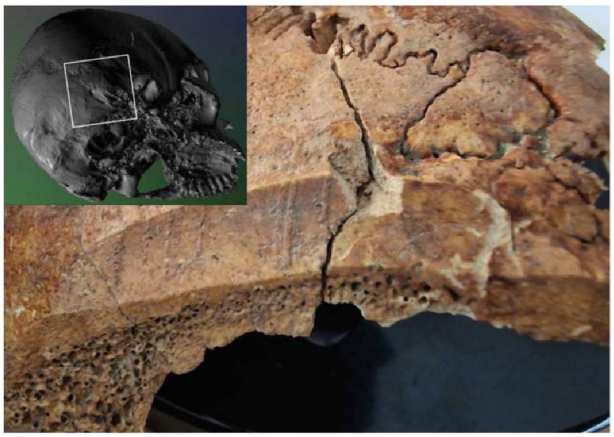

13. kép. Zeiss sebészeti nagyítószemüveg. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 13. Zeiss surgical magnifying glass. Photo by Árpád Szabó

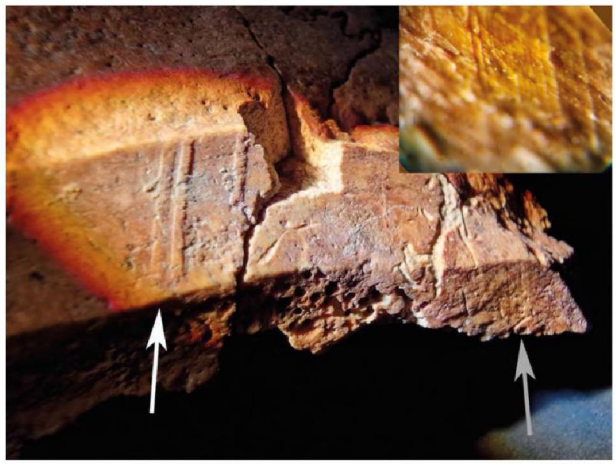
A nyakszirtcsont tört darabjainak összeillesztése után jól látható a csaknem a hosszanti középvonaltól jobbra terjedő, 53 milliméter hosszú, a transzverzális síkhoz képest mintegy 20 fokban hátrafelé, balra nyitott szögben elnyúló, a fejtető felé domború ívű, keskeny félhold alakú, közepén 10 milliméter széles, érintőleges síkú, a szivacsos állományba nem mélyedő csontleválasztási felszín. Ennek alsó határát egy másik, lényegében azonos lefutású, de mindkét irányban kiterjedtebb, vele tompaszögben találkozó, a koponyaalappal közel párhuzamos leválasztási felszín képezi, mely már a csont valamennyi rétegén áthatol *(14. kép)*.

Figyelemre méltó, hogy az érintőleges sérülés a kisebbik átmérője vonalában enyhén homorú, és rajta egymással párhuzamos, a síkból enyhén kiemelkedő, a csontfelszíni érintővel e síkban mintegy 70 fokos, balra nyitott szöget bezáró, emellett balra domborodóan igen enyhén ívelt, szabad szemmel is kivehető barázdák futnak. Az ettől a koponya-

[29] Lásd e kötetben.

14. kép. Az 552. sz. koponya nyakszirttájának jobb oldalán két, egymást metsző sérülés. A bal felső sarok kis ábrája a sérülés elhelyezkedési területét mutatja. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 14. Two intersecting injuries on the right side of the occiput of skull No. 552. The small figure in the upper left corner shows the location of the injury. Photo by Árpád Szabó

15. kép. Az előbbi képen látható sérülések súroló fényben. A nyilak a két sérülésfelszín eltérő irányú mikrobarázdáit jelzik. A jobb felső sarok kis ábrája a szürke nyíl feletti terület sztereomikroszkópos képe. Fotó: Szabó Árpád
Fig. 15. Two intersecting injuries on the right side of the occiput of skull No. 552. The arrows indicate toolmarks in different directions on the two injury surfaces. The small figure in the upper right corner is the stereomicroscopic view of the area above the gray arrow. Photo by Árpád Szabó

alap felé eső, átható sérülésben kevésbé kifejezett, a síkba inkább bemélyedő, a csontfelszíni érintővel hasonlóan 70 fok körüli, ám jobbra nyitott szöget bezáró barázdák vehetők ki *(15. kép)*.

Mindebből következően a legvalószínűbb elszenvedési helyzet a következő: a „sértett" feje itt is a jobb oldala mellett, tőle karnyújtásnyira álló, a szablyát jobb kezében tartó „elkövető" dereka magasságában van, ami itt is elsősorban térdelő helyzetet feltételez. Az első, érintőleges jellegű sérülést okozó csapás magasról indítva, a koponyatető felől, jobbról balra, lefelé haladva érkezett, és csak egy lapos csontréteget hasított le. A kard innen kipattanva haladt tovább, majd irányváltásból, az „elkövető" bal válla elől, a „sértetthez" képest hátulról előre, nagy erővel indult a következő csapás, ami vélhetően a célzottnál kissé magasabban érkezett, így a koponyaalap hátsó részét szelte le. Ez a sérüléskombináció tehát, szintén típusosan, kivégzés során keletkezhetett.

Kétségtelen, hogy csatában gyalogost hátulról támadó, avagy gyalogszerrel menekülőt üldöző lovas is okozhat ilyen fentről lefelé érkező sérülést, annak azonban meglehetősen szerény a valószínűsége, hogy egymáshoz képest jelentősen mozgó helyzetben a második csapás centiméteren belüli pontossággal ugyanarra a területre érkezik.

ELŐZETES JAVASLATAINK

A) Különösen a csonttöredékek kisebb sérülésrészleteinek feltárásához, elemzéséhez elengedhetetlen a szabad szemmel, szükség esetén helyi megvilágítás mellett végzett gondos *in situ* tájékozódás, a kiemelés után legalább két-háromszoros nagyítással, valamint több irányú súroló fényű megvilágítással végzett helyszíni vizsgálat, továbbá a sérülésfelszínek óvatos áttapintása.

B) Törekedni kell a lehető legkisebb feltárási, tisztítási és szállítási veszteségre, az eközben való sérülésokozás elkerülésére. Az alaposabb, végső tisztítást lehetőség szerint maga a vizsgálatot végző kivitelezze, de csak a feltétlenül szükséges mértékben. Ennek során nem szabad elfelejteni, hogy a töredékes csontok pontos összeillesztését, a sérülésfelszínek rekonstrukcióját, a sérüléssorrend meghatározását akár apróbb csonthiányok is megnehezítik, rosszabb esetben lehetetlenné teszik.

C) Lövedéket, nyílhegyet vagy valamely fegyvertöredéket (stb.) tartalmazó, talajmaradvánnyal egybetartott, töredékes sérülés esetén célszerű meggondolni annak egészben való kiemelését és CBCT vizsgálatát, hiszen ezzel pontosabban, nem utolsósorban utánvizsgálhatóan dokumentálható az esz-

köz és az anatómiai képletek térbeli viszonya. A talajmaradványok felvételt zavaró hatása ugyanakkor áthidalható probléma.

D) A sérülések leírásánál a keletkezési mód határozott véleményezéséhez indokolt a lehető legtöbb adat pontos rögzítése. Ez elvileg történhet írásban vagy képi dokumentációval. A minden részletre kiterjedő írásbeli interpretáció azonban – mint fentebb olvashattuk – néhány sérülésnél is meglehetősen nehézkes és hosszadalmas. Az egyszerű fotódokumentáció a szögek pontos rögzítésére nem elegendő, ehhez a több irányból való, nagy felbontású fényképezés és a képek térbeli összeillesztése szükséges. Ehhez hasonlóan CBCT felvétel alapján is egyszerűen és pontosan rekonstruálhatók mind a méretek, mind a szögek.

E) Először keressük meg és határoljuk be az élhatás okozta csontsérülés tükörsima területét, meghatározva az eszköz csontfelszínnel való találkozási pontját, valamint e sima terület sarkaiban a hasadásba, repedésbe, törésbe való átmenet pontjait.

Ez után a sérülés a következő jellemzőkkel írható le minden részletében:

A csontfelszínen:

- az él csontfelszínnel találkozásának anatómiai helye (középpont, esetleg végpontok leírásával)
- a sérülés befoglaló méretei; a végei, illetve azok törésbe, hasadásba való átmenete közti húrhossz
- e húrhossz iránya a testrész három anatómiai tengelyéhez vagy síkjához képest.

A „sebszéleken", illetve a felszínesebb sebfalon:

- az élhatás okozta sima sérülésrész:
  - síkjának iránya a testrész három anatómiai síkjához vagy tengelyéhez képest
  - síkjának iránya a találkozási hely érintősíkjához képest
  - felületének méretei
  - hasadástól elválasztó határvonalának formája
  - felülete esetleges íveltségének mértéke, iránya
  - felületének párhuzamos barázdái, ezek iránya a találkozási hely érintősíkjához képest.
- az ékhatás okozta kis széli csontkitörések (lásd fentebb):
  - típusai, méretbeli elrendeződésük, sorrendjük a sérülés vonala mentén
  - kis kiágazó törések mérete, iránya.

A „sebzugokban":

- ezek hegyes vagy lekerekített volta
- ráfutási vagy kifutási barázda megléte, hossza
- az innen kifutó törésvonalak iránya, hossza.

A mélyebb sebfalon, illetve a sebalapon:

- az ékhatás okozta, a penge útját kirajzoló hasadás síkjának iránya
- az e síkba eső, a sérülés szempontjából jelentős anatómiai struktúrák.

F) A sérülésfelszíni mikrobarázdák iránya, elrendeződése megfelelően rögzíthető nagy felbontású fotóval és sztereomikroszkóppal, és alkalmas a sérülést okozó erőbehatás irányának meghatározására; a mintázatok nyomszakértői elemzésével igazolható lehet egyazon eszköz szerepe több személy sérüléseinél, avagy ugyanazon személy valamennyi sérülésénél.

G) A keletkezési mechanizmus véleményezését meg kell előznie a korabeli fegyverek alapos, nem pusztán szakirodalmi, hanem kézbevétellel is történő tanulmányozásának mind a felépítés és a fontos jellemzők, mind a használati mód tekintetében.

Összefoglalás

Az igazságügyi orvosszakértői elemzés előzetes eredményei összhangban állnak a III. sz. tömegsír feltárása során regisztrált régészeti és terepantropológiai megfigyelésekkel, az előzetes paleopatológiai és paleotraumatológiai tapasztalatokkal.

A kiemelt példákkal elsődlegesen arra szerettünk volna rámutatni, hogy még a látszólag jelentéktelen, apró sérülésrészletek is perdöntő jelentőséggel bírnak a keletkezési mód meghatározása, és ezáltal a hiányosan ismert körülmények feltárása során.

Javaslataink ezek biztosabb és teljesebb felismerését, továbbá a fő sérülésjellemzők leírásával együtt készítendő, megbízható dokumentációját célozzák. Ezen belül – a csontok tervezett temetésére tekintettel – különösen fontosnak tartjuk a jó minőségű, utólagos mérések, viszonyítások elvégzését is lehetővé tevő képi dokumentáció vezetését.

Cone-beam CT-vel (CBCT) közvetlenül háromdimenziós, tizedmilliméteres felbontású felvétel készülhet a maradványokról. Ennek nagyobb

felbontása (150 µm voxelmérettel) a töredékek vizsgálatára alkalmas, kisebb felbontásban (300 µm voxelmérettel) akár egész koponya is megörökíthető vele. Különösen célszerű a jelentősebb, illetve eszközmaradványt, lövedéket is tartalmazó, töredékes sérülések eredeti térbeli viszonyainak rögzítésére, ha ezeket a vizsgálathoz szétbontás nélkül, egyben emeljük ki a földből. Az elkészített felvételek később is lehetőséget adnak a töredékes csontok, koponyák virtuális rekonstrukciójára, a sérülések ismételt elemzésre. A penge lenyomatát őrző vágási barázdákról 3D nyomtatott „digitális öntvény" készülhet a felvétel alapján, ami a vastagság, a keresztmetszeti forma, az élgörbület, illetve az élezési mód elemzését segíti. Azonban a sérülésekben hordozott mikronyomok kellően részletes rögzítéséhez a nagyobb felbontása is kevés, így ezekhez minden esetben szükséges a sztereomikroszkópos vagy makroobjektíves fényképezés súroló fény alatt.

Elengedhetetlennek tartjuk a kísérletes megközelítést is, próbavágások kivitelezését, mind csontokon, mind a csonthoz (és magához a fejhez, nyakhoz) hasonló szerkezetű, de standard tulajdonságokkal bíró anyagon.

Bár a tömegsír sérüléseinek részletes elemzésével járó hatalmas munka túlnyomó része még előttünk áll, azt már most is láthatjuk, hogy a fegyverhasználat módszertana és a tömegsírban észlelt sérülések, az azok közül eddig részletesen megvizsgált, fent bemutatott sérüléskombinációk határozottan kivégzés mellett szólnak.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnénk megköszönni a Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóságának (DDNPI) a feltárás kezdeményezését, valamint anyagi támogatását a 2020., 2021., 2022. években, a feltárást végző pécsi Janus Pannonius Múzeum (JPM) Régészeti Osztályának a folyamatos együttműködést, Dr. Bertók Gábor ásatásvezető régésznek, Neményi Réka régésznek és Simon Béla történésznek a régészeti tapasztalatok megosztását, Dr. Pálfi Györgynek, a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék (SZTE ET) vezetőjének a terepantropológiai munka koordinálását és az előzetes antropológiai, paleopatológiai és paleotraumatológiai észrevételezések megfogalmazását, Dr. Bereczki Zsolt egyetemi adjunktusnak és Vig Viktor biológusnak (SZTE ET) a vágott sérülések vizsgálatában folytatott közreműködését, az SZTE Embertani Tanszék munkatársainak és hallgatóinak a három szezonban végzett feltáró munkát és a folyamatos együttműködést a résztvevő igazságügyi orvosszakértőkkel, a szegedi Király fogröntgen csapatának az általunk kért, nem kifejezetten rutin jellegű felvételek elkészítését, valamint a cone-beam CT alapú fogászati radiológiai képelemzés akkreditált képzésen való részvétel lehetőségét, Dr. Helene Coqueugniot és Dr. Olivier Dutour (EPHE, France) közreműködését, továbbá Dr. Varga Szabolcs történész, tudományos főmunkatárs (ELKH) részvételét a kézirat történeti vonatkozásainak lektorálásában.

ÍROTT FORRÁSOK

THÚRY 1893: THÚRY József: *Török történetírók* I. Budapest, 1896.

THÚRY 1896: THÚRY József: *Török történetírók* II. Budapest, 1896.

SZAKIRODALOM

BERTÓK ET AL. 2022: BERTÓK Gábor – NEMÉNYI Réka – PÁLFI György – SIMON Béla: A mohácsi III. számú tömegsír új kutatása. *Magyar Régészet* 11:1 (2022) 44–53.

COX ET AL. 2008: COX, Margaret – FLAVEL, Ambika – HANSON, Ian – LAVER, Joanna – WESSLING, Roland (eds.): *The Scientific Investigation of Mass Graves: Towards Protocols and Standard Operating Procedures*. Cambridge, 2008.

DE ANDRÉS ET AL. 2023: DE ANDRÉS, Marcos – PÁLFI György – SZABÓ Árpád – MAI Tímea – VIG Viktor – BERECZKI Zsolt – MOLNÁR Erika – PAP Ildikó – BERTÓK Gábor – DUTOUR, Olivier – COQUEUGNIOT, Héléne: Les martyrs hongrois de Soliman le Magnifique (1526): analyse paléotraumatologique 3D. In: *Groupe des Paleopathologistes de Langue Française Colloque 2023*. https://www.paleopathologie-gplf.fr/wp-content/uploads/2023/05/COLLOQUE-2023-GPLF-Programme-et-resumes.pdf)

K. Zoffmann 1982: K. Zoffmann Zsuzsanna: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata.* Biológiai Tanulmányok 9. Budapest, 1982.

Khorasani 2012: Khorasani, Manouchehr Moshtagh: *Persian Archery and Swordsmanship: Historical Martial Arts of Iran.* Niloufar Books, 2013.

Lewis 2008: Lewis, Jason E.: Identifying sword marks on bone: criteria for distinguishing between cut marks made by different classes of bladed weapons. *Journal of Archaeological Science* 35:7 (2008) 2001–2008.

Loe et al. 2014: Loe, Louise – Boyle, Angela – Webb, Helen – Score, David: *'Given to the Ground' A Viking Age Mass Grave on Ridgeway Hill, Weymouth.* Dorset Natural History and Archaeological Society Monograph Series 22. 2014.

Maráz 1977: Maráz Borbála: Nagynyárád-Sátorhely. *Archaeologiai Értesítő* 104 (1977) 273.

McCardle–Stojanovski 2018: McCardle, Penny – Stojanovski, Elizabeth: Identifying Differences Between Cut Marks Made on Bone by a Machete and Katana: A Pilot Study. *Journal of Forensic Sciences* 63:6 (2018) 1–6. (DOI: 10.1111/1556-4029.13754)

MISZK 7/2020. módszertani levele: Magyar Igazságügyi Szakértői Kamara 7/2020. számú módszertani levele a helyszíni halottvizsgálat során végzett igazságügyi orvosszakértői tevékenységről.

MISZK 1/2023. módszertani levele: Magyar Igazságügyi Szakértői Kamara 1/2023. számú módszertani levele a boncolások során végzett igazságügyi orvosszakértői tevékenységről.

Nicklisch et alii. 2017: Nicklisch, Nicole – Ramsthaler, Frank – Meller, Harald - Friedrich, Susanne - Alt, Kurt W.: The face of war: Trauma analysis of a mass grave from the Battle of Lützen (1632). *PLOS ONE* 12:5 (2017) (https://doi.org/10.1371/journal.pone.0178252)

OIOI 6. módszertani levele, 1979: Országos Igazságügyi Orvostani Intézet 6. módszertani levele a halottakkal kapcsolatos igazságügyi orvosszakértői tevékenységről (1979.), III. fejezet: Kihantolás, 2. alcím Eü.K. 1979. 4. 156.

OIOI 9. módszertani levele, 1980: Országos Igazságügyi Orvostani Intézet 9. módszertani levele az igazságügyi orvosszakértők magatartásáról és felelősségéről, 1980. Eü.K.1980. 21. 904.

OIOI 16. módszertani levele, 1998: Országos Igazságügyi Orvostani Intézet 16. számú módszertani levele a testi sérülések és egészségkárosodások igazságügyi orvosszakértői véleményezéséről (1998.), VI. fejezet: Szempontok a hatóság gyakoribb kérdéseinek megválaszolásához, Eü.K. 7/1998. 619.

Okaluk–Greenfield 2022: Okaluk, Tiffany R. – Greenfield, Haskel J.: Macroscopic Chop Mark Identification on Archaeological Bone: An Experimental Study of Chipped Stone, Ground Stone, Copper, and Bronze Axe Heads on Bone. *Quaternary* 5:1 (2022) 15.

Papp 1960: Papp László: A mohácsi csata halottai. *Orvostörténeti Közlemények* 24 (1962) 33–50.

Pálfi 2021: Pálfi György: Komoly kihívás a szegedi antropológia számára: a mohácsi terepantropológia projekt. *Anthropológiai Közlemények* 62 (2021) 103–117.

Pálfi 2022: Pálfi György: Az SZTE Embertani Tanszék váratlan mohácsi küzdelmei: terepantropológiai kutatások a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen. In: Türk Attila – Varga Szabolcs (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 195–210.

Schallenberger et al. 2022: Schallenberger, Verônica – Maracci, Lucas Machado – Malta, Cristiana Pereira – Serpa, Geraldo Fagundes - Liedke, Gabriela Salatino: Smartphone Use for Tomographic Evaluation: Application in Endodontic Diagnosis. *Journal of Endodontics* 48:5 (2022) 614–619.

Tamminen et al. 2023: Tamminen, Heather M. – Ford, Andrew L.J. – Welham, Kate – Loe, Louise –Webb, Helen – Boyle, Angela – Smith, Martin J.: Residual energy despersal fracturing: A newly proposed term for fractures propagating from sharp-force trauma. *American Journal of Biological Anthropology* 181:1 (2023) 96–106.

Weber–Banaschak–Rotschild 2021: Weber, Matthias – Banaschak, Sibylle – Rotschild, Markus Alexander: Sharp force trauma with two katana swords: identifying the murder weapon by comparing tool marks on the skull bone. *International Journal of Legal Medicine* 135:1 (2021) 313–322.

RECOMMENDEND METHODOLOGY FOR THE EXAMINATION OF THE INJURIES OF THE REMAINS IN MASS GRAVE NO. III, MOHÁCS

ÁRPÁD SZABÓ – TÍMEA MAI

KEY WORDS: mass grave, beheading, sabre, forensic medicine, cone-beam CT

The preliminary results of the forensic medical analysis are consistent with the archaeological and field anthropological observations recorded during the excavation of mass grave III, and with the preliminary paleopathological and paleotraumatological findings.

The primary aim of the examples highlighted was to show that even seemingly insignificant, small fragments and tiny features of injuries are of crucial importance in determining the mechanism and the purpose of bodily harm and thus in revealing the circumstances.

Our suggestions facilitate the more reliable and complete identification of these and a decent documentation of the main injury characteristics. With regard to the planned burial of the bones, it is particularly important to keep a high quality photographic record, which also allows for follow-up measurements and comparisons.

Cone-beam CT (CBCT) can be used to obtain direct three-dimensional images with a resolution of tenths of a millimetre. Its higher resolution (150 μm voxel size) is suitable for fragments, while its lower resolution (300 μm voxel size) can be used to record the whole skull. It is particularly useful for capturing the original spatial relationships of significant or fragmentary injuries containing tool fragments e.g. projectiles and arrowheads, if these delicate remains are unearthed in whole without disassembling them. The resulting images also allow later virtual reconstruction of the fragmentary bones and skulls and repeated analysis of the injuries. 3D-printed „digital casts" of the cut surface, which retains the impression of the blade, can be obtained from the image to help analyse thickness, cross-sectional shape, edge curvature and the method of sharpening. However, even the higher resolution is insufficient to capture the microtraces of the injuries in acceptable detail, therefore stereomicroscopic or macro-lens photography under tangential light is required in every case.

We also consider it essential to take an experimental approach, performing test cuts on both bone and material with a structure similar to bone (and to the head and neck itself) but with standard properties.

Although the bulk of the enormous work involved in the detailed analysis of the mass grave injuries is still to be done, we can already establish that the methodology of weapon use, the injuries observed in the mass grave and the combinations of injuries described above, which have been examined in detail so far, are strongly suggestive of execution.

MEGJEGYZÉSEK A MOHÁCSI CSATA UTÁNI KIVÉGZÉSEK KÉRDÉSÉHEZ*

VARGA SZABOLCS**

Jelenleg öt tömegsír ismert a Mohácsi Nemzeti Emlékhely területén, amelyek az 1526. évi mohácsi csatához köthetők. Ezekben több alkalommal végeztek kutatásokat (1960; 1975–1976; 2020–2022), és az előkerült tárgyi emlékek alapján nem kérdéses, hogy a mohácsi csatában elesettek maradványait rejtik a sírok. Arról azonban már megoszlanak a vélemények, hogy pontosan kiket temettek el ezekben. Az írásos források alapján egyaránt lehetnek a csatában megölt katonák, a keresztény táborban lerohant védők és családtagok, illetve a csatát követő második napon kivégzett hadifoglyok maradványai. Ennek tisztázása érdekében fel kell tenni a kérdést, hogy vajon hány áldozatot keresünk, miért pont itt kerültek elő ezek a tömegsírok, illetve a külföldi analógiák segíthetnek-e a kérdés megválaszolásában. A tanulmányból kiderül, hogy az írásos források szerint körülbelül 14–15 000 keresztény esett el a csatában, így az öt tömegsírban becsült 1500–1700 áldozat ennek csak a töredéke lehet, ám ez a létszám éppen megfelel a kivégzettek számának. A III. számú tömegsír feltárása során tett antropológiai és orvosszakértői megfigyelések alapján az áldozatok többségének haláloka a hátulról történő lefejezés vagy lekaszabolás volt, emellett pedig nem zárható ki, hogy a tábor áldozataiból, illetve a csatatéren a közelben elhunytak közül is kerültek a tömegsírokba. Visby (1361) csatatömegsírjainak a példája alapján kijelenthető, hogy a mohácsi tömegsírok mérete az egyik legnagyobb a közép- és kora újkori Európában, és nem várható, hogy minden áldozat maradványa előkerül a csatatérkutatások során. A csata utáni kivégzés korántsem volt általános a kor háborúiban, az oszmánok is igyekeztek foglyokat ejteni a busás váltságdíj reményében. Szulejmán szultán döntése mögött az alábbi okok húzódhattak meg: 1) a foglyok lázadása miatti büntetés, 2) a közelgő magyar sereg híre miatt a foglyok biztonsági kockázatot jelentettek, 3) élelmezésük gondot okozott, létszámuk pedig veszélyeztette a hadjárat sikerét.

KULCSSZAVAK: 1526, mohácsi csata, tömegsírok, írásos források, analógiák

BEVEZETÉS

A középkori csaták kutatásának egyik fontos problémája, hogy alapvetően hiányoznak a hozzájuk köthető tömegsírok. Szinte minden esetben mintegy véletlenül kerültek elő ilyen objektumok a különböző építkezések során, és ezekben is a csatában elesetteknek csupán néhány százaléka volt. Így történt az angliai Towtonban, ahol 1461. március 29-én az úgynevezett Rózsák Háborúja legvéresebb ütközeteként számon tartott csatában 28 000 halott maradt a csatatéren, ám közülük csupán harminchét fő maradványa került felszínre egy földmunka során.[1] Az 1396. évi nikápolyi csatából még ennyit sem tud felmutatni a kutatás, holott írásos és képi források egyaránt beszámoltak a csata utáni kivégzésről, melynek több ezer keresztény esett áldozatul.[2]

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 136590 pályázat, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00896/20) és az ÚNKP (22-5-PTE-1432) támogatta.

** HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, varga.szabolcs@abtk.hu

1 FIORATO–BOYLSTON–KNUSEL 2007.

2 PÁLOSFALVI 2018. 64; VESZPRÉMY 2021. 103–104. A kivégzettek száma pontosan nem ismert, 5–10 000 közötti adatok szerepelnek. DE VRIES 2003. 166.

Hasonlók az arányok a Kárpát-medence közép- és kora újkori csatatereivel kapcsolatban is. Hiába ismerünk Árpád-házi (I.) István uralmától kezdve – elég csak a Koppánnyal Öskü közelében vívott ütközetre gondolni – számos véres csatát, amelyben több ezren veszítették életüket, a tömegsírok helye ismeretlen. Ugyanígy eredménytelenek voltak az 1241. évi muhi csatával kapcsolatos interdiszciplináris kutatások, igaz, itt nem is volt fókuszban az elhunytak keresése. Mindez pedig csak megismételhető a késő középkor legvéresebb összecsapásának tartott 1479. évi kenyérmezei csata kapcsán, ahol egy négyórás öldöklő küzdelem végén 5–6000 oszmán és feleannyi magyar maradt holtan a Maros melletti mezőn, ám az ő nyughelyüknek sincs nyoma.[3]

Mindez nem egyedi, hiszen a csataterek temetői mellett hiányoznak a kisebb erőszakos cselekményekben áldozatul esettek maradványai is. Miközben általánosan az a kép rajzolódik ki a beszámolókból, hogy mindennaposak voltak a dúlások és gyilkosságok, az áldozatok sírjai ez esetben is csak sporadikusan ismertek, és velük kapcsolatban is rendkívül bizonytalan az időhorizont beazonosítása.[4] A mohácsi csatatér viszonylagos közelségében, Eszéktől néhány kilométerrel délnyugatra, az egykor Kórógyi-birtoknak számító Čepin határában került elő tizenkét férfi, hét nő, három gyermek maradványa, akik biztosan perimortem sérüléseket szenvedtek. A kutatások az 1441. évi oszmán betöréssel hozzák összefüggésbe halálukat, ám a radiokarbonos módszerrel ez csak valószínűsíthető.[5]

A levetkőztetett, minden fém értéküktől és eszközüktől megfosztott tetemek megtalálása valójában a modern csatatérkutatási eszközökkel is rendkívül esetleges. Hiszen sem templomra utaló maradvány, sem egy hosszabb időn át használt és épp emiatt kiterjedtebb temető nem áll a kutatók rendelkezésére az egyedi alkalommal *ad hoc* jelleggel ásott tömegsírok detektálására. Ennek „estek áldozatul" a mohácsi sírok is, amelyeket 1573-ban még mutogattak az arra vetődő utazónak,[6] ám a környék 17. századi szinte totális népességcseréje során az emlékük is elenyészett,[7] és csak egy véletlennek köszönhető, hogy az 1950-es években megtalálták őket.[8]

Mindezeket figyelembe véve komoly eredmény, hogy az 1526. évi mohácsi csata kapcsán ma öt tömegsírt ismerünk, amelyből a III. számút szakszerűen feltártak az elmúlt években a pécsi Janus Pannonius Múzeum régészei és a Szegedi Tudományegyetem antropológusai.[9] Ha ehhez hozzávesszük, hogy az 1920-as években élt egy történet arról, hogy Sátorhely közelében találtak egy tömegsírhalmot az 1890-es években, ahonnan a csontokat a sátorhelyi temetőbe szállították[10] – ezt egyébként érdemes lenne mielőbb verifikálni –, akkor azt mondhatjuk, hogy az 1526. évi mohácsi csata régészeti és antropológiai kutatása egyedülálló helyzetben van. Európában ugyanis nincsen máshol olyan emlékhely, ahol ennyi, bizonyíthatóan egy időben életét vesztett (zömében fiatal és katonakorú) férfi maradványa került elő, akiknek a vizsgálatából egy metszetet kaphatunk a kor férfitársadalmának táplálkozási szokásairól, betegségeiről és egészségi állapotáról, illetve nem utolsósorban haláluk körülményeiről. De vajon kiket rejtenek ezek a sírok?

A CSATA VESZTESÉGEIRŐL SZÓLÓ BESZÁMOLÓK

A csatáról szóló első beszámolókból kiderül, hogy maguk a túlélők sem tudták biztosan, hogy hányan vesztek oda. Ez természetes, hiszen mindenki csak egy szűk tér- és időmetszetét élte át az összecsapás-

[3] PÁLOSFALVI 2018. 270–271.

[4] Jó példa erre a Buda közelében talált tömegsír, amelyben lefejezett áldozatok maradványai találhatók, ám tárgyi leletek híján még azt sem lehet bizonyosan állítani, hogy a hódoltság korában ölték meg őket. Köszönöm Sudár Balázsnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az esetre. Érmekeltezés miatt pontosabban datálható a Fonyód-Fehérbézseny határában feltárt temető, amelynek egy részében erőszakos halált halt áldozatok kisebb tömegsírokban elhantolt maradványai kerültek elő. GALLINA–SOMOGYI 2004. 216.

[5] ŠLAUS ET AL. 2010. 359.

[6] *Idősebb Stephan Gerlach naplója*. B. SZABÓ–FARKAS 2020. 427.

[7] GÖZSY–VARGA 2020.

[8] Erre lásd Bertók Gábor, Neményi Réka és Simon Béla e kötetben olvasható tanulmányát.

[9] PÁLFI 2022, illetve lásd az e kötetben olvasható DE ANDRES ET AL., illetve VIG ET AL. tanulmányokat.

[10] HALMAY 1926. 61. Idézi: POLGÁR 2018. 409.

nak, így fogalma sem lehetett arról, hogy mi zajlott a csata másik pontján. Nagy valószínűséggel a legtöbben azt sem tudták, hogy mekkora létszámú seregek csaptak össze. A mai bürokráciához hasonló sem létezett, így leginkább a mustramesterek zsoldjegyzékeiből lehetne kiindulni, ám ilyenek a mohácsi csata kapcsán nem maradtak fent, és Európa más csatáinál sem jellemzők még ebben a korban. A tisztánlátást nehezíti továbbá, hogy nem lehet különválasztani, hogy egy seregen belül ki a ténylegesen harcoló katona és ki tartozik a tábor személyzetéhez, azaz a mai fogalmaink szerint civil. Másrészt a csatáról készült beszámolók nem a történeti hitelesség, hanem sokkal inkább propagandisztikus céllal készültek, amelyekben az ellenség létszámát és veszteségeit felnagyították, míg a saját veszteségeket inkább alulértékelték, hogy annál nagyobbnak tűnjön a győzelem mértéke, vagy emészthetőbb legyen a kudarc. Ez nem speciális mohácsi jelenség, általában más korabeli ütközetek kapcsán is így történt, és ennek a bizonytalanságnak köszönhetők a mai szakirodalomban visszaköszönő különböző számok.[11] Ami bizonyos: pontos számaink nincsenek, illetve a több eltérő adat között nem tudunk történeti módszerekkel rámutatni a biztosan igazra, és ezen az újabban előkerült források sem segítenek.

A fentiekből értelemszerűen következik, hogy a mohácsi csata áldozatairól épp a győztes oszmán fél beszámolói tartalmazzák a legszélső értékeket. A szultáni hadinapló augusztus 29-én még 50 000 keresztény gyalogos és 4000 keresztény lovas haláláról írt szemben 50-60 muszlim áldozattal, majd szeptember 2-án ugyanezen forrás 20 000 gyalogosról és 4000 lovasról számolt be.[12] Mivel az utóbbi már a *„szemlét végzők egybehangzó véleménye szerint"* készült, így ez az adat megszívlelendő, és nem kizárt, hogy a keresztény táborban megöltekkel együtt értendő.[13] Amennyiben úgy *döntünk*, hogy az oszmán adatokat *elfogadjuk*, akkor két dolgot nem veszíthetünk szem elől: 1) Más csatákkal történő összevetésben mindenhol a teljes veszteséggel kell számolni, azaz ez a tábori személyzettel felsrófolt szám nem vethető össze más adatokkal. 2) Az oszmán veszteségadatokkal is kell valamit kezdeni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, és legalább módszertanilag meg kell tudnunk magyarázni azokat. Ugyanis az újonnan előkerült forrás 300 fős oszmán veszteségéhez képest a keresztény áldozatok száma olyan hatalmas, hogy ez az arány páratlan a korabeli európai és közel-keleti csaták történetében, és ez teljesen új megvilágításba helyezné a mohácsi csata értékelését.[14] Ezzel a magyarázattal azonban továbbra egyelőre adós a történettudomány. Pillanatnyilag meg kell elégednünk azzal a feltételezéssel, hogy az oszmán sereg veszteségeit nem ismerjük, de a harc intenzitásáról szóló oszmán (!)[15] és keresztény beszámolók alapján is jóval magasabb számok valószínűsíthetők, míg a keresztény adatoknak a 24 000 fő mindennel együtt a lehetséges maximuma.

A további kutatásokhoz pár szempontot szeretnék javasolni. Bár minden csata más és más, néhány következtetés levonására azért alkalmas lehet a korabeli ütközetekkel történő összehasonlítás. Természetesen bele kell kalkulálni, hogy egy esetben sem tudjuk a pontos létszámokat. Másrészt figyelembe kell venni a szemben álló felek egymáshoz viszonyított arányát, fegyvernemeit, a csata időtartamát és az egyéb extrém körülményeket (időjárás, hadvezér sorsa, bekerítés, stb.). E sok ismeretlenes egyen-

[11] Fodor–Mércz 2023. 194–197.

[12] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 245–246.

[13] Erre a megállapításra jutott Fodor Pál és Mércz András is. Fodor–Mércz 2023. 220. A szerzők itt B. Szabó Jánosra hivatkoznak, ám valójában ő Brodarics veszteséglistáját fogadja el hitelesnek, és az idézett helyen feltételes módban úgy fogalmaz, hogy *„ha hitelesnek fogadnánk el a 24 000 eltemetett magyar holttestről szóló oszmán adatot, akkor abba a hadsereget kísérő nagyszámú civil veszteségeit is bele kellene kalkulálnunk".* B. Szabó 2015. 118.

[14] Fodor–Mércz 2023. 212–214.

[15] *„Az egyik csapat – mely tetőtől talpig nehéz vassal volt födve, s vasnyársat tartott kezében – az ellőtt puska- és ágyúgolyókkal teljességgel nem törődve, vakmerőn és félelem nélkül vágtatott Ibrahim pasa ruméliai beglerbég felé. Mivel a ruméliaiak még szét voltak szóródva, nem bírtak ellenállni, s egy részük az uralkodó felé futott. A másik csapat Jahjalu és a bosznai bég ellen intézett támadást, és kettészakította a csatarendjüket. A gonosztevő király pedig többi kétségbeesett katonaságával a boldogságos uralkodóra és az anatóliai seregre támadt. A janicsárok hadosztálya puskatűzével összesen háromszor-négyszer tartóztatta fel, verte és szorította vissza az alávaló gyaurokat." Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 245. Lásd még Négyesi Lajos e kötetben olvasható tanulmányát.

let miatt ez a megközelítés mindig elméleti marad, ám ezzel együtt nem haszontalan egy ilyen összevetés. A 15–16 000 fős magyar sereg Várna mellett 1444. november 10-én nagyon nehéz körülmények között csapott össze a közel két és félszeres túlerőben levő oszmán sereggel. A három órás ütközetben a 11–12 000 lovasból 3–4000 halt meg, míg a 4000 fős gyalogság teljesen odaveszett. Azaz a magyar sereg a határtól távol ötven százalékos veszteséget szenvedett a szultáni hadaktól, de az oszmánok is súlyos árat fizettek a győzelemért, még ha a 20 000 halott minden bizonnyal túlzás is.[16] 1479. október 13-án Kenyérmezőn zajlott a késő középkor legvéresebb ütközete. Ebben egy négyórás ütközetben a 15 000 oszmán (de nem szultáni) katonából 5–6000 fő maradt holtan a csatatéren, miután Kinizsi Pál seregei bekerítették és hátulról meglepték őket. Az ütközetnek az alkonyat vetett véget, és a menekülőket egészen sötétedésig üldözték a magyarok, akik a körülbelül 10 000 fős seregük harmadát veszítették el ezen a délutánon.[17] Azaz egy mohácsihoz hasonlóan elkeseredett csatában, ahol nagyon nehéz elmenekülni, a vesztes sereg 35–38 százaléka veszett oda, míg a győzteseknél alig volt ennél kisebb az arány, ám számszerűleg körülbelül feleannyian hunytak el. 1525. február 24-én Paviánál két európai sereg csapott össze, és a közel hasonló létszámú seregek három órás harcában 8000 francia (30 százalék) és 1500 Habsburg (6–7 százalék) maradt holtan a csatatéren.[18] E példák alapján összességében még a legnagyobb arányú győzelem esetén is odaveszett a győztes sereg minimum 6–7 százaléka, és a legnagyobb arányú vereségnél is 50 százalék körül maradt a legyőzöttek vesztesége. Az oszmán hadsereg nagy keleti győzelmeiről még ennél is bizonytalanabb adatok ismertek, de az szembetűnő, hogy Csaldirán (1514), Mardzs Dabik (1516) és Ridanijja (1517) esetében mindkét fél – függetlenül a csata kimenetelétől (már ez a tény is óvatosságra kell, hogy intsen bennünket) – hasonló veszteségeket szenvedett.[19]

A másik lehetőség a mohácsi csatában résztvevők névsorának kutatásában rejlik. Bár egyelőre a munka vége még messze van,[20] néhány óvatos módszertani megállapítás talán tehető. A mohácsi csatát követően kifejezetten sok veszteséglista készült, ugyanis egész Európában érdeklődtek a magyar politikai elit tagjainak a sorsa felől. Mivel ezek elsősorban a veszteségre koncentráltak, így nagyobb arányban összpontosítanak az elhunytakra, mint az élőkre. Arra viszont alkalmasak ezek a listák, hogy az előkelőkkel kezdjünk valamit. Például a két szárnyat vezető Batthyány Ferenc horvát-szlavón bán és Perényi Péter temesi ispán túlélték az ütközetet, sőt, utóbbi egy hónappal később már aktívan zavarta Radics Bosics szerbjeivel az oldalán a hazatérő oszmán főseregét.[21] A király környezetében állók viszont hatalmas veszteségeket szenvedtek, többen közülük II. Lajossal együtt valószínűleg a végsőkig kitartottak. Így veszthette az életét a Mohács felé menekülő Szapolyai György, illetve a Pécs irányába sebesülten távozó csulai Móré Fülöp püspök, aki útközben halt bele a sérüléseibe, és maradt életben hű embereinek köszönhetően Bátori István nádor – őt Kecskés Pál segítette – és Bánfi János – ő Bakács Sándor lován menekült meg.[22] Kecskés és Bakács fogságba kerültek, ám elkerülték a tömeges kivégzést, és uraik idővel kiváltották őket. Az ugyancsak elgondolkodtató, hogy az uralkodó testőreinek kinevezett Ráskay Gáspár, Kállay János és Török Bálint viszont egyaránt túlélte az ütközetet. Amennyiben sikerül a levéltári kutatásokat folytatni, a résztvevők származását (mely megyékből érkeztek) és útját térképre lehet tenni, és esetleg kiderülhet, hogy hol állhattak a csatarendben, milyen arányban élték túl az ütközetet, és ha lesz elég adatunk, akkor talán szintén megtudhatunk valamit az egyes alakulatok sorsáról.

Most térjünk vissza a mohácsi csata keresztény veszteségeihez és a tömegsírokban fekvő áldozatokhoz. Az erről szóló információk csak lassan csordogáltak a túlélők beszámolóiból. Pettauba szeptember 3-án érkeztek meg Babócsa irányából az első hír-

[16] PÁLOSFALVI 2005. 94–95; BÁRÁNY–B. SZABÓ–VESZPRÉMY 2017. 258–261.
[17] PÁLOSFALVI 2005. 160.
[18] KONSTAM 1996. 71–76.
[19] FODOR–MÉRCZ 2023. 212.
[20] A kutatás Neumann Tibor kezdeményezésére, jelenleg önzetlen kutatói együttműködésként zajlik.
[21] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 249.
[22] Isthvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. B. SZABÓ–FARKAS 2020. 458.

adások, amely szerint a magyarok veszítettek, de *„a lovasságban nem esett semmi kár"*.[23] Két nappal később Antonio Giovanni da Burgio pápai követ azt írta Jacopo Sadoleto pápai titkárnak Pozsonyból, hogy *„abból a huszonöt-harmincezer emberből – ennyire tehető Őfelsége serege – a gyalogság teljesen megsemmisült, a nehézlovasságnak kis része megmenekült, de a könnyűlovasság nagy része és a nemesség virága a harc mezején maradt"*.[24] Burgio minden bizonnyal a túlélő Brodaricstól szerezte az információit, ugyanis a kancellár szeptember 6-án szintén Pozsonyból keltezte a levelét, miszerint a teljes gyalogság – mintegy 10 000 fő – odaveszett, ám a *„magyar katonaság derékhada még megvan, nem sok lovast vesztettünk"*.[25] Az itáliai Udinében szeptember 12-én már tudtak arról, hogy a magyarok 14 000 embert veszítettek, 15-én pedig a Batthyány seregében a magyar jobbszárnyon harcoló Giacomo Zaratino nevű horvát nemestől a gyalogság végső küzdelméről is értesültek.[26] A hónap végére nagyjából kanonizálódott a 10 000 gyalogos és 4000 lovas veszteséglétszáma, körülbelül erről tudtak Itáliában és Krakkóban. Az ő holttestüket augusztus 30–31-én kifosztották, az előkelők fejeit levágták és közszemlére tették, szeptember 1–2-án pedig többségüket tömegsírokban eltemették.[27]

A csatáról szóló hírekben csak lassan jelentek meg a fogságba esettekről szóló első híradások. Ez persze természetes, hiszen a menekülők az ő sorsukról és a szeptember 4-én Mohácstól északra kivégzettekről[28] nem tudhattak. Másrészt Szulejmán szultán is hallgatott róla az Andrea Gritti velencei dózséhoz írt levelében, amelyben a foglyokról és kivégzésükről egy szót sem ejtett.[29] Az első adat a keresztény foglyokra Ludovico MorelloFrancesco Contarininek Bécsből szeptember 24-én írt levele, miszerint *„közülük (mármint a nemesek közül) sokan fogságba is kerültek a kereszténység nagy kétségbeesésére"*.[30] Ám nem ez volt a fő hír, hanem inkább a Budára vonult sereg kegyetlenkedéseiről érkezett beszámolók.[31]

A csatában fogságba esettek kivégzéséről az első hír egy német kéziratos újságban, egy úgynevezett Neue Zeitungban jelent meg szeptember 30-án.

„Továbbá hitelt érdemlően mesélik, hogy az említett fenevad három foglyot, akiktől meg akarta tudni, kik álltak a király szolgálatában, maga elé hívatott, név szerint Miklós herceget, egy Mátyás és egy Politzky nevezetűt. Egy csatamezőre vezettette őket a pasa, és megkérdezte tőlük, hogy ismerik-e az Őfelsége a király szolgálatában állt urakat stb. Erre ezek felismerték és fővezérként megnevezték a kalocsai érseket, név szerint Tomori Pált, és egy Paksi Jánost. A pasa leüttette a halott érsek fejét, és nagy diadallal vitte a császár elé.

Azután a három férfit egy nagy csoport fogoly elé vezettette, akik között, ahogy beszélik, sok magas rangú úr és nemesember volt, akiket ismertek, és amely csoportból sok fogoly magyar kiszabadult a fogságból, és menekülés közben számos törököt megölt. Amikor a fenevad és a keresztények gyötrője tudomást szerzett a szökésről és a közben megölt törökökről, haragjában ezer fogolynak levágatta a fejét.

Ezután a pasa a fent említett három nemessel a halottakhoz lovagolt. De hiába keresték serényen, nem találták meg a királyt se a holtak, se az élők között. A pasa kijelentette, hogy a császár a katonák közül senkit nem ölet meg, kivéve az egyszerű embereket. Majd a három fogoly mindegyikének vásznat, bársonyt és ellátást adott, és négyszáz lovas kíséretében Budára vitette őket."[32]

---

[23] B. Szabó–Farkas 2020. 130.

[24] B. Szabó–Farkas 2020. 131.

[25] B. Szabó–Farkas 2020. 137.

[26] Az ő beszámolója különösen értékes, mert a magyar támadást indító jobbszárny szemszögéből számol be a történtekről. B. Szabó–Farkas 2020. 147, 150–151.

[27] B. Szabó–Farkas 2020. 247.

[28] B. Szabó–Farkas 2020. 246.

[29] *I. Szulejmán szultán levele Andrea Gritti velencei dózséhoz*. 1526. szeptember 5–6. B. Szabó–Farkas 2020. 135.

[30] B. Szabó–Farkas 2020. 163.

[31] B. Szabó–Farkas 2020. 164.

[32] *Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn türckischen Kayser Gethaten, so er und die seinen, nach ... der Schlacht, auff den 28. tag Augusti ... an unnsern Mitbrüdern der hungerischen Landtschafften ... getriben hat* fakszimile: https://mek.oszk.hu/03700/03759/. Magyar fordítása: B. Szabó–Farkas 2020. 75–177.

Herczeg Miklós királyi kamarás, Jan Macziejowski étekfogó és Pileczki Miklós voltak a kivégzések első szemtanúi, akiket a szultán Budáról szabadon engedett, és szeptember utolsó napjaiban immár Pozsonyban számoltak be a látottakról. Tőlük értesülhetett Brodarics István is a foglyok sorsáról, ahogy ezt ő maga leírta Krzysztof Szydłowieczki kancellárhoz írt levelében.

„[Herczeg] még azt is elmondta, hogy a csata másnapján 1503 különböző rendű és rangú foglyot vezettek a szultán elé és a szeme láttára lemészárolták valamennyit, majd hulláikból, miként más elesettek holttesteiből is óriási halmot emeltek. Azt mondja, az 1503 mellett volt ott még vagy tizenkétezer holttest, pedig a törökök eltemették a sajátjaikat. Elmondta, hogy jó néhány előkelőbb fogoly is van a töröknél, akikről nem tudja, kicsodák; akikről a török megtudja, hogy az előkelőbbek közé tartozik, azzal nyájasan bánik. De ezekről nem tud semmit, csak Fekete Mihályról és Majtényiről, akikről bizton állítja, hogy a foglyok között vannak. Némelyek úgy vélik, a Hampó-fiú is életben van, holott bizonyos, hogy elesett."[33]

Tehát ekkor derült ki, hogy az eltűntek közül Fekete Mihály kamarás és Majtényi Bertalan kamarás és élésmester fogságba esett és életben van, ahogy egy királyi titkár mellett még körülbelül ötvenen, akik szintúgy ilyen-olyan okok miatt elkerülték a kivégzést.[34]

További fontos információkat őrzött meg Zárai Jeromosnak október 22-én Somogyban kelt, Giovanni Antonio Dandolónak szóló levele.

„Meghalt sok egyházi és világi úr meg nemesember is. A csatában meghalt fontos emberek nevét a mellékelt cédula tartalmazza. A szultán három napig nem mozdult a csata helyszínéről. Ezalatt levágatta az összes keresztény halott fejét; két nagy halmot csináltatott a testekből és kettőt a fejekből. A magyar tüzérség fegyvereit, ötvenhárom löveget, hajóra rakatta és Belgrádba vitette. Harmadnap hírét vette, hogy az erdélyi vajda nagy sereggel Budára ment és harcolni akar ellene. Amikor megkapta a hírt, elrendelte, hogy az egész táborban vágják le mindazoknak a raboknak, vagyis a szakállat viselőknek a fejét, akik a csatában vagy az előtte és utána tartott portyákon estek fogságba: ezek mind meghaltak. Ezt a vajdától való félelmében tette."[35]

Most, hogy áttekintettük a csata utáni kivégzésekről szóló legfontosabb keresztény forrásokat, lássuk, mit lehet tudni az oszmán szövegekből. A szultáni hadinapló tanúsága szerint augusztus 30-án kihirdették a táborba, hogy a foglyokat a következő nap mindenki vezesse elő. 31-én őket *„összegyűjtötték és lefejezték, körülbelül kétezer embert. A papnak és sok bégjüknek a boldogtalan fejét is a magas tanácsba hozták."*[36] A következő két nap pedig összeszedték *„egy helyre"* a keresztény hullákat.[37] Szulejmán szultán első győzelmi jelentéséből szintén tudunk a csatában elesett előkelők utólagos lefejezéséről és a foglyok kivégzéséről, akiknek hullái *„a kígyók és a hangyák ételéül hagyattak"*.[38] Hasonlóról számolt be a szultán másik fethnáméja is, miszerint *„a díván tartama alatt verték a győzelem dobjait; ama szerencsétlenek zászlóit megfordítva tűzték le; majd a láncra vert foglyokat egymás után a vesztőhelyre vezették, s mindnyáját a fénylő kardok és szikrázó handzsárok martalékává tették, s a hullákból halmokat raktak"*.[39]

Alig néhány évvel később született Kemálpasazáde*Mohácsnáme*' című munkája, amelyben hasonló szellemben ír ezekről az eseményekről.

„A szerencsés uralkodó, a vezírekkel és emírekkel lóra ülvén, a csatatérre ment, és az ütközet színhelyéül szolgált síkságon megszemlélte a holttesteket, melyek dombokban feküdtek egymásra halmozva, vagy mint a kévék a szántóföldön, szerteszét hevertek – azon holttesteket, amelyek a harc vásárában olcsón adták el lelküket. A csatabárddal agyonsújtott előkelő makacsok holttestei – melyek ott feküdtek – villámtól sújtott fenyőhöz hasonlítottak; a karddal derékba kettévágott részeg gonoszok

[33] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 179.
[34] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 186.
[35] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 194.
[36] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 245.
[37] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 245.
[38] *Szulejmán szultán győzelmi jelentése*. B. SZABÓ–FARKAS 2020. 262.
[39] *A boldogult Szulejmán szultán kán őfelsége udvarába küldött budai fethnáme*. B. SZABÓ–FARKAS 2020. 266.

olyanok voltak, mint a rohanó ártól kettészakított fal. Az ütközet helyén levágott fejek hevertek. [...]

A gyors lovú harcosok, kik a gyauroknak tévelygő seregét űzőbe vették a vereség mezején, tízezernél több lovast szállítottak le a harci paripákról, kiket fogollyá tevén, rabláncra verve vezettek a dicső Szulejmán magas dívánjába. Parancs adatott ki, hogy senki ne tartson meg magánál foglyokat; ezért a kézre került lovasokat és gyalogosokat mind a kivégzési helyre vezették. E szerencsétlenek nyakát a bosszúállás kardjának hüvelyévé tették, s így végrehajtották a legfelsőbb parancsot. Kicsinek és nagynak hullját farkasok és ragadozó madarak étkéül hagyták, meghíván őket e borzalmas lakomára."[40]

A kortárs szövegek alapján az alábbi állítható bizonyosan. A kivégzés megtörténte tény, amelyre augusztus 31-én egy szultáni díván keretében, egy katonai ceremónia során rituális módon került sor. Ez már önmagában magyarázatot igényel, ugyanis a foglyokra fizetségként és zsákmányként tekintettek, így amennyiben nem volt valamilyen kényszerítő erő, igyekeztek őket megőrizni vagy pénzzé tenni. Mohácsnál nem öltek meg mindenkit, a legelőkelőbbeknek gondolt foglyok mellett a fiatalok közül is többen életben maradtak.[41] A foglyok kivégzésére egy helyen került sor, nagy valószínűséggel a csatatértől északra, a feldúlt magyar tábor – amely egyébként a mező legalkalmasabb része volt a közlekedés, vízvétel és legeltetés terén – közelében. A kivégzés pontos formája nem ismert, lefejezés és lekaszabolás egyaránt szerepel a szövegekben, így mindenképp ilyen *perimortem* sérüléseket kell keresni az ő esetükben. Visszatérve a *miért*re, a forrásokban az okok között megemlítették, hogy esetleg egy fogolylázadás megtorlásaként vagy egy esetleges magyar támadástól való félelem miatt került rá sor. Harmadrészt pedig az is felmerült, hogy hadászati megfontolásokból végeztek velük, mert a hadjáratban nem tudták vagy nem akarták őket etetni, illetve biztonsági kockázatként értékelték őket. Az bizonyos, hogy propagandisztikus erőfitogtatás is volt a háttérben, hiszen olyan foglyokkal is végignézették mindezt, akiket később az élőnek hitt II. Lajos királyhoz küldtek egy vazallusi béketervvel. Mindenesetre alig pár tucat keresztény szemtanúja lehetett az eseményeknek, így nem csoda, hogy máig nem tudunk név szerint olyan személyről, aki a kivégzésnek esett áldozatul.

A mohácsi tömegsírok eddigi vizsgálatai minden kétséget kizáróan megerősítették, hogy ezekben az 1526. évi mohácsi csatában elesett keresztények nyugszanak.[42] A kérdés annyiban maradt nyitva, hogy vajon a csatában elhunytak, a táborban legyilkoltak vagy a 31-én kivégzettek maradványait rejti a föld. Az írásos források láthatólag megengedik azt a feltételezést, hogy bármelyik csoportot takarhatják a hantok, így ezek alapján biztosat állítani nem lehet. Egyelőre az is kérdés, hogy miképp értelmezhetjük e tömegsírok helyét, kialakítását és méretét. Többet tudnánk esetleges új tömegsírok illetve a csatatérkutatás újabb eredményei révén, valamint ha az ismertek közül több tömegsírt ismernénk olyan mélységben, mint a III. számú objektumot. A csatatérkutatás eddigi eredményei alapján a tömegsírok és a körülöttük létrehozott emlékhely területe a csata előtti (egyik) magyar táborral hozhatók összefüggésbe. Az öt tömegsírban elhantoltak feltételezett létszáma 1500–2000 közé tehető, ami pedig megfelel a kivégzettek ismert számadatával. A sírok sekély mélysége ugyancsak nem mond ennek ellent, hiszen a hullákból halmokat raktak a beszámolók szerint. Az sem kizárt, hogy nem vagy-vagy, hanem és-és a helyes válasz. Így a csatában és a táborban megöltek – akik időben ugyanúgy a csata áldozatai – és a kivégzettek hullái keveredhetnek egymással, amennyiben a kivégzéseket követően a közelben összeszedett áldozatokat a halom tetejére dobálták.[43] Ennek esetleges eldöntése azonban már

[40] B. Szabó–Farkas 2020. 337.

[41] 1526 novemberében például feltűnt egy Girsik nevű ifjú a csehországi Santa Clara kolostorban, aki a csatában esett fogságba és három héttel később török ruhában szökött meg. B. Szabó–Farkas 2020. 216.

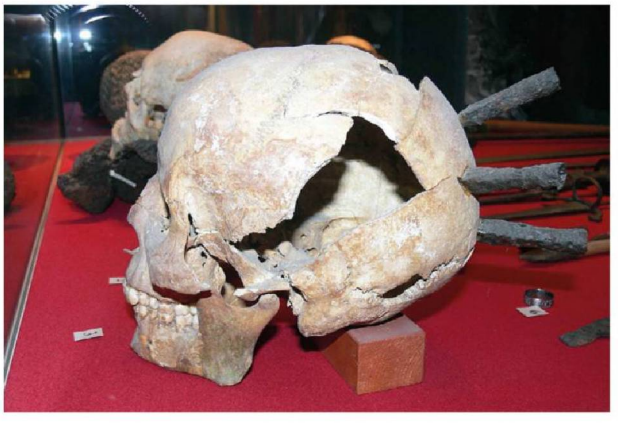
[42] Papp 1961; Papp 1962; Papp 1963; Maráz 1976; Maráz 1993; K. Zoffmann 1982; Pálfi 2022. Illetve lásd e kötetben Bertók Gábor, Neményi Réka és Simon Béla közös cikkét, valamint a Neményi Réka, Haramza Márk, Győrffy-Villám Zsombor és Bertók Gábor által jegyzett tanulmányt.

[43] Arról is van – igaz egyelőre ellenőrizetlen – adatunk, hogy a csatában meghalt és lefejezett lengyel előkelő, Lenard Gnoiński testét később megtalálták. Vapovius, Bernardus: *Fragmentum Sigismundi.* B. Szabó–Farkas 2020. 342. Ha ez igaz, akkor a csatában elhunytak közül sem temettek el mindenkit valamelyik tömegsírba.

antropológiai kérdés. Természetesen sokat segít, ha tudjuk, hogy milyen korú férfiakat (fiatalokat, esetleg nőket) rejtenek a sírok, esetleg megállapítható-e róluk, hogy milyen behatás következtében haltak meg, éppen ezért örömteli újdonság az e kötetben olvasható több antropológiai és orvosszakértői tanulmány. Eredményeikből látszik, hogy végleges választ ez ügyben a régészet és az antropológia oldaláról várhatunk, és különösen Szabó Árpád és Mai Tímea vizsgálatai a kivégzések áldozatainak valószínűségét erősítik a III. számú tömegsír esetében. Végezetül egy lehetséges analógiára hívnám fel a figyelmet. 1361. július 27-én a Svéd Királysághoz tartozó Gotlandon Visby városa előtt mintegy 2000, jobbára civil ütközött meg egy hasonló nagyságú dán sereggel. Utóbbiban hivatásos harcosok szolgáltak, így a csatából mészárlás lett. IV. Valdemár Atterdag dán király 300 katonájával szemben legalább 1700 gotlandi paraszt és kézműves vesztette életét. A fiatalokból és beteg idősekből álló katonák az életükért küzdöttek szegényes ruházatukban és fegyverzetükben, amely még annyi értéket sem képviselt, hogy lehúzzák róluk a halálukat követően. Így kerültek több hatalmas tömegsírba, amelyeket 1905–1928 között találtak meg és kezdődött meg a feltárásuk. Az ezekről készült publikációk és képek alapján látszik, hogy a mohácsihoz hasonló „rendetlen" sírokról van szó, ám attól eltérő módon rengeteg tárgy került az áldozatok mellé.[44] Máig 1100 személy maradványait találták meg, és a vizsgálatokból tudjuk, hogy a védők harmada idős, gyermek vagy nyomorék volt. Másrészt a sérülések túlnyomó többsége gyalogos közelharcra utal, amelyek közül mintegy 450-et vágófegyverek, például kardok és fejszék okoztak, míg a szúrófegyverek, például lándzsák és nyilak által okozott sebek száma ennél kevesebb, 120 körül volt. Ez tehát analógiaként szolgálhat arra, hogy gyalogos közelharcban milyen *perimortem* sérülések jellemzők inkább. Ez esetben sokkal inkább szemből, fejre és mellkasra mért több brutális ütés, szúrás és vágás nyomai dominálnak, amelyeket az életükért vívott közelharcban szereztek. Az eddigi tapasztalatok szerint a III. számú tömegsírban nem ez a jellemző, és ez ugyancsak a régészeti és antropológiai megfigyeléseket erősíti.

1. kép Egy svéd áldozat arcrekonstrukciója (1361)
Fig. 1. Facial reconstruction of a Swedish victim (1361)
Cicero: Moraes: The Facial Approach of a Victim of the Battle of Gotland (1361)
(https://ortogonline-com.translate.goog/doc/pt_br/OrtogOnLineMag/5/Gotland.html?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=pt&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=pt-BR&_x_tr_pto=wapp)

2. kép Egy svéd áldozat koponyája (1361)
Fig. 2. Skull of a Swedish victim (1361)
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fornsalen_-_Invasion_1361_-_Sch%C3%A4del_mit_Pfeilspitzen.jpg

3. kép Oscar Wilhelm Wennersten az 1361. évi Visby csata tömegsírjainak első feltárásakor 1905-ben.
Fig. 3. Oscar Wilhelm Wennersten during the first excavation of the mass graves from the Battle of Visby in 1361. Gotland, Sweden, 1905.

[44] THORDEMAN 1939; WESTHOLM 2007.

Szakirodalom

Bárány–B. Szabó–Veszprémy 2017: Bárány Attila – B. Szabó János – Veszprémy László: A késő középkor hadtörténete. (1387–1490). In: Hermann Róbert (főszerk.): *Magyarország hadtörténete I. Kezdetektől 1526-ig.* Budapest, 2017. 223–315.

B. Szabó 2015: B. Szabó János: *Régi kérdések, új válaszok.* Budapest, 2015.

B. Szabó–Farkas 2020: B. Szabó János - Farkas Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020.

De Vries 2003: De Vries, Kelly: The Effect of Killing the Christian Prisoners at the Battle of Nicopolis. In: Villalon, L. J. Andrew – Kagay, Donald J. (eds.): *Crusaders, Condottieri and Cannon. Medieval Warfare in Societies around the Mediterranean.* Leiden–Boston, 2003. 157–172.

Fiorato–Boylston–Knusel 2007: Fiorato, Veronica – Boylston, Anthea – Knusel, Christopher: *Blood Red Roses: The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Oxford, 2000.

Fodor–Mércz 2023: Fodor Pál – Mércz András: Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle* 65:2 (2023) 193–237.

Gallina–Somogyi 2004: Gallina Zsolt – Somogyi Krisztina: Fonyód, Fehérbézseny. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004.* Budapest, 2004. 216. (https://archeodatabase.hnm.hu/hu/download/22552/file/3fdb10ef-b8ca-465a-83b1-3ca3e813007f?type=pd, letöltés dátuma: 2023. szeptember 6.)

Gőzsy–Varga 2020: Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs: A mohácsi csata emlékezete Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 223–237.

Halmay 1926: Halmay Barna: *Az 1526-iki mohácsi csata és igazi helye.* Debrecen, 1926.

Konstam 1996: Konstam, Angus: *Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars.* Oxford, 1996.

K. Zoffmann 1982: K. Zoffmann Zsuzsanna: *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata.* Biológiai Tanulmányok 9. Budapest, 1982.

Maráz 1976: Maráz Borbála: A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret* 4:4 (1976) 23–25.

Maráz 1993: Maráz Borbála: A mohácsi csata régészeti emlékei. In: Ódor Imre (szerk.): *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára.* Mohács, 1993. 49–74.

Papp 1961: Papp László: A mohácsi csatatér kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1960) [1961.] 197–253.

Papp 1962: Papp László: A mohácsi csata halottai. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 24 (1962) 35–50.

Papp 1963: Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1962) [1963.] 199–221.

Pálfi 2022: Pálfi György: Az SZTE Embertani Tanszék váratlan mohácsi küzdelmei: terepantropológiai kutatások a Mohácsi Nemzeti Emlékhelyen. In: Türk Attila – Varga Szabolcs (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 195–210.

Pálosfalvi 2005: Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526.* Budapest, 2005.

Pálosfalvi 2018: Pálosfalvi, Tamás: *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526.* Leiden–Boston, 2018.

Polgár 2018: Polgár Balázs: Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívái. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére.* Budapest, 2018. 405–416.

Šlaus et al. 2010: Šlaus, Mario – Novak, Mario – Vyroubal, Vlasta – Bedić, Željka: The Harsh Life on the 15th Century Croatia-Ottoman Empire Military Border: Analyzing and Identifying the Reasons for the Massacre in Čepin. *American Journal of Physical Anthropology* 141 (2010) 358–372.

Thordeman, 1939: Thordeman, Bengt: *Armour from the Battle of Wisby, 1361.* I. Text. Stockholm, 1939.

Veszprémy 2021: Veszprémy László: „Hol vannak a katonák?" A nikápolyi csata (1396) hadifoglyai. In: Bárány Attila – Pósán László (szerk.): *Száműzetés, fogság, szabadulás a középkori és koraújkori Európában.* Debrecen, 2021. 96–121.

Westholm 2007: Westholm, Gun: *Visby 1361. Invasionen.* Stockholm, 2007.

COMMENTS ON THE EXECUTIONS AFTER THE BATTLE OF MOHÁCS

SZABOLCS VARGA

KEY WORDS: 1526, Battle of Mohács, mass graves, written sources, analogies

There are currently five known mass graves associated with the Battle of Mohács in 1526 in the Mohács National Memorial Site. Several excavations were carried out (1960; 1975-1976; 2020-2022), and the artefacts found leave no doubt that the graves contain the dead of the Battle of Mohács. However, there is disagreement as to who exactly were buried there. Written sources suggest that they could be the remains of soldiers killed in battle, defenders and family members overrun in the Christian camp or prisoners of war executed on the second day after the battle. To clarify the issue, we need to ask how many victims we are looking for, why these mass graves were found here, and whether foreign analogies can help us answer this question. The study shows that according to written sources around 14-15,000 Christians died in the battle, so the estimated 1500-1700 victims of the five mass graves are only a fraction of them, but this data is close to the number of those executed. The anthropological and forensic observations made during the excavation of Mass Grave III suggest that the majority of the victims were killed by decapitation or dismemberment from behind, and it cannot be excluded that some of the victims from the camp or those who died nearby on the battlefield were also buried in the mass graves. The mass graves found on the battlefields of Visby (1361), show that the Mohács mass graves are the largest in medieval and early modern Europe, and it is not to be expected that all the remains of the victims will be found in the course of battlefield excavations. Post-battle executions were not common in the wars of the period, and the Ottomans were also keen to take prisoners in the hope of a large ransom. The reasons for Sultan Suleiman's decision were 1) punishment for the prisoners' rebellion, 2) the prisoners were a security risk because of news of the approaching Hungarian army, 3) their food supply was a problem and their numbers threatened the success of the campaign.

TÖRTÉNELMI CSATATEREK KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELME MAGYARORSZÁGON

Polgár Balázs*

„Vándor ha erre jár, madár ha erre röppen, nem találja maradványát már a múltnak, elporladt annak minden nyoma [...]. *A múlt emlékét néha csak egy-egy kard- és szuronydarab idézi föl, amelyet az ekevas kivet a barázdából."*
Fejes János (1913)

A kulturális örökségvédelem és az örökségbarát turizmus csatateremkel kapcsolatos kihívásai jellemzően a hiteles kutatás, a megőrzés és a bemutatás kérdései köré csoportosulnak ma. A jelen tanulmány – nemzetközi kitekintéssel kísérve – a nagy jelentőségű összecsapások helyszíneinek magyarországi kulturális örökségvédelmi gyakorlatának bemutatására vállalkozik, valamint a csatateremek megőrzésével és bemutatásával kapcsolatos kihívásokra adott válaszként két hazai példát, a harsány-hegyi csata (1687) és a győri ütközet (1809) emlékezetét adatolja.

Kulcsszavak: történelmi csatatér, kulturális örökségvédelem, harsány-hegyi csata (1687), győri ütközet (1809)

Bevezetés

A nagy jelentőséggel bíró összecsapások helyszínei – mint a katonai táj *(military landscape)* részei – fontos elemei a kulturális örökségnek,[1] és ezzel párhuzamosan a történeti emlékezet összetett tereit is képezik.[2] A csatateremek szakralizációs folyamatával kapcsolatban – a waterloo-i harcmező (1815) példáján keresztül – Anthony Seaton publikált 1999-ben nagy hatású tanulmányt az *Annals of Tourism Research* hasábjain.[3] A kulturális örökségvédelem és az örökségbarát turizmus napjainkban együttesen fordul a jelentős összecsapások helyszínei felé. A csatateremek kulturális örökségvédelmének témakörére vonatkozásában ki kell emelnünk John Carman és Patricia Carman 2006-ban megjelent *Bloody Meadows: Investigating Landscape of Battle*, illetve a 2020-ban kiadott *Battlefields from Event to Heritage* című monográfiáját.[4] A történelmi összecsapások helyszíneire irányuló turizmus kérdésköréhez a *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation* című, Chris Ryan által szerkesztett, 2007-ben megjelent tanulmánykötet nyújt értékes szempontokat.[5] A csatateremekkel kapcsolatos kulturális örökségvédelem magyarországi kihívásait és lehetőségeit elsők között Négyesi Lajos összegezte egy 2010-ben közölt tanulmányában a Katonai Emlékpark Pákozd példáján keresztül.[6]

A kulturális örökségvédelem és az örökségbarát turizmus csatateremekkel kapcsolatos feladatai

* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, polgar.balazs@mail.militaria.hu.

1 Šantrůčková et al. 2020. 67.
2 Prideaux 2007, 18.
3 Seaton 2004. A csatatérturizmus *(battlefield tourism)*, sötét turizmus *(dark tourism)* és örökségturizmus *(heritage tourism)* témaköréhez lásd még: Ekin–Akbulut 2018, 73–81.
4 Carman–Carman 2006; Carman–Carman 2020.
5 Ryan 2007.
6 Négyesi 2010a. 134–146.

jellemzően a hiteles kutatás, a megőrzés és a bemutatás problematikája köré csoportosíthatóak.[7] A jelen tanulmány – nemzetközi kitekintéssel kísérve – a harcmezők magyarországi kulturális örökségvédelmi gyakorlatának bemutatására vállalkozik.

KITEKINTÉS: TÖRTÉNELMI CSATATEREK VÉDELME AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN ÉS AZ EGYESÜLT KIRÁLYSÁGBAN

Patrick W. Andrus 1992-ben az amerikai *National Register Bulletin* sorozatában megjelent munkájában a csatatereket a megbékélés, a megemlékezés és a katonai tisztképzés együttes helyszíneiként írta le.[8] Az Amerikai Egyesült Államokban a történelmi csatatérek megóvásának igénye a 19. századra nyúlik vissza: az első nemzeti katonai park *(national military park)* 1890-ben jött létre Tennessee államban.[9] A történelmi múlt szempontjából jelentős összecsapások helyszíneinek védelmében nagy szereppel rendelkezik az 1916-ban létrehozott Nemzeti Parkok Szolgálata *(National Park Service),* valamint a 2018-tól működő, internetes oldallal rendelkező Amerikai Csatatér Alapítvány *(American Battlefield Trust).*[10] Az Amerikai Egyesült Államokban a történelmi csatatérek nyilvántartásba vételét egységes adatlap segíti. A regiszterek az alábbi fő elemeket tartalmazzák: a történelmi kontextus, a történeti események, a földrajzi környezet, a jellemző tájhasználati metódusok, a lehetséges katonai temetési helyek és az épített emlékek adatolása, a harcok helyszínének/helyszíneinek lehatárolása, valamint fotó- és térképdokumentáció.[11] 1990-ben vette kezdetét az Amerikai Csatatérvédelmi Program *(American Battlefield Protection Program),* amelynek fő vállalása az alapkutatások és dokumentációk készítésében, valamint az örökségvédelmi és oktatási programok kialakításában való közreműködés.[12]

Az Egyesült Királyságban a történelmi csatatérek kulturális örökségvédelme az 1990-es évekre tekint vissza. 1995-ben született meg a kezdetben 43 csatateret adatoló Történelmi Csatatérek Regisztere *(Register of Historic Battlefields),* melyet az Angol Örökség Alapítvány *(English Heritage Trust, ma: Historic England)* hozott létre.[13] A Csatatér Alapítvány *(Battlefield Trust)* 1993-ban jött létre, és nemcsak internetes oldallal rendelkezik, hanem periodikát is kiad *Battlefield* címmel.[14] Általánosságban elmondható, hogy mind az Amerikai Egyesült Államokban, mind az Egyesült Királyságban fontos kritérium a jelentős összecsapások helyszíneinek nyilvántartásába vételekor a politikatörténeti/hadtörténeti jelentőség, az írásos/képi/régészeti forrásokkal való adatolhatóság és a topográfiai lehatárolhatóság szempontja.[15]

A TÖRTÉNELMI CSATATEREK VÉDELMÉNEK HAZAI JOGI KERETEI

A történelmi csatatérek védelmében nagy szerepet játszhat a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény által meghatározott régészeti lelőhely fogalma *(„földrajzilag körülhatárolható terület, amelyen a régészeti örökség elemei történeti összefüggéseikben találhatók").*[16] Mivel a régészeti örökség korhatárát a törvény az 1711. évben határozza meg, ezért egy 1711 előtti összecsapás hely-

[7] *Battlefield Survey Manual* 2016. 4.
[8] ANDRUS 1992. 3.
[9] ANDRUS 1992. 2.
[10] *National Park* 2017. 2; *American Battlefield Trust.* Internetes forráshely: https://www.battlefields.org/. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 05.)
[11] ANDRUS 1992. 5–17.
[12] ABP 1990. 1–2; ABPP 1996; GOSSETT 1997. 4–5.
[13] BRSG 2017. 1–5.
[14] *Battlefield Trust.* Internetes forráshely: https://www.battlefieldstrust.com/. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 05.)
[15] ANDRUS 1992. 5–7, 14–17; SUTHERLAND–HOLST 2005. Appendix C. vii–viii. (A történelmi csatatérek védelmének kérdésköréhez lásd még: BANKS–POLLARD 2011.)
[16] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* Értelmező rendelkezések. 7. §. 35., 37. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv. (A megtekintés ideje: 2023. 05. 11.)

színén, ha a harcok időszakához vagy más régészeti korszakhoz, illetve korszakokhoz köthető leletek kerülnek elő, *ex lege* védettséget nyer a régészeti lelőhelyként közhiteles nyilvántartásba vett földingatlan.[17]

A csataterek megőrzéséhez további lehetőséget teremthet a kultúrtáj *(cultural landscape)* vagy történeti táj fogalomköre. Az Európa Tanács az európai építészeti örökség védelméről szóló 1985. évi Granadai Egyezményben a következőképpen határozta meg a kultúrtáj definícióját: *„az ember és a természet együttes munkájának eredményei, olyan történelmi, régészeti, művészi, tudományos, társadalmi vagy műszaki szempontból jelentős, részlegesen beépített területek, amelyek jellegzetességük, egységességük révén topográfiailag körülhatárolható egységet alkotnak".*[18] (Az UNESCO Világörökség Egyezménye *[World Heritage Convention]* által meghatározott kultúrtájtípusok közül leginkább a kulturális, vallási, illetve művészeti többlet-jelentéstartalommal kísért asszociatív kultúrtáj *[associative cultural landscape]* fogalma kapcsolható össze a csataterekkel.)[19] A hazai jogalkotás a kultúrtáj tárgykörét a történeti táj megnevezéssel integrálta saját gyakorlatába: az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény 56. paragrafusa a történeti tájat az építészeti örökség fogalomköréhez rendelte.[20] Később a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény a műemléki védettség létrejötte vonatkozásában a történeti tájat a műemlék, a történeti kert, történeti temetkezési hely és a műemléki jelentőségű terület között említi,[21] valamint a törvény a műemléki területekre vonatkozóan az alábbi szabályzást teszi: *„Történeti tájként kell műemléki védelemben részesíteni az ember és a természet együttes munkájának eredményeként létrejött olyan kulturális (történeti, műemléki, művészeti, tudományos, műszaki stb.) szempontból jelentős, részlegesen beépített területet, amely jellegzetessége, egységessége révén topográfiailag körülhatárolható egységet alkot."*[22] Fontos kiemelnünk, hogy az összecsapások helyszíneinek kultúrtájként való értelmezése nem számít újkeletű gondolatnak hazánkban, Román András

1. kép. Történelmi emlékhelysztélé az 1849. évi tápióbicskei ütközet helyszínén
Fig. 1. Historical memorial stele at the site of the Battle of Tápióbicske of 1849

[17] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* Értelmező rendelkezések. 7. § 23. A régészeti lelőhelyek védelme. Általános védelem. 11. §, 11/A §. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0100064.TV&searchUrl=/gyorskereso?keyword%3Dt%25C3%25B6rt%25C3%25A9neti%2520t%25C3%25A1j. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 18.)

[18] MK 1991. 1758. (Az építészeti örökség meghatározása. 1. cikk. 3.)

[19] Šantrůčková et al. 2020. 67. (vö. Carman–Carman 2006. 9–11); *Operational* 1999. 9–10. (39. i–iii.). (A kultúrtáj / történeti táj fogalomkörének megközelítéséhez lásd: Rössler 2000; Jones 2003; Myga-Piątek 2011; Fejérdy 2006; Husz 2014. 146–147.)

[20] *Az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény.* 56. §. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700078.TV. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 19.)

[21] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* A műemléki védettség létrejötte. 32. § c. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0100064.TV&searchUrl=/gyorskereso?keyword%3Dt%25C3%25B6rt%25C3%25A9neti%2520t%25C3%25A1j. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 18.)

[22] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* Műemléki területek. 38. §. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0100064.TV&searchUrl=/gyorskereso?keyword%3Dt%25C3%25B6rt%25C3%25A9neti%2520t%25C3%25A1j. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 18.)

egy 2000-ben publikált munkájában a következő megállapítást tette: *„a műemlékileg (is) védett kultúrtáj lehetne az a fogalom, amelynek alapján a nemzeti emlékhelynek minősülő csataterek és más, nem épület vagy építmény jellegű helyszínek ugyancsak műemléki védelem alá kerülhetnének”.*[23]

A történelmi csataterek megóvásában jelentős további lépés lehet a nemzeti vagy történelmi emlékhellyé való válás *(1. kép)*. A nemzeti emlékhelyek fogalmát *(„a nemzet történelmében meghatározó jelentőséggel bíró helyszín, amely a magyar nemzet, illetve a magyar és az ország területén élő nemzetiségek összetartozását erősítő és identitásképző jellegénél fogva a nemzet önképében kiemelkedő fontossággal bír, továbbá amely országos jelentőségű állami megemlékezés színhelye lehet, és amelyet az Országgyűlés törvénnyel nemzeti emlékhellyé nyilvánít”)* és a történelmi emlékhelyek fogalmát *(„a nemzet vagy valamely velünk élő nemzetiség történelmében meghatározó jelentőséggel bíró helyszín, amelyet a Kormány rendelettel történelmi emlékhellyé nyilvánít”)* a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény definiálja.[24] 2023-ban 20 nemzeti emlékhelyből 2 (10%), és a 62 történelmi emlékhely közül 5 (8,06%) állít emléket történelmi összecsapásnak *(1. táblázat)*.[25]

1. táblázat. Összecsapásoknak emléket állító nemzeti és történelmi emlékhelyek (2023)[26]
Table 1. National and historical sites commemorating battles (2023)

	Összecsapás	Emlékhely	Emlékhely besorolása
1.	Pákozdi ütközet (1848)	Katonai Emlékpark Pákozd, Pákozd (Pest vármegye)	nemzeti emlékhely
2.	Mohácsi csata (1526)	Mohácsi Nemzeti Emlékhely, Sátorhely (Baranya vármegye)	nemzeti emlékhely
3.	Isaszegi ütközet (1849)	Isaszegi csatatér, Isaszeg (Pest vármegye)	történelmi emlékhely
4.	Muhi csata (1241)	Muhi Csata Emlékmű, Muhi (Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye)	történelmi emlékhely
5.	Romhányi csata (1710)	Romhányi csatamező, Romhány (Nógrád vármegye)	történelmi emlékhely
6.	Tápióbicskei ütközet (1849)	Tápióbicskei csatatér, Tápióbicske (Pest vármegye)	történelmi emlékhely
7.	Első és második váci ütközet (1849)	Hétkápolna, honvédemlékmű, Vác (Pest vármegye)	történelmi emlékhely

A csaták és ütközetek helyszíneire különösen nagy veszélyt jelenthet az illegális fémkereső műszeres relikviagyűjtés. A fémkereső műszerek használatát ma a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 68/2018. (IV. 9.) Kormányrendelet szabályozza. A rendelet alapvetően különbséget tesz *„fémkereső műszer hivatás gyakorlásához szükséges használata”* és *„fémkereső műszer hivatáshoz nem kötött használata”* között.[27] A *„fémkereső műszer hivatás gyakorlásához szükséges használata” („feltárásra jogosult intézmény által fémkereső műszerrel végzett lelet- és lelőhely-felderítés”, „a hadtörténeti örökség kutatására miniszteri rendeletben kijelölt örökségvédelmi szerv által*

[23] ROMÁN 2000. 101.

[24] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* Értelmező rendelkezések. 7. § 21, 43. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv. (A megtekintés ideje: 2023. 05. 11.)

[25] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* 2. melléklet a 2001. évi LXIV. törvényhez. II. Nemzeti emlékhely. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv. (A megtekintés ideje: 2023. 05. 13.); *A történelmi emlékhelyekről szóló 303/2011. (XII. 23.) Kormányrendelet.* 1. melléklet a 303/2011. (XII. 23.) Kormányrendelethez. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100303.kor. (A megtekintés ideje: 2023. 05. 13.)

[26] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* 2. melléklet a 2001. évi LXIV. törvényhez. II. Nemzeti emlékhely. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv. (A megtekintés ideje: 2023. 05. 13.); *A történelmi emlékhelyekről szóló 303/2011. (XII. 23.) Kormányrendelet.* 1. melléklet a 303/2011. (XII. 23.) Kormányrendelethez. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100303.kor. (A megtekintés ideje: 2023. 05. 13.)

[27] *A kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 68/2018. (IV. 9.) Kormányrendelet.* 9. Bejelentésköteles feltárási tevékenységek, valamint a fémkereső műszer hivatás gyakorlásához szükséges használatának bejelentése. 29. §, 15. Fémkereső műszer használatának engedélyezése. 52. §. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1800068.kor. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 17.)

fémkereső műszerrel végzett hadtörténeti örökségi helyszín felderítése", „tervszerű lőszermentesítés", „közmű-nyomvonal keresése", „háborús kegyelettel összefüggő feltárás, exhumálás") bejelentésköteles tevékenység.[28] A *„fémkereső műszer hivatáshoz nem kötött használata"* ezzel szemben már engedélyköteles tevékenységnek minősül.[29]

A csataterek vonatkozásában mindenképpen meg kell emlékeznünk a hősi temetőkről és a hősi temetési helyekről. Ezek fogalmát a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény a következőképpen határozza meg: *„nemzetközi szerződés eltérő rendelkezése hiányában a honvédelmi kötelezettség fegyveres vagy fegyver nélküli teljesítése közben elesettek, továbbá a teljesítést követően, ezzel közvetlenül összefüggésbe hozható okból elhunytak, valamint háborúban kényszermunkára hurcoltak és elhunytak eltemetésére, hamvaik elhelyezésére szolgáló temető (temetőrész), temetési hely".*[30]

A jelentős összecsapások helyszíneinek kulturális örökségvédelmében fontos állomást jelentett a hadtörténeti örökség fogalmának 2014. évi megszületése. A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény értelmező rendelkezései között szereplő meghatározás szerint a hadtörténeti örökség tárgykörébe tartozik az *„1711 utáni hadszíntér, csatatér, védelmi létesítmény, egyéb katonai objektum vagy hadi emlék, különösen harci repülőgép, kerekes vagy lánctalpas harcjármű és egyéb katonai fegyverrendszerek, fegyverek, felszerelés és egyenruha elemei, továbbá azok együttesei".*[31] Továbbá ki kell emelnünk, hogy a hadtörténeti örökség elemeinek kutatása vonatkozásában a törvény a régészeti tudományszemléletet és módszertant irányozza elő.[32]

Csatatérrégészet

A hadtörténeti régészet[33] fontos segítséget nyújthat a csataterek kulturális örökségvédelmi programjához. A régészeti eredmények jelentősen árnyalhatják a hadtörténeti kutatás egy ütközetről vagy egy csatáról alkotott képét. A harcok feltételezett helyszínén található tárgyi emlékek (fegyverleletek, ruházati emlékek, felszerelés maradványai, használati, illetve személyes tárgyak), valamint a hadisírok megléte vagy hiánya megerősíthetik, de cáfolhatják is az összecsapásokat adatoló primer vagy szekunder képi, illetve írásos forrásokból származó ismereteket.[34] Magyarországon az első fémkereső műszeres terepbejárással kísért csatatérrégészeti kutatás Négyesi Lajos nevéhez köthető, aki a mohácsi csatatér vizsgálata kapcsán folytatott terepbejárásokat Majs település külterületén 1992–1993-ban.[35] A mai, illetve a történeti Magyarország csatatereinek régészeti kutatása markáns fellendülésen ment keresztül a 2010-es években *(2. táblázat)*, a pozitív tendencia hátterében álláspontunk szerint a múzeumokhoz és

[28] *A kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 68/2018. (IV. 9.) Kormányrendelet.* 9. Bejelentésköteles feltárási tevékenységek, valamint a fémkereső műszer hivatás gyakorlásához szükséges használatának bejelentése. 29. § f. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1800068.kor. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 17.)

[29] *A kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról szóló 68/2018. (IV. 9.) Kormányrendelet.* 15. Fémkereső műszer használatának engedélyezése. 52. §. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1800068.kor. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 17.)

[30] *A temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény.* Értelmező rendelkezések. 3. §. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900043.tv. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 23.)

[31] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* 7. §. 7. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv. (A megtekintés ideje: 2023.06.17.); *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény és az azzal összefüggő törvények módosításáról szóló 2014. évi CVI. törvény.* 22. §. (4. A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény módosítása.) Internetes forráshely: https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1400106.TV. (A megtekintés ideje: 2023.06.17.)

[32] *A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény.* 7. §. 11–12. Internetes forráshely: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100064.tv. (A megtekintés ideje: 2023.06.17.)

[33] A csatatérrégészet és konfliktusrégészet témaköréhez lásd: Scott–McFeaters 2011.

[34] A csatatérkutatás módszertanához lásd: Pratt 2009; Foard–Morris 2012. 17–35.

[35] Négyesi 1994. 75–78.

egyetemekhez kapcsolódó közösségi régészet térhódítása áll.[36] A hazai közösségi régészet egyesületi és intézményi kereteinek kialakulása szempontjából nagy jelentőséggel bírt a Közösségi Régészeti Egyesület (KRE) megalapulása 2019-ben, valamint, a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetén belül 2022-ben megszerveződött Közösségi Régészeti Osztály.

2. táblázat. Fémkereső műszeres terepbejárásokkal kísért csatatérrégészeti kutatások a mai és a történeti Magyarország területén[37]

Table 2. Battlefield archaeological excavations accompanied by metal detector field surveys in present and historical Hungary

	Csatatér	A fémkereső műszeres terepbejárások kezdete
1.	Mohács (1526)	1992
2.	Romhány (1710)	2010
3.	Harsány-hegy (1687)	2015
4.	Vác (1849)	2016
5.	Muhi (1241)	2018
6.	Segesvár (Sighișoara, Románia) (1849)	2018
7.	Győr (1809)	2019
8.	Koroncó (1704)	2020
9.	Tápióbicske (1849)	2021

MEGŐRZÉS ÉS BEMUTATÁS

A történelmi csataterek felé irányuló figyelem Magyarország esetében is jelentős múltra tekint vissza. Korai példaként említhetjük meg az 1697. évi zentai csata helyszínének uralkodói látogatáshoz kapcsolódó kutatását. Az 1895. évi zentai hadgyakorlat során I. Ferenc József a zentai összecsapás még azonosítható terepi emlékeit is megszemlélte, a bejárást megelőző előkészületekről a *Budapesti Hirlap* 1895. július 9-i száma a következőképpen számolt be: *„A nagy hadgyakorlatok idején a király pár napot valószínűleg Zentán fog tölteni. A zentaiak úgy akarják ezt az időt ő felségének emlékezetessé tenni, hogy a Savoyai Eugén híres csatájának mai napig épen maradt védműveit, kolosszális csatasáncait, az Eugén-szigettel parallel elfutó szakadásos árkokat stb., szóval az egész területet lehetőleg ki fogják tatarozni s a híres hadvezér védműveit láthatóvá fogják tenni. Az egyik táborsáncban gránátokat és csontokat találtak."* [38]

A történelmi csataterek megóvására irányuló társadalmi összefogás korai példája az 1241. évi muhi összecsapás vélelmezett helyszínéhez kapcsolódik. A *8 Órai Ujság* 1941. június 10-i számának egy közlése a következőket írta egy, a csatatér helyszíneként azonosított földterület eladásáról: *„Ónod község határában a református egyház tulajdona az a terület, ahol 700 évvel ezelőtt a muhi csatát vívták. Az egyház iskoláink adóssága folytán most nehéz helyzetbe került s ezért 15 holdat kénytelen áruba bocsátani. [...] A muhi csata színhelyének áruba bocsátásával kapcsolatban felmerült az a terv is, hogy két holdat Borsod vármegye vásároljon meg, vagy társadalmi úton teremtsék elő a vételárhoz szükséges összeget."*[39] Az *Esti Ujság* 1941. október 31-i számának beszámolója szerint ekkor emlékhely kialakítását is felvetették: *„A református egyház földeladása kínálkozó alkalom most arra, hogy a Tudományos Akadémia, Történelmi Társulat vagy maga Borsod vármegye is helyrehozva századok sajnálatos mulasztását, díszes emlékművet emeljen és nemzeti parkot létesítsen ezen az eladásra kerülő tizenkétholdas földdarabon, ahová időnként kegye-*

[36] NÉGYESI 1994; NÉGYESI 2010b; SZABÓ ET AL. 2016. 3–4; POLGÁR 2020a. 198–202; POLGÁR 2020b. 150–161; LASZLOVSZKY–RÁCZ 2020; POLGÁR 2022. 271–274; KULCSÁR–POLGÁR 2023. 525–526, 528–530.

[37] NÉGYESI 1994; NÉGYESI 2010b; SZABÓ ET AL. 2016. 3–4.; POLGÁR 2020a. 198–202; POLGÁR 2020b. 150–161; LASZLOVSZKY–RÁCZ 2020; POLGÁR 2022. 271–274; KULCSÁR–POLGÁR 2023. 525–526, 528–530.

[38] BH 1895. 6.

[39] 8ÓU 1941. 2.

letes érzésekkel elzarándokolhatna a történelmi értékeit féltve őrző hálás magyarság."[40]

A mindmáig legkomplexebb (emlékezeti térrel, parkkal, kiállítóhellyel és konferenciateremmel is rendelkező), csatatérhez kötődő magyarországi emlékhelynek az 1976-ban átadott sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhelyet tartjuk. Az 1960- és 1975–1976-ban megtalált, az 1526. évi mohácsi összecsapáshoz köthető tömegsírokat[41] is magába foglaló emlékhely létrehozásáról a *Magyar Nemzet* című lap 1975. május 17-i számának egy írása a következőképpen informálta az olvasókat: *„Az Országos Természetvédelmi Hivatal elnöke 2/1975. számú határozatával természetvédelmi területté nyilvánította a Baranya megyei Nagynyárád község határának mintegy 8 hektárnyi részét. A védetté nyilvánított terület neve Mohácsi Történelmi Emlékhely. Rendeltetése, hogy megőrizze a mohácsi csatatér ama részét, ahol a csatában elesettek tömegsírban nyugszanak; lehetővé tegye a tömegsírok közvetlen környékének méltó kialakítását, és biztosítsa, hogy nemzeti múltunk e sorsfordulójának színhelyét a látogatók illő környezetben tekinthessék meg. Az 1963-ban[sic!] megtalált tömegsírok megőrzésének, méltó környezetbe helyezésének igénye több mint egy évtizede jelentkezik. A csata színhelyének történelmi hangulatú bemutatása megfelelő kiképzést, parkosítást, s különböző létesítmények elhelyezését igényli. [...] A Mohácsi Történelmi Emlékhely országos jelentőségű érték. Területén nem szabad olyan létesítményt elhelyezni, üzemeltetni, amely az emlékhely rendeltetését sérti. Az elhelyezésre kerülő létesítményeket és zöldterületeket az eredeti terveknek megfelelően kell fenntartani. Az emlékhely körüli területen vegyszeres gyomirtást alkalmazni nem szabad."*[42]

A történelmi csataterek megóvásának és bemutatásának problémáját Mark Piekarz az alábbiak szerint összegezte 2007-ben megjelent tanulmányában: *„Sokak számára, ha ezeket a helyeket nézzük, üresnek és érdektelennek tűnnek. Az épített struktúrák viszonylagos hiánya, a statikusság és az üres nyílt tér azt jelentheti, hogy a helyszín jelentőségét nehéz lehet értékelni és így a szemlélő számára csak egy üres tér marad, amelyből hiányzik minden különösebb fókuszpont."*[43] A csataterek megőrzésére és bemutatására vonatkozó kihívásokra adott pozitív válaszként két hazai példát ismertetünk a továbbiakban.

Az első bemutatásra kerülő példát az 1687. évi harsány-hegyi (vagy második mohácsi) összecsapás nagyharsányi emlékhelye (Baranya vármegye) adja. Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat döntő összecsapására 1687. augusztus 12-én a Harsány-hegy térségében került sor. A csata során a Lotaringiai Károly herceg és Miksa Emánuel választófejedelem vezette, megközelítőleg 60 ezer főt számláló szövetséges keresztény had fényes győzelmet aratott a Szulejmán nagyvezír vezette, azonos nagyságú oszmán-török sereg fölött. Az összecsapást követően a teljes török tábor és lövegpark a győztesek kezére jutott, illetve Eszék is keresztény kézre került. A hadjárat következményeként a pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek lemondtak a szabad királyválasztás jogáról, elfogadták a Habsburg-ház férfiági öröklési rendjét, majd sor került a gyermek József főherceg magyar királlyá koronázására, ezzel párhuzamosan pedig az Oszmán-Török Birodalomban uralkodóváltásra került sor: IV. Mehmed helyébe II. Szulejmán szultán lépett.[44] A Harsány-hegyi csata eseményeinek helyszíneit ma jellemzően mezőgazdasági művelés alatt álló földterületek uralják. Az összecsapás vonatkozásában jellemzően regionális kultusszal számolhatunk. Az első és a második mohácsi csatának együttesen állít emléket a mohácsi Kálvária-dombon, a 19. század elején épített Csatatéri emlékkápolna. (A kápolna ma két, az 1526. és 1687. évi összecsapást megjelenítő Dorfmeister István-festményt is őriz.)[45] A csata 1937-ben tartott emlékéve során került leleplezésre a mohácsi városháza mellett Martinelli Jenő *A zászlótartók* című, hármas szoboralakja.[46] Az 1987. esztendei emlékév alkalmából a harcok mementóiként a nagyharsányi református templomban emléktáblát,

[40] Hegyi 1941. 10.
[41] Bertók et al. 2022. 44–45.
[42] MN 1975. 5. (A Mohácsi Történelmi Emlékhely témaköréhez lásd még: Kovács 1995.)
[43] Piekarz 2007. 29.
[44] Varga 1986. 167–171, 181–182; Veress 1987a; Domokos 2020. 425–426.
[45] Benda 1926. 12.
[46] PN 1937. 3.

2. kép. A Nagyharsányi Szoborpark
Fig. 2. The Sculpture Park of Nagyharsány

továbbá a Petőfi utcában emlékművet avattak fel. A villányi Templom-hegyen 2011-ben került átadásra a Csatatér-kilátó. A csata legjelentősebb regionális emlékhelye ma a Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság kezelésében lévő Nagyharsányi Szoborparknál *(2. kép)* található. A Harsány-hegy keleti oldalánál fekvő park latinkeresztet formázó emlékművének alapkőletételére 2012-ben, majd a mementó felavatására 2014-ben került sor *(3. kép)*. A szoborparkban 2019-ben jelentős építő munkálatok vettek kezdetüket: a fejlesztéseknek köszönhetően kialakított új fogadóépület és panorámasétány 2020-ban készült el *(4–5. kép)*. Az 1687. évi összecsapás eseményeit ma két – többnyelvű – tájékoztatótábla adatolja a helyszínen. Érdemes továbbá megjegyeznünk, hogy a parkot az *EuroVelo* kerékpárút vonala is érinti.[47] Napjainkban Villány város és Nagyharsány község közös ünnepség keretén belül emlékezik meg a szoborparkban a harsány-hegyi csatáról.[48] Fontos kiemelnünk, hogy jelentékeny előzményekekel rendelkezik a Harsány-hegyi csata területének régészeti kutatása is. A Janus Pannonius Múzeum vezetésével 2015–2016-ban, illetve 2019-ben került sor közösségi régészeti program keretein belül fémkereső műszeres terepbejárás-sorozatra az 1687. évi harcok helyszínén. A kutatások mintegy hét négyzetkilométernyi földterületre terjedtek ki Villány, Magyarbóly, Lapáncsa, Illocska és Beremend térségében. A kutatók a terepbejárások során 378 darab, az összecsapáshoz kapcsolható leletet találtak.[49] (A tárgyakból

[47] *Vasfüggöny útvonal*. Internetes forráshely: https://eurovelo.hu/ev13. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 23.)
[48] Az 1687. évi harsány-hegyi csata emlékezetéhez lásd még: SZABÓ 2021. 46–48.
[49] POLGÁR 2020b. 150–161.

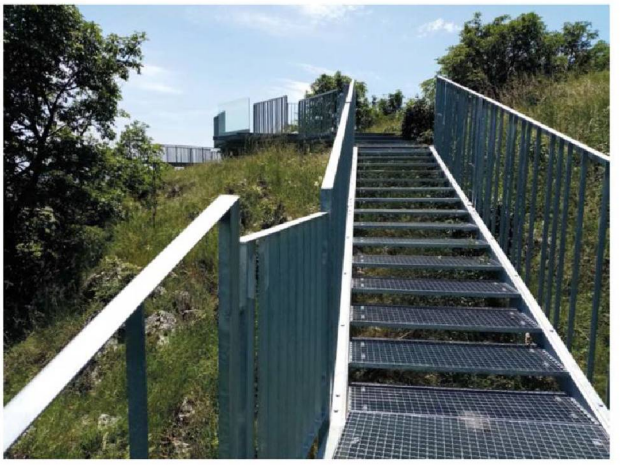
3. kép. Az 1687. évi harsány-hegyi csata emlékműve a Nagyharsányi Szoborparknál
Fig. 3. The monument of the Battle at Harsány Hill of 1687 at the Sculpture Park of Nagyharsány

összeállított válogatás helyet kapott a Hadtörténeti Múzeum Csata a Harsány-hegynél [1687–2020] című időszaki kiállításán 2020–2021-ben.)

A történelmi csataterek megóvására és bemutatására vonatkozó másik példát az 1809. évi győri ütközet kismegyeri emlékhelye (Győr–Moson–Sopron vármegye) szolgáltatja. Az 1809. június 14-én vívott győri ütközet a napóleoni háborúk egyetlen jelentős magyarországi összecsapása: a harcok során Eugène de Beauharnais alkirály megközelítőleg 54 ezer főt számláló megerősített Észak-Itáliai Hadserege, valamint János főherceg 40 ezer főt kitevő Belső-Ausztriai Hadserege és a magyar nemesi felkelés katonasága ütközött meg egymással. Az összecsapás francia győzelmet hozott, de János főherceg serege el tudta kerülni a teljes bekerítést. Az 1809. évi (V.) koalíciós háború végül a wagrami és a znaimi összecsapást követően a Francia Császárság győzelmével ért véget.[50] Az 1809. évi

4. kép. A Nagyharsányi Szoborpark fogadóépülete
Fig. 4. The reception building of the Sculpture Park of Nagyharsány

5. kép. A Nagyharsányi Szoborpark panorámasétányának részlete
Fig. 5. The part of the panoramic walkway of the Sculpture Park of Nagyharsány

győri ütközet vonatkozásában alapvetően lokális kultusszal számolhatunk. A harcok – ma szántók és rétek uralta – centrumterülete Győr Kismegyer nevű városrészének Pándzsa menti területére tehető. A csatatér egyik fontos topográfiai tereppontja a 18. századi előzményekkel rendelkező Szent Anna-kápolna (Szőlős utca), amelynek bejárata mellett emléktábla áll a küzdelemben *„elesett katonák emlékére" (6. kép)*. A harcok helyszínének másik jelentős, ma is álló tereppontja a volt bencés majorság Arató utcai magtárépülete *(7. kép)*. A 18. századi eredetű magtár napjainkban szabadulószobának,

[50] Veress 1987b. 110–161.; Nagy-L. 2012. 183–184.; Lázár 2015. 106–110.

6. kép. A győri (Kismegyer városrész) Szent Anna-kápolna
Fig. 6. The chapel of St. Anne in Győr (Kismegyer district)

9. kép. Az 1809. évi győri ütközet emlékműve (Kismegyer városrész) a Pándzsa-ér mellett
Fig. 9. The monument of the Battle of Győr (1809) (Kismegyer district) near the Pándzsa Creek

lézerharcteremnek és kávézónak ad otthont *(8. kép)*. Az összecsapás további jelentős győri mementója a 82-es főút mellett álló, 1897-ben emelt kismegyeri Csataemlékmű *(9. kép)*. A *Vasárnapi Ujság* 1897. október 24-i száma a következőképpen írta le az emlékművet: *„Az emlék egy hat méter magas obeliszk, gránitból faragva, melynek tetejét hadijelvények díszítik, azok fölött pedig egy szépen mintázott, kiterjesztett szárnyú turulmadár lebeg. A komoly egyszerűségű, de művészi hatású oszlop négy oldalán föliratok olvashatók, melyek az emlék rendelte-*

7. kép. A győri (Kismegyer városrész) volt bencés majorság magtárépülete
Fig. 7. The granary building of the former Benedictine manore in Győr (Kismegyer district)

8. kép. A Magtár közösségi tér cégére
Fig. 8. The sign of the Magtár community space

10. kép. A SacraVelo kerékpárút pihenőhelye a győri ütközet emlékműve (Kismegyer városrész) mellett
Fig. 10. Rest area of the SacraVelo cycle route next to the monument of the Battle of Győr (Kismegyer district)

téséről teljes fölvilágosítást adnak."[51] Az emlékmű környezete több alkalommal volt hagyományőrző játékok helyszíne,[52] ezen kívül turisztikai szempontból fontos, hogy az emlékmű mellett került kialakításra a *SacraVelo* kerékpáros zarándokút két pihenőhelye *(10. kép)*.[53] (Érdemes jövőbeli vállalás lenne az 1809. évi ütközet eseményeit és a harcteret adatoló, többnyelvű tájékoztató táblák elhelyezése a kerékpáros pihenőhelyek mellett.)[54] A próba jellegű régészeti terepbejárások is a Csataemlékmű térségében kezdődtek meg 2019-ben. A 2019–2020. évi próba, illetve szisztematikus – önkéntesek közreműködésével megvalósult – fémkereső műszeres terepbejárások mintegy 63500 négyzetméteres földterületen mentek végbe, amelyek során a kutatók 182 darab, az összecsapáshoz köthető leletet találtak.[55] Érdemes megemlítenünk még, hogy a terepi munkálatok során a napóleoni háborús csatatér területén az 1945. évi győri hídfőharcok tárgyi emlékei is napvilágra kerültek.[56]

Összegzés

Az 1687. évi harsány-hegyi csata és az 1809. évi győri ütközet emlékhelye vonatkozásában az alábbi, a megőrzés és a bemutatás szempontjából hangsúlyos elemeket emelhetjük ki:

- az összecsapások helyszíneihez kötődő emlékművek,
- turisztikai kapcsolódási pontok (kerékpárút, kiállítóhely, közösségi tér),
- lokális és regionális civil kezdeményezések,
- régészeti kutatás.

Általánosságban elmondható, hogy a történelmi csataterek megőrzésében és bemutatásában a vármegyei kormányhivatalok, a nemzeti parkok, a települési önkormányzatok, a múzeumok, az egyetemek, a kutatóintézetek, illetve a lokális közösségek és önkéntesek együttesen játszhatnak szerepet a jövőben.

A Hadtörténeti Múzeum fontos célkitűzése a nemzetközi példákon alapuló, internetes honlapon elérhető (és tovább fejleszthető) *Magyarországi történelmi csataterek regiszteré*nek összeállítása *(11. kép)*. A tervezett adatbázis hasznosítási lehetőségét sokrétűnek tartjuk, hiszen az segítheti az oktatást és a turizmust, valamint a településfejlesztési stratégiák, illetve a lokális értéktári programok kialakítását egyaránt.

11. kép. A Magyarországi történelmi csataterek regisztere internetes adatbázisának tervezett felépítése
Fig. 11. The planned structure of the online database of the Register of the Historical Battlefields in Hungary

Szakirodalom

8ÓU 1941: Eladó a muhi csatatér. *8 Órai Ujság* 27:131 (1941. június 10.) 2.

ABP 1990: American Battlefield Program. *Bulletin* 13:5 (1990) 1–2.

Andrus 1992: Andrus, Patrick W.: Guidelines for Identifying, Evaluating, and Registering America's Historic Battlefields. *National Register Bulletin* 1992.

Banks–Pollard 2011: Banks, Iain – Pollard, Tony: Protecting a Bloodstained History: Battlefield Conservation in Scotland. *Journal of Conflict Archaeology* 6:2 (2011) 124–145.

Battlefield Survey Manual 2016: *Battlefield Survey Manual. American Battlefield Protection Program.* Washington D.C., 2016.

[51] VU 1897. 713.
[52] Kisalföld 2012. 5.
[53] *SacraVelo.* Internetes forráshely: https://sacravelo.eu/kezdolap. (A megtekintés ideje: 2023. 06. 14.)
[54] Az 1809. évi győri ütközet emlékezetéhez lásd még Bowden–Tarbox 1989. 223.
[55] Polgár 2022.
[56] Kulcsár 2022.

BENDA 1926: BENDA Jenő: Nemzeti nagylétünk temetője, Mohács. *Pesti Hírlap* 48:189 (1926. augusztus 22.) 12–13.

BERTÓK ET AL. 2022: BERTÓK Gábor – NEMÉNYI Réka – PÁLFI György – SIMON Béla: A mohácsi III. számú tömegsír új kutatása. *Magyar Régészet* 11:1 (2022) 44–53.

BH 1895: A zentai csata-sáncok. *Budapesti Hírlap* 15:184 (1895. július 9.) 6.

BOWDEN–TARBOX 1989: BOWDEN, Scott – TARBOX, Charles: *Armies on the Danube, 1809.* Chicago, 1989.

BRSG 2017: Battlefields Registration Selection Guide. *Historic England* 2017.

CARMAN–CARMAN 2006: CARMAN, John – CARMAN, Patricia: *Bloody Meadows: Investigating Landscape of Battle*. Thrupp, 2006.

CARMAN–CARMAN 2020: CARMAN, John – CARMAN, Patricia: *Battlefields from Event to Heritage*. Oxford, 2020.

DOMOKOS 2020: DOMOKOS György: A törökellenes visszafoglaló háború. 1683–1699. In: MÉSZÁROS Kálmán (szerk.): *Magyarország hadtörténete. II. Az oszmán hódítás kora, 1526–1718.* Budapest, 2020. 403–444.

EKIN–AKBULUT 2018: EKIN, Yakin – AKBULUT, Onur: Battlefield Tourism: An Examination of Events Held by European Institutions and Their Websites Related to Battlefields. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences* 8:1 (2018) 73–123.

FEJÉRDY 2006: FEJÉRDY Tamás: A határtalan(?) kultúrtáj. Az ember és a természet közös alkotásai. *Falu, Város Régió* 13:3 (2006) 33–36.

FOARD–MORRIS 2012: FOARD, Glenn – MORRIS, Richard: *The Archaeology of English Battlefields: Conflict in the Pre-Industrial Landscape*. York, 2012.

GOSSETT 1997: GOSSETT, Tanya M.: Working Together. *Cultural Resource Management* 20:5 (1997) 4–6.

HEGYI 1941: HEGYI József: Eladásra kerül a történelmi „muhi" puszta tizenkét holdas parcellája. *Esti Ujság* 6:250 (1941. október 31.) 10.

HUSZ 2014: HUSZ Mária: A világörökség-paradigma alakulásáról. Idea, funkciók és szervezet. *Tudásmenedzsment* 15:1 (2014) 143–157.

JONES 2003: JONES, Michael: The Concept of Cultural Landscape: Discourse and Narratives. In: PALANG, Hannes – FRY, Gary (eds.): *Landscape Interfaces. Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Landscape Series 1. Dordrecht, 2003. 21–51.

KOVÁCS 1995: KOVÁCS Gábor: A Mohácsi Történelmi Emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. *Néprajzi Értesítő* 77 (1995) 283–303.

KULCSÁR 2022: KULCSÁR Viktor: Második világháborús militariák a kismegyeri csatatér területéről. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 21 (2022) 331–339.

KULCSÁR–POLGÁR 2023: KULCSÁR Viktor – Polgár Balázs: Terepi kutatások az 1849. évi tápióbicskei és váci ütközetek helyszínén. In: PÁSZTI László – MEDGYESY Zsófia (szerk.): *„Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!" Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére*. I. Budapest, 2023. 521–530.

LASZLOVSZKY–RÁCZ 2020: LASZLOVSZKY József – RÁCZ Tibor Ákos: Fémkeresős kutatások a muhi csatatéren. Közösségi régészet, hadszínterek vizsgálata és a kapcsolódó módszertani kérdések. *Magyar Régészet* 9:4 (2020) 70–80.

LÁZÁR 2015: LÁZÁR Balázs: A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1813). In: HERMANN Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III.* Budapest, 2015. 41–114.

Kisalföld 2012: Megelevenedett a múlt Kismegyeren. *Kisalföld* 67:135 (2012. június 11.) 5.

MK 1991: Egyezmény az európai építészeti örökség védelméről. *Magyar Közlöny* 81 (1991. 07. 18.) 1758–1762.

MN 1975: Az Országos Természetvédelmi Hivatal létrehozta a Mohácsi Történelmi Emlékhelyet. *Magyar Nemzet* 31:114 (1975. május 17.) 5.

MYGA-PIĄTEK 2011: MYGA-PIĄTEK, Urszula: Cultural Landscape of the 21st Century: Geographical Consideration between Theory and Practice. *Hrvatski Geografski Glasnik* 73:2 (2011) 129–140.

NAGY-L. 2012: NAGY-L. István: „Igyekezzen ártani János főhercegnek." Francia haditervek a magyarországi hadjárat idején. In: BANA József – KATONA Csaba (szerk.): *Franciák Magyarországon, 1809. II.* Budapest–Győr, 2012. 167–198.

National Park 2017: *National Park Service System Plan: One Hundred Years*. 2017.

NÉGYESI 1994: NÉGYESI Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 62–79.

NÉGYESI 2010a: NÉGYESI Lajos: Harctérkutatás, katonaélet és a világháborúk. In: HERMANN Róbert et al. (közrem.): *Főhajtás – Katonai Emlékpark, Pákozd*. Budapest, 2010. 127–146.

NÉGYESI 2010b: NÉGYESI Lajos: Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatások tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 123:4 (2010) 862–875.

Operational 1999: *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris, 1999.

PIEKARZ 2007: PIEKARZ, Mark: It's Just a Bloody Field! Approaches, Opportunities and Dilemmas of Interpreting English Battlefields. In: RYAN, Chris (ed.): *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation*. Oxford, 2007. 29–47.

PN 1937: Dunántul felszabadításának és a II. mohácsi csatának emlékművet állítanak fel Mohácson. *Pécsi Napló* 86:43 (1937. április 14.) 3.

Pratt 2009: Pratt, Michael G.: How Do You Know It's a Battlefield. In: Scott, Douglas – Babits, Lawrence – Haecker, Charles (eds.): *Fields of Conflict. Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War*. Washington D.C., 2009. 5–38.

Prideaux 2007: Prideaux, Bruce: Echoes of War: Battlefield Tourism. In: Ryan, Chris (ed.): *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation*. Oxford, 2007. 17–27.

Polgár 2020a: Polgár Balázs: Történelmi csatatereken - Harsány-hegy (1687), Kismegyer (1809) és Segesvár (1849). In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla –Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 189–206.

Polgár 2020b: Polgár Balázs: *Csata a Harsány-hegynél (1687). Háború, régészet és kulturális örökségvédelem*. Budapest, 2020.

Polgár 2022: Polgár Balázs: A napóleoni háborúk régészete – a kismegyeri csatatér terepi kutatása (2019–2020). *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 21 (2022) 265–288.

Román 2000: Román András: Műemlék és történeti emlékhely. *Műemlékvédelem* 44:2 (2000) 97–101.

Rössler 2000: Rössler, Mechtild: World Heritage Cultural Landscapes. *The George Wright Forum* 17:1 (2000) 27–34.

Ryan 2007: Ryan, Chris (ed.): *Battlefield Tourism. History, Place and Interpretation*. Oxford, 2007.

Šantrůčková et al. 2020: Šantrůčková, Markéta – Salašová, Alena – Sokolová, Klára – Sedláček, Jozef: Mapping military landscape as a cultural heritage: case study of the Austerlitz/Slavkov battlefield site. *Acta Universitatis Carolinae. Geographica* 55:1 (2020) 66–76.

Scott–McFeaters 2011: Scott, Douglas D. – McFeaters, Andrew P.: The Archaeology of Historic Battlefields: A History and Theoretical Development in Conflict Archaeology. *Journal of Archaeological Research* 19:1 (2011) 103–132.

Seaton 2004: Seaton, Anthony: Háború és thanaturizmus: Waterloo, 1815–1914. Ford.: Vajda Zoltán. *Aetas* 19: 3–4 (2004) 220–244.

Sutherland–Holst 2005: Sutherland, Tim – Holst, Malin: Battlefield Archaeology – The Archaeology of Ancient and Historical Conflict. *British Archaeological Job Resource* 2005.

Szabó 2021: Szabó Róbert: Az 1687. évi második mohácsi csata egy lehetséges emlékezetpolitikai aspektusa Wilhelm Camphausen egy munkáján keresztül. *Modern Geográfia* 16:2 (2021) 43–65.

Szabó et al. 2016: Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva: A mohácsi csatatér kutatása – Az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai. *Magyar Régészet* 2016/Nyár 1–7.

ABPP 1996: *The American Battlefield Protection Program*. Wahington D.C., 1996.

Varga 1986: Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest, 1986.

Veress 1987a: Veress D. Csaba: Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata" 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények* 34:4 (1987) 691–715.

Veress 1987b: Veress D. Csaba: *Napóleon hadai Magyarországon*. Budapest, 1987.

VU 1897: A kismegyeri emlékoszlop. *Vasárnapi Ujság* 44:43 (1897. október 24.) 713.

Internetes források

https://eurovelo.hu/ev13.
https://www.battlefields.org/
https://www.battlefieldstrust.com/
https://net.jogtar.hu/
https://sacravelo.eu/kezdolap

PROTECTION OF THE CULTURAL HERITAGE OF HISTORIC BATTLEFIELDS IN HUNGARY

BALÁZS POLGÁR

KEY WORDS: historic battlefield, cultural heritage protection, Battle of Harsány Hill (1687), Battle of Raab (1809)

The challenges of cultural heritage protection and heritage tourism in relation to battlefields are typically gathered around the genuine research, issues of preservation and presentation. The memorial site of the Battle of Harsány Hill (1687) and the Battle of Raab (1809) are examples of positive responses to the challenges of preserving and presenting battlefields. Through the examples examined, the following key factors can be highlighted:

- monuments linked to the battlefields,
- tourist infrastructure (cycle routes, exhibition spaces and community spaces),
- local and regional civil initiatives,
- archaeological research.

Generally speaking, county government offices, national parks, municipalities, museums, universities, research institutes, local communities and volunteers can all play a role in the cultural heritage protection of the historic battlefields in the future. An important objective of the MoD Military History Institute and Museum is to compile the Register of the Historical Battlefields in Hungary on the basis of international examples, which will be available (and further developed) online. The potential uses of the planned database are considered to be manifold, as it could help education and tourism as well as supporting the creation of local development strategies or local heritage programmes.

AZ 1501. ÉVI OSZMÁNELLENES VELENCEI–MAGYAR–PÁPAI SZÖVETSÉG A VELENCEI KÖVETJELENTÉSEK FÉNYÉBEN*

KRUPPA TAMÁS**

A tanulmány eddig ismeretlen forrás alapján tárgyalja az 1501. évi oszmánellenes magyar–velencei–pápai szövetséghez vezető diplomáciai tárgyalásokat. A fellelt regisztrum két velencei követ Budáról 1500–1502 között írott jelentéseit tartalmazza, amelyeket heti, de néha sűrűbb időközökkel küldtek Velencébe. A követjelentések nemcsak a kemény diplomáciai alkudozásokat örökítették meg, hanem rajtuk keresztül betekintést nyerünk Velence információs hálózatának működésébe, valamint a budai udvar életébe, amely ebben az időszakban a nemzetközi diplomácia egyik központjává vált. A tanulmány legnagyobb eredménye, hogy az eddigi kivonatos változat mellett az 1501. évi oszmánellenes szövetség szerződésének hiteles szövege is a rendelkezésünkre áll.

KULCSSZAVAK: kora újkori diplomácia, Magyarország és a Pápaság, velencei diplomácia, velencei–magyar kapcsolatok, magyar–oszmán háború

A három fél által 1501. május 13-án megkötött oszmánellenes szövetséghez vezető út diplomáciai hátteréről máig viszonylag kevés információval rendelkezünk. A tárgyalások részleteiről velencei nézőpontból elsősorban és mondhatni kizárólag máig Marino Sanudo *„Diarii"* című monumentális munkájából tájékozódhatunk.[1] Azonban egy újonnan feltárt forrásnak köszönhetően nemcsak minden eddiginél alaposabban ismerhetjük meg a velencei fél szándékait, hanem egyúttal mélyebb betekintést nyerhetünk azokba a kontinens legfontosabb hatalmait megmozgató diplomáciai erőfeszítésekbe, amelyeknek köszönhetően ez a szövetség végül létrejött.

Az 1501-ben megkötött oszmánellenes szövetség élesen rávilágít arra a dilemmára, amellyel a magyar kormányzat már negyed évszázaddal a mohácsi csatavesztés előtt küszködött. A törökellenes európai szövetségek vagy szövetségtervezetek ugyanis nem választhatók el a magyar–oszmán béketárgyalásoktól, illetve békeszerződésektől, amelyeket ha áttekintünk, azt látjuk, hogy azok a Mohácsot megelőző negyed évszázadban a gyakori uralkodóváltás és az oszmán diplomácia taktikázása miatt meglehetősen instabilaknak bizonyultak. A magyaroknak 1526-ig mindössze egyszer, 1503-ban sikerült tartósabb, hét évre szóló fegyverszünetet kieszközölniük, és amikor ez 1510-ben lejárt, tulajdonképpen egy olyan *„se háború se béke"* állapot állt be, amely végül a mohácsi veréséghez vezetett. Ez az 1503. évi béke is az alábbiakban tárgyalandó velencei–magyar–pápai szövetség negatív következményeként született meg.

A Velencei Köztársaságnak és a Magyar Királyságnak a Pápaság közreműködésével megkötött szövetsége régóta ismeretes. A szerződés pontjait megtaláljuk rövidített formában olasz nyelven Marino Sanudo munkájában.[2] 1983-ban a Levéltári Közlemények hasábjain Ivan Pederin publikált a zárai levéltárban őrzött, úgynevezett Ljubić-hagyatékból egy dátum nélküli szöveget, amely szerinte május 13-a után kelt, és amelyről azt állította, hogy a II. Ulászló és Velence között kötött szövetség latin nyelvű fogalmazványa.[3] A legújabban Pietro

* Készült a HUN-REN–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében a TKI támogatásával.

** HUN-REN–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Szegedi Tudományegyetem, kruppat@gmail.com

[1] SANUTO I. 254–258; SANUTO II. 5–6, 9–10, 13–15. A szövetségről lásd még SETTON 1978. 531–533. Magyar szempontból máig alapvető KOSÁRY 1978. 83–91.

[2] SANUTO I. 254–256.

[3] PEDERIN 1983. 131–135.

Isvalies pápai diplomata, veszprémi püspök pályafutása kapcsán Nemes Gábor érintette a szövetségi tárgyalásokat, amelyben az említett legátus kulcsfontosságú szerepet játszott.[4] Egy Bolognából újabban előkerült kódex érdekes adalékokkal gazdagítja eddigi tudásunkat az 1501-ben megkötött velencei–magyar–pápai szövetséget illetően. A regisztrum Sebastian Giustinian budai velencei követ, illetve követtársai 1500–1502 közötti időszakban született heti, néha ritkábban, olykor sűrűbben írt jelentéseit tartalmazza.[5] Giustinian főkövet 1500. április elején érkezett meg Vettor Soranzo társaságában, aki azonban 1500. november 14-én Bácson elhalálozott.[6] Az ő helyébe küldték Giorgio Pisanit, aki 1501. február elején érkezett meg a magyar fővárosba.[7] Ez közrejátszhatott abban, hogy az államok közötti szerződéskötésre végül Giustinian Budára érkezése után bő egy évvel került csak sor. A dózse képviseletében Giustinian és követtársa, Pisani írták tehát alá a szövetség okmányát.

A Sanudo által kivonatban olasz nyelven közölt szerződés tizennyolc pontból állt, amelyből az utolsó csupán általánosságokat *(generale di promission)* tartalmazott.[8] Ha ezeket a pontokat a Pederin által közölt szöveg mellé helyezzük, nem sok egyezést találunk. Mi lehet ennek az oka? A jelentés kiadója ugyan helyesen érzékelte, hogy itt nem egy végleges szövegről, hanem fogalmazványról van szó, ám ez nem magyarázza a tartalmuk között megfigyelhető nagyfokú különbséget. A fogalmazvány tartalmának ugyanis nem sok köze van azokhoz a tárgyalásokhoz, amelyeket május 13-a előtt lefolytattak, és amelyekről a követek egy sor jelentésben számoltak be. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a szövegben szereplő velencei dózse, Leonardo Loredano elődje, Agostino Barbarigo 1501. szeptember 22-én bekövetkezett halála után néhány nappal, október 2-án lépett hivatalba, tehát a fogalmazvány nem május 13-a, hanem október 2. után keletkezett. Az állítás további igazolásaként citálhatjuk magát a szöveget, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a nyugati hatalmak – itt elsősorban Spanyolországra és Franciaországra kell gondolnunk – várt támogatása a köztük lévő ellenségeskedés és nézetkülönbségek miatt nem következett be, miközben az oszmán fél kecsegtető ajánlatokkal bombázta a magyar, de főleg a velencei felet.[9] Ennek oka az Itáliában dúló háború volt,[10] amely 1499-ben lobbant újra lángra, és amelynek első áldozata Velence halálos ellensége, Milánó volt. Utóbbi élén állt Lodovico il Moro, aki a blois-i szerződésben[11] tömörülő Franciaország, Velence és a Pápaság támadása ellen – a császár és Firenze semlegessége mellett – azzal a kéréssel fordult a Portához, hogy indítson támadást a Köztársaság ellen. Erre egyébként még ebben az évben sor is került.[12] A Pederin-féle szöveg tehát nem a szerződés, hanem a Velence számára kedvezőtlen fordulatot vevő hadiesemények folyományaként bekövetkező későbbi *szerződésmódosításnak* a fogalmazványa, vagyis közvetlenül nincs köze sem a szerződéshez vezető tárgyalásokhoz, sem a szerződés szövegéhez.

Az 1501. május 13-án megkötött velencei–magyar–pápai szövetség pontjairól tehát mostanáig csupán a róluk készült olasz regesztákból tájékozódhattunk. A Giustinian-féle regisztrum segítségével azonban most már részletesen rekonstruálhatók a szóban forgó tárgyalások fordulói és a Velencébe küldött megállapodástervezet teljes szövege, illetve az ott eszközölt kiegészítések alapján maga a végleges változat.

Elsőként azt kell megemlíteni, hogy a szerződéstervezet szövegét[13] a március 2-i hosszú követjelentéssel együtt küldték Velencébe,[14] és ezzel egyidőben

[4] NEMES 2018. 10–13.

[5] BA Mss. n. A 269. Bár a kódex régóta ismert, eddig senki nem vette kézbe. Kosáry is csupán a kéziratról készült hosszú ismertetést idézte. Ezt lásd HODINKA 1889. 57–60, illetve KOSÁRY 1978. 187.

[6] Giustinian szerint pontosan 14-én éjfélkor hunyt el. BA Mss. n. A 269, fol. 106r. Követtársa haláláról lásd még uo. fol. 108r.

[7] BA Mss. n. A 269, fol. 133r.

[8] SANUTO I. 256.

[9] PEDERIN 1983. 133.

[10] Erről lásd SHAWS–MALLETT 2018; PIERI 1952; MORO 2019; MORO 2020.

[11] MORO 2020. 15, 22, 72.

[12] Az ekkor kitörő második velencei–oszmán háborúról legújabban és részletesen l. MORO 2020. 13–49.

[13] BA Mss. n. A 269, fol. 143r–146r.

[14] BA Mss. n. A 269, fol. 139r–143r.

másolták be a regisztrumba. A szerződésen *(Capitula confoederationis)* nem szerepel dátum, utolsó soraiból csak annyi derül ki, hogy a felek meg fogják erősíteni a kialkudott pontokat. A szerződés után következő egy bekezdésnyi szöveg ugyanakkor azt állítja, hogy a szöveg a május 13-án megkötött szövetség pontjait tartalmazza.[15] Mivel magyarázható ez a nyilvánvaló ellentmondás? A követek tehát a március 2-i jelentéssel együtt beküldték a megtárgyalt verziót Velencébe és Rómába, majd az ott eszközölt kiegészítések után május 13-án Budán elfogadták a végleges szöveget. A pápa által igényelt módosításokat 11 marginália formájában találjuk meg, amelyeket a március 2-i jelentéssel beküldött változatra vezettek rá. Ezek szerint a Velencéből Budára visszaküldött és jóváhagyott szöveg módosításait Giustinian és Pisani margináliák formájában feltüntették a regisztrumban, amire az egységes íráskép is utal. A leghosszabb marginália egyébként a bevezető részben található, amely a liga céljáról és az abban részvevőkről nyilatkozik. A latin szöveg pontjait a „*Diarii*"-ban található verzióval összehasonlítva világossá válik, hogy bár ez utóbbi sokkal rövidebb, de a lényeget illetően megegyezik a latin verzióval, és csupán a pontok sorrendjében figyelhető meg némi eltérés. A „*Diarii*" adatai tehát hitelesek. Éppen ezért a továbbiakban nem a pontokat, hanem a tárgyalásokról készült március 2-i hosszú követjelentésnek a vitatott pontokról beszámoló lényegesebb részleteit ismertetem.

A jelentés legelején kiderül, hogy a tárgyalások első fordulójára február 22-én hétfőn délelőtt került sor a legátus házában.[16] Az első vitatott pont Dalmácia és Friuli ügye volt: kiderült, hogy a magyarok az erre vonatkozó pontot át akarták fogalmaztatni, mivel állításuk szerint ez egy új javaslat volt. Helyébe egy általános formula került volna, amely a két fél területeinek védelmét írta volna elő a török támadások ellen. A velenceiek természetesen tiltakoztak, azzal érvelve, hogy a korábbi tárgyalásokon már felmerült a két velencei terület kiemelt védelme. Ez ugyanis katonailag indokolt volt, mivel ezeken keresztül lehetett a várost és az észak-itáliai területeket közvetlenül megközelíteni. És mivel az út a Magyar Királyságon át futott, ezért ennek védelmébe implicite Friulié és Dalmáciáé is benne foglaltatott. A magyar részről a tárgyalásokat vezető Bakóc Tamás erre azt válaszolta, hogy ez plusz költséget jelent. Idézem: *„követ urak, ti azt akarjátok, hogy 100 ezer dukátért a király személyesen szálljon táborba egy hatalmas hadsereggel a török erők ellen a felső területeken* [értendő itt a Magyar Királyság déli határszakasza] és *ráadásként még védjük meg Dalmáciát és Friulit is, holott a 100 ezer dukát még Friuli* védelmére sem elegendő".[17] Mivel fontos kérdésről volt szó, a követek a dózse további döntésére várva továbbították ezt a pontot.

A következő vitatott kérdés a lengyel király részvételére vonatkozott. II. Ulászló ígéretet tett, hogy *„a tatárok, az oroszok, illetve egyéb török által felbíztatott és feltüzelt hitetlen"*[18] fenyegetésének elhárulása után a Lengyel Királyság felmondja a fegyverszünetet és csatlakozni fog a ligához. Az ehhez szükséges anyagiakat a már említett 100 ezer dukát testvéri megosztásával *(fra loro fradeli divisa)* teremtenék elő. A magyar fél azonban »a török által felbíztatott és feltüzelt« kitételt ki akarta vetetni a szövegből.

A következő vitatott pont a király személyes hadba vonulása volt: a magyar fél nem akarta ennek időpontját rögzíteni, a legátus pedig ehhez hozzáfűzte, hogy nem lenne királyhoz méltó, hogy táborba szállását előre megadott időpontra szabják meg. Ezt a kérdést alaposan körbejárták, mivel a személyes hadba szállás semmiképpen sem történhetett a teljes hadsereg felállása nélkül, ennek érdekében viszont a királynak először Csehországba kellett volna mennie, hogy összeszedje az ottani haderőt, vala-

[15] *„Nota quae confoederatio conclusa et stipulata fuit die XIII. Maii 1501 inter sanctissimum dominum nostrum, serenissimum dominum regem Hungariae etc. et illustrissimum dominium cum correctionibus et additionibus ut supra in capitulis. Quae additiones et reformationes factae fuerunt per praefatum sanctissimum dominum nostrum."* BA Mss. n. A 269, fol. 146r.

[16] *„Luni da matina, che fo 22 del passato el reverendissimo Strigoniense cum li altri conseglieri regii che per le ultime nostre significassemo a Vostra Sublimita che erano per far se redusseno a casa del reverendissimo legato."* BA Mss. n. A 269, fol. 139r.

[17] *„...Domini oratores vui volete cum 100 mila ducati la persona del re nostro cum potentissimo exercito in opposito de le forze del Turco in queste parte superior, et etiam volete ve defendiamo la Dalmatia, et Friul, che 100 mila ducati non seriano bastanti a defender el Friul solo..."* BA Mss. n. A 269, fol. 139r.

[18] *„...Tartari, Muscoviti, over altri infideli mosi per opera over instigation de Turchi..."* BA Mss. n. A 269, fol. 139v.

mint a hozzá való tüzérséget, illetve konzultálni kellett volna a havasalföldi vajdával.[19] Az értetlenkedő velenceieket ugyanakkor a magyar fél igyekezett megnyugtatni, hogy miután a hadsereg összegyűlik, első adandó alkalommal támadásba fognak lendülni. A magyarok azonban ezt nem akarták külön is a szövegbe foglaltatni, arra hivatkozva, hogy a király amúgy is teljes mértékben kész erre. A követek nyugtalanságának hátterében az állt, hogy egyrészt Isvalies utasítása nem tért ki erre a pontra, ezért nem tudta erősíteni a velenceiek álláspontját, másrészt a követek tisztában voltak azzal, hogy az ország szokásai szerint nagy hadsereg csak akkor áll fel, ha a király személyesen is hadba száll. Ezért akarták tehát belevetetni ezt a pontot a szerződésbe, amit a magyarok a király méltóságát sértő megkötésként értelmeztek. Végül e kitétel is bekerült a szöveg 5. pontjába, ám konkrét időhatár megszabása nélkül.

A követek a fentebb ismertetett három pontot találták velencei szempontból a leginkább problémásnak, ami azonban nem jelentette azt, hogy ne maradtak volna további vitatott kérdések: a hosszú szövegből kiderül, hogy február 22-e és a jelentés lezárása között még legalább két tárgyalási fordulóra került sor. Az egyiket február 24-én, a másikat közelebbről nem meghatározható időpontban tartották, amire a ma *(hozi)* szó utal. Tehát a szerződéstervezet létrejöttéhez bő egyhetes tárgyalássorozatot kell feltételeznünk, amely érthetővé teszi, hogy a jelentés második, hosszabbik részében miért merülnek fel az újabbak mellett a már említett kérdések is.

Az újabbak közül a két legfontosabb a magyaroknak fizetendő velencei és pápai segély kifizetése, illetve a már régóta Budán tartózkodó török követ volt. A magyar félnek az első kérdésre vonatkozó álláspontját Bakóc tolmácsolta, amely szerint a 100 ezer dukát egyik felét a szövetség megerősítése után azonnal, a másik felét hat hónapon belül kérik folyósítani. A velencei fél azonban ezt három részletben akarta kifizetni minden negyedik hónapban, 60/40 arányban, vagyis az utolsó részlet 40 ezer dukátra rúgott volna az előző két részlet 30–30 ezres tételeivel szemben. Végül a magyar fél álláspontja győzött. Ehhez kapcsolódó vitatott kérdés volt a pénz eljuttatásának módja: tekintve hogy akkor nem létezett a banki átutalás intézménye, a nem kevés nemesfém mennyiséget szekéren kellett elszállítani. A velenceiek természetesen Velencében akarták folyósítani a pénzt, illetve hajlandóak voltak még arra, hogy Segnában (Zengg) történjen meg az átadás, mivel onnan Budáig biztonságosan el lehet juttatni a pénzt, ugyanis végig a Magyar Királyság területén haladhat a szállítmány. Ebben úgy tűnik, hogy a velenceiek akarata érvényesült.

A török követ, illetve követség kérdése nagyon érdekesen vetődött fel: eddig is tudtuk, hogy Budán ekkor már hosszabb ideje tartózkodott egy követ tisztes fogságban, ahogy akkor fogalmaztak, és hogy a szerződés megkötése után hazaküldték,[20] azonban eddig nem tudtuk, hogy milyen ajánlattal érkezett. A jelentés némi fényt vet erre is, mivel annyit elárul, hogy a Porta egy igen előnyös, tízhúsz évre szóló fegyverszünetre *(triegue)*, illetve a király élete hosszáig tartó békére *(pace)*, sőt örök békére tett ajánlatot:[21] ez utóbbira az *in perpetuo* kitétel utal, ami másra nem vonatkozhat. Mivel az iszlám jog, a sarija nem engedélyezi a tartós békét *(pax)* a hitetlenekkel, csupán a fegyverszünetet *(treuga)*, a tíz-húsz évre, illetve örök békére vonatkozó ajánlatok meglehetősen előnyösnek, sőt gyanúsan kedvezőnek számítottak, mivel a különböző muszlim jogi iskolák ebben a kérdésben a hitetlenekkel szemben a néhány hónaptól maximum tíz évig érvényes fegyverszünetet tartották elfogadhatónak. Végig tekintve az oszmán–magyar békéken egészen a zsitvatoroki békéig (1606) azt láthatjuk, hogy a gyakorlatban is ezek a néhány éves terminusok voltak jellemzőek, amelyeket természetesen meg lehetett hosszabbítani. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Nándorfehérvár elestéről történeti feljegyzéseket hátra hagyó Zay Ferenc szerint néhány évvel később Bajezid utóda, Szelim is hasonlóan

[19] *„Et per preparar quello facta la confederatione, se accordera cum li Valachi lorator di quali sono qui a questo effecto. Et andera in persona in Boemia, per desponer le cose de li, et metter ordine de haver zente assai per questa imprexa, et etiam accrescer el numero de le sue artegliarie."* BA Mss. n. A 269, fol. 139v–140r.

[20] NEMES 2018. 13.

[21] *„Et quod complebant immo quod erant potius complete triegue sue cum Turco lorator del qual ha sustenuto zia gran tempo, et non poter cum honor suo piu tenirlo et li convegniva proveder a le cose sue. Maxime che dicto orator li offerisca triegue per X et XX anni, et pace per tuto el tempo de la vita de sua maesta. Et in perpetuo et altri largissimi parti..."* BA Mss. n. A 269, fol. 141r.

előnyös ajánlattal kecsegtette a magyar kormányzatot: „És hogy *örök békesség* [kiemelés tőlem – K. T.] lenne mindörökké az jüendő terek császárok között és jüendő magyari királyok között."[22] Utóda, Szulejmán szultán a mohácsi csata után, Lajos haláláról még nem tudva, a király három udvaroncát küldte Budára egy igen méltányosnak számító, 15 évre szóló békeajánlattal.[23] Visszatérve a jelentésre, további részleteket sajnos nem tudunk meg, de a legfontosabb minden bizonnyal a fegyverszünet, illetve béke időtartamára vonatkozó ajánlat volt, ezért emelhette ki éppen ezt a jelentés. A velenceiek tehát aggódtak, hogy a magyarok elfogadják a török követ által benyújtott további rendkívül előnyös feltételeket *(largissimi* parti) és a békét meg fogják kötni mielőtt a ligát ratifikálják: Ulászló nyilván ezért szabott egy hónapos határidőt, hogy ligapartnerei egyértelmű választ küldjenek a liga feltételeivel kapcsolatban. Kiderül továbbá, hogy Konstantinápolyból egy levél érkezett, amelyben a szultán nehezményezve követe visszatartását, jelezte, hogy az ajánlatára mielőbbi választ vár a magyar kormányzattól. Ennek fényében érthető, hogy a magyar fél megpróbálta megsürgetni reménybeli ligapartnereit, illetve, hogy bár végül elbocsátották a török követet, ezt egy udvarias levél kíséretében tették azzal az ígérettel, hogy hamarosan követet menesztenek az oszmán fővárosba.[24] A kormányzat lépésének hátterében minden bizonnyal az is meghúzódott, hogy feltételezték, Velence hasonlóan előnyös ajánlatot kapott Sztambultól. Ezzel magyarázható, hogy Ulászló Bakóc útján közölte a követekkel, hogy elvárják, hogy az általuk szabott egy hónapos terminuson belül a Signoria ne kössön békét a Portával.

A szerződéstervezetre a dózse március 26-án válaszolt[25] biztosítva a követeket, hogy a ligát rövidesen ratifikálják, de előtte még megvárják, mit nyilatkozik a pápa. A levél hosszan foglalkozik a segély kiutalásának technikai részleteivel, ami talán a legbiztosabb jele annak, hogy a Köztársaság számára mennyire fontos és sürgető volt a törökellenes szövetség megkötése. A velenceiek motivációját megerősítették azok a közben beérkezett, és a dózse említett levelében idézett budai jelentések (március 8., illetve 12.),[26] amelyek a magyar csapatok mozgósításáról és a Szkender pasa elleni sikeres harcairól számoltak be. A liga kihirdetésére velencei részről, Sanudo tanúsága szerint, május 30-án került sor.[27]

Bár május 13-án a felek megkötötték a szerződést, a liga iránti lelkesedés mindazonáltal hamar alábbhagyott. Ahogyan fentebb láttuk, néhány hónappal később, szeptemberben a magyar és a velencei fél már a kifogásokat kereste, hogyan egyezzen meg a Portával, amely felé tulajdonképpen egyikőjük sem égetett fel minden hidat.

---

[22] Zay 1980. 6.

[23] Erről lásd Brodericus 2012, 152, amely perpetua amicitáról beszél, ill. Giorgio Casali jelentését: *„Tunc temporis venit ad serenissimum regem Hungariae orator Turci, qui ab illo petiit inducias per 15 annos, quae statim per ipsum conclusa(!) fuerunt, et interim uterque habebit eosdem amicos, et inimicos, sibique ad invicem opem ferent quotiescunque necesse erit."* Simonyi 1859, 90.

[24] *„Similiter habiamo havuto per bona via, chel nontio venuto dal Turco ha portato lettere a questa maesta chel sia expedito lorator suo che zia tanto tempo è de qui. Et a 24 del passato fo aldito dicto orator quale se lamento esser tenuto in parole senza resolution alcuna, et che de cetero nostro intendeva restar piui de qui come orator, ma come captivo. Et tamen non haver expedition alcuna, ma solum fu licentiato dicto nontio cum bone parole et lettere al Turco, che fra breve zorni questa maesta expedita dicto suo orator..."* BA Mss. n. A 269, fol. 142rv.

[25] BA Mss. n. A 269, fol. 331v–333r.

[26] BA Mss. n. A 269, fol. 146v–147r, 147v–149r.

[27] Sanuto II. 5–6.

FORRÁSOK

BA: Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio (Bologna)

SZAKIRODALOM

BRODERICUS 2012: Stephanus BRODERICUS: *Epistulae*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum XVI. Ed. Petrus KASZA. Budapestini, 2012.

HODINKA 1889: HODINKA Antal: Hazai vonatkozású kéziratok az olasz könyv- és levéltárakban. *Magyar Könyvszemle* (1889) 57–60.

KOSÁRY 1978: KOSÁRY Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978.

MORO 2019: MORO, Federico: *Venezia, offensiva in Italia 1381–1499. Il secolo lungo di San Marco*. LEG 124. Gorizia, 2019.

MORO 2020: MORO, Federico: *Venezia nella tempesta. 1499–1517. La crisi della Serenissima*. LEG 128. Gorizia, 2020.

NEMES 2018: NEMES Gábor: Pietro Isvalies bíboros veszprémi püspök. In: KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém, 2018. 9–46.

PEDERIN 1983: PEDERIN, Ivan: A Velencei Köztársaság és Magyarország szövetsége a török elleni harcban. *Levéltári Közlemények* (1983) 131–135.

PIERI 1952: PIERI, Piero: *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*. Torino, 1952.

SANUTO I: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai I. (1496–1501), közli WENCZEL Gusztáv. *Magyar Történelmi Tár* 14 (1869) 1–282.

SANUTO II: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai II. Közli WENCZEL Gusztáv. *Magyar Történelmi Tár* 24 (1877) 1–300.

SETTON 1978: SETTON, Kenneth: *The Papacy and the Levant, II (1204–1571)*. Philadelphia, 1978.

SHAWS–MALLETT 2018: SHAWS, Christine – MALLETT, Michael: *The Italian wars 1494–1559. War, State, and Society in the Early Modern Europe*. Routhledge, 2018.

SIMONYI 1859: *Magyar történelmi okmánytár: londoni k*önyv- és levéltárakból 1521–1717. közread. SIMONYI Ernő. Monumenta Hungariae historica. Diplomataria / Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 5. Budapest, 1859.

ZAY 1980: ZAY Ferenc: *Az Lándorfejírvár elveszésének oka e vót és így esött*. Budapest, 1980.

THE ANTI-OTTOMAN VENETIAN-HUNGARIAN-PAPAL ALLIANCE OF 1501 ACCORDING TO THE VENETIAN AMBASSADORS' REPORTS

TAMÁS KRUPPA

KEY WORDS: early modern diplomacy, Hungary and the Papacy, Venetian diplomacy, Venetian_Hungarian relations, Hungarian-Ottoman war

The study describes the diplomatic negotiations leading to the anti-Ottoman Hungarian-Venetian-Papal alliance of 1501, based on until now unknown sources. The registry contains relations written by two Venetian ambassadors from Buda between 1500 and 1502, which were sent to Venice weekly, but sometimes more frequently. The ambassadors' reports not only recorded the tough diplomatic negotiations, but also give us an insight into the workings of Venice's information network and the life of the court in Buda, which became a centre of international diplomacy during this period. The greatest achievement of the study is that, in addition to the excerpted version so far available, we have the authentic text of the treaty of the anti-Ottoman alliance of 1501.

OSZMÁNELLENES SEGÍTSÉG HELYETT CSÁSZÁRELLENES LIGA?

Giovanni Francesco Capi pápai nuncius missziója 1526-ban*

Nemes Gábor**

VII. Kelemen pápa nunciusi jelentésekből szerzett tudomást arról, hogy Szulejmán szultán Buda elfoglalására készül. Ezért 1526. február 9-én az egyházfő levelet küldött a keresztény világ uralkodóihoz, hogy Magyarországot hatalmas török veszély fenyegeti, és mihamarabb nyújtsanak neki segítséget. Mivel tavasszal újabb fenyegető jelentések érkeztek Budáról, ezért VII. Kelemen pápa rendkívüli követ küldését tervezte, akinek fő feladata lett volna, hogy az európai udvarokban beszámoljon a Magyarországot fenyegető oszmán támadásról. Eredetileg a firenzei Paolo Vettorit, a pápai hadiflotta kapitányát szemelte ki erre a feladatra, aki útnak indulása után váratlanul elhunyt. Emiatt a választás a tapasztalt pápai diplomatára, Giovanni Francesco (Capino) de' Capira esett. A nunciusnak kiállított ajánlólevelek többsége a francia udvari méltóságokhoz szólt, emellett a császári, az angol, valamint a portugál udvarba tervezett látogatáshoz is készültek ajánlólevelek. Capeno de' Capi 1526 márciusában indult útnak Franciaország felé, ahol titkos tárgyalásokat kezdett I. Ferenc királlyal egy császárellenes szövetség létrehozásáról. 1526. május 22-én megkötötték a cognaci ligát, melyhez a pápán és a francia királyon kívül Milánó és Velence is csatlakozott. Magyarország török elleni harcának ügye tehát inkább a titkos diplomáciai tárgyalások elfedésére szolgált. A tárgyalások végeztével Capeno de' Capi Svájcba utazott, ahol nem Magyarország török elleni harcához, hanem a liga számára toborozott zsoldosokat, akik 1527. május 6-án a Rómát feldúló császári zsoldosok ellen küzdve a Szent Péter bazilika lépcsőjén bizonyították bátorságukat.

Kulcsszavak: pápai diplomácia, magyar–oszmán háború, cognaci liga, keresztes háborúk, francia királyi udvar

A pápaság külpolitikájának a 15. század közepe óta központi témája volt a török elleni harc. Az Apostoli Szentszék a Magyar Királyságot nemcsak közvetlenül, diplomáciai eszközökkel vagy pénzbeli támogatással segítette, hanem az európai államok kapcsolatrendszerének alakításában is elsődleges szempont volt a keresztény fejedelmek kibékítése és az Oszmán Birodalom elleni összehangolt támadás lehetőségének megteremtése.[1] A pápa ezirányú diplomáciai törekvéseinek a Magyarország déli határának védelme szempontjából kulcsfontosságú Nándorfehérvár 1521. évi török elfoglalása adott újabb lökést.[2]

A keresztény uralkodók közötti béke azonban pont ezekben az években tűnt igazán távolinak. Bár az 1454-ben megkötött lodi béke óta a félsziget legjelentősebb államai, azaz Velence, Milánó, Firenze, a Pápai Állam, valamint a Nápolyi és a Szicíliai Királyság az erőviszonyok egyensúlyára kínosan ügyelve hozzávetőleges békében éltek,[3] ezt 1494-ben VIII. Károly francia király itáliai hadjárata felborította. A félszigetre több mint fél évszázadig

* A kézirat az HUN-REN–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében, a TKI támogatásával készült. A cikk angol változatát lásd: Instead of Anti-Ottoman Help an Anti-Imperial League? Papal Nuncio Giovanni Francesco Capi's Mission of 1526. *Eastern European History Review* 5 (2022) 73–84.

** Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ, intézményvezető, HUN-REN–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs, nemes.gabor@bjhf.hu

[1] Fraknói 1902; Setton 1984.

[2] Setton 1984. 198–200; Bárány 2018; Bárány 2019.

[3] Gattoni 2010.

tartó háborúskodás és rövid életű, folytonosan változó, gyakran csak pillanatnyi érdekeket szolgáló szövetségek ideje köszöntött.[4]

1521. május 8-án V. Károly császár, VIII. Henrik angol király és X. Leó pápa szövetséget kötött I. Ferenc francia király és a Velencei Köztársaság ellen.[5] A harcok francia kudarcokkal kezdődtek: Odet de Foix-nak fel kellett adnia Milánót,[6] a francia–velencei haderő pedig 1522. április 27-én vereséget szenvedett a Prospero Colonna vezette szövetséges seregtől a bicoccai csatában.[7] A franciák – miután a velenceiek 1523 júliusában különbékét kötöttek a császárral, és így magukra hagyták őket[8] – 1523 őszén kétségbeesett ellentámadást indítottak Lombardiában, de a kezdeti sikerek ellenére 1524. április 30-án a sesiai csatában újabb vereséget szenvedtek a Charles de Lannoy parancsnoksága alatt álló császári seregtől.[9] A Habsburgok nyári provence-i ellentámadása után I. Ferenc király személyesen állt a francia seregek élére. Az 1524 októberében Lombardiába érkező francia had visszafoglalta Milánót, és Pavia ostromával jelezte további hódító szándékát.[10]

A gyors francia sikerek lépésre ösztönözték VII. Kelemen pápát, aki – elsősorban firenzei franciabarát tanácsadói, azaz Francesco Guicciardini, Jacopo Salviati és Roberto Acciaiuoli javaslatára – titkos megállapodást kötött I. Ferenc királlyal. Eszerint ha a pápa szabad átvonulást enged a francia csapatoknak Nápoly felé, a Pápai Állam megkaphatja Pármát és Piacenzát.[11] A szentszéki diplomácia azonban ez esetben komoly hibát vétett. 1525. február 24-én V. Károly császár Paviánál vereséget mért a francia hadakra, és maga I. Ferenc király is fogságba esett.[12] A pápának ezt követően csak kínos magyarázkodások árán sikerült visszatáncolnia a franciákkal kötött titkos megállapodásból a császár oldalára, akivel 1525. április 1-jén újították meg a szövetséget.[13]

V. Károly és I. Ferenc 1526. január 14-én kötötte meg a madridi békét, amely alapvetően formálta volna át Európa hatalmi térképét. A paviai csatában győztes császár, illetve a fogságba ejtett, és így a béketárgyalások idején kiszolgáltatott helyzetben lévő francia király közötti megegyezés azonban nem bizonyult tartósnak. A március 6-án szabadon engedett Ferenc király francia földre lépve azonnal semmisnek nyilvánította a békét, és új szövetségeseket keresett a hatalma csúcspontján lévő Habsburg császár ellen.[14]

Eközben az Oszmán Birodalom újra Magyarország ellen készülődött. VII. Kelemen pápa a magyar királyi udvarba küldött apostoli nuncius, Giovanni Antonio Burgio 1526. január 18-án kelt jelentésének[15] – amely szerint Szulejmán szultán hatalmas sereggel Buda elfoglalására készül – hatására tanácskozásra hívott hat idősebb bíborost, akikkel megállapodtak abban, hogy a fejedelmeknek és a nunciusoknak írni fognak a Magyarországot fenyegető török veszélyről.[16] A szentszéki diplomácia tehát választút elé került: vagy megakadályozzák a császár hatalmának túlzott növekedését, vagy békét teremtenek a keresztény fejedelmek között egy Oszmán Birodalom elleni hadjárat érdekében.[17]

1526. február 9-én VII. Kelemen pápa levelet küldött a császárhoz és öccséhez, Ferdinánd osztrák főherceghez, VIII. Henrik angol királyhoz és Thomas Wolsey bíboroshoz,[18] III. János portugál királyhoz, valamint I. Ferenc francia király helyett

[4] SHAW–MALLETT 2019. 6–160.
[5] GATTONI 2000. 235–239; SHAW–MALLETT 2019. 162.
[6] SHAW–MALLETT 2019. 163–164.
[7] SHAW–MALLETT 2019. 165.
[8] GATTONI 2002. 31–36; SHAW–MALLETT 2019. 168.
[9] GATTONI 2002. 56–58; SHAW–MALLETT 2019. 169–170.
[10] GATTONI 2002. 79–80; SHAW–MALLETT 2019. 170–172.
[11] GATTONI 2002. 82–93.
[12] SHAW–MALLETT 2019. 172–174.
[13] GATTONI 2002. 94–106.
[14] KNECHT 2015. 6–8.
[15] FRAKNÓI 1884. 303–307. n. 78.
[16] Erről Lorenzo Campeggio bíboros számolt be 1526. február 8-án Thomas Wolsey bíborosnak, BREWER 1870. n. 1959.
[17] Erről a dilemmáról számol be Campeggio bíboros Wolsey bíborosnak, BREWER 1870. n. 2098.
[18] Campeggio bíboros 1526. február 27-én külön kérte Wolseyt, hogy vegye rá VIII. Henrik királyt a magyarok megsegítésére, BREWER 1870. n. 1998.

az országot akkor kormányzó Savoyai Lujza királynéhoz. Kiemelte: Magyarországot hatalmas török veszély fenyegeti, és mihamarabb nyújtsanak számára segítséget.[19]

Mivel újabb riasztó jelentések érkeztek Burgio nunciustól,[20] VII. Kelemen pápa egy rendkívüli követet kívánt küldeni az európai udvarokba, akinek fő feladata az lett volna, hogy beszámoljon a Magyarországot fenyegető oszmán támadásról. Eredetileg a firenzei Paolo Vettorit,[21] a pápai hadiflotta kapitányát szemelte ki erre a célra. Vettori azonban hiába kelt útnak, nem sokkal később Firenzében megbetegedett és váratlanul elhunyt.[22] Emiatt Giovanni Francesco (vagy másnéven Capino) de' Capira[23] esett a választás, aki éppen február 1-jén tért vissza Rómába a madridi béketárgyalásokról, és aki éveken keresztül Mantova követe volt V. Károly udvarában.[24] A nunciusnak kiállított ajánlólevelek többsége a francia udvar meghatározó méltóságaihoz szólt: I. Ferenc királyhoz és anyjához, Savoyai Lujza királynéhoz, Angoulème-i Margit hercegnőhöz, Antoine Duprat francia nagykancellárhoz, Jean de Lorraine és François-Louis de Bourbon bíborosokhoz, valamint a francia király hadvezéreihez: Anne de Montmorencyhez,[25] Odet de Foix-hoz, Charles (IV) de Bourbonhoz és Philippe de Chabot-hoz.[26] Emellett a császári (V. Károly,[27] Charles de Lannoy nápolyi alkirály, a paviai csata győztes hadvezére és Giovanni Salviati bíboros legátus), valamint az angol (VIII. Henrik és Thomas Wolsey bíboros), továbbá a portugál királyi udvarba (III. János portugál király) tervezett látogatáshoz is készültek ajánlólevelek.[28]

Capino de' Capi 1526. március elején kelt útra Bayonne[29] felé, hogy köszöntse a fogságból kiszabadult I. Ferenc királyt.[30] Útközben azonban módosított, és Lyon érintésével Saint-Severbe utazott,[31] ahol találkozott az ide érkező uralkodóval, majd Mont-de-Marsan érintésével Bordeaux-ba kísérte őt.[32] Capi – miután részt vett az ünnepélyes bevonuláson[33] – Andrea Rosso velencei követtel együtt egyből titkos tárgyalásokat kezdett a királlyal, amelyek témája nem az ajánlólevelén szereplő ügy, tehát Magyarország megsegítése volt, hanem egy V. Károly császár ellen irányuló szövetség megkötése.[34]

Mindeközben Rómában V. Károly császár követe, Luis Fernández de Córboba, Sessa hercege,[35] valamint Miguel de Herrera, a követség ügyvivője is gyanút fogott. Mindketten arról tájékoztatták a császárt, hogy szerinte Capi követsége valószínűleg többről szól, mint a magyarok törökellenes harcának megsegítéséről. Sőt, Sessa herceg azt is tudni vélte, hogy Vettori a rá bízott ügy terhe miatt halhatott meg.[36] Hasonlókat írt Lope de Soria, a császár genovai követe is, aki szerint a török előkészüle-

[19] Nemes 2015. 134–145. Ferdinánd főherceg, valamint VIII. Henrik király és Wolsey bíboros válaszát (1526. márc. 4., ill. ápr. 16.) l. Theiner 1860. 661–663, 669–670.

[20] Fraknói 1884. 320–323. n. 83.

[21] Guglielmotti 1876. 121–270; Lepri 2014. 670–671; Simonetta 2020.

[22] Vettori 1972. 22–223., 344; Brown 1869. n. 1226; Gayangos 1873. n. 356; Gattoni 2002. 134. A pápa 1526. március 8-án írt kondoleáló levelet Paolo öccsének, a Niccolò Machiavelli közeli barátjának számító firenzei diplomatának, Francesco Vettorinak, l. AAV Arm. XL., vol. 10, fol. 137*rv*, n. 167.

[23] Életére l. Ascari 1975; Gattoni 2002. 133. 37. j.

[24] Ascari 1975.

[25] 1526. márc. 1-jén Giovanni Matteo Giberti datárius külön írt neki arról, hogy Vettori helyett Capit küldik, Fraikin 1906. 7.

[26] Nemes 2015. 146–150. A francia királyi párnak, illetve Savoyai Lujza anyakirálynénak ezekkel együtt kiállított további leveleket l. AAV Arm. XLIV, vol. 9, fol. 433*r*–435*v*, kiadva: Balan 1885. 220–221; Fraikin 1906. 7; Nanni 1992. n. 1379–1381.

[27] A császár márc. 30-án kelt levelében említi öccsének, Ferdinándnak, hogy a bréve megérkezett hozzá, l. Bauer 1912. 378.

[28] Nemes 2015. 146–148., Nemes 2016. 180. Eközben a pápa Angliába küldte Uberto Gambarát, hogy az Henrik királyt is bevonja a császárellenes liga létrehozásába. Nunciusi kinevezéséről (1526. febr. 25–26.) l. AAV Arm. XL., vol. 11, fol. 103*rv*, 105*rv*, 109*rv*; Arm. XLIV., vol. 9, fol. 438*r*, 439*r*; Balan 1885. 218–219; Brewer 1870. n. 1992–1998. Levelezését Capival és Acciaiuolival l. Fraikin 1906. helyenként. Életére l. Brunelli 1999.

[29] I. Ferenc király 1526. március 17-én érkezett Bayonne-ba, Brewer 1870. n. 2032.

[30] Brewer 1870. n. 2068.

[31] Fraikin 1906. 7–8.

[32] Capi ápr. 8-án már Bordeax-ban volt. Fraikin 1906. 8–9.

[33] Az ünnepélyes bevonuláson Capi a rodoszi nagymester és Charles de Bourbon között haladt, Brown 1869. n. 1243, 1245.

[34] Fraikin 1906. 10.

[35] Ochoa Brun 2003. 107–108.

[36] Gayangos 1873. n. 363–364.

tekről szóló jelentés mellett a pápai követeknek az is feladata lehet, hogy a francia királyt rávegyék a madridi béke megszegésére.[37] Ezt támasztotta egyébként alá az is, hogy amikor VII. Kelemen pápa beszámolt Sessa hercegnek Capi nuncius I. Ferenc királlyal folytatott tárgyalásairól, Magyarország megsegítése szóba sem került.[38]

Miután Ferenc kísérete 1526. április végén Cognacba tette át székhelyét, az események jelentősen felgyorsultak: május 1-jén Capi és Rosso hosszasan egyeztetett a francia uralkodóval a császárellenes liga részleteiről.[39] A sietségnek több oka is volt. VII. Kelemen pápa egyrészt attól tartott, hogy az elhúzódó tárgyalások miatt az ostrom alatt lévő Milánó és Cremona elesik,[40] másrészt az is félő volt, hogy a császári diplomáciának sikerül jobb belátásra bírnia Ferenc királyt, aki így eláll a szövetség megkötésétől.[41] V. Károly császár ugyanis elküldte követeként Charles de Lannoy nápolyi alkirályt, a paviai csata győztes hadvezérét, akinek cognaci megjelenése nem kis aggodalmat okozott a pápai, a velencei és az angol diplomaták között.[42] A kedélyek megnyugtatása végett május 10-én sor került a még Savoyai Lujza régenssége idején megkötött angol–francia szövetség ünnepélyes megerősítésére, ami viszont Lannoy rosszallását váltotta ki.[43] Az ezt követő napokban az egyeztetések jól haladtak, és elkezdték a liga szerződésének szövegezését is, amelyben Capino de' Capi és Andrea Rosso követek vállaltak kulcsszerepet.[44] Charles de Lannoy alkirály – aki meggyőződött arról, hogy a francia király nem akarja teljesíteni a madridi békét – május 18-án távozott.[45] Ezután néhány, a szerződő felek közötti vitás pont tisztázását[46] követően 1526. május 22-én megkötötték a cognaci ligát.[47] Capi hivatalos célja, azaz Magyarország törökellenes harcának támogatása csak egyszer került szóba a tárgyalásokról fennmaradt iratokban. Azonban akkor is – ahogy azt Capi Umberto Gambarának, a VIII. Henrikhez küldött pápai nunciusnak elismerte – csak röviden beszélt róla a francia királynak, nehogy zavart okozzon a ligával kapcsolatos tárgyalásokban.[48]

Kezdetben egyfajta bizalmatlanság volt megfigyelhető Capino de' Capival szemben a francia és az angol diplomácia részéről egyrészt azért, mert nem pápai, hanem mantovai alattvaló volt, másrészt korábbi császári követsége miatt.[49] 1526 áprilisában ezért VII. Kelemen a firenzei Roberto Acciaiuoli személyében újabb nunciust küldött, hogy ugyancsak a pápa főtanácsadója, Francesco Guicciardini instrukciói alapján kapcsolódjon be a tárgyalásokba.[50] A hivatalos kinevező bullájában mindazonáltal a Capihoz hasonló cél, tehát a keresztény fejedelmek közötti béke és a török ellen Magyarországon és a Földközi-tengeren megindítandó háború szerepelt.[51] Acciaiuoli végül lekéste a tárgyalásokat, mert május 23-án még csak Lyonban tartózkodott.[52]

Miután VII. Kelemen pápa ratifikálta a liga szövegét,[53] Capi átadta helyét Acciaiuolinak, aki 1526. június 9-én érkezett az akkor már Angoulême-ben

[37] GAYANGOS 1873. n. 366. Fontos azonban kiemelni, hogy a békeszerződés be nem tartása nem csak a pápai diplomácia álláspontja volt, maga Wolsey bíboros is erre buzdította Savoyai Lujza királynét. BREWER 1870. n. 2036.
[38] GAYANGOS 1873. n. 395.
[39] FRAIKIN 1906. 16; BROWN 1869. n. 1265; BREWER 1870. n. 2135–2136.
[40] BROWN 1869. n. 1164, 1171, 1185, 1249, 1270, 1272, 1280, 1281, 1286, 1287; FRAIKIN 1906. XLVIII.
[41] BREWER 1870. n. 2148.
[42] BROWN 1869. n. 1270, 1276.
[43] BROWN 1869. n. 1273.
[44] FRAIKIN 1906. 17–20; BROWN 1869. n. 1272.
[45] BREWER 1870. n. 2185–2186.
[46] BROWN 1869. n. 1284–1285; GAYANGOS 1873. n. 431.
[47] FRAIKIN 1906. 26–28; BROWN 1869. n. 1289–1291, 1300; PREDELLI 1903. 183–185; SETTON 1984. 241–242; GATTONI 2002. 137, 339–346; KNECHT 2015. 9–10.
[48] FRAIKIN 1906. 22–24.
[49] Lásd erről Gregorio Casale, az angol király római követének jelentését, BREWER 1870. n. 2058.
[50] Életére l. VERUCCI 1960; GUICCIARDINI 1863. 1–5; FRAIKIN 1906. 11–12.
[51] FRAIKIN 1906. 12–15; PREDELLI 1903. 183.
[52] FRAIKIN 1906. 24–29.
[53] FRAIKIN 1906. 32, 44; BROWN 1869. n. 1311, 1320; BREWER 1870. n. 2257; PREDELLI 1903. 186.

tartózkodó francia udvarba.[54] Új feladata az lett, hogy toborozzon Svájcban 10 000 zsoldost, de nem Magyarország török elleni harcához, hanem a liga számára. Capi – miután részt vett a liga ünnepélyes kihirdetésén[55] – június 29-én kelt útnak.[56] Végül küldetését siker koronázta: augusztus 17-én érkezett meg Bergamóba 8300 svájci katonával.[57]

Mindeközben Magyarország egyre nehezebb helyzetbe került, II. Lajos királynak pedig minden eddiginél nagyobb szüksége lett volna a külső támogatásra. Az oszmán támadásról érkező nyugtalanító hírek miatt II. Lajos március 24-én levelet írt a pápának,[58] amelyet április 20-án Innocenzo Cibo bíboros olvasott fel a pápai konzisztóriumon. Az egyházfő és a bíborosi kollégium végül úgy döntött, hogy berendelik az összes Rómában tartózkodó követet, hogy tudassák uralkodóikkal a Magyarországot fenyegető veszélyt és kérjenek tőlük segítséget.[59] A döntéstől függetlenül VII. Kelemen április 23-án levelet intézett I. Ferenc francia, III. János portugál és VIII. Henrik angol királyhoz, valamint Wolsey bíboroshoz is, amelyben a magyaroknak mihamarabbi pénzbeli segítséget kért.[60] A pápa hangsúlyozta, hogy a kardinálisokkal együtt 50 000 dukátot ajánlottak fel Magyarország védelmére.[61]

A császár és a pápa kapcsolatában ekkor már tapintható volt a feszültség. V. Károly öccséhez, Ferdinánd főherceghez írott levelében azt írta, hogy olyan gyakran kap a pápától a Magyarországot fenyegető török veszélyről szóló levelet, hogy már azt sem tudja, hogy egyáltalán elhiggye-e.[62] A császár ezenkívül római követének, Luis Fernández de Córdobának azt írta, hogy amíg a pápa nem engedélyezi, hogy a keresztes hadjáratra fordítandó szentévi búcsú bevételeit Spanyolországban ő szedje be, addig nem is fogja támogatni a magyar királyt, és így a további felelősséget is a pápára hárítja.[63]

Az ezt követő hónapokban a pápai konzisztóriumon is egyre gyakrabban került szóba az oszmán veszély: Innocenzo Cibo és Paolo Emiliano Cesi bíboros hol Burgio nuncius jelentéseit, hol pedig II. Lajos király leveleit olvasta fel.[64] A pápai kollégium július 27-i ülésén Cesi bíboros tolmácsolásában hangzott el Tomori Pál kalocsai érseknek II. Lajos királyhoz írott levele, miszerint a török seregek már a Magyarország déli határát jelentő Száva folyónál vannak.[65] A szentatyát ez a hír július 30-án újabb segélykérő levelek küldésére ösztönözte: arra kérte I. Ferenc francia, VIII. Henrik angol, III. János portugál királyt és Ferdinánd osztrák főherceget, hogy sürgősen küldjenek pénzt vagy fegyvert Magyarország számára.[66]

Sajnos a pápa leveleinek nem sok hatása volt. János portugál király küldött egy csekélyebb összeget,[67] de követét 1526 júliusában francia földre érve Bayonne-nál elfogták és egészen szeptember végéig őrizetben tartották.[68] VIII. Henrik követe, Sir Thomas Wallop 1526 augusztusában indult útnak, a magyar sereg súlyos vereségének és a magyar király halálának híre már útközben érte.[69]

[54] Fraikin 1906. 33–42.
[55] Fraikin 1906. 51–52; Brown 1869. n. 1322.
[56] Fraikin 1906. 45–58, 415–416; Brewer 1870. n. 2288.
[57] Fraikin 1906. 81–84; Brewer 1870. n. 2465.
[58] Artner 2004. 176–178. Ehhez l. még Burgio jelentéseit, Fraknói 1884. 343–351. n. 88, és Brodarics István levelét Brodericus 2012. 138–139.
[59] Tusor–Nemes 2011. n. 65. Erről számolt be Girolamo Ghinucci worcesteri püspök is Wolsey bíborosnak, l. Brewer 1870. n. 2124, valamint Luis Fernández de Córdoba V. Károly császárnak Gayangos 1873. n. 395.
[60] Nemes 2015. 157–162. Minden bizonnyal e brévékhez mellékelték II. Lajos királynak a pápához és Ferdinánd főhercegnek március 24-én kelt levelét és Burgio március 27-i jelentését, l. Brewer 1870. n. 2048, 2050, 2056.
[61] Fraknói 1902. 301. Az egyes bíborosok felajánlásait l. Artner 2004. n. 156.
[62] Brewer 1870. n. 2051.
[63] Gayangos 1873. n. 401.
[64] A konzisztóriumokról l. Tusor–Nemes 2011. n. 66–74. Burgiónak a török támadásról szóló jelentései: Fraknói 1884. 370–422, n. 95–113. Lajos király levelei: Artner 2004. n. 137–138, 140–141.
[65] Tusor–Nemes 2011. n. 75. Tomori Pál levelét l. AAV A.A. I-XVIII. n. 6522, fol. 85*r*–86*v*, kiadva: Fraknói 1882. 92–95. VIII. Henrik angol királynak küldött másolatát l. Brewer 1870. n. 2301.
[66] Nemes 2015. 165–168.
[67] A portugál király június 16-án kelt válaszát l. Rebello da Silva 1865. 268–270; Artner 2004. n. 139.
[68] Fraikin 1906. 81–84, 116–118.
[69] Kurucz 1995. 260–261; Botlik 2007. 129; Botlik 2013. 59–60, 73–74; Bárány 2014. 523–528.

VII. Kelemen pápa 1526-ban szorult helyzetbe került. Itáliát és ezen belül a Pápai Államot V. Károly császár jelentősen megnövekedett hatalma fenyegette, az Oszmán Birodalom pedig hatalmas sereggel indult a keresztény világ ellen. Ilyen körülmények között a pápai diplomácia számára kézenfekvő lehetett, hogy a császárellenes liga titkos tárgyalásait Magyarország törökellenes harcával leplezzék. Bár Capino de' Capi nem Magyarország számára szerzett segítséget, a pápát nem lehet azzal vádolni, hogy cserben hagyta volna a magyar királyságot, hiszen nemcsak pénzzel, hanem gabonával és fegyverrel is támogatta a küzdelmet.[70] Mindez azonban kevésnek bizonyult. Míg 1526. augusztus 29-én a magyar seregek Mohácsnál szenvedtek Szulejmán szultántól megsemmisítő vereséget, addig a pápai diplomácia kudarcát 1527-ben a Sacco di Roma jelentette.

FORRÁSOK

AAV: Archivio Apostolico Vaticano (Città del Vaticano)

SZAKIRODALOM

ARTNER 2004: ARTNER Edgár: *Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája.* Szerk.: SZOVÁK Kornél – TÖRÖK József – TUSOR Péter. Collectanea Vaticana Hungariae I/1. Budapest–Róma, 2004.

ASCARI 1975: ASCARI, Tiziano: *Capi, Giovan Francesco.* In: *Dizionario Biografico degli Italiani 18.* Roma, 1975. https://www.treccani.it/enciclopedia/giovan-francesco-capi_(Dizionario-Biografico) (Letöltés ideje 2023.05.12.)

BALAN 1885: BALAN, Petrus (ed.): *Monumenta saeculi XVI. historiam illustrantia. I: Clementis VII. epistolae per Sadoletum scriptae.* Oeniponte, 1885.

BÁRÁNY 2014: BÁRÁNY Attila: *Magyarország nyugati külpolitikája (1458–1526). Angol–magyar kapcsolatok Mátyás és a Jagellók korában.* Akadémiai nagydoktori értekezés. Debrecen, 2014.

BÁRÁNY 2018: BÁRÁNY Attila: Egy humanista diplomata a 16. század eleji Magyarországon: Hieronymus Balbi. In: BÁRÁNY Attila – PUSZTAI Gábor (szerk.): *Diplomata Írók – Író diplomaták.* Memoria Hungariae 6. Debrecen, 2018. 7–33.

BÁRÁNY 2019: BÁRÁNY, Attila: A Humanist Diplomat in Early 16th Century Hungary: Hieronymus Balbus. *Acta Neerlandica – Bijdragen tot de Neerlandistiek Debrecen* 15 (2019) 11–48.

BAUER 1912: BAUER, Wilhelm: *Die Korrespondenz Ferdinands I, Vol. I. Familienkorrespondenz bis 1526.* Veröffentlichungen der Komission für neuere Geschichte Österreichs 11. Wien, 1912.

BOTLIK 2007: BOTLIK, Richárd: Henry VIII and the New Hungarian Political Élite in 1526–1527. The Anglo-Hungarian Relationship After the Battle of Mohács. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Sectio Philosophica* 12:2 (2007) 123–145.

BOTLIK 2013: BOTLIK Richárd: *VIII. Henrik angol király magyar szövetségesei.* Kaposvár, 2013.

BREWER 1870: BREWER, John Sherren (ed.): *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the reign of Henry VIII. IV/1.* London, 1870.

BRODERICUS 2012: Stephanus BRODERICUS: *Epistulae.* Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum XVI. Ed. Petrus KASZA. Budapestini, 2012.

BROWN 1869: BROWN, Rawdon (ed.): *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice III. 1520–1526.* London, 1869.

BRUNELLI 1999: BRUNELLI, Giampiero: *Gambara, Uberto. In Dizionario Biografico degli Italiani 52.* Roma, 1999. https://www.treccani.it/enciclopedia/uberto-gambara_(Dizionario-Biografico). (Letöltés ideje 2023.05.12.)

FRAIKIN 1906: FRAIKIN, Joseph: *Nonciatures de France. Nonciatures de Clement VII I (Depuis la bataille de Pavie jusqu'au rappel d'Acciaiuoli).* Paris, 1906.

FRAKNÓI 1882: FRAKNÓI Vilmos: Tomori Pál kiadatlan levelei. *Magyar Történelmi Tár* 30 (1882) 78–95.

FRAKNÓI 1884: *Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526.* Kiad. FRAKNÓI Vilmos. Monumenta Vaticana Hungariae II/1. Budapest, 1884.

FRAKNÓI 1902: FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel II.* Budapest, 1902.

GATTONI 2000: GATTONI, Maurizio: *Leone X e la geo-politica dello Stato pontificio (1513–1521).* Collectanea Archivi Vaticani 47. Città del Vaticano, 2000.

[70] NEMES 2016. 182.

Gattoni 2002: Gattoni, Maurizio: *Clemente VII e la geo-politica dello Stato pontificio (1523–1534).* Collectanea Archivi Vaticani 49. Città del Vaticano, 2002.

Gattoni 2010: Gattoni, Maurizio: *Sisto IV, Innocenzo VIII e le geopolitica dello Stato Pontificio (1474–1492).* Religione e società. Storia della chiesa e dei movimenti cattolici 52. Roma, 2010.

Gayangos 1873: Gayangos, Pascual de (ed.): *Calendar of State Papers, Spain III/1. 1525–1526.* London, 1873.

Guglielmotti 1876: Guglielmotti, Alberto: *La guerra dei pirati e la marina pontificia dal 1500 al 1560 I.* Firenze, 1876.

Guicciardini 1863: *Opere inedite di Francesco Guicciardini IV.* A cura di Guicciardini, Piero e Luigi. Firenze, 1863.

Knecht 2015: Knecht, Robert J.: Francis I in Aquitane: A British View. In: Uõ: *Francis I and Sixteenth-Century France.* Variorum Collected Studies Series. London–New York, 2015.

Kurucz 1995: Kurucz György: Érdekek és előítéletek. A brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig. *Századok* 129:2 (1995) 253–284.

Lepri 2014: Lepri, Valentina: Vettori, Paolo. In: *Machiavelli. Enciclopedia machiavelliana III.* Roma 2014.

Nanni 1992: Nanni, Luigi (ed.): *Epistolae ad principes I. 1513–1565.* Collectanea Archivi Vaticani 28. Città del Vaticano, 1992.

Nemes 2015: *Brevia Clementina. VII. Kelemen pápa magyar vonatkozású brévéi (1523–1523).* Kiad. Nemes Gábor. Collectanea Vaticana Hungariae I/12. Budapest–Győr–Róma, 2015.

Nemes 2016: Nemes, Gábor: The Relations of the Holy See and Hungary under the pontificate of Clement VII (1523–1526). In: Bárány, Attila (ed.): *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations.* Memoria Hungariae 2. Debrecen, 2016.

Ochoa Brun 2003: Ochoa Brun, Miguel Ángel: *Historia de la diplomacia española V. La diplomacia de Carlos V.* Biblioteca diplomática española, Sección estudios 6. Madrid, 2003.

Predelli 1903: *I Libri Commemoriali della Republica di Venezia. Registri VI.* A cura di Predelli, Riccardo Monumenti storici pubblicati della R. Deputazione Veneta di Storia Patria I/11 Venezia, 1903.

Rebello da Silva 1865: Rebello da Silva, Luis Augusto (ed.): *Corpo diplomatico portuguez contendo os actos e relações politicas e diplomaticas de Portugal com as diversas potencias do mundo desde o seculo XVI até os nossos dias II.* Lisboa, 1865.

Setton 1984: Setton, Kenneth M.: *The Papacy and the Levant (1204–1571) III.* Philadelphia, 1984.

Shaw–Mallett 2019: Shaw, Christine – Mallett, Michael: *The Italian Wars 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe.* Modern Wars In Perspective. Abingdon–New York, 2019.

Simonetta 2020: Simonetta, Marcello: Vettori, Paolo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani 99.* Roma, 2020. https://www.treccani.it/enciclopedia/paolo-vettori_(Dizionario-Biografico) (Letöltés ideje 2023.05.12.)

Theiner 1860: Theiner, Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia II.* Roma, 1860.

Tusor–Nemes 2011: *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605).* Közreadja: Tusor Péter – Nemes Gábor. Collectanea Vaticana Hungariae I/7. Budapest–Rome, 2011.

Verucci 1960: Guido Verucci: Acciaiuoli, Roberto. In: *Dizionario Biografico degli Italiani 1.* Roma, 1960. https://www.treccani.it/enciclopedia/roberto-acciaiuoli_(Dizionario-Biografico)

Vettori 1972: Vettori, Francesco: *Scritti storici e politici.* A cura di Niccolini, Enrico. Storia d'Italia 252. Bari, 1972.

INSTEAD OF ANTI-OTTOMAN HELP AN ANTI-IMPERIAL LEAGUE PAPAL NUNCIO GIOVANNI FRANCESCO CAP'S MISSION OF 1526

Gábor Nemes

Key Words: papal diplomacy, Hungarian-Ottoman War, League of Cognac, crusade, French royal court

Pope Clement VII was informed about Suleiman the Magnificent's plans to occupy Buda from the reports of the nuncios. The pope sent letters to the monarchs of the Christian world on 9 February 1526 to urge a prompt aid to the Kingdom of Hungary, since it was threatened by a huge Ottoman attack. As there were further grim reports from Buda, Clement VII planned to send an extraordinary nuncio, whose main duty would have been to inform the European courts about the Ottoman campaign that threatened Hungary. At first, he chose the Florentine Paolo Vettori, the captain of the papal navy, for the role; however, he died soon after his departure. Therefore, the experienced papal diplomat, Giovanni Francesco (Capino) de' Capi was appointed. Capeno de' Capi set off in March 1526 to France, where he entered negotiations with Francis I to form an ally against the emperor. On 22 May 1526 the League of Cognac was signed by Clement, Francis, Venice, and Milan. Consequently, Hungary's case of an anti-Ottoman campaign was rather for the sake of covering secret diplomatic negotiations.

A VÉRES KARD KÖRÜLHORDOZÁSA A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN MOHÁCS ELŐESTÉJÉN*

Kovács Viktória**

A középkori magyar geszta- és krónikairodalomban a véres kard körülhordozásának szokása a 15. század utolsó harmadában jelentkezik először, amikor Thuróczy János „Chronica Hungarorum" című művében (1488) kibővítette vele Kézai hun történetének a hadsereg felkeléséről szóló, illetve a szolgák (parasztok) és a nemesek közti társadalmi különbség eredetét magyarázó részét: tudniillik, hogy aki nem felelt a hadba hívásra, azt a „szkíta törvény" értelmében száműzték, karddal kivégezték, vagy szolgaságra juttatták. A Thuróczy krónikáját is felhasználó Antonio Bonfini „tizedeiben" (Rerum Ungaricarum Decades, 1497) az olvasható, hogy a véres karddal történő mozgósításnak ellenszegülőt ugyanazzal a karddal végezték ki (vágták ketté), továbbá hogy a szokás alkalmazásának Erdélyben a szemtanúja volt. A tradíció leírását a 16. század elején Verbőci István Thuróczy munkájából átemelte a „Hármaskönyv"-be (Tripartitum, 1514; első kiadása: 1517). A vérbe mártott karddal – sőt: véres karóval vagy véres nyilakkal – történő mozgósításra legkorábban 1463-ból, illetve 1471-ből van (okleveles) adatunk. 1514-ben, a parasztfelkelés során – kortárs tudósítás szerint – Dózsa emberei véres kardokkal és karókkal gyűjtötték maguk köré a falvak és városok népeit. A véres kardot említő legtöbb forrás 1526 nyarán keletkezett a mohácsi csatát megelőző mozgósítással kapcsolatban.

Kulcsszavak: véres kard (nyárs, nyilak), mozgósítás, mohácsi csata, Batthyány család körmendi levéltára, krónikakompozíció, Erdély

„A levelek [...] még inkább figyelmet érdemelnek, hogy egyfolytában végigolvasva azokat, ha szabad így mondanunk, vissza tudnak vezetni bennünket a katasztrófát megelőző hetek szomorú légkörébe. Budáról kiindulva Érd, Adony, Paks, Tolna, Keszthely, Báta, Újfalu mindmegannyi stációja a komor kálváriáját járó gyermekkirálynak, ki egyre elfúlóbb lélekzetű levelekben kér segítséget, rendeli el előbb minden ötödik, majd minden második, végül valamennyi jobbágy felkelését, a pestises betegek, a szerzetesek hadba vonulását, cito, cito, citissime...."[1] E sorokat Mályusz Elemér jegyzi, aki Csánki Dezsőnek, az Országos Levéltár akkori főigazgatójának megbízásából a Batthyány család körmendi levéltárában lemásolta, majd 1926-ban, a mohácsi csata akkor 400 éves évfordulójára tekintettel kiadta II. Lajos király okleveleit az 1526. augusztus 29-i ütközetet megelőző mozgósítással kapcsolatban.[2] E királyi oklevelek közül kettő II. Lajos 1526. július 31-én Adonyból keltezett parancsa, amelyekkel a király elrendelte a vérbe mártott kard körülhordozását: az egyik utasítás Horvátország és Szlavónia nemességének (Memorabilia 69/11.), a másik Batthyány Ferenc dalmát-horvát-szlavón bánnak szól (Memorabilia 69/12.). A Memorabilia 69/11. egy példánya már a második világháború után bekerült az Ország-

* Jelen írás eredetileg 2023. augusztus 29-én jelent meg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magánlevéltárak és Gyűjtemények Osztálya (a továbbiakban: MNL OL MGYO) „Okmányi Kalászat a Batthyány-levéltárból" címmel indított online ismeretterjesztő cikksorozatának részeként. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_veres_kard_korulhordozasa_a_magyar_kiralysagban_mohacs_eloestejen (utolsó letöltés: 2023. szeptember 5.)

** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magánlevéltárak és Gyűjtemények Osztálya. kovacs.viktoria@mnl.gov.hu

1 Mályusz 1926. 80.

2 Mályusz 1926. 80–93.

gos Levéltár gyűjteményébe a Batthyány-levéltár részeként.[3] Az egykor a körmendi kastélyban őrzött Batthyány-levéltár 1945-ben Ausztriába menekített iratai közül nemrégiben több mint félezer középkori[4] és kora újkori oklevelet vásárolt meg a magyar állam 2021-ben.[5] Az iratanyagot azóta a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) őrzi – a Memorabilia 69/11. *par*ját[6] és 69/12. számút[7] is. Szerencsés módon mindhárom oklevél túlélte tehát a Batthyány-levéltár részleges pusztulását 1945-ben.[8] Az adonyi oklevelek kiváló alkalmat adnak arra, hogy a rendelkezésre álló írott források alapján szót ejtsünk a véres kard körülhordozásának közhelyként emlegetett szokásáról a középkori Magyar Királyságban.[9]

Verbőci István a 16. század elején összeállított, *„Hármaskönyv"* (*Tripartitum*, 1514) című nagy hatású szokásjogi gyűjteményében a következőket írja a *„Nemességünk eredetéről és arról, hogy az uralkodást mikép ruházták át fejedelmünkre"* című fejezetben: *„a mikor az egész közönséget egyenlően érdeklő dolgok merülnek föl, vagy a hadseregnek általános felkelése válnék szükségessé, akkor a humnok lakása helyén és táborában, vérbe mártott tőrt vagy kardot hordozzanak körül* (mucro vel ensis sanguinis aspergine tinctus [...] deferetur), *és hangozzék a hirdető szó: mondván: »Istennek szava, és az egész közönségnek parancsa az, hogy mindenki ezen s ezen a helyen (megnevezvén azt a helyet) fegyverrel vagy a mint teheti, a közönség tanácsának s egyszersmind parancsának meghallgatására megjelenjen«. Ezt a szokást a magyarok közt Szent István első magyar király, dicsőséges fejedelmünk és Apostolunk atyjának Géza vezérnek koráig sértetlenül fenntartották, a mely szokás a hunnok közül sokat örökös szolgaságra juttatott."*[10] Verbőci szerint a magyarok azért oszlanak nemesekre és szolgákra, mert aki a hadba hívásra nem felelt, és erre jó mentsége nem volt, azt *„pallossal kell ketté vágni, vagy közönséges és örökös szolgaságra vetni. Az állítják, hogy ez a végzés (a mint mondók) igen sok magyart jutatott a parasztság állapotába. Különben nem történhetett volna, hogy az egyik urrá, a másik szolgává, ez nemessé, az nem nemessé és parasztta legyen, mert mindnyájan ugyanegy nemzetségből, tudniillik Hunortól és Magortól származtak."*[11] A *„Hármaskönyv"* „ősforrása" ezen a ponton Kézai Simon krónikája, az 1280-as évek elején keletkezett *„Gesta Hungarorum"*. Bármennyire is összecseng a két szöveg (Kézai–Verbőci) a kérdéses ponton, a véres kard körülhordozása csak utóbbiban szerepel, Kézai krónikájában nyoma sincs: Kézai csak annyit „mond", hogy kikiáltók *(praecones)* hívták hadba a magyarokat, *„aki pedig a fölhívásnak nem tett eleget, s nem tudta megokolni, hogy miért, azt a szkíta törvény értelmében fölkoncolták, vagy törvé-*

[3] MNL OL DL 104474.

[4] A bekerült középkori oklevelek jelzete az elhelyezés után: MNL OL DL 108503–108912, 101444-a, 101441-a, 101444-b, 101298-a, 104134-a, 106805-b és 107165-a.

[5] A bekerülés körülményeiről a Turul 2021. évi 3. füzetében megjelent beszámoló tájékoztat: RÁCZ 2021.

[6] MNL OL DL 108761. Kiadása: MÁLYUSZ 1926. 88–89. Regesztája: IVÁNYI 1942. 58

[7] MNL OL DL 108762. Kiadása: MÁLYUSZ 1926. 87–88. Regesztája: IVÁNYI 1942. 58–59.

[8] Erre l. KOLTAI 2000. 221–224; továbbá NAGY 2005; ZIMÁNYI 2006.

[9] A témát illető Mohács utáni, főként erdélyi vonatkozású forrásokat most nem vesszük figyelembe, az szétfeszítené jelen írás kereteit.

[10] *„edictum fuit, ut dum aliquae res communitatem aequa sorte tangentes occurrerent aut generalis expeditio exercitus incumberet tunc mucro vel ensis sanguinis aspergine tinctus media Hunnorum per habitacula castraque deferetur & vox praeconica subsequeretur dicens. Vox dei & praeceptum communitatis universae, ut unusquisque in tali loco (eundem designando locum) armatus vel qualiter potest compareat communitatis consilium simul & praeceptum auditurus. [§3] Haec consuetudo inter Hungaros usque ad tempora Geysse ducis, patris scilicet gloriosi principis & apostoli nostri beatissimi Stephani primi regis Hungarorum inviolabiliter extitit observata, que multos Hunnorum perpetuam redegit in rusticitatem."* DRMH V. 50. Fordítás: Hármaskönyv 40.

[11] *„Nam statutum & sancitum erat ut transgressores eiuscemodi mandati nisi rationabilem assignarent excusationem cultro media per viscera scinderentur, aut communem & perpetuam in servitutem redigerentur. [§5] Haec sanctio plurimos Hungarorum (ut prefertur) plebeae perhibetur effecisse conditionis. Nam cum una & eadem de generatione a quodam scilicet Hunnor & Magor unanimiter processerint aliter fieri nequivisset ut hic dominus ille servus hic nobilis ille ignobilis & rusticus efficeretur."* DRMH V. 50. Fordítás: Hármaskönyv 40.

nyen kívül helyezték, vagy egyetemleges szolgaságra vetették".[12] Mindez nem jelenti azt, hogy a véres kard körülhordozásának szokása ne élhetett volna a 13. században (vagy korábban) – elképzelhető, hogy például 1241-ben, a mongol betörés (tatárjárás) idején is így mozgósítottak, írott forrás mindenesetre nem maradt fenn erről.

A 14. századi krónikakompozíció szövegváltozataiban még Kézai hun történetének a véres kard nélküli változata olvasható.[13] Ám Thuróczy János 1488-ban megjelent történeti munkájának *(„Chronica Hungarorum")* – amelynek a megírásához Thuróczy Mályusz Elemér szerint a krónikaszerkesztmény egy, a „*Képes Krónika*" családjába tartozó Csepregi-kódexéhez közelálló variánst használt[14] – „*De egressu Hunorum de Scitia*" (A hunoknak Szkítiából történt kiköltözéséről) című fejezetében már a hadba hívás véres tőrrel bővített verziója tűnik fel.[15] Thuróczy és Verbőci munkájának véres karddal kapcsolatos szövegrészét összehasonlítva egyértelmű, hogy ezen a ponton a *„Chronica Hungarorum"* a *„Tripartitum"* közvetlen forrása.[16] A Thuróczy munkáját is felhasználó Antonio Bonfini *„A magyar történelem tizedei" (Rerum Ungaricarum Decades)* című, 1497-ben elkészült történeti művében – lerövidítve és leegyszerűsítve – szintén hasonló olvasható, azzal kiegészítve, hogy a véres karddal történő mozgósítás figyelmen kívül hagyása esetén a delikvenst ugyanazzal a karddal vágták ketté. Bonfini – állítása szerint – Erdélyben a tanúja volt a szokás alkalmazásának.[17] Az 1442 márciusában történt erdélyi török betöréskor – állítja egy másik helyen Bonfini – Hunyadi János erdélyi vajda az első, elvesztett csata után a véres kardot körülhordozva *„csodálatos gyorsasággal"* (mindössze négy nap alatt) gyűjtött sereget, hogy egy második csatában aztán döntő vereséget mérjen Mezid bég kivonulóban lévő török hadaira.[18]

A véres karddal – sőt: véres karóval vagy véres nyíllal – történő mozgósításra már 1463-ból, illetve 1471-ből is van (okleveles) adatunk, de a források bőségét igazán az 1526. évi török támadás hozza el. Egy állítólag Mátyás király által 1463-ban megerősített, legkorábban 18. század végi kiadásaiból ismert(!),[19] az erdélyi három nemzetet érintő felkelési hadi szabályzat[20] X. pontja szerint *„a székelyek [...] a régi mód szerént az általános felkelésnél hadi népek két részét tartoznak sorba kiállítani, a harmadik történhető esetekre, otthon maradván. A felkelésre egybefúvás pedig véres*

---

[12] *„quicunque ergo edictum contempsisset praetendere non valens rationem, lex Scitica per medium cultro huius (sic) detruncabat, vel exponi in causas desperatas, aut detrudi in communium servitutem".* SRH I. 147–148. Fordítás: Kézai 1984. 121.

[13] Vö. SRH I. 256–257.

[14] Mályusz 1967. 6–10; kül. 9–10. Vö. Kertész 2016. 483–484.

[15] *„Edictum etiam fuit, quod, cum res communitatem equa sorte tangentes occurrerent, aut generalis expeditio exercitus incumberet, ut mucro sanguinis aspergine tinctus media Hunorum per habitacula castraque deferetur, voxque subsequeretur preconica dicens: Vox dei et preceptum communitatis universe, ut unusquisque in tali loco – eundem designando locum – armatus vel qualiter potest, compareat communitatis consilium simul et preceptum auditurus. Hec consuetudo inter Hunos sive Hungaros usque ad tempora Geyse ducis filii ducis Toxon filii Arpad inviolabiliter extitit observata, et multos generatione de hac perpetuam redegit in rusticitatem. Nam sancitum erat, ut transgressores huiuscemodi mandati, nisi rationabilem assignarent excusationem, cultro media per viscera dividerentur, aut in desperatas causas vel communem immisericorditer redigerentur in servitutem. Hec sanctio alios ex Hunis plebee perhibetur effecisse conditionis. Nam cum una et eadem fuerint generatio, et a quondam Hunor et Magor unanimiter processerint, aliter fieri nequivisset, ut alter dominus, alter servus vel rusticus effici potuisset."* Chronica Hungarorum 33–34.

[16] Vö. 11. és 16. j.

[17] *„edicta dei voce et reipublice nomine precinisse; expeditionem tumultariam et excogitatam circumlato cruento gladio pronunciatoque loco, que prestituissent, significasse; qui non obtemperassent temere, eodem gladio per medium cesos, quam consuetudinem adhuc in Transylvania in Turcorum tumultu observatam vidimus."* Bonfini 56. Vö. Molnár 2017. 604–605.

[18] *„alter interim oras provincie mira celeritate et cruento ense perlustrat, militem ex pagis oppidisque cogit, Scytulos arma capere iubet, pro communi salute paganos eque ac urbanos omnes publico edicto militare imperat."* Bonfini III. 108. Vö. Pálosfalvi 2001, kül. 49–50.

[19] Scriptores minores II. 384–387; Székely Oklevéltár I. 196–199. Az oklevél egykorú, 1464-es másolatát Szabó György másolta le Zilahon, aki ezt elküldte Aranka Györgynek és gróf Bánffy Györgynek, akik pedig Kovachichnak küldték tovább. Gyallay 1956. 586. Hitelével kapcsolatban kétségeket fogalmaz meg a nyelv- és a történettudomány is. Vö. Szamota 1895. 153. 2. j; Gyallay 1956. 586–587; Mályusz 1988. 97. 217. j.

[20] *„Constitutiones exercituales Universitatis trium Nationum Transylvanicarum, Nobilium videlicet, Siculorum, atque Saxonum a Serenissimo Domino Matthia Rege approbatae."* Székely Oklevéltár I. 196.

kard körülhordozása vagy az erdélyi vajda levele által történik, ha az egyszersmind a székelyek ispánja is. De a mikor a hirtelen felkelés kényszerű szükség, minden szék kapitányai dobokkal, száldobosokkal[21] *és farakások, úgynevezett tűzhalom gyújtásával [...] kiáltják össze, s a ki ezekre nem jelenik meg, fejét veszti."*[22] A következő adat szintén egy erdélyi illetőségű oklevélből származik. Beszterce város Kolozsváron őrzött levéltárában maradt fent annak a levélnek a megpecsételetlen fogalmazványa, amelyet az erdélyi Szeben városa 1471. január 7-i dátummal keltezett Nagysink széknek. A levélben a városi tanács beszámolt az Iktári (Bethlen) Domonkos alvajdától kapott üzenetről, amellyel az alvajda Szebent arról értesítette, hogy török hadak gyülekeznek Havasalföldön, és Erdélyre készülnek törni; majd utasították Nagysinket, hogy álljanak készen hadba vonulni a török ellen, amikor legközelebb levélben vagy a véres karddal erre kérik őket.[23]

1514-ben, a parasztfelkelés idején – egy ismeretlen szerző korabeli vagy legalábbis közel egykorú beszámolója szerint[24] – Dózsa György küldöttei véres kardokkal és karókkal járták a falvakat és a városokat, és hívták hadba azok népeit. Aki nem csatlakozott hozzájuk, azt kifosztották és megölték.[25]

A véres karónak (nyársnak) – habár csak a 17. század közepéről – képi ábrázolását is ismerjük. Wesselényi Ferenc nádor az 1663–64. évi nagy török háború első évének nyarutóján, a török ostrom alatt álló Érsekújvár felmentése érdekében nemesi felkelést *(insurrectio)* és népfelkelést hirdetett. Az 1663. augusztus 29-én kelt, Pozsony,[26] illetve Pest-Pilis-Solt, Nógrád és Hont megyékhez küldött mozgósító leveleinek eredeti példányain egy vörös véres nyárs fenyegető rajza látható.[27] A nádori pátens mindenkit hadba szólított, aki a 16. életévét betöltötte, *„melly okra nézve, az véres nyárssal való patensünket is kibochátottuk [...] az kik penig ezen Edictumunk ellen opponállyák magokat, azoknak nem chak jószágit foglalhassa el Gr. Pálffy Miklós Uram Eö Kegyelme, de magokat is személyökben mint Hazájok árúlóit minden teörvény nélkül nyársban vonathassa".*[28] Az idézet a Pozsony megyének küldött pátensből származik; augusztus 19-i dátummal a megye főispánja, gróf Pálffy Miklós is hasonló utasítást kapott Wesselényitől, ebben a nádor szintén említi a véres nyárssal kibocsátott pátensét *„azok ellen, a' kik ezen Edictumhoz nem accommodállyák magokat".*[29]

1526. június 19-én a pápai udvar budai nunciusa, Antonio Burgio (Giovanni Antonio Buglio, Bur-

---

[21] Erre l. pl. GYALLAY 1956. 586–587.

[22] *„Siculi juxta suum modum antiquum ad exercitum generalem mittere obligantur duas gentis suae partes, tertia ad omnes eventus domi relicta. Eorum vero convocatio ad insurgendum fiat vel gladio sanguine tincto, vel literis comitis eorundem Siculorum vel domini vaivodae, si is simul comes fuerit. Dum tamen necessitas tumultum excitare cogit capitanei sedium cunctarum tympanis et zaldobonibus atque accensis struibus lignorum in sciundis locis Tüzhalom vocatis conclamationem faciant. Et qui ad haec non concurrit, caput amittat."* UGDS VI. 153. Fordítás: JAKAB 1873. 202.

[23] *„omnino et vobis mandantes committimus, quatenus se promptos habeatis, ut dum ex alio aut literis aut gladio cruentato continuo requisiti fueritis statim et sine mora equites simulque pedites per singula capita exercitualiter ipsis Thurcis occurrendis parati esse debeatis, sicut tunc ex fidelitate sacrae coronae huius regni debita atque se ipsos tuendum tenemini. Sub poena capitis et bonorum omnium secus non facturi."* MNL OL DF 247844. (UGDS VI. 479.).

[24] Az ún. Bécsi kódex. Közli: KLUCH 1905.

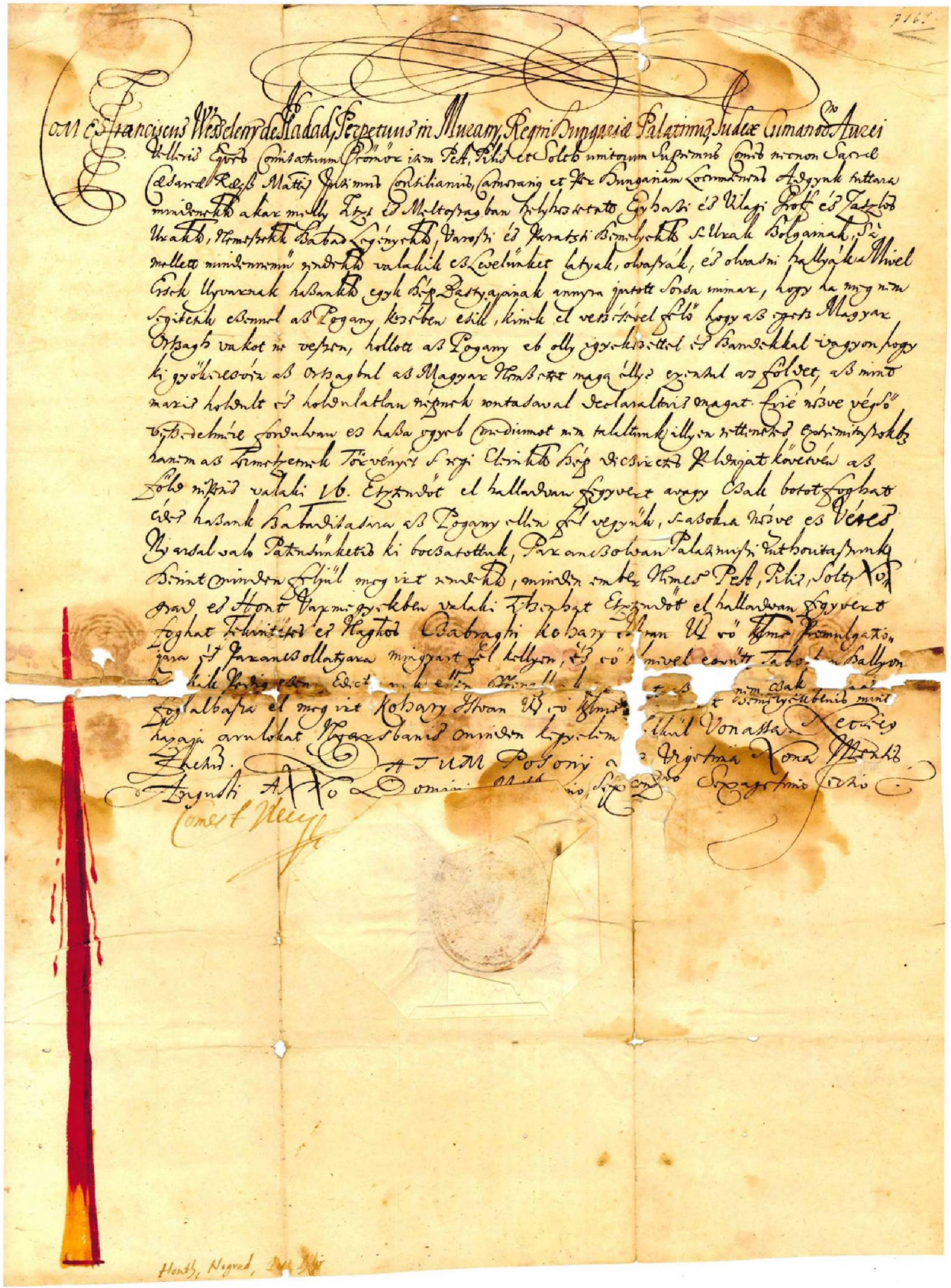
[25] *„ad villas vero et oppida, ut illis adhererent nuncios cum sanguinolentis gladiis et verubus mittebant, nolentes vero eis inclinari prede pariter et morti exponebant."* KLUCH 1905. 274. Idézi: SZÉKELY 1961. 490; SZŰCS 1972. 246–247.

[26] A levél szövegét az *„1663. Aug. 29-dikén költ Nádorispányi Pátensen rajzolt veres nyárs"* című ábrával – hivatkozás nélkül – Gyurikovits György közölte 1834-ben a Tudományos Gyűjteményben. GYURIKOVITS 1834. 82. A pozsonyi példányt szintén idézi MATUNÁK 1901. 21–22, aki ugyanitt egy másik, a bányavárosoknak szóló *„hasonló pátens"* másolatát is említi, amelyet a körmöci városi levéltár őriz („Tom. II. Fons. 26. Fasc. 13. No. 2831.").

[27] Az iratot Besztercebányán őrzik. Az MNL OL-ben őrzött mikrofilmfelvételét idézi SZABÓ 2008: Státny archív v Banskej Bystrici (Besztercebányai Állami Levéltár) - Családok, uradalmak és magán erdőgazdaságok - Kohary-Coburgoské archívy (Koháry-Coburg levéltárak) - Rodovy archív Koháry-Coburgov (Koháry–Coburg családi levéltár) - Provodne usporiadany material (Eredeti rendezés). Časť V. Korešpondencia (V. rész: Levelezés) – Wesselényiana et Kohárya No. 7161. HU-MNL-OL-X 7824-MF C1124 (74–76. felvétel). Az MNL OL őriz ugyan két Bars megyének szóló példányt (idézi SZABÓ 2008), de mindkettő másolat: HU-MNL-OL-R 293-VIII.-5. Egy Árva megyét mozgósító példányt idéz KŐVÁRY 1909. 607. 1663. augusztus 30-i kelettel.

[28] GYURIKOVITS 1834. 82.

[29] GYURIKOVITS 1834. 82.

Véres nyárs ábrázolása Wesselényi Ferenc nádor 1663. augusztus 29-i, Pest-Pilis-Solt, Nógrád és Hont megyékhez küldött levelén. Jelzet: Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠA BB), fond Koháry-Coburg, Pars. V., No. 7161.
Depiction of a bloody stake on the margin of a mandate sent by Palatine Francis Wesselényi to Pest-Pilis-Solt, Nógrád and Hont counties (29 August, 1663). Reference code: Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠA BB), fond Koháry-Coburg, Pars. V., No. 7161.

gio bárója)[30] többek között arról informálta Jacopo Sadoleto pápai titkárt, hogy *„tegnap a kalocsai érsek azt jelentette, hogy a török katonaság egy része már Belgrádban van s a hidak a Száván már félig készen állnak [...] Itt úgy állunk az előkészületekkel, hogy a király ma reggel egy nemesét el akarta küldeni Szalkai érsekhez Esztergomba, hogy a megyebelieket fegyverbe szólítsa, s egy másikat a nádorhoz, de nem volt elég pénze e két ember utiköltségére, úgy, hogy nekem kellett azt megadnom a felség helyett. Elképzelheti Uraságod, hogy így vagyunk minden egyébbel is. Az egyházak ezüstjét ugyan már gyűjtik, de pénzt nem találtak náluk s most már nincs idő arra, hogy ebből pénzt verjenek. Ma reggel elhatározták, hogy körülhordozzák az országban a véres kardot, mint azt itt szokás. Erősen hangoztatják, hogy hadbaszállnak mindnyájan s én el is hiszem nekik, hogy megteszik, de későn, rosszul vezetve, hijjával mindennek, ami kellene. Hogy ilyen módon mit tudnak majd csinálni, azt a jó Isten tudja."*[31]

A királyi udvar 1526. évi számadásai szerint[32] néhány nappal később, Keresztelő János ünnepe előtti szombaton, vagyis június 23-án valóban futárok (apródok és szervitorok) indultak szerte az országba II. Lajos mozgósítást elrendelő parancslevelével, amely a megyék ispánjait a véres kard körülhordoztatására utasította. Fodor István Szepes, Abaúj, Sáros, Zemplén és Ung megyékbe, illetőleg Pálóci Antalhoz, Homonnai Ferenchez és Tárcai Miklóshoz (ispánokhoz) indult;[33] Zopka Tamás Esztergom, Trencsén, Zólyom, Turóc, Árva és Liptó megyéket, továbbá az esztergomi káptalant értesítette[34] és így tovább: összesen negyvenegy megyébe, huszonhat bandériumtartó főúrnak, több püspöknek és káptalannak, továbbá a pannonhalmi apátnak kellett kézbesíteni a király levelét.[35] A „hiányzó" megyék ispánjai és a többi püspök vélhetően az udvarban tartózkodott, és személyesen vette kézhez a királyi utasítást.[36]

A Zichy család zsélyi levéltára, ha csak másolatban is, de megőrizte a Délvidék védelmét Péterváradról szervező Tomori Pál kalocsai érsek július 8-án Bodrog megyét hadba szólító levelét is: *„...jelen írásunkkal fejvesztés terhe alatt a legszigorúbban megparancsoljuk, hogy amint láttátok levelünket, tüstént, további késedelem és halogatás nélkül mindenki, a nemesek és a parasztok is egyenként, ide, a pétervaradi révhez gyertek, úgy, hogy amint látjátok e levelet, még az éjjel itt legyetek! Aki közületek két napon belül nincs itt, akár paraszt, akár nemes, a király parancsa értelmében elveszik fejüket és javaikat, mint a haza megtagadói bűnhődjenek és hűtleneknek ítéltessenek. Ennek jeléül véres kardokat és nyilakat küldtünk, amikkel a küldött egy pillanatig se tartózkodjék egyhelyben, kü-*

[30] Tevékenységére újabban l. NEMES 2016., főleg 376–381.

[31] Burgio 1926. 82. Bartoniek Emma fordítása. Kiadása MONVAT II/1. 401–403. Vö. EPISTOLAE PROCERUM I. 243–246. A nuncius június 19-i jelentéséről 1907-ben regesztát közölt THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907. 369.: *„...a támadás visszaverésére minden készületlen, úgy hogy a véres kard körülhordozására is a szükséges költséget neki kellett előlegezni".*

[32] MNL OL DL 24405. A vonatkozó rész kiadása: Monumenta Ungrica 225–228.

[33] Idézi: –ó 1925. 155.

[34] *„eodem die Thome Zophka adolescenti regie maiestatis ad comitatus Strigoniensem Trinchiniensem Zoliensem Thwrocz Arrwa et Lyptho, et capitulum Strigoniensem cum litteris sue maiestatis, secundo, ad dominos et comitatus expeditis et in hanc sententiam ut statim visis litteris ipsis comes cruentatum gladium circumferri faciat et universi movere se debeant confectis misso pro expensis dati sunt in bonis per duas florenos XX."* MNL OL DL 24405. (fol. 37^{v} = pag. 74.).

[35] A címzettek csoportjai (pontosvesszővel elválasztva): Esztergom, Trencsén, Zólyom, Turóc, Árva és Liptó megyék, illetve az esztergomi káptalan; Szepes, Abaúj, Sáros, Zemplén és Ung megyék, Pálóci Antal, Homonnai Ferenc és Tárcai Miklós; a pannonhalmi apát és a győri püspök, valamint káptalanja; Nógrád, Hont és Bars megyék, Révai Zsigmond, Horvát Ferenc, Losonci Antal, Balassa Ferenc és a váci püspök, valamint káptalanja; Zala és Vas megyék, Csáktornyai Hampó (Ernusztl) János, Erdődi Péter és Kanizsai László özvegye; Szatmár, Bereg, Kraszna, Közép-Szolnok, Ugocsa és Máramaros megyék, illetve Perényi Gábor; Gömör, Torna, Borsod és Heves megyék, Bebek János és az egri káptalan; Batthyány Ferenc bán, Tahi János és Bánfi János; Bodrog, Bács és Valkó megyék, a boszniai püspök és a bácsi káptalan; Somogy megye és Buzlai Mózes özvegye; Cobor Gáspár, Körlátkövi Péter, Sárkány Ambrus (Lednicére), Szentgyörgyi és Bazini grófok; Pozsony, Moson és Sopron megyék; Pozsega megye, Móré László és Beriszló István; Csongrád, Szabolcs, Csanád, Torontál, Arad, Külső-Szolnok és Zaránd megyék, a csanádi püspök, Bátori András, Szokoli András és János; Cibak Imre és Ábrahámfi Miklós – MNL OL DL 24405. (fol. 37^{v} = pag. 74. – fol. 40^{v} = pag. 80.).

[36] KUBINYI 1981. 97–98.

lönben veszítse el az orrát."[37] A levélhez írt sürgető utóiratban Tomori a véres kard és nyilak azonnali körülhordozására utasít.[38]

Végül ebbe a sorozatba illeszkednek II. Lajosnak a cikk elején említett, 1526. július 31-én Adonyból keltezett parancsai. Az egyik (a két példányban fennmaradt utasítás) Horvátország és Szlavónia nemességéhez szól: a király rendelkezése szerint, amint tudomásukra jut a levele, és meglátják a véres kardot, amelyet az ország végveszélyére való tekintettel hordoztat körül, hűtlenség terhe alatt felkelni tartoznak parasztjaik felével együtt, és csatlakozni a bánhoz.[39] Az oklevél egyik példányának különlegessége a hátlapjára írt újkori magyar nyelvű összefoglaló *„a véres szablya hordoztatásáról"*.[40] Július 31-én az uralkodó a dalmát-horvát-szlavón bánnak, Batthyány Ferencnek is írt, akit – többek között – a véres kard körülhordoztatására utasított: *„vitessétek körbe a vérbe mártott kardot"*.[41] A király azt írja, hogy ő maga Tolna felé tart, a bán pedig Horvátország és Szlavónia seregeivel Valpónál gyülekezzen.[42]

A fentebb áttekintett források tanúsága szerint a középkori magyar gesta- és krónikairodalomban a véres kard *(cruentus gladius, mucro vel ensis sanguinis aspergine tinctus, cruentus ensis)* körülhordozásának szokása csak a 15. század utolsó harmadában jelentkezik először, amikor Thuróczy János *„Chronica Hungarorum"* című művében (1488) kibővítette vele Kézai hun történetének a hadsereg felkeléséről szóló, illetve a szolgák (parasztok) és a nemesek közti társadalmi különbség eredetét magyarázó részét: tudniillik, hogy aki nem felelt a hadba hívásra, azt a „szkíta törvény" értelmében száműzték, karddal kivégezték, vagy szolgaságra juttatták. A Thuróczy krónikáját is felhasználó Antonio Bonfini „tizedeiben" (*Rerum Ungaricarum Decades*, 1497) már egyenesen arról írt, hogy a véres karddal történő mozgósításnak ellenszegülőt ugyanazzal a karddal végezték ki (vágták ketté), és hogy a szokás alkalmazásának Erdélyben a szemtanúja volt. A tradíció leírását a 16. század elején Verbőci István Thuróczy munkájából átemelte a *„Hármaskönyv"*-be (első kiadása: 1517). A vérbe mártott karddal *(gladius sanguine tinctus, gladius cruentatus, gladius cruore tinctus)* – sőt: véres karóval *(sanguinolentum veru)* vagy véres nyilakkal *(sagitte cruentate)* – történő mozgósításra már 1463-ból, illetve 1471-ből is van (okleveles) adatunk, de a források bőségét e téren igazán az 1526. évi török támadás hozza el. Egy Mátyás király által megerősített, 1463. évi, megkérdőjelezhető hitelű felkelési hadi szabályzat szerint a székelyeket az erdélyi vajda (illetve a székelyispán) levelével vagy a véres kard körbehordozásával, sürgetőbb esetben dobosokkal és jelzőtüzekkel hívták hadba fejvesztés terhe mellett. 1471-ben Szebenszék a nagysinki szász szék levéllel, illetve véres karddal történő mozgósítását helyezte kilátásba (fej- és jószágvesztés terhe mellett), miután az alvajdától hírt kapott arról, hogy Erdélyt fenyegető török hadak gyülekeznek a Havasalföldön. 1514-ben, a parasztfelkelés során – kortárs tudósítás szerint – Dózsa emberei véres kardokkal és karókkal gyűjtötték maguk köré a falvak és városok népeit. Az 1526 nyarán megszaporodó véres kardot említő források (a budai pápai nuncius jelentése,

[37] Idézi Kubinyi 1981. 99. 1526. július 8.: *„vobis et vestrum quilibet harum serie sub pena capitis firmissime committimus et mandamus, quatenus statim visis presentibus sine ulteriori mora sew dilacione omnes et singuli tam nobiles quam rustici singillatim huc ad vadum Varadini Petri venire ita ut visis presentibus hac nocte hic constitui debeatis. Qui vero ex vobis hiis duobus diebus hic non constituetur, sive sit rusticus, sive nobilis, suffragabitur illi mandatum Regie Maiestatis sub amissione omnium bonorum rebus et capitis, tamquam aspernator patrie condempnabitur et infidelis estimabitur. In signum misimus gladios cruentatos et sagittas quos et quas sub amissione nasi indicis nullo momento ipsis in uno loco commoretur."* MNL OL DL 82731.

[38] *„statimque gladius cruentus et sagitte cruentate deferantur circumcirca in vestri medio ad omnia loca."* MNL OL DL 82731.

[39] *„mandamus vobis et cuilibet vestrorum firmissime sub nota perpetue infidelitatis: quatinus habita presencium noticia, visoque gladio cruentato, quem circumferri ad declarandum extremam regnorum nostrorum necessitatem iussimus, cum omnibus vestris gentibus, et media parte vestrorum rusticorum personaliter per singula capita insurgere, ac bano nostro Croacie etc. adherere et eidem in omnibus, que vobis nomine nostro commiserit parare, et quo iusserit, cum eodem proficisci debeatis."* MNL OL DL 104474 = 108761.

[40] Anno 1526. Julius végén Adonrul ir Lajos király Horvát és Tóth országnak, hogj midön a véres szablyát hordoztattya, mind föl üllyenek a nemesek és urak s a parasztoknak is fele a török ellen, és jöjjenek hozzá bánnyok alatt. MNL OL DL 104474.

[41] *„volumus autem, ut non quinta, ut ante concluseramus, sed media pars rusticorum istic levetur, et ut levacio gentium citius fieri possit, faciatis circumferri gladium cruore tinctum."* MNL OL DL 108762.

[42] MNL OL DL 108762.

a királyi udvar számadásai, Tomori parancsa és az uralkodó Adonyból írt levelei, amelyek hűtlennek bélyegzéssel, fej- és jószágvesztéssel fenyegetve hívták hadba a nemeseket és irányításuk alatt a jobbágyokat) mind-mind a királyi udvar törökök elleni egyre kétségbeesettebb mozgósítási próbálkozásainak tükrei.

Jelen összefoglaló sajnos megválaszolatlanul hagyja azt az óhatatlanul felmerülő kérdést, hogy a véres karddal (karóval, nyilakkal) történő mozgósítás szokása vajon már a magyar középkor korábbi századaiban is élt-e, de csak a 15. század utolsó harmadától maradt fent írásos lenyomata, vagy maga a gyakorlat tényleg csak a középkor végén terjedt el.

FORRÁSOK

BONFINI I–II.: Antonius de BONFINIS: *Rerum Ungaricarum decades*. Ediderunt I. FÓGEL et B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ. Tomus I–III. Decades I–III. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XV.) Lipsiae, 1936.

BURGIO 1926: *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*. Ford. BARTONIEK Emma. Budapest, 1926.

THALLÓCZY–ÁLDÁSY 1907: THALLÓCZY Lajos – ÁLDÁSY Antal (szerk.): *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2. Budapest, 1907.

Chronica Hungarorum: Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I.* Textus. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, Tomus VII. Budapest, 1985.

DRMH V.: *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The "Tripartitum") / Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum*. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Volume 5. / Decreta regni mediaevalis Hungariae. Tomus V. Edited and translated by / critice recensuerunt et Anglice reddiderunt János M. BAK, Péter BANYÓ and/et Martyn RADY with an introductory study by László PÉTER praefatuit. Budapest, 2005.

Epistolae procerum I.: *Epistolae procerum regni Hungariae. Pars I.* Complectens epistolas ab anno MCCCCXC. AD MDXXXI. quas Georgius Pray cathedralis ecclesiae Magno-Varadiensis canonicus collegit. Posonii, 1806.

Hármaskönyv: *Werbőczy István Hármaskönyve*. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Budapest, 1894.

IVÁNYI 1942: IVÁNYI Béla: *A körmendi levéltár Memorabiliái. Acta Memorabilia in tabulario gentis principum de Batthyány reperibilia*. Körmendi füzetek 2. Körmend, 1942.

KÉZAI 1984: KÉZAI Simon: A magyarok viselt dolgai. Ford. BOLLÓK János. In: *A magyar középkor irodalma*. A kötetet összeállította és a szöveget gondozta V. KOVÁCS Sándor. Budapest, 1984. 115–163.

MÁLYUSZ 1926: MÁLYUSZ Elemér: II. Lajos király levelei a herceg Batthyány-család körmendi levéltárában, 1526. *Levéltári Közlemények* 4 (1926) 80–93.

MNL OL DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény

MNL OL DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár

Monumenta Ungrica: *Monumenta Ungrica*. Edidit Joh. Christianus Engel. Viennae, 1809.

MONVAT II/1.: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. Series II. Tomus I. Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526*. Budapest, 2001.

ŠA BB: Štátny archív v Banskej Bystrici (Besztercebányai Állami Levéltár, Szlovákia)

Scriptores minores: *Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti, synchroni aut proxime coaevi I–II*. Edidit Martinus Georgius KOVACHICH. Budae, 1798.

SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi prefuit Emericus SZENTPÉTERY, socii operis erant I. BALOGH ET ALII. I–II. Budapesthini, 1937–1938. [reprint kiadás] Az utószót és a bibliográfiát összeállította, valamint a függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta: SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. [Budapest], 1999.

Székely Oklevéltár I.: *Székely Oklevéltár I.* 1211–1519. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1872.

UGDS: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I–VII. Bearb. Von Franz ZIMMERMANN – Carl WERNER – Gustav GÜNDISCH. Hermannstadt–Köln–Wien–Bucureşti, 1892–1991.

Szakirodalom

Gyallay 1956: Gyallay Domokos: Leleplező szavak. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1956. 586–587.

Gyurikovits 1834: Gyurikovits György: Gyászos emlékezetű 1663-dik esztendő Hazánkra nézve. *Tudományos Gyűjtemény* 18:10 (1834) 76–91.

Jakab 1873: Jakab Elek: A „Székely Oklevéltár" történetirási fontossága I–III. *Századok* 7 (1873) 50–61; 122–128; 198–205.

Kertész 2016: Kertész Balázs: A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban. *Századok* 150:2 (2016) 473–499.

Kluch 1905: Kluch János: Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz és az 1526-iki mohácsi vészhez. *Történelmi Tár* 6:2 (1905) 272–274.

Koltai 2000: Koltai András: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. *Levéltári Közlemények* 71 (2000) 207–231.

Kővári 1909: Kővári László: *Első ezredévünk második fele. Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából* II. Kolozsvár, 1909.

Kubinyi 1981: Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. *Századok* 115 (1981) 66–107.

Matunák 1901: Matunák Mihály: *Érsekújvár a török uralom alatt. 1663–1685*. Külön lenyomat a „Nyitramegyei Szemlé"-ből. Nyitra, 1901.

Mályusz 1967: Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. *Magyar Könyvszemle* 83 (1967) 1–11.

Mályusz 1988: Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2. Budapest, 1988.

Molnár 2017: Molnár Péter: A magyar jobbágyok eredete Kézai Simon szerint: Az értelmezés lehetőségei és zsákutcái I–II. *Századok* 151:3 (2017) 575–606; 713–742.

Nagy 2005: Nagy Zoltán: A körmendi Batthyány levéltár és a várkastély gyűjteményeinek pusztulástörténete 1945–1952. *Kulturális műhely* 13 (2005) különszám. Körmendi Figyelő Könyvek 4. H. n., 2005.

Nemes 2016: Nemes Gábor: Pápai követek a Mohács előtti Magyarországon. *Századok* 150:2 (2016) 369–385.

–ó 1925: –ó: A véres kard futárja. *Adalékok Zemplénvármegye történetéhez* 23 (1917–1925) 154–155.

Pálosfalvi 2001: Pálosfalvi Tamás: Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz. *Történelmi Szemle* 43 (2001) 43–54.

Rácz 2021: Rácz György: A Batthyány család 1945-ben Bécsbe vitt oklevelei az Országos Levéltárban. *Turul* 94 (2021) 144.

Szabó 2008: Szabó András Péter: *Wesselényi Ferenc (1605–1667) itinériuma (kiadványjegyzéke)*. Kézirat. 2008. Elérhető: https://www.academia.edu/45648256 (utolsó letöltés: 2023. szeptember 7.)

Szamota 1895: Szamota István: A tihanyi apátság 1055-i alapító oklevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 5 (1895) 129–167.

Székely 1961: Székely György: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. *Századok* 95 (1961) 473–504.

Szűcs 1972: Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények* 43 (1972) 213–263.

Zimányi 2006: Zimányi Vera: A Magyar Országos Levéltárba került körmendi Batthyány hercegi levéltár. In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29.* Körmend–Szombathely, 2006. 275–280.

THE CARRYING AROUND OF THE BLOODY SWORD BEFORE THE BATTLE OF MOHÁCS

VIKTÓRIA KOVÁCS

KEY WORDS: the carrying around of a bloody sword (pile, arrows), mobilization, Battle of Mohács, archives of the Batthyány family in Körmend, chronicle-composition, Transylvania

In medieval Hungarian gesta and chronicle literature, the custom of the carrying around of a bloody sword appears first in the last decades of the 15th century, when John Thuróczy, in his *Chronica Hungarorum* (1488), added to the part of the gesta by Simon Kézai dealing with the mobilisation of the army and the origin of the difference in social standing between slaves (peasants) and nobles: because those who did not respond to the call to war were banished, executed with a sword or sent into slavery according to the "Scythian law". Antonio Bonfini in his 'Decades' (*Rerum Ungaricarum Decades*, 1497), also uses Thuróczy's chronicle, and said that anyone who resisted the call-up to the army carried out with a bloody sword was executed (cut in two) with the same sword, and that he had witnessed the practice in Transylvania. At the beginning of the 16th century, Stephen Verbőci incorporated the description of the tradition from Thuróczy's work into his customary law code (*Tripartitum*, 1514; first edition: 1517). The earliest (documentary) records of mobilisation with a sword dipped in blood (or even with a bloody pile or bloody arrows) date from 1463 and 1471. In 1514, during the peasant uprising, according to contemporary accounts, Dózsa's men gathered the people of villages and towns with bloody swords and piles. Most of the sources mentioning the bloody sword date from the summer of 1526, in connection with the mobilisation that preceded the Battle of Mohács.

AZ 1526. ÉVI HADJÁRAT OSZMÁN FORRÁSAINAK ELLENTMONDÁSAI

NÉGYESI LAJOS*

Evlia cselebi török világutazó hívta fel a figyelmet arra, hogy a mohácsi csatáról szóló oszmán leírások hazugságokat is tartalmaznak. A török források vizsgálata során találhatunk az oszmán hadvezetésre kedvezőtlen információkat, amelyek alapján a csata lefolyásának alternatív képe rajzolódik ki előttünk. Ebben meghatározó szerepet játszott a ruméliai hadtest, mely az 1526. évi hadjáratban a harcok súlyát viselte. Az Ibrahim pasa nagyvezír parancsnoksága alá rendelt erő a szultán elhatározása szerint egyedül vívta volna meg a mohácsi csatát. A pasa tapasztalatlansága és hibás döntései miatt azonban a ruméliai hadtest a váratlan magyar támadás miatt majdnem megsemmisült a csata kezdetén. Csak a szultán gyors beavatkozásának volt köszönhető a török győzelem. A csatáról szóló török leírások ezt igyekeztek elhallgatni és a hadvezetés szempontjából kedvező képet kialakítani.

KULCSSZAVAK: mohácsi csata, török források, Evlia cselebi, ütközet a Karasica előtt, ruméliai hadtest, Ibrahim pasa, Báli bég

AZ OSZMÁN FORRÁSOK KRITIKÁJA

Evlia cselebi útleírásaiban a jelentősebb településeknél részletesen ismerteti azok oszmán kori történetét is. Amikor 1663-ban eljutott Mohácsra, szinte magától értetődőnek érezte, hogy megemlékezzen Nagy Szulejmán győztes csatájáról. A csata lefolyásának elbeszéléséhez – szokásához híven – áttekintette a rendelkezésére álló történeti forrásokat, de a fáradozását nem koronázta siker. A forrásszövegeket összevetve felismerte, hogy azok számos ellentmondást tartalmaznak, ami olyan mértékben bosszantotta, hogy dühös kifakadását még a művében is megörökítette. *„A történetírók eme csatamező leírásában némely tévedéseket írtak. Mivel ez történeti dolog, azért hazugság, sőt ravaszság is belekeveredik."*[1] A mohácsi csata török forrásairól – a tényeket más helyen rugalmasan kezelő – Evlia véleménye azért elgondolkodtató, mivel a szerzők akaratlan tévedései mellett tudatos hazugságot és ravaszságot is feltételez vagy inkább felismer. Mindenesetre furcsa gesztus egy török történetíró részéről kijelenteni, hogy az oszmán források tudatosan hazudnak Szulejmán szultán egyik legnagyobb győzelméről. Végül nem is törődött a forrásokkal, azt írta le, amit személyes ismerősétől, Kuzu Ali agától, a szultán veterán fegyverhordozójától hallott, aki maga is részt vett a csatában. Persze Kuzu aga története is ébreszthet némi kételyt, hiszen feltételezve, hogy legalább 15 éves volt a csata idején, Evlia 1611. évi születésekor már a 100. életévét taposta. Nehezen hihető, hogy Evlia a saját fülével hallotta a történetet, amelyet azután 1660 körül jegyzett le, bár a művét lefordító Karácson Imre elképzelhetőnek tartotta, hogy Kuzu aga akár 130–140 éves korában is elmesélhette a történetet.[2]

A török forrásokban tapasztalható ellentmondások már a szövegeket fordító Karácson Imrének is feltűntek, aki az egyik lábjegyzetben összehasonlította a török csatarendről szóló leírásokat, kimutatva a nyilvánvaló eltéréseket.[3] A török szövegekben tapasztalható ellentmondások feloldására a forráskritika kínál alkalmas eszközt, amely hagyományosan a szöveg keletkezési körülményeit

* Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, negyesi.lajos@uni-nke.hu

1 EVLIA 1904. 191.
2 EVLIA 1904. 171.
3 THÚRY 1896. 67.

vizsgálva segít megítélni az egyes állítások hitelességét. A csataleírásokban szereplő eltérésekre Marosi Endre 1976-ban megjelent tanulmányában adott igen logikus magyarázatot.[4] Azt vizsgálta, hogy a török szemtanúk hol tartózkodtak a csata idején, mivel ez meghatározta, hogy mit láttak, miről tudhattak. Ez a módszer lehetővé tette a történet egyes darabjainak összeillesztését és a látszólagos ellentmondások feloldását. Csakhogy Evlia figyelmeztet, hogy a leírásokban hazugság és ravaszság van, amelyek kiszűrése más szempontok alkalmazását kívánja. A legfontosabb kérdés, hogy a török győzelemmel végződött csata valós történetét miért kellett megmásítani. Mit kellett eltitkolni és ki elől? A török források szerzői valószínűleg nem az oszmán birodalom ellenségeit akarták megtéveszteni, ugyanis kéziratos munkáik a birodalom azon szűk rétege előtt lettek ismertek, akik fontos szerepet játszottak a szultáni hatalom fenntartásában. Így ha valamit titkolni kellett a csatával kapcsolatban, akkor azok az információk lehettek, amelyek kedvezőtlen színben tüntették fel a szultán és a hadvezetés tevékenységét. El kellett kendőzni azokat a hibás döntéseket és mulasztásokat, amelyek a győzelem ellenére szükségtelen veszteségeket okoztak. A közvélemény szemében a török győzelem fontos tényezője volt a katonák vitézsége, de még nagyobb jelentőségű a szultán hadvezetői működése, hiszen a sereg hozzáértő és sikeres vezetése az uralkodónak a birodalom kormányzására való alkalmasságát is bizonyítja. A szultán nem hibázhat, a legnehezebb helyzetben is képes jó döntést hozni. Ezek alapján joggal tételezhetjük fel, hogy a hazugság és ravaszság valamilyen vezetői hiba elkendőzését szolgálta a birodalom közvéleménye előtt.

A török források „hazugság és ravaszság" szempontjából történő vizsgálatát Szulejmán szultán két győzelmi jelentésével kell kezdenünk. Közülük az elsőt szinte közvetlenül a csata után Mohácsról, a másodikat pedig egy hónappal később Budáról küldték el a birodalom tartományaiba. Ez a két dokumentum jutott el a legszélesebb közönséghez, és a bennük szereplő adatokat később már nem lehetett módosítani, így ezek lettek a csata történetének hivatalos változatai. Az első jelentés terjengős szóvirágokkal írja le az oszmán sereg hősies küzdelmét és az elesett katonákkal borított csatamezőt, azonban a csata lefolyásával kapcsolatban csak két konkrétumot említ. Az egyik a magyar csatarendre vonatkozik, amely szerint II. Lajos serege két szárnyat alkotva állt fel a síkon. A másik a csata lefolyásával kapcsolatban beszámolt róla, hogy a magyar jobbszárny rohama az Ibrahim pasa által vezetett ruméliai hadtestre zúdult, de kemény harcban visszaverték őket, mire az ellenség balszárnya is elmenekült.[5]

A második jelentés jóval gazdagabb adatokban, amelyek alapján pontosan követhető a csata lefolyása. Az oszmán sereg a reggeli órákban a szultán parancsára kialakította a csatarendet középhaddal és a két szárnnyal, majd megindultak a magyar sereg irányába. Amikor közel jutottak, a ruméliai hadtest *„előbb nyomulván, védőpajzsul szolgált a hadsereg centrumának"*. A magyarok kezdték a támadást a ruméliai hadtestre rohanva, de Ibrahim pasa parancsára az oszmán harcosok elsütötték a puskákat és ágyúkat, majd ellentámadást indítottak, hogy visszaverjék a rohamot. Egészen estig folyt a küzdelem, de végül a magyarok feladták és elmenekültek.[6]

A két leírás között nem találunk ellentmondást, azok inkább kiegészítik egymást, illetve nem tartalmaznak olyan állítást, amely kedvezőtlen színben tüntetné fel az oszmán hadvezetést. A két jelentés megírása között egy hónap telt el. Az első jelentés adatszegény ismertetője után volt idő arra, hogy elkészüljön a csata összefoglalója, amely alapot szolgáltatott a második jelentésben foglaltak megírásához. Ezt az összefoglalást a szultáni napló tartalmazza. Eszerint az oszmán sereg korán reggel megindult a csatamező irányába. Elől volt a ruméliai hadtest, mögöttük pedig a szultáni és az anatóliai hadtest. A magyarok a táboruk előtt, lépcsőzetes csatarendben álltak. Az oszmán sereg nyugodtan állt a síkon, és mivel ember és állat fáradt volt, csak másnap reggel akartak támadni. A magyarok a délutáni ima

[4] MAROSI 1976. 643–644.

[5] *A mennyekben lakó Szulejmán szultán kán gázi őfelsége nagyúri fethnáméjának másolata, melyet a mohácsi győzelem után a jól védett birodalom kormányzóihoz küldött.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 261.

[6] *A boldogult Szulejmán szultán kán őfelsége udvarába küldött budai fethnáme.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 265.

idején váratlanul támadást indítottak. A nehézlovasság a ruméliai hadtestre zúdult, ahol elsütötték az ágyúkat, de azok nem tudtak ártani. *„Mivel a ruméliaiak még szét voltak szóródva, nem bírtak ellenállni, s egy részük az uralkodó felé futott."* Egy másik ellenséges csapat az akindzsikra rohant és kettészakította a harcrendjüket. A harmadik csapat, amelyet II. Lajos vezetett, a szultáni és az anatóliai hadtest ellen intézett támadást. A janicsárok sortüzeket lőttek a támadókra, az oszmán harcosok pedig kemény kézitusában felőrölték a magyarok ellenállását, akik elmenekültek a csatatérről.[7]

A szultáni napló leírása döntően egyezik a győzelmi jelentésekben foglaltakkal, azonban a ruméliai hadtest tevékenységének értelmezése, annak a magyarázata, hogy a csata elején még szét voltak szóródva, valamint a csata másnapra történő elhalasztásának szándéka felkeltette a történetírók figyelmét, akik műveikben igyekezetek elfogadható magyarázatot adni ezek okaira.

Ibrahim pasa feladata

Az első győzelmi jelentés adatszegény csataleírásának egyik legfontosabb állítása, hogy az első magyar roham az Ibrahim pasa nagyvezír és ruméliai beglerbég által vezetett ruméliai hadtestre zúdult. Jogosan vetődhet fel a katonai ismeretekkel rendelkező olvasóban, hogy miért nem a szultán derékhadát támadták. A kérdésre a szultáni naplóban találunk választ. Az oszmán sereg a csatatérre úgy vonult fel, hogy Ibrahim pasa állt elől a ruméliaiakkal, és fedezte a mögötte álló szultáni hadtestet és az anatóliaiakat. A második győzelmi jelentés hasonlóan ír erről. Az oszmán had reggel csatarendbe állt, majd megindult a magyar sereg irányába, azonban amikor közel értek, a ruméliai hadtest *„előbb nyomulván, védőpajzsul szolgált a hadsereg centrumának"*.[8] A második győzelmi jelentés kibocsátásával a nyilvánosság számára is ez lett a csata kezdetének hivatalos narratívája. Arra azonban a második győzelmi jelentés nem adott magyarázatot, hogy miért volt szükség a ruméliaiak előre küldésére, illetve miért kellett védőpajzs a hadsereg centrumának.

Dzselálzáde Musztafa oszmán történetíró igyekezett ezzel kapcsolatban tiszta vizet önteni a pohárba. Egyértelműen leírja, hogy 29-én parancsot adott a szultán, hogy *„a hadvezető, gyaurzúzó jeles nagyvezír, az ellenségrabló vezír, Ibrahim pasa, menjen előre a ruméliai vitézekkel, és szálljon szembe az alávaló gyaurokkal"*. Ibrahim pasa ennek megfelelően kivonult a táborból, *„előrement a győzelmes ruméliai lovassággal, s délfelé Mihácshoz közel egy téres mezőn rendezte az ezredeket, felállította a csapatokat. A pasa szandzsákjától jobbra és balra a megállapított szokás szerint a ruméliai bégeket saját helyükre állítván fel, igen kitűnő és dicséretre méltó hadrendet csinált."*[9] Ezután ide hívta a szultánt, aki megáldotta őket, majd megindultak a magyarok ellen. A leírás egyértelműen bizonyítja, hogy a szultán terve szerint a csatát augusztus 29-én Ibrahim pasa parancsnoksága alatt a ruméliai hadtest vívta volna meg.

Talán furcsának tűnhet, hogy a magyar főseregggel szemben a szultán csak egy hadtestet állított fel, azonban a hadjárat menetét tekintve a ruméliai hadtestnek már korábban is ez volt a feladata, és inkább a sereg együttes alkalmazása számított ritkább alkalomnak.

A hadjárat időrendjét követve először Kemalpasazade művében bukkan fel a ruméliai hadtest megerősítése és előre küldése. *„Ibrahim pasa fensége azt a fölhatalmazást kapta, hogy a világhódító zászlókat maga köré gyűjtve, menjen előre a nevezett győzelmes hadosztállyal* [ti. a ruméliai hadtesttel] *s intézkedjék arról, hogy a győzhetetlen hadsereggel át lehessen kelni a Száván, a szerémi szigetre. Ennélfogva egy válogatott sereggel, ú. m. 150 ágyúval, a janicsárok puskásai közül kétezer oroszlánfogó vitézzel s a maga testőrségének félelmes csapatával korán reggel megindult."*[10] Pétervárad elfoglalására

[7] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 244–245.

[8] *A mennyekben lakó Szulejmán szultán kán gázi őfelsége nagyúri fethnáméjának másolata, melyet a mohácsi győzelem után a jól védett birodalom kormányzóihoz küldött.* B. Szabó–Farkas 2020. 261.

[9] Dzselálzáde Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása.* B. Szabó–Farkas 2020. 413.

[10] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* Thúry 1893. 210.

szintén a janicsárokkal megerősített ruméliai hadtestet küldte előre a szultán.[11] A szultáni napló az eszéki átkelésnél leírta az Ibrahim pasa parancsnoksága alá rendelt erőket. *„Azután rendben egymás után a ruméliai bégek keltek át a szpáhijaikkal és a málháikkal, a pasa őnagysága pedig késő délután kelt át a mellé adott összes janicsárokkal és udvari csapatokkal."*[12] Mivel a ruméliai hadtestet a hadjáratban Ibrahim pasa ruméliai beglerbég vezette, a fenti idézetek alapján joggal feltételezhetjük, hogy az udvari hadakból mellé rendelt janicsárokat és tüzérséget nemcsak időlegesen kapta megerősítésül, hanem folyamatosan az alárendeltségébe tartoztak. Amikor Dzselálzáde Musztafa csataleírásában kiemeli, hogy *„a hadrend az ágyúk lőtávolába érvén, a ruméliai hadtestnek százötven ágyú adatott, s melléje négyezer puskás janicsár rendeltetett"*,[13] valószínűleg csúsztat, hiszen Ibrahim pasa hadtestéhez a hadjárat során végig janicsárság és tüzérség tartozott. Mai fogalmaink szerint a megerősített ruméliai hadtest az 1526. évi hadjárat során előrevetett osztagként tevékenykedett. A Hadtudományi Lexikon definíciója szerint: az *„előrevetett osztag rendszerint a főerőktől kikülönített, annak érdekében feladatot megoldó ideiglenes harcrendi elem. Rendeltetése támadásban az ellenség mélységében fontosabb terepszakaszok, objektumok, átkelőhelyek elfoglalása és megtartása a főerők beérkezéséig."*[14] A szultáni napló alapján rekonstruálható Ibrahim nagyvezír és a szultán mozgása. Ez bizonyítja, hogy a nagyvezír a megerősített ruméliai hadtesttel végig a szultán előtt járt, és képes volt önállóan megkezdeni a jelentkező harcfeladatok megoldását. Talán anakronisztikusnak tűnhet a megerősített ruméliai hadtest modern harcászati-hadműveleti kötelékként való értelmezése, azonban a hadművészetben alkalmazott kategóriák segítenek egyértelműen értelmezni a seregtest szerepét. Az alapján, hogy a hadjárat során a ruméliai hadtest elöl járt és a mohácsi csatában a hadsereg centrumának védőpajzsa volt, elővédként azonosíthatnánk, melynek feladata biztosítani a csapatokat az ellenség váratlan támadása ellen, kedvező feltételeket teremteni a főerők szervezet szétbontakozására és harcba vetésére, valamint lehetővé tenni a főerők zavartalan mozgását és akadályozni az ellenség felderítő erőinek tevékenységét.[15] Az elővéd és az előrevetett osztag között az a legfontosabb különbség, hogy az előrevetett osztagot nagyobb távolságra, önálló feladattal küldik ki, amelyet a főerők támogatása nélkül is képes megoldani. A hadjárat első időszakában a ruméliaiak biztosították a sereg átkeléseit és megkezdték a várak ostromát. Jelentősebb ütközetre csak a drávai átkelés után, augusztus 24-én került sor.

AZ AUGUSZTUS 24-I ÖSSZECSAPÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A ruméliai hadtest augusztus 14-én érte el Eszéket. Amikor másnap megkezdték a hídverést, a túlsó parton megjelent egy 20-30 fős magyar felderítő lovascsoport.[16] Augusztus 20-án Báli bég csapatából Kurd vojvoda 150 lovassal a magyar előőrsökig hatolt és ott hét magyar harcost foglyul ejtett.[17]

A magyar oldalon az augusztus 19-én Bátán tartott haditanács után Perényi Péter 2000-3000 lovassal Tomori táborába vonult, hogy együttes erővel akadályozzák meg a török sereg átkelését, azonban mire a Drávához értek, készen állt a híd, és már folyt a csapatok partváltása.[18] A királyhoz augusztus 21-én érkezett meg Podmaniczky Mihály, aki hírt adott az átkelés megkezdéséről.[19] Még ezen az estén követek érkeztek az uralkodóhoz Szapolyaitól és Frangepántól azzal a javaslattal, hogy a sereg vonuljon közelebb Budához, és várják meg az ő csatlakozásukat is. A király a mohácsi táborba küldte Brodarics kancel-

[11] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* THÚRY 1893. 215.
[12] *Az 1526. évi hadinapló.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 243–244.
[13] Dzselálzáde Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 415.
[14] KRAJNC 2019. 211.
[15] KRAJNC 2019. 211.
[16] *Az 1526. évi hadinapló.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 243.
[17] *Az 1526. évi hadinapló.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 243.
[18] *Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoleto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 25.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 122.
[19] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 312.

lárt, hogy beszélje rá a főurakat a sereg hátravonására. Tomori ezt hallva a saját táborába ment és úgy döntött, hogy a Karasica mocsarai előtt szekérvárat építenek és itt tartóztatják fel a török előrenyomulást.[20] 23-án este Tomorit visszarendelték a mohácsi táborba, mivel a király másnap haditanácsot tartott.[21]

Augusztus 21-én Eszéknél először az akindzsik keltek át, majd őket követte Ibrahim pasa a megerősített ruméliai hadtesttel. A következő napon a ruméliaiak előre vonultak, és kiürített táborhelyüket az átkelés után elfoglalta a szultáni hadtest. Augusztus 23-án az anatóliai hadtest is átkelt, és szétbontották a hajóhidat. Másnap a szultáni hadtest és az anatóliaiak felzárkóztak a ruméliaiakhoz, és együtt táboroztak. Eközben az akindzsik elérték Tomori táborát és megütköztek a magyar csapattal.[22]

A török sereg előrevonulását 20 000 akindzsi biztosította. Velük ütközött meg a Tomori és Perényi Péter parancsnoksága alatt álló seregrész, amelynek létszámát Brodarics 5000-6000 főre teszi,[23] azonban reálisabb lehet a Burgio pápai követ levelében szereplő 10 000 fős[24] létszám. A csapatban a lovasság mellett gyalogság és tüzérség is volt, ami a török könnyűlovassággal szemben előnyt jelentett. A harc magyar győzelemmel ért véget, és az akindzsik 3000 fős veszteséget szenvedtek.[25] A magyar ágyúk dörgése a török táborig elhallatszott.[26] Mivel már 21-én hírek terjedtek a törökök körében arról, hogy a magyarok több megerősített tábort alakítottak ki, melyek csak több napos harc után foglalhatók el,[27] az akindzsik visszahúzódtak a ruméliai hadtesthez és felkészültek, hogy 25-én együttes erővel támadják meg Tomori táborát.

Augusztus 24-én Tomori részt vett a mohácsi haditanácson, így a diadalra a távollétében került sor. A katonai küldöttséget indítottak a királyi táborba, hogy megvigyék a győzelem hírét és akár erőszakkal is rábírják a haditanácsot a csata vállalására. Mire odaértek, a főurak már elvetették a király javaslatát a sereg hátrébbvonásáról, és a csata Mohácsnál történő megvívását határozták el. Ezt Tomori is elfogadta és belegyezett, hogy a Karasicánál táborozó csapatot visszavonja és egyesíti a királyi sereggel. Ennek megfelelően Tomori csapata másnap teljes létszámban megkezdte a visszavonulást Mohácshoz. A királyi sereg kiürítette a táborát és egy újabb építésébe kezdett, hogy Tomori fáradt csapatát kész szálláshely várja. Sajnos a visszavonulás miatt a kalocsai érsek csapata befejezte a felderítő portyákat a török sereg kikémlelésére, így a hadvezetés ettől kezdve nem rendelkezett felderítő információkkal.

Augusztus 26-án reggel a megerősített ruméliai hadtest csatarendbe állt és az akindzsik biztosításával megkezdte a felvonulást Tomori tábora ellen. Ellenállás nélkül jutottak el a kiürített táborhelyig, majd folytatták a felvonulást.[28]

A 24-i magyar győzelem lelkesedéssel és bizakodással töltötte el a magyar sereget. Sajnos emellett a mohácsi csata kimenetele szempontjából két végzetes változást is eredményezett. Mivel a török hadvezetés a 24-i vereséget úgy értékelte, hogy a következő napokban kemény harcokra van kilátás, a szultáni és az anatóliai hadtest felzárkózott a ruméliai hadtesthez, ezáltal megszűnt az addig tartott menetrend, amely szerint Ibrahim pasa 1–2 nappal a szultán előtt járt. Mivel a Mohácshoz való visszavonulás miatt Tomori csapata felfüggesztette a felderítést, erről a változásról nem szerzett tudomást a magyar hadvezetés.

[20] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* Thúry 1893. 234–235.

[21] A pontos időrendre lásd: Négyesi 2020.

[22] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 243–244.

[23] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. Szabó–Farkas 2020. 312.

[24] *Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoleto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 25.* B. Szabó–Farkas 2020. 122.

[25] *Stjepan Posedarski Juraj grófhoz írt levele Zágráb, 1526. augusztus 28.* B. Szabó–Farkas 2020. 123.

[26] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 244.

[27] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 244.

[28] *A boldogult Szulejmán szultán kán őfelsége udvarába küldött budai fethnáme.* B. Szabó–Farkas 2020. 265; *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 244.

BÁLI BÉG TANÁCSA

A szultáni napló tartalmaz egy nehezen értelmezhető állítást, amely szerint aznap, amikor az oszmán sereg elérte a mohácsi mezőt, a szultáni hadtest és az anatóliai hadtest előtt álló ruméliai hadtest nem tudta feltartóztatni a magyar támadást, mivel *„még szét voltak szóródva, nem bírtak ellenállni"*.[29] Annak fényében, hogy a ruméliai hadtest volt a szultáni és az anatóliai hadtest védőpajzsa, az akindzsik előtte járva biztosították a felvonulását, illetve a soraiban 150 ágyú és 4000 puskás janicsár masírozott, nem éppen életszerű a leírás annak ellenére, hogy néhány sorral korábban arról olvashatunk, hogy a sereg fáradtsága miatt másnap reggelre akarták halasztani a csatát, és a török harcosok igen elcsodálkoztak azon, hogy ennek ellenére a magyarok támadást indítottak.[30]

A szultáni napló csataleírása a maga ellentmondásaival a második győzelmi jelentés piszkozatának tekinthető. Egy-egy mondata megőrizte a török hadvezetés hibás lépéseinek emlékét, amelyek a második győzelmi jelentés kerek történetéből már kimaradtak. A hadjárattal foglalkozó oszmán történetírók figyelmét azonban nem kerülték el ezek a részletek, és igyekeztek elfogadható magyarázatot adni a történtekre, elsősorban a ruméliai hadtest állapotára.

Kemálpasazáde és Dzselálzáde a hangsúlyt Báli bég tanácsára helyezi, amely az Ibrahim pasával folytatott megbeszélésén hangzott el. A nagyvezír ugyanis a ruméliai hadtest felvonulása során, amikor már látták a csatarendben álló magyarokat, magához hívatta Báli béget, hogy mondja el *„hogyan kellene szembeszállni a csatatéren a gonosz ellenség kegyetlen seregével"*.[31] Báli olyan ijesztő képet festett a nehézlovasság rohamáról, hogy a pasa *„egészen ámulatba esett"*,[32] de a bég azt is elmondta, hogy a lovasság sorainak megnyitásával a páncélos lovasok hátába tudnak kerülni és képesek legyőzni őket. A tábori málha azonban akadályozza ezt a hadmozdulatot. A pasa ezt figyelembe véve alkotta meg a haditervét. *„Kihirdetjük, hogy itt ütünk tábort, hogy a hadinép és tábori szolgák nagy tömegét lerázzuk nyakunkról; akkor aztán csak a harckészen álló, csatára való lovassággal és gyalogsággal megyünk a csatatérre."*[33] Ennek megfelelően, *„e tökéletes terv szerint járván el, megparancsolta a hadinépnek és szolgáknak, hogy lássanak hozzá a táborveréshez"*,[34] és *„mihelyt így a felállított sereg háta szabad lesz, a hit harcosai szokás szerint két részre válva, hátba fogják az alávaló hitetleneket"*.[35] A magyar támadás azonban váratlanul érte őket *„mikor a tábori szolgák és a többi hadinépség különböző csapatokban a tábor felütésével foglalatoskodtak"*.[36]

Íme, megvan a magyarázat a ruméliaiak készületlenségére: hátra akarták hagyni a tábori poggyászt, hogy Báli bég tanácsának megfelelően képesek legyenek megnyitni soraikat a páncélos nehézlovasság rohama előtt. A tetszetős történet sajnos nem állja ki az alaposabb vizsgálat próbáját. Ha elfogadjuk, hogy a ruméliai hadtest volt a másik két seregtest védőpajzsa és a csatarendben előttük helyezkedett el, akkor a lerakott málha közéjük került volna és akadályozta volna a hátul lévők felvonulását. Másrészt itt nemcsak a poggyász lerakásáról, hanem táborverésről van szó, amit még nehezebb értelmezni az oszmán sereg felvonulásának időszakában. Nehezen hihető, hogy a csatarendben előre mozgó sereg élén haladó hadtest parancsnoka úgy dönt, hogy tábort ver, ami azt eredményezi, hogy szétszóródik a katonasága. Ha elfogadjuk a török források állítását azzal kapcsolatban, hogy a szultán vezetésével az egész oszmán sereg megindult 29-én, hogy csatát vívjon, nem értelmezhető a ruméliai hadtest táborverése. Ellenben, ha arra gondolunk, hogy a szultán parancsára ez a sereg-

[29] *Az 1526. évi hadinapló.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 245.
[30] *Az 1526. évi hadinapló.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 245.
[31] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* THÚRY 1893. 237.
[32] Dzselálzáde Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 414.
[33] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* Thúry 1893. 238.
[34] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* THÚRY 1893. 238.
[35] Dzselálzáde Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 414.
[36] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* THÚRY 1893. 240.

test Ibrahim pasa vezetésével önállóan vívta volna meg a csatát, helyére kerülnek a dolgok. A hadjárat korábbi szakaszához hasonlóan Ibrahim pasa döntött a kapott feladat végrehajtásával kapcsolatos kérdésekben. 29-én délután elrendelhette a táborverést, mivel a szultáni és az anatóliai hadtest nem vonult fel mögötte, hiszen azok a szultán eredeti elhatározása szerint nem vettek volna részt a csatában. Nem zárható ki, hogy Ibrahim pasa Báli bég tanácsát megfontolva a poggyász hátra hagyása miatt döntött a táborverés mellett, azonban ez még önmagában nem okozott volna zavart, hiszen a harcoló erők tovább folytathatták volna a felvonulást a magyarok irányába, azonban nem ezt tették. Arról, hogy ennek mi volt az oka, a szultáni napló egyik mondata tudósít.

A CSATA KEZDETE

„Az idő még nem alkalmas, mivel ember és állat fáradt; ha Allah is úgy akarja, hajnalban kezdődjék a harc"[37]– olvashatjuk az összecsapás kezdetét bemutató résznél. A szultáni napló bizonyítja, hogy az oszmán sereg augusztus 29-én már nem akart csatázni, a harcot augusztus 30-án a reggeli órákban kívánták megkezdeni. Ennek fényében értelmet nyer a táborverés, illetve az, hogy a ruméliaiakat szétszóródva találta a magyar roham.

A táborverésre Ibrahim pasa, a csata megvívására kijelölt török seregtest parancsnoka saját hatáskörben adott parancsot, és amikor ez elhangzott, az addig harcra kész ruméliai hadtest átváltott pihenő üzemmódba. Ekkor zúdult rájuk a magyar jobbszárny rohama. Kemálpasazáde így írja le a kritikus pillanatokat: *„A rossz végű gyaurok éppen azon időpontban közeledtek a mieink felé, mikor a tábori szolgák és a többi hadinépség különböző csapatokban a tábor felütésével foglalatoskodtak; mikor az uralkodó őfelségének a csillagok számával vetekedő kísérete igen távol volt; a hadrendező és okos pasa pedig a leshelyen felállított lovasság megtekintésére indult. Egy gyors futár ment innen utána, s jelentette neki az ellenség támadását. Ő pedig azonnal visszatért az ellenségzúzó vitézekhez, hogy lelket* öntsön *beléjük, akik nélküle élettelen test lettek volna."*[38] A szultáni napló szerint ezekben a kritikus pillanatokban *„a ruméliaiak még szét voltak szóródva, nem bírtak ellenállni, s egy részük az uralkodó felé futott".*[39]

A hivatalos narráció szerint az oszmán sereg csatarendben vonult fel a mohácsi mezőre, ahol a ruméliai hadtest az elővéd szerepében pajzsa volt a felvonuló erőknek. Rájuk zúdult a magyar roham, amely komoly veszteségeket okozott, azonban a szultáni és az anatóliai hadtest harcba lépésével sikerült megtörni az ellenség erejét és visszaszorítani őket. Ez egy szép kerek történet, ami lényegében hősöket csinál a ruméliaiakból, hiszen feladatukat teljesítve felfogták az első csapást, és időt adtak a főerők harcba lépésére.

A valóság azonban más volt. Az Ibrahim pasa nagyvezír, ruméliai beglerbég parancsnoksága alatt álló ruméliai hadtestet már a szávai átkeléstől kezdve az akindzsikkel, a janicsárokkal és a tüzérséggel megerősítve előrevetett osztagként alkalmazták. A stratégiai döntéseket a szultán hozta, azonban harcászati szinten az osztag tevékenységét Ibrahim pasa irányította. A harc megvívása elsődlegesen a ruméliai seregtest feladata volt, a szultáni és az anatóliai hadtest csak szükség esetén kapcsolódott be a tevékenységbe. Lényegében tartalék erőt jelentettek a szultán kezében.

Jelenkori hadművészeti fogalmaink szerint az oszmán sereg erőit a hadjárat időszakában három lépcsőben alkalmazták. A 20 000 akindzsiből létrehoztak egy biztosító lépcsőt, amely 6 órás váltásokban, 5000–5000 fővel[40] folyamatosan járőrözve több tíz kilométerrel a felvonuló sereg előtt járva felderítést folytatott. A kisebb erejű ellenséggel megütköztek, a jelentősebb erők felbukkanását jelentették Ibrahim pasának, aki harcba lépett a janicsár gyalogsággal és tüzérséggel megerősített ruméliai had-

[37] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 245.
[38] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* Thúry 1893. 240.
[39] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 245.
[40] Paulus Iovius: *Krónika a törökök viselt dolgairól.* B. Szabó–Farkas 2020. 359; Joszéf ha-Kohén: *Franciaország és az Oszmán Birodalom uralkodóinak krónikája. 16. század második fele.* B. Szabó–Farkas 2020. 409.

testtel, amely a következő harcászati lépcsőként 1–2 vagy több nappal a szultán előtt járt. A ruméliai seregtest létszáma 40 000 fő körül volt, ez elég erőt jelentett ahhoz, hogy a hadjárat során felmerülő feladatokat meg tudja oldani. A biztosító és a harcászati lépcső Ibrahim pasa nagyvezír parancsnoksága alatt állt, ő hozta a harcászati szintű döntéseket. A felderítési adatokról és a jelentkező harcfeladatokról folyamatosan tájékoztatta az uralkodót, aki a szultáni és az anatóliai hadtestet saját parancsnoksága alatt megtartva a hadjárat menetét befolyásoló stratégiai döntéseket hozta. Ez a kontingens alkotta a hadműveleti lépcsőt, amely az előrevetett osztag mögött 1–2 napi menettávolságra lemaradva vonult előre. Ez a megosztás egyrészt biztosította a megfelelő felvonulási ütemet, másrészt védett pozíciót jelentett a birodalom uralkodójának, hiszen két harcászati lépcső tisztította előtte az utat. Az oszmán sereg ilyen módon történő működtetése rugalmas vezetést és hatékony tevékenységet tett lehetővé.

A magyar oldalon is megfigyelhetők a fenti rendszer csírái. Tomori csapata szintén rendelkezett lovassággal, gyalogsággal és tüzérséggel. A kalocsai érsek önállóan hozott harcászati szintű döntéseket. Csapata a Dráva és a Karasica közötti harcok időszakában – hasonlóan a ruméliai hadtesthez – lényegében előrevetett osztagként funkcionált. Létszáma miatt azonban nem képviselt hatékony ellenerőt az Ibrahim pasa alárendeltségében harcoló csapatokkal szemben. A magyar hadvezetés szempontjából Tomori csapatának működése kényszerű, ideiglenes tevékenység volt, mivel a hadszíntérre még nem érkeztek be a főerők. A harcfeladatok megoldásának elsődleges eszközét a király által vezetett főseregben látták, így a győzelem érdekében ennek létszámát mindenáron igyekeztek növelni. Jól tetten érhető ez a szándék Tomori csapatának a főseregg el való egyesítésében, a helyzetet azonban tovább rontotta, hogy a sereg fővezérének Tomorit választották. A mohácsi síkon felálló magyar sereg középpontjában ott állt a király, akinek a hadjárat menetét befolyásoló stratégiai döntések meghozatala lett volna az elsődleges feladata, azonban ehhez nem volt tartaléka, amivel a helyzet változásaira reagálhatott volna. Mivel a csatarendben álló seregben a választott fővezérekkel együtt a király is jelen volt, az uralkodónak a Tomori által hozott taktikai döntések felülbírálata jutott, ez pedig jelentősen rontotta a vezetés hatékonyságát. Ezzel az anomáliával a hadvezetésben járatos főurak is tisztában voltak, amelyet világosan jelez Szapolyai és Frangepán kritikája arról, hogy felelőtlenség volt a királyt ennyire közel vinni az ellenséghez.[41]

IBRAHIM NAGYVEZÍR HIBÁS DÖNTÉSEI

A hadjáratok valós körülményei azonban az átgondolt elveken alapuló rendszerek működését is felülírják. Hiába volt meg oszmán oldalon a szultán védelmét biztosító lépcsőzetes felvonulás, ha a Dráván történt átkelést követően a nehezen járható terep és az augusztus 24-i összecsapás miatt az oszmán sereg egy táborban egyesült. Mivel a mohácsi haditanács döntésének megfelelően Tomori csapata 25-én visszavonult Mohácshoz, így szabaddá vált az út a török felvonulás előtt. A Karasica mocsarain való átkelés nehéz helyzetbe hozta az oszmán sereget. A szultáni napló szerint augusztus 26-án a menetvonalon *„tavak, mocsarak, hidak és folyók voltak, rendkívüli fáradalmakat és nehézségeket kellett kiállni. Az egész sereg málhája nem érkezett meg, hanem szétszóródva a túlsó parton maradt."*[42]

Augusztus 28-án a szultán folyamatos tanácskozást folytatott Ibrahimmal a stratégiai és a taktikai szintű tevékenység összehangolásáról, míg végül úgy döntött, hogy visszatérnek az addig megszokott rendhez: Ibrahim pasa menjen előre a ruméliaiakkal, és ütközzön meg a magyar sereggel. Csakhogy Ibrahim pasa sem korábban, sem a hadjárat addigi időszakában nem került olyan helyzetbe, hogy ütközetben kellett volna vezetnie a rá bízott erőket. Az ostromok során pedig nem kellett gyors döntésekkel dinamikus helyzeteket megoldania. Augusztus 26-án lett volna az első ilyen alkalom, amikor a ruméliai hadtest harcát kellett volna vezetnie. Mivel

[41] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 313.
[42] *Az 1526. évi hadinapló.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 244.

azonban a 24-én vereséget szenvedett akindzsiket visszarendelték a táborba, és ezzel megszűnt a felderítés, így a felvonuló ruméliai hadtestnek fogalma sem volt arról, hogy hol van az ellenség.[43] Ez lehetőséget adott Tomori csapatának, hogy háborítatlanul vonulhasson vissza a mohácsi táborba. A török vezetés ellenben úgy értelmezte, hogy a magyarok nem merik vállalni a harcot, és félelmükben húzódtak vissza, amit a második győzelmi jelentés nagy sikerként könyvelt el.[44]

Augusztus 29-én azonban Ibrahim sorozatban hozott rossz döntéseket, ami harcvezetői ismereteinek hiányára vezethető vissza. A déli órákig nem volt semmi gond, hiszen a pasa a beosztott parancsnokok segítségével csatarendbe állította a ruméliaiakat és a megerősítő erőket. A szultáni áldást követően az uralkodó visszatért a táborába. Ibrahim tapasztalatlanságát jelzi, hogy ekkor magához hívatta Báli béget, hogy az ismertesse a magyarok várható harceljárását és tegyen javaslatot a követendő taktikára. A bég által vázolt cselfogás, amely szerint a lovasság várja be a páncélos nehézlovasok rohamát, nyissa meg a sorait, engedje át őket, majd támadja hátba őket, az akindzsik taktikája volt. A gyakorlatlan ruméliai szpáhik azonban nem lettek volna képesek erre a manőverre. Báli javaslatának másik része a poggyász hátra hagyásáról, szintén az akindzsik manőverének zavartalan végrehajtását szolgálta volna, azonban fel sem merült, hogy a csatarend közepén álló tüzérség és a janicsárok a málhához hasonlóan komoly akadályt jelentettek volna a lovasság útjában. Báli javaslata, amelyet Ibrahim nagy lelkesedéssel elfogadott, azt jelzi, hogy csak a könnyűlovasság harcának vezetéséhez értett, de a kor összfegyvernemi harcáról nem voltak ismeretei. Hasonló jelenség a magyar oldalon is megfigyelhető, ahol Tomori ki is mondja, hogy nem ért a lovasság, a gyalogság és a tüzérség harcának együttes irányításához. Bálihoz hasonlóan ő is a végvidéki lovasság harcának kiváló vezetője volt.

Ibrahim pasa döntéseit elsősorban Báli bég tanácsai befolyásolták, aki már többször harcolt a magyarok ellen. A pasa beleegyezett abba is, hogy az akindzsik egy részét leshelyen állítsák fel, hogy a csatából menekülő magyarokat azonnal üldözőbe vehessék. Ez a javaslat is Báli érdekeit szolgálta, hiszen az akindzsik legnagyobb haszna a hadjáratból a zsákmány volt, amelynek egyik forrása a menekülők kirablása volt.

Amikor a ruméliai hadtest elérte a mohácsi síkot nyugatról határoló tereplépcső peremét, Ibrahim pasa elérkezettnek látta az időt a poggyász lerakására. Mivel közeledett a délutáni ima ideje, illetve ember és állat fáradt volt, a magyar sereg pedig mozdulatlanul állt a tábora előtt, a döntését annyiban módosította, hogy elrendelte a táborverést és a csata másnapra történő elhalasztását. Amennyiben a ruméliai hadtest aznap akarta volna megvívni a csatát, a tereplépcső megfelelő távolságra esett a magyar csatarendtől, hogy ott a poggyászt lerakják, utána a síkon rendezzék a csapatokat és felvonuljanak a harchoz. Annak ellenére, hogy a mohácsi sík jelentős részét csatatérnek tekinthetjük, a harc megvívása egy szűkebb területen történt. Ezt nevezte Papp László régész „belső küzdőtérnek". A gyalogság összecsapása során a harcot napjainkban is az utolsó 300-400 méteren vívják, ahol a csapatok a rohamot végrehajtják. 1526-ban a lovasság összecsapása nagyobb területet igényelt, azonban ennek mélysége így is nagyjából 400-500 méter lehetett. Amikor Brodarics István azt írta, hogy ahol álltak *„nagy és széles mezőség húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg"*, a közvetlenül a magyar csatarend előtt 400-500 méteres távolságra fekvő területről beszélt. Ennek megfelelően a tereplépcső lábánál tábort verő ruméliai hadtest még nem volt csatát jelentő távolságra, ezért akár működhetett volna az a változat is, hogy egy éjszakát táboroznak és 30-án vonulnak tovább a harcot megvívni. Fontos megjegyezni, hogy az augusztus 29-én délben kialakított csatarendet folyamatosan megtartotta a ruméliai hadtest, az egyes csapatok a csatarendben kijelölt helyükön alakították ki a táborukat.

A ruméliai hadtestre nézve Ibrahim pasa döntése a csata elhalasztásáról és a táborverésről végzetes következményekkel járt, ugyanis ezzel egycsapásra megszűnt a seregtest harckészültsége. A katonák

[43] *Az 1526. évi hadinapló.* B. Szabó–Farkas 2020. 244.

[44] *A boldogult Szulejmán szultán kán őfelsége udvarába küldött budai fethname.* B. Szabó–Farkas 2020. 265.

már nem álltak készen a harcra, megszűnt Ibrahim pasa kontrollja a hadtest fölött, és ezzel megszűnt a központi irányítás. A parancsnokok a táborozások során alkalmazott gyakorlatnak megfelelően csak a saját csapataikat tevékenységét vezényelték, a saját elhatározásuk szerint. Ibrahim pasa elhagyta a tábort, és a leshelyen felállított lovasság megszemlélésére indult.[45] Ez nem lett volna baj, ha mindenki a táborveréssel foglalkozik, azonban Báli bég ki akarta használni portyázásra a nap hátralévő részét. Mivel a ruméliai hadtest csak olyan távolságra volt a magyar csatarendtől, hogy a jelenléte még ne jelentsen fenyegetést, bármilyen mozdulat, ami feléjük indult, felkeltette a magyar parancsnokok figyelmét. Amikor Báli bég több ezer akindzsije megindult északi irányba, ez fenyegető hadmozdulatnak tűnhetett a magyar vezérek előtt.[46] Báli persze abban a hitben adta ki a parancsot, hogy aznap már nem lesz csata, rájuk már nincs szüksége a pasának, hiszen a tábor előtt ott járőröztek a csarkadzsik. Tomori az akindzsik vonulását a csatát bevezető hadmozdulatként értelmezte, és a helyzet tisztázása érdekében küldte rájuk Ráskay csapatát.[47] Az összecsapás során, amelyben az akindzsik megnyitották soraikat és szétszórták a támadó magyar csapatot, sikerült tisztázni, hogy nem szervezett török támadásról van szó. A király környezetében napirendre tértek az eset fölött, és egyre inkább azon az álláspontón voltak, hogy aznap már nem várható a csata.[48] Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen a magyar sereg már augusztus 26-tól naponta csatarendbe állt,[49] és a síkon rendszeresek voltak az összecsapások a kisebb-nagyobb török lovascsapatokkal. A helyzet alakulhatott volna úgy is, hogy késő délután visszavonulnak a táborba és másnap vívják meg a csatát. Az, hogy ez nem így történt, Tomorinak volt köszönhető, aki fővezérként bizonytalannak érezte magát a haditanácson kialakított tervnek megfelelő védekező harc irányításában. Lovas parancsnokként támadásban, huszáros rajtaütésben gondolkodott. Augusztus 29-én, amikor tudomást szerzett arról, hogy a tereplépcső lábánál tábort ver a ruméliai hadtest, meglátta a lehetőséget, hogy egy gyors lovasrohammal szétverje a készületlen ellenséget. Tomori elhatározása teljesen új volt, hiszen az előző napokban aktív védelmi harcra készültek, és szó sem volt lovasrohamról. Brodarics nem véletlenül írja, hogy Tomori szinte ráerőszakolta a tervét a királyra.[50] A kalocsai érsek elképzelése akkor lett volna igazán sikeres, ha ez egész lovasság részt vesz a támadásban. Csakhogy a végső döntés a király kezében volt, és a környezetében lévő főurak joggal vonhatták kétségbe a támadás átgondoltságát. A vitát a királynak kellett volna eldöntenie, azonban ő egy szerencsétlen köztes megoldást választott. Nem az egész lovasság indult el egységes irányítással, Tomori csak a jobbszárnnyal támadhatott, és siker esetén csatlakoztak volna a többiek is. Ezzel csaknem hasonló helyzet állt elő, mint a török oldalon, a fővezér nem tartózkodott a táborban, így a magyar csatarendben nem maradt olyan felelős parancsnok, aki a taktikai döntések meghozatalára jogosult volt. A támadás sikeresen indult, és Tomori visszaküldte Báthori Andrást a királyhoz, aki úgy döntött, hogy a második lépcsőben álló csapatok is csatlakoznak a tábor elleni rohamhoz.[51] Csakhogy a király elhatározása a saját környezetére vonatkozott, ennek köszönhetően a balszárny nem vett részt a támadásban, hanem a helyén maradt,[52] valószínűleg azért, mivel nem kaptak parancsot. A lovasság nyomában pedig elindultak a gyalogosok is, mivel ők sem kaptak konkrétan rájuk vonatkozó parancsot.

A magyar támadás teljes mértékben készületlenül érte a ruméliai hadtestet. Bár a csapatok a csatarendben kijelölt helyükön álltak, egyedül az udvari zsoldban álló janicsárok és a tüzérek parancsnokai tartották fenn a fegyelmet csapataiknál. A ruméliai szpáhik egy része megmaradt a szandzsákjuknak megfelelő helyen, de sokan elmentek a málhájukért, a parancsnokok pedig nem voltak abban a helyzet-

[45] Kemálpasazáde: *Mohácsnáme.* THÚRY 1893. 240.
[46] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 318.
[47] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 318.
[48] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 319.
[49] *Az 1526. évi hadinapló.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 244.
[50] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 319.
[51] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 319.
[52] Dzselálzáde Musztafa: *Az országok osztályai és az utak felsorolása.* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 415.

ben, hogy vezessék a csapataikat. A legnagyobb problémát Ibrahim pasa távozása jelentette a hadtest együttes tevékenységének irányítása miatt.

A török győzelem a szultán gyors beavatkozásának volt köszönhető. Ennek több összetevője volt. Mivel az uralkodó nem a harcászati feladatokat megoldó ruméliai hadtestnél tartózkodott, illetve rendelkezésére állt a szultáni és az anatóliai hadtest, képes volt beavatkozni az összecsapás menetébe. Ráadásul ezek az erők a csatatér közelében táboroztak. Tomori nem rendelkezett felderítési adatokkal a török sereg aktuális helyzetéről, ezért a támadásról szóló döntésénél az oszmán sereg korábbi menetrendjét vette alapul. Nem tudhatta, hogy a Karasicánál augusztus 24-én aratott győzelmük hatására a szultánnal mozgó erők felzárkóztak a ruméliai hadtesthez.

A ruméliaiak táborának megtámadása során a magyar jobbszárny és a második lépcső rendje felbomlott, és megszűnt a vezetés. A balszárny azonban, mely a helyén maradt, továbbra is készen állt az eredeti haditervben foglalt aktív védelemre. A beérkező anatóliai hadtest erőit a lovassága megtámadta és visszaszorította. A jobbszárny és a második lépcső megmaradt erői is ide vonultak vissza, és itt zajlott le a csata második fázisa.

Az események megítélése szempontjából tehát meghatározó jelentőségű, hogy Ibrahim pasa nem akart aznap csatát vívni, és a magyar oldalon is perceken múlt, hogy rábírják a királyt a táborba való visszatérésre. Az összecsapáshoz vezető folyamatot az akindzsik megindulása indította el. A magyar támadás nem volt előkészítve. Nem egy nagy roham volt, hanem először a jobbszárny, annak sikere után pedig a második lépcső indult meg. A balszárny – valószínűleg parancs hiányában – helyben maradt. A magyar támadás sikerrel járhatott volna, hiszen az a nagyobbrészt táborveréssel foglalkozó ruméliai hadtestre zúdult a seregtest vezérének távollétében. Az, hogy nem sikerült szétverni a ruméliaiakat, elsősorban a janicsárok fegyelmezettségének volt köszönhető, akik nem oszlottak szét, hanem – valószínűleg gyakorlatozás miatt – harci alakzatban maradtak. Fontos tény, hogy a magyar támadás a török tábor ellen indult, ezért nem tekinthető szabályos csatának. Az a hely, ahol a magyar csatarend eredetileg felállításra került, alkalmas volt a lovasság és gyalogság kombinált harcára, hiszen az előterep mentes volt az akadályoktól. A ruméliai hadtest azonban egy olyan helyen állt meg, amely nem csatára, hanem táborverésre volt megfelelő. Így a támadó magyar csapatoknak nagyobb távolságot kellett megtenni, helyenként erre kevésbé alkalmas terepen. Brodarics azt írja, hogy a második lépcsőben álló lovasság árkon-bokron keresztül nyomult előre, azonban ahol korábban a harc folyt, egy sík területen hevertek a holttestek.[53]

A csata második fázisában a szultáni és az anatóliai hadtest beérkezésével a harc súlya áttevődött a balszárny elé. Az itt álló lovasság a korábbi terveknek és begyakorlásnak megfelelően – az előttük fekvő sík terepet kihasználva – megtámadta a felvonuló anatóliai hadtestet. A balszárny harca sikeres volt, ami mutatja, hogy az eredeti terv jól működött volna.

A magyar vereség

A vereséget több tényező összejátszása okozta. Ha aznap nem támadnak, másnap az eredeti terveknek megfelelően csaptak volna össze a ruméliaiakkal, amely sikeres lehetett volna. Ha a király elfogadja Tomori elhatározását és az egész sereg egyszerre indul rohamra, valószínűleg sikerül szétverniük a ruméliai hadtestet, ami komoly csapást jelentett volna a szultán haderejére és akár a hadjárat végét is jelenthette volna.

Ibrahim pasa hibás döntései és a vezetésre való alkalmatlansága miatt a megerősített ruméliai hadtest, amelyet a szultán a magyar sereggel való megütközésre kijelölt, a váratlan támadás miatt a teljes vereség közelébe került. Egyedül az udvari hadak fegyelmezett helytállása volt képes megtörni a magyar roham lendületét. A török győzelem leírásában ez nem szerepelhetett, hiszen a kezdeti kudarcért egyértelműen Ibrahim pasa volt a felelős. A szűkszavú első győzelmi jelentés kiadását követő időszakban a valóság elemeinek felhasználásával kidolgozták a csata narrációjának a második jelentésben kiadott változatát, amely felmenti Ibrahim pasát a felelős-

[53] Brodarics István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* B. Szabó–Farkas 2020. 415.

ség alól. A szultáni napló azonban megőrizte a valós eseményekre utaló információk morzsáit, amelyeket azután a történetírók tovább bővítettek saját értesüléseik alapján. Ez a folyamat vezetett oda, hogy Evlia cselebi hazugságot és ravaszságot vélt felfedezni a források tanulmányozása során.

SZAKIRODALOM

B. SZABÓ–FARKAS 2020: B. SZABÓ János – FARKAS Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020.

EVLIA 1904: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford. KARÁCSON Imre. Budapest, 1904.

KRAJNC 2019: *Hadtudományi Lexikon. Új kötet.* Főszerk. KRAJNC Zoltán. Budapest, 2019.

MAROSI 1976: MAROSI Endre: A mohácsi csatatér helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 23:4 (1976) 631–652.

NÉGYESI 2020: NÉGYESI Lajos: Mohács felé félúton… Elhibázott döntések, elvesztett háború. *Rubicon* 31:1 (2020) 24–31.

THÚRY 1893: *Török történetírók* I. FORD. THÚRY JÓZSEF. Budapest, 1893.

THÚRY 1896: *Török történetírók* II. Ford. THÚRY József. Budapest, 1896.

CONTRADICTIONS IN THE OTTOMAN SOURCES OF THE 1526 CAMPAIGN

LAJOS NÉGYESI

KEY WORDS: Battle of Mohács, Ottoman sources, Evliya Celebi, battle on the banks of the Karasica, Rumelian corps, Ibrahim Pasha, Bali Bey

Turkish world traveler Evliya Celebi drew attention to the fact that the descriptions of the Battle of Mohács contain lies. During the examination of Turkish sources, we can find information unfavorable to the Ottoman leadership, based on which an alternative picture of the course of the battle emerges. The Rumelia corps, which bore the brunt of the battles in the 1526 campaign, played a decisive role in this. According to the Sultan's decision, the force ordered under the command of Grand Vizier Ibrahim Pasha would have fought the Battle of Mohács alone. Because of the pasha's inexperience and wrong decisions, his force was almost destroyed at the beginning of the battle as a result of the unexpected Hungarian attack. The Turkish victory was only due to the sultan's quick intervention. The Turkish descriptions of the battle tried to hide this fact and create a favorable image of the military leadership.

AZ IFJÚ KIRÁLY ÉS A MEGGONDOLATLAN HADVEZÉR
Új források II. Lajos és a mohácsi csata kora újkori megítéléséhez*

KANÁSZ VIKTOR**

A Mohács utáni nemzedékek gondolkodói közül sokan formáltak véleményt II. Lajos királyról, Tomori Pál kalocsai érsekről, valamint a középkori Magyar Királyság végzetét hozó hadjáratról. Ez jól mutatja, hogy az emberöltővel előbb lezajlott csata sokáig foglalkoztatta a Magyarország történetével foglalkozó írókat. E levél- és könyvtári forrásokat alkotó, egyre növekvő corpus további bővítése fontos feladata a Mohács 500. évfordulójára készülő magyar történetírásnak. Jelen tanulmányban öt kora újkori szerző, a velencei Pietro Duodo, a német Laurentius Surius, a savoyai René de Lucinge, a flamand Levinus Hulsius és az angol John Dickenson munkáiban fellelhető Mohács-reflexiókat mutattam be. Az értelmezések felettébb eltérőek: van, aki elsősorban a tényeket ismeretére szorítkozik, míg mások hosszabb leírást adnak, valamint a háttérben fellelhető mozgatórugókat, a nemzetközi helyzetet is bemutatják. Leírásaik a csatával és a következményeivel kapcsolatos lexikális tudásunkat nem gazdagítják, sőt bizonyos esetekben téves információkat is tartalmaznak. Mindazonáltal jelentőségük mégsem lebecsülendő, ugyanis általuk a Mohács-recepció újabb részleteire derült fény, valamint bemutatják, miként vélekedtek a történtekről különböző felekezetű, származású és eltérő edukációjú humanisták a 16. század második felében és a 17. század elején.

KULCSSZAVAK: mohácsi csata, II. Lajos, Buda ostroma, recepciótörténet

A mohácsi csata 500. évfordulójához közeledve egyre világosabban látható, hogy az események rekonstruálásában, valamint a történtek kora újkori megítélésének feltérképezésében mennyire fontos szerepet játszanak a magyarországi források mellett az olasz és német területekről származó levél- és könyvtári források. Ezek összegyűjtése, kiadása, esetleges fordítása a magyar kutatók számára régóta prioritás. Mivel azonban a történtek híre a *Respublica Christiana* legtávolabbi sarkaiba is eljutott, és számtalan korabeli gondolkodót, írót foglalkoztatott, időről időre előkerülnek eleddig még ismeretlennek számító szövegek.

Jelen írásban olyan kora újkori, eleddig e szempontok alapján nem vizsgált forrásokat mutatok be röviden a 16. század második feléből, illetve a 17. század elejéről, amelyek rávilágítanak, Magyarországon kívül hogyan látták a történteket az 1526 utáni generáció fiai. A korszakban sok olyan munkáról tudunk, amelyek bár konstatálják az eseményeket, de a csata elvesztésén, a király halálán, valamint Buda elfoglalásán kívül érdemi információt, értékelést nem nyújtanak.[1] Ezeket mellőzve elsősorban öt: egy velencei, egy német, egy flamand, egy savoyai, valamint egy angol *litteratus*tól származó forrást ismertetek.

* A kézirat a HUN-REN–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, valamint a Magyarságkutató Intézet keretében, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ezúton köszönöm Tusor Péter és Tuhári Attila észrevételeit.

** HUN-REN–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, kanaszviktor@gmail.com

[1] Pl. *„Vastauit in Hungaria diocesim Bachiensem & Sirmiensem, expugnavit Varadinum [azaz Pétervárad – KV], Ludovicum regem Hungariae temere congressum in praelio vincit & occidit, 1526. die 29. Augusti."* ECKIUS 1532. GIIIr; *„Anno 1526. Ludovicus Hungarus a Turca caesus, cujus soror Anna Ferdinando postea juncta est."* TESCHENMACHER 1538. 306; *„Vuladislao erat Ludovicus filius, & Anna filia. Ludovicus in Regno successit: Maria Philippi Regis Castelle, Archiducis Austrie, filia in uxorem ducta, a Thurcis in Mohacz anno 1526 oppressus est."* HERBERSTAIN 1551. 24; *„Suleimanus Turcorum Imperator victo & sublato Ludovico Pannoniae sive Hungariae rege, factus ferocior, posteaquam ferro ac igne, Danubii utranque ripam, Strigonium usque depopulatus esset, Budam ipsam, Hungariae regiam urbem, diripuit atque incendit. Inde praeda onustus, Constantinopolim nemine prohibente rediit."* BEUTHERUS 1556. 292; *„Ludovicus Rex Hungariae & Bohemiae, Turcis obviam progressus, eorum multitudine circumventus, interiit."* LEOVITIUS 1564. GIIIr; *„...Ludovico Regi Hungariae, qui in conflictu contra Turcam apud*

EGY VELENCEI DIPLOMATA SZEMÉVEL: PIETRO DUODO

A legelső és legfontosabb forrás az elismert velencei humanista, Pietro Duodo nevéhez köthető. A fényes karriert befutó diplomata 1554-ben született, a neves padovai egyetemen tanult és több filozófiai művet is írt. 1584-ben kapta meg első diplomáciai megbízatását. Ekkor I. Károly Emánuel savoyai herceg udvarába küldték, majd 1592-ben III. Zsigmond lengyel királyhoz, 1594-ben pedig Franciaországba delegálta őt a Signoria. A diplomácia mellett a hadviselés is foglalkoztatta, így jártas volt a katonai ügyekben is. Egyik legfontosabb megbízását 1599 nyarán nyerte el: a Velence geostratégiai helyzete folytán kulcsfontosságú császári udvarba nevezték ki követnek, ahol egészen 1602 októberéig maradt.[2]

Hazatérve egy zárójelentést, *relazioné*t készített a Signoria számára a prágai udvarban töltött éveiről, amely a Torinói Állami Levéltár (Archivio di Stato di Torino) gyűjteményében maradt fenn.[3] Magyar részről Nyáry Albert fedezte fel és ismertette a forrást 1869-ben. Ottani kutatásai során le is másolta az iratot; ezt ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi.[4] A kéziratban maradt munkában Duodo részletesen beszámolt a birodalom, és ezen belül a Magyar Királyság belpolitikai, gazdasági, vallási és katonai viszonyairól. Bár nem történelmi értekezést készített, sokszor hivatkozott korábbi történelmi példákra, egyes uralkodók tetteire. Ebből az tűnik ki, hogy a követ alaposan ismerte a magyar történelmet, és többször citálta II. Lajos uralkodó korszakát, Nándorfehérvár 1521. évi elestét, valamint a mohácsi csatát. A király hadba vonulásáról nem mond túl pozitív értékítéletet: *„Ez nem történt meg Lajossal, aki 1526-ban kevesebb erővel, mint merészséggel, és több vakmerőséggel, mint megfontoltsággal, a természetes határon belül, az országban a Dráva mögött, Mohácsnál várta ellenségeit, vereséget szenvedett, majd utódai sem tudták helyreállítani a veszteséget, amit okozott…"*[5]

Ezen kívül még egy érdekes kontextusban megemlítette a mohácsi csatát: másutt ugyanis megjegyezte, hogy Ferdinánd, Miksa és Rudolf sosem szállt személyesen hadba. Ezt jónak is tartotta, felemlegetve, hogy Nikápoly, Galambóc, Várna és Mohács esetében a személyesen hadba vonuló uralkodók kudarcot vallottak, sőt kétszer életükkel is fizettek a vállalkozásért.[6] Duodo művének ismertetését befejezve meg kell jegyezni, hogy a Pálffy Miklós hajdúi által 1599-ben kivitelezett, híres tolnai és mohácsi rajtaütésről is írt, így említve meg teljesen más kontextusban a csata régióját.[7]

Mogacum ad Budam periit anno 1526. 25. [!] Augusti die." EYZINGER 1590. 73; REUSNER 1590. 128. aug.: *„Buda, Ungaris ad Moguciacum victis, a Turcis capta, 1526."*; REUSNER 1590. 129. Emortualis Magnatum: *„Ludovici II. R. Pannoniae & Bohemiae 1526."*; REUSNER 1590. 138. okt. 15. *„Buda a Solymanno Turca foede direpta. 1526."*; *„1526. Ludovicus Rex Vngariae misere perit."* RICHTER 1604. 22; tévesen 1516-ra datálva: *„Ludovicus Rex Ungariae, undecim annorum. Ad Mohazium a Turcis victus & caesus."* REUSNER 1600. 511. [oldalszámként 511 helyett tévesen 411 lett jelölve].

[2] Magyar vonatkozású híreiről: BALOGH 1929, legújabban: SZOVÁK 2023. Duodóról és a zárójelentésről: BENZONI 1993; KANÁSZ–KRISTON 2023. A jelentést Kriston Dorottya Annával tervezzük a jövőben magyar fordításban is kiadni.

[3] AST Biblioteca Antica, Sezione Corte, Relazioni di ambasciatori veneti. Austria. mazzo 3. fascicolo 6. (Relazione di Germania fatta da Pietro Duodo). Nyáry hamar felismerte a forrás fontosságát: *„Soriano tudósításainál nem kevesebb fontossággal bir hazánk múltjára, Duodo Péter velenczei követ terjedelmes jelentése Rudolf uralkodásáról."* NYÁRY 1869. 299.

[4] MTA KIK KRKGy, MS 4938/3. Kisebb olasz levéltárak, Torino/vol. 1. 352–420.

[5] *„…cosa che non successe doppo a Ludovico, il quale havendo nel 1526 con manco [!] forze che ardire e più temerita che consiglio aspettato li nemici a Mozach dentro della sua naturale Frontiera e di là dal Dravo fu rotto in Paese, poi dove non fu possibile a Successori di ristorar con la loro virtù la perdita che haveva fatta…"* MTA KIK KRKGy, MS 4938/3. Kisebb olasz levéltárak, Torino/vol. 1. 362.

[6] *„Altri militarono in persona, come oltre li più antichi fecero Sigismondo, Vladislao, Matthias Corvino e Lodovico, cosa che non ha fatto Sua Maestà, anzi per li contrarii e senistri Successi di tre di loro come di Sigismondo che fu rotto a Nicopoli et a Galubach e di Vladislao e Lodovico, quel morto a Varna e questo a Mohatz, prendendo salutiferi ammaestramenti e Ferdinando e Massimiliano non vi vollero intervenir mai e le guerre furono amministrate per Capitani."* MTA KIK KRKGy, MS 4938/3. Kisebb olasz levéltárak, Torino/vol. 1. 354.

[7] *„Altri sono pagati, i quali se sono essercitati sotto Capitanio amato e stimato da loro com era il Signor Palfi, riscono assai bene per la loro agilità in scarmuscire imboscate surprese, difender fortezze e combatterle, quando però vogliono fare la loro parte di che se ne sono vedute in queste guerre molte prove, come fu a miei tempi le surprese di Tolna, Mohatz, che furono le*

Egy német karthauzi szerzetes véleménye: Laurentius Surius

Laurentius Surius, a Lübeckben született német karthauzi szerzetes († 1578), a katolikus megújulás lelkes híve jelentős írói életművet hagyott maga után. Latinra fordította a német és németalföldi misztikusok munkáit, valamint Johannes Nauclerus világkrónikájának folytatásaként *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum...* címmel Kölnben kiadta az 1500 és 1566 közötti évek eseményeinek történetét.[8] E munkában viszonylag hosszan írt II. Lajos királyról, valamint a mohácsi csatáról és annak következményeiről:

„1526-ban, amikor Luther kártékony írásaival nemcsak a köznépet, hanem az előkelők és nemesek nagy részét is, miután szándékaik vonatkozásában már korábban megosztottság támadt közöttük, az ősi vallás és a papság gyűlöletére ingerelte, Németország egyik fejedelme sem sietett Pannonia királyának, Lajosnak a segítségére, akit a török a legveszedelmesebben fenyegetett. Közben Itáliában is többen voltak, akiknek Károly császár hatalma már rémítő volt, minthogy fogságba ejtette a gall királyt, akivel aztán meghatározott feltételekkel szövetségre lépett. Így a Respublica Christiana mindenütt egyrészt belső háborúktól, másrészt veszedelmes hittételektől gyötrődött. Ez a török figyelmét sem kerülte el, aki mindig is törekedett minden jó kimenetelű dolog gáncsolására, és különösen arra, hogy éljen a keresztényeknek való károkozás lehetőségével. Ekkor ő hadat is üzent a kora miatt a hadviselésben kevésbé jártas Lajosnak, Pannonia ifjú királyának. Úgy tűnt, a magyar nemesség a kelleténél jobban alábecsülte a török sereget, mert hát még soha nem látta az oszmán királyok táborát.

Végre nagy nehezen 25 000 gyalogossal és lovassal, nagy vakmerőséggel vonultak a nyolcszor nagyobb haderővel bíró törökök ellen. Amikor sor került a csatára, a törökök nehézség nélkül győzték le a kereszténveket, úgy, hogy maga a király is, miközben megfutamodva kívánta keresni a megmenekülést, a mocsárba esett és megfulladt, ahonnan azután holttestét épen húzták ki, s Székesfehérvárnál királyi temetésben részesült. Szulejmán megszerezve ezt a győzelmet hihetetlen mennyiségű bronzágyúval gyarapodott és gazdagodott, állítólag nevetett a magyarok meggondolatlanságán, hogy azok ahelyett, hogy visszavonultak volna, ilyen kis létszámú sereggel kívántak csatába bocsátkozni. Mária, Lajos hitvese, Károly császár húga, miután nagy nehezen megmenekült az ellenség kezei közül, Bécsbe menekült. Szulejmán, miután Buda elesett, meglátogatta a várat és csodálatosan dicsérte, s három hatalmas bronzszobron kívül, melyek Mátyás királyé voltak, semmit sem vitt el. Lajos király helyére először a csehek, majd a magyarok Ferdinándot, a legjobb és legkeresztényibb herceget, Károly császár vér szerinti testvérét választották."[9]

A király és Tomori Pál Surius által is említett meggondolatlansága nem újkeletű, már a csatát kö-

più segnalate oltre a molte altre che sono state sentite e scritte, ma per combatter in battaglia ferma non vogliono cosa alcuna." MTA KIK KRKGy, MS 4938/3. Kisebb olasz levéltárak, Torino/vol. 1. Vö. Szita 1976. 53.

[8] Rokay 2009. 103.

[9] *„Anno 1526 cum iam Luterus perniciosis scriptis suis non solum vulgus, sed etiam plerosque optimates & nobiles in antique religionis & cleri odium commovisset animis iam in diversa distractis, nemo Germaniae principum opem tulit Ludovico Pannonie regi, cui Turca infestissimus imminebat. Interim quoque in Italia non deerant, quibus Caroli Caesaris potentia iam formidolosa esset ob Galliae regem captum, & mox certis conditionibus foederatum. Ita ubique, Christiana Respublica tum bellis intestinis, tum exitiosis dogmatibus laborabat. Neque id fugiebat Turcam, in omnem rei bene gerendae, & Christianis quam maxime nocendi occasionem semper intentum. Atque is tum bellum indixit Ludovico Pannoniae iuveni regi, & bellicis artibus propter aetatem non satis instructo. Nobilitas Hungarica plus aequo visa est Turcarum exercitum paruipendere, quippe quae Ottomannorum regum castra necdum viderat unquam. Tandem aegre 25 millibus peditum & equitum coactis, magna temeritate itum eft obviam Turcis, quorum octuplo maiores erant copiae. Ubi ad pugnam ventum est, nullo negocio Turcae Christianos protriverunt, ita ut & rex ipse, cum sibi fuga salutem quaerere vellet, lapsus in paludem, suffocatus sit, unde tamen eius cadaver postea integrum extractum, apud Albam Regalem regio funere tumulatum est. Solimanus hac victoria potitus, & incredibili tormentorum aeneorum copia auctus ac locupletatus, fertur risisse Hungarorum temeritatem, quod non maluissent retrocedere, quam cum tanto exercitu manus conserere. Maria Ludovici coniunx, Caroli Imperatoris soror aegre ex hostium manibus dilapsa, Viennam profugit. Solimannus Buda occupata, arcem invisit, eamque mirifice laudavit nec quicquam inde abstulit, nisi statuas aeneas tres ingentes, quae Matthiae regis fuerant. In locum regis Ludovici primum a Bohemis, inde ab Hungaris electus est Ferdinandus, optimus & Christianissimus princeps, Caroli Caesaris germanus frater."* Surius 1566. 104–105.

vető napokban, aztán a későbbi évtizedekben felmerült mind a magyar, mind a külföldi szerzőknél.[10] Hasonlóképpen a három, Mátyás király által készíttetett szobor is gyakran előkerül,[11] akárcsak a szembenálló seregek nagysága, valamint a nyolcszoros túlerő kérdése.[12] Ugyanakkor Surius leírásában az a különleges, hogy az összeurópai palettát felvázolva az itáliai háborúkat, azaz elsősorban a Habsburg–Valois ellentétet, illetve a protestáns reformációt és Luther Márton tevékenységét nevezi meg a kereszténység Európa politikai és vallási megosztottsága okaként, és helyesen láttatja, hogy a nemzetközi helyzet mennyire befolyásolja a jelentősebb külföldi segítségnyújtás elmaradását.[13]

SAVOYAI SZEMÜVEGEN KERESZTÜL: RENÉ DE LUCINGE

René de Lucinge savoyai származású diplomata 1553-ban született Bouneville-ben és 1576-ban lett a toulouse-i egyetemen mindkét jog doktora. Fontos hivatalokat viselt Emmanuel Philibert savoyai herceg udvarában, illetve több diplomáciai megbízást kapott az uralkodótól, például 1585 és 1589 között következként képviselte urát a francia udvarban. 1599-ben rendkívüli komornyiknak, majd a számvevőkamara első elnökének nevezték ki. Ezt követően pályafutása megtört, elvesztette a fejedelem bizalmát, s végül francia földre volt kénytelen távozni.[14]

Történelem iránti érdeklődésére nagy hatást gyakoroltak ifjúkorában a lovagregények, és a későbbiekben számos művet írt, amelyek közül azonban csak kevés jelent meg életében. Munkásságára csupán a 20. század második felében figyeltek fel. 1588-ban jelent meg Párizsban *De la naissance, durée et cheute des Estats* című, nagy hatású műve. Az I. Károly Emánuelnek ajánlott könyvet lefordították olaszra (Ferrara, 1590), angolra (London, 1606) és latinra (Nürnberg, 1603; Frankfurt am Main, 1609). E kötetben két helyen is ír a mohácsi vészről, értékelve az eseményeket. Először magát a csatát ismerteti:

„Nyilvánvalóan ugyanebből az okból nyargalt Lajos magyar király felbujtójával, Tomori püspökkel (akinek biztatására és javaslatára ütközött meg az ellenséggel) Mohácsra a végromlásába, mert a háború ügyében kétségtelenül kevésbé jártas és módfelett tapasztalatlan lévén sohasem derítette fel megfelelően az ellenséges haderő nagyságát."[15]

Még egy helyen feltűnik Mohács a művében: *„Ugyanezt kell elmondani a törökökről is, akik különösebb erőfeszítés nélkül leigázták Görögország fejedelmeit, Makedóniát, Bulgáriát és Szerbiát, de Magyarország megszállása sokkal jobban próbára tette őket, mert a királyok és az uralkodók leghatalmasabb és legharciasabb főnemesei, akik fegyvernek voltak alávetve és megszokták a háború fáradalmait, nagyobb erővel és bátorsággal álltak ellen az ellenségnek, mint amit királyságának hatalma és nagysága ígért. Erről bőségesen tanúskodnak László és Corvin fényes és hősies tettei, amelyek nem keveset ártottak a törököknek, éspedig attól kezdve, hogy a nemes lélektől és nagylelkűségből félrefordultak mind a királyok, mind az alattvalók, s hadi- és fegyvergyakorlatukat kezdték megvetni, könnyen vereséget szenvedtek Belgrádnál, Mohács-*

[10] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 126, 354, 371, 385, 388, 423, 425. Lajos királyt emellett más vádakkal is illették, pl. *„Quia vero Rex Hungariae Ludovicus delicatissime nutritus erat, plurimum arguere solebat promos suos, ne forte e bello fugiens, dape rustica qualicunque forte quaesita, vitam redimere posset, prout postea probavit eventus."* MAGNUS 1599. 262–263.

[11] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 202, 372, 385, 410, 421, 441, 484.

[12] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 426.

[13] Erre érzékletes példa V. Károlynak a testvéréhez, Ferdinándhoz írt levélrészlete 1526. július 27-ről: *„Nem tudom sem szavakba önteni, sem leírni, mennyire sajnálom és bánom, kedves fivérem, hogy ügyeim Franciaországban, Itáliában, Angliában és általában az egész kereszténységben, amint Kegyelmed is tudja, olyan ponton állnak, hogy nem tudok segítséget és támaszt nyújtani mondott magyarországi sógorunknak, bármennyire is kívánnék és akarnék."* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 98. A szentszéki–magyar kapcsolatok alakulásáról pedig: NEMES 2017.

[14] Életéről: UGINET 2006.

[15] *„Ex eadem plane caussa Ludovicus Hungariae Rex, cum instigatore suo Tolmariensi Episcopo (cujus hortatu & suasu manus cum hoste conseruerat) ad Mohatia in extremum praecipitium ruit, quod nimirum in re bellica minus expertus, nimiumque rudis, quantae vires hostiles essent, numquam probe explorasset."* LUSINGA 1603. 79; franciául: LUSINGE 1588. 50*r*; kritikai kiadása: LUCINGE 1984. 94; angolul: LUSING 1606. 42.

nál és másutt Szulejmántól, e sikertől elbizakodva a törökök úgy gondolták, hogy elérték céljukat..."[16]

E második rész jól rímel a kora újkori humanista Mohács-recepció azon jól ismert vonására, miszerint a Hunyadiak kora tekinthető a csúcspontnak, és a Mátyás királyt követő időszak a tétlenség és tespedés miatt az ókori római köztársasághoz hasonlóan a bukást hordozta magában.[17]

Egy flamand polihisztor szerint: Levinus Hulsius

A flandriai Levinus Hulsius (†1606) kora tipikus értelmiségije volt: írással, geográfiával, valamint műszerek készítésével és nyelvészettel foglalkozott, valamint szótárakat készített. Nyomdát is működtetett, ahol többségében a saját munkáit jelentette meg. A tudós Magyarországon is járt, és volt egy kiemelten érdekes magyar vonatkozású műve, az 1595-ben, majd a következő két évben ismételten megjelent *Chronologia Pannoniae, Eine kurtze Beschreibung des Königreichs Ungern* című, német nyelvű kötet.[18]

A hazai kutatás számára ismert munka viszonylag hosszan foglalkozik a mohácsi csatával. Leírását így lehetne összefoglalni: 1526-ban, amikor Lajos király meghallotta, hogy a török ismét nagy erővel Magyarországra támadt, ellenük vonult a nemesekkel és főurakkal, és mivel azok azon privilégiumukra hivatkoztak, hogy ők a király személyes hadba szállása nélkül nem kötelesek csatlakozni, az uralkodó személyesen vett részt a hadjáratban. Szent János fővételének napján, egy igen szerencsétlen csatában 19 000 keresztény halt meg, többek közt sok főember és prelátus: Szalkai László esztergomi érsek, a szerzetesnek mondott Tomori Pál kalocsai érsek és főparancsnok, a váradi, a pécsi, a győri, a csanádi és a boszniai püspök, valamint maga a király is, aki egy mocsárba ment a lovával, ahol szerencsétlenül életét vesztette. Két hónappal később felfegyverezve, a lovával együtt találták meg, Székesfehérvárra vitték és ott eltemették. A törökök a Balatonon keresztül Győrig vonultak, felégettek mindent és meggyilkoltak mindenkit, akit találtak, és Budánál, a fővárosnál táboroztak le, amelyet feladtak a magyarok. Többen, köztük a királyné is Bécsbe menekült, de magát a várat német helyőrséggel látták el. A zsarnoknak mondott szultán alá-aknázta az erősséget, ezért a németek feladták azt, mivel azt az ígéretet kapták, hogy megtarthatják életüket és javaikat. Szulejmán azonban hitszegőnek bizonyult, legyilkoltatta a katonákat, a parancsnokukat viszont sebesülés nélkül elengedte. Egy Verthises-nek nevezett erdőben nagyjából 25 000 keresztény rejtőzött el feleségestül és gyermekestül, azonban a törökök a nagy ágyúkkal elpusztították e helyet is. Felső-Magyarországra is becsaptak, elégettek és meggyilkoltak mindent és mindenkit, akit a Dunán túl találtak, majd visszavonultak Konstantinápolyba.[19]

Hulsius egy későbbi művében is visszatért Mohács témájához. 1597-ben Nürnbergben összeállított egy kronológiát *Chronologia. Hoc est, brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta...* címmel. Ebben így emlékezett meg a csatáról: *„1526-ban megostromolta Péterváradot, valamint Újlak várát és városát is a Duna mellett, amikor pedig maga Lajos király sereggel ellene*

[16] *„De Turcis idem dicendum est, qui non magno quidem labore Graeciae principes, Macedoniam, Bulgariam, & Serviam, sibi subjecerunt, sed Hungariae occupationem longe difficiliorem experti sunt, Reges enim regumque, proceres fortissimi, & bellicosissimi, subditi armis & belli laboribus assuefacti, hostibus majori vi & fortitudine restiterunt, quam potentia & magnitudo ejus Regni promittebat. Ladislai & Corvini illustria atque heroica facinora, quae non parum Turcis nocuerunt, id abunde testantur, ubi ubi vero a primo illo atque generoso animi robore & magnanimitate, tam reges quam subditi deflexerunt, eorumque militia & armorum exercitia vilescere coeperunt, facile a Solimanno ad Belgradum, ad Mohatiam, alibique victi superatique fuerunt, eo sucessu elati cum voti compotes se factos Turce rebantur...*" Lusinga 1603. 117–118; angolul: Lusing 1606. 62; a francia kritikai kiadásban: Lucinge 1984. 94.

[17] Tóth 2019. 147. További jó példa erre: *„Post enim inclyti Regis Matthiae obitum, qui ipsum ad summam potestatem deduxerat, adeo inclinare coepit ob Hungarorum insolentiam, ac discordiam, ut tandem post expugnatum a Turcis Belgradum anno 1521. unicum Hungariae contra Turcas praesidium, quod hodie Alba Graeca dicitur, & post devictum, ac extinctum anno 1526."* Ptolemaius 1596. 159*v*.

[18] Hulsius 1595.

[19] Hulsius 1595. 20–21. Ezúton köszönöm Nagy-L. Istvánnak a fordítás során nyújtott segítséget.

jött, sikertelenül harcolt, és Mohácsnál 19 000 kereszténnyel együtt megölték. A török pedig továbbment, és felégette Pécset, azonkívül elfoglalta az elhagyott Budát, a várat pedig feladás útján vette birtokba, ahol azonban minden embert lekaszabolt, Pest környékén hidat vert a Dunán, s portyáival ily módon feldúlta egész Felső-Magyarországot, egészen Győrig is eljutott. Azt mondják, hogy ebben a hadjáratban körülbelül 200 000 keresztényt öltek meg vagy hurcoltak rabszolgaságba. Pusztán csak Maros településen több mint 25 000 ember veszett oda."[20]

E két munkából úgy látszik, hogy Hulsius jól informált volt a csatát illetően. Ugyanakkor különös Buda megszállásának ismertetése, mindez ugyanis nem felel meg a többi elbeszélésnek, illetve a történeti tudásunknak. A Budán hagyott német helyőrség története ritkán ugyan, de másnál is feltűnik.[21] Ugyanakkor Hulsius itt egyértelműen téves adatokra támaszkodhatott, ugyanis az általa leírt budai események, azaz Buda feladása, valamint a német zsoldosok lemészárlása valójában az 1529. évi ostrom során történt meg.[22]

Az erdőben megbúvó 25 000 keresztény legyilkolásának története minden bizonnyal a pilismaróti eseményekre utal, és a Verthiles-erdő név alatt a Vértes húzódhat meg. Emellett a 25 000 keresztény halálának helyszínét itt már a Marótra utaló Maros alakban adta meg. Mindkét leírás alapja ugyanúgy Brodarics története lehetett,[23] ahogyan az oszmán portyázók Győrig történő előrenyomulása is tőle származhat.[24] Ezáltal közvetlen vagy közvetett módon a *Historia verissimá*t tudjuk Hulsius forrásai között megnevezni. A két kötet szövegrészlete között láthatóan vannak különbségek. A későbbi leírás érdekessége, hogy nem a korábban megírt munka rövidített, kivonatolt változatát tartalmazza, hanem több új információt is megoszt az olvasóval, például a csata előzményeként megemlíti Pétervárad és Újlak elfoglalását, valamint a hídépítést Pest mellett.[25]

---

[20] *„Anno 1526 expugnavit Petrivvaradinum, item arcem & oppidum Villach, ad Danubium: cum autem Rex Ludovicus ipsi cum exercitu obviam veniret, infeliciter pugnavit, & ad Mohacum cum 19000 Christianis caesus est. Turca autem perrexit, & quinque Ecclefias exußit, Budam quoque quae deserta erat, occupavit, & arcem per deditionem accepit, in qua tamen omnes homines obtruncavit, ponte Danubium stravit, e regione Pesthi: atque ita excursionibus totam superiorem Hungariam vastavit, & laurinum usque pervenit. Fertur in hac expeditione ad 200000 Christianorum aut interfecta, aut in servitutem abducta esse. In solo enim Vico Maros occubuerunt plus quam 25000 haminum [!]."* HULSIUS 1597. 34.

[21] Bernardus Vapovius, I. Zsigmond lengyel király titkára és történetírója *Fragmentum Sigismundi* című művében így ír erről: *„A budai várat, Zsigmond császár és Mátyás király csodálatos művét nyolcszáz németből álló helyőrség vigyázta: ezek a török Szulejmán érkezésekor – miután [a szultán] a szavát adta – átadták a várat. Szulejmán bevonult, s álmélkodva csodálta a vár kiváló épületeit és a falak nagy tömegét. [...] A német gyalogosok, akik – miután sértetlenséget ígértek nekik a törökök – bármi kényszer nélkül átadták a budai várat, már valameddig eljutottak Ausztria irányába, amikor a törökök teljesen lemészárolták őket, olyan borzasztó kegyetlenséggel, hogy nem maradt az öldöklésnek hírvivője sem."* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 341.

[22] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 343–344; SUGÁR 1979. 57.

[23] *„A Magyarországon ekképp dühöngő ellenséggel sehol sem szálltak szembe úgy, mint egy helyen, melynek Marót a neve, nem messze Esztergomtól. Az esztergomi érsekségnek van itt egy kellemes üdülője abban az erdőségben, melyet Vértesnek nevezünk, mindenütt erdővel, berekkel övezve; a mieink közül néhány ezren, a hely eldugott voltában bizakodva, itt húzódtak meg feleségükkel és gyermekeikkel, ezekkel nemegyszer vívott véres csatát az ellenség, súlyos veszteségeket szenvedve, végül, mert semmiképp sem tudta bevenni a mieink szekerekkel körülvett táborát, kénytelen volt ágyúkat is vontatni oda, és így aztán a tábort szétrombolta, és csaknem mindenkit lemészárolt. A hatalmas hullahegyek, melyek ott ma is látszanak, kézzelfoghatóan bizonyítják az öldöklés nagyságát; a mieink – mint azok, akik egynéhányan elmenekültek, elmondják – körülbelül huszonötezren voltak. E vereség halottjainak és foglyainak számát – már akikről egyáltalán tudni lehet – mindösszesen közel kétszázezerre merném tenni."* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 322; kritikai kiadásban: BRODERICUS 1985. 58–59.

[24] Lásd az előző lábjegyzetet. Ez az információ másoknál is megjelenik: Antonio Boemo velencei kém jelentése 1526. november 12-én: *„A törökök felégették a föld egy részét, gyújtogatva és az embereket kardélre hányva messze tovább mentek, míg Győrtől harminc mérföldnyire nem jutottak."* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 202; Caspar Ursinus Velius Tíz könyvében: *„Azután a török sereg a Duna mindkét partját széles sávban tűzzel-vassal egészen Győrig pusztítva, a teljes Magyarországot végigdúlta."* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 360; Paulus Iovius 1551-es művében: *„Róluk azt beszélik, hogy emitt egészen Győrig, amott a Tisza folyóig az egész vidéket váratlan és szörnyű pusztítással feldúlták, hogy korra és nemre való tekintet nélkül több mint tizenötezer embert vágtak le vagy hurcoltak fogságba."* B. SZABÓ–FARKAS 2020. 386.

[25] E két erősség elfoglalása, valamint a pesti hídépítés a kora újkori leírásokban is gyakran visszaköszön, pl. B. SZABÓ–FARKAS 2020. 141, 176, 202, 339, 374, 479, 486.

Egy értelmezés Albionból: John Dickenson

Brit földre is eljutott a mohácsi csata híre. Ennek egyik idehaza ismeretlen lecsapódása John Dickenson *Speculum Tragicum* című, először 1601-ben megjelent munkájában olvasható. Az Európa számos részén, például Lengyelországban és Németalföldön is megforduló író munkájában egy különálló, rövid fejezetet szentelt a király szomorú végzetének. Leírása szemléletesen domborítja ki az előzőekben már oly sokszor előkerült véleményt: az ifjú uralkodó haláláért és a csata elvesztéséért a török erőfölény mellett elsősorban a rossz tanácsadók meggondolatlan javaslatai felelősek, ugyanis Szapolyai erősítésének bevárása helyett rábeszélték, hogy vállalja a csatát a túlerővel szemben:

II. Lajos halálát ábrázoló rajz Kuttner Sándor 1875-ös tankönyvéből. Forrás: Kuttner 1875. 40.
Drawing depicting the death of Louis II from Sándor Kuttner's textbook of 1875. Source: Kuttner 1875. 40.

„Lajos magyar királyról. Lajos magyar király szerencsétlenségéből, s ami emiatt a királyságra nézve következett, amely felett minden kereszténynek szüntelenül siránkoznia kell, teljesen egyértelmű, milyen ártalmas azon fejedelmek állapota, akiknél a tanácsoknak kevés befolyása van, és nélkülözik a bölcs tanácsadókat és szolgákat. Amikor Szulejmán, a törökök császára hatalmas erőkkel megszállta Magyarországot, a magyar hadsereg vezető hadvezérei (kiváltképpen Tomori Pál kalocsai érsek), habár az ellenség oly nagy erőivel összehasonlítva igen kevesen voltak, inkább támaszkodtak azokra a győzelmekre, amelyeket korábban sokszor a törökök felett arattak, mint a jelenlegi ügyekre, ugyanis rábeszélték a korát nézve valóban fiatal, de megfontoltságát tekintve még fiatalabb királyt, hogy nehogy népe hírnevét és ősi hadi dicsőségét beárnyékolja, az Erdélyből érkező segítséget be nem várva szálljon szembe az ellenséggel, ne kerülje el az ütközetet. Ennélfogva az eredmény a tanács elhamarkodottságát és meggondolatlanságát bizonyítja: Mohács városánál lemészárolták az egész Magyarország teljes nemességéből felállított hadsereget, valamint a királyság számos magas rangú főpapját és előkelőjét is meggyilkolták és a királyság nemeseit megölték, míg maga a király menekülés közben biztonságot keresett, levetette magáról a mocsárral küszködő ló. Holttestét, amelyet egy udvari tisztviselő, Cetritz munkája révén találták meg, Székesfehérvárba szállították."[26]

[26] *„De Ludovico Hungariae rege. Ex Ludovici Hungariae regis, quaeque inde sequuta est regni illius Christianis omnibus perpetuo deploranda miseria, abunde constat quam calamitosa sit principum illorum conditio, qui & ipsi consilio parum valeant, & prudentibus Consiliariis ac ministris egeant. Cum Solymannus Turcarum Imperator Hungariam maximis cum copiis invasisset, Hungarici exercitus Duces primarii, (praecipue Paulus Tomoraeus Collocensis archiepiscopus) etsi cum tantis hostium copiis comparati paucissimi essent, magis victoriis quas saepe ante ex Turcis reportarant, quam praesentibus rebus freti, regi aetate quidem iuveni, sed consilio iuniori, ut, ne populorum suorum famam & militaris rei antiquam gloriam obscuraret, auxiliis quæ ex Transylvania veniebant, non expectatis, hostibus obviam iret, & praelium in patentibus caepis non detrectaret, persuaserunt. Itaque consilii temeritatem atque imprudentiam exitus comprobavit: fusus est ad Mahacium oppidum exercitus ex universa Hungariae totius nobilitate & robore collectus, ingens militum strages edita, multi item summi antistites ac regni proceres interfecti, quin & Rex ipse, dum fuga salutem quaerit, equo in palude luctante excussus suffecatur. Corpus Cetrisci cuiusdam ministri aulici opera inventum, Albam regalem deportatum est."* Dickenson 1602. 47–48.

ÖSSZEGZÉS

A Mohács utáni nemzedékek gondolkodói közül sokan formáltak véleményt II. Lajos királyról, Tomori Pál kalocsai érsekről, valamint a középkori Magyar Királyság végzetét hozó hadjáratról. Ez jól mutatja, hogy az emberöltővel előbb lezajlott csata sokáig foglalkoztatta a Magyarország történetével foglalkozó írókat. E levél- és könyvtári forrásokat alkotó, egyre növekvő corpus további bővítése fontos feladata a Mohács 500. évfordulójára készülő magyar történetírás számára.

Jelen tanulmányban öt kora újkori szerző, a velencei Pietro Duodo, a német Laurentius Surius, a savoyai René de Lucinge, a flamand Levinus Hulsius, illetve az angol John Dickenson munkáiban fellelhető Mohács-reflexiókat mutattam be. Az értelmezések felettébb eltérőek: van, aki elsősorban a tényeket ismeretére szorítkozik, míg mások hosszabb leírást adnak, valamint a háttérben fellelhető mozgatórugókat, a nemzetközi helyzetet is bemutatják. Leírásaik a csatával és a következményeivel kapcsolatos lexikális tudásunkat nem gazdagítják, sőt bizonyos esetekben téves információkat is tartalmaznak. Mindazonáltal jelentőségük mégsem lebecsülendő, ugyanis általuk a Mohács-recepció újabb részleteire derül fény, valamint bemutatják, miként vélekedtek a történtekről a különböző felekezetű, származású és eltérő edukációjú humanisták a 16. század második felében és a 17. század elején.

E források az oszmán túlerő mellett elsősorban Lajos király ifjúságát, valamint a tanácsadói – legfőképpen Tomori Pál kalocsai érsek – meggondolatlanságát emelik ki. Ugyanakkor arra is találunk példát, hogy e korabeli általános felfogás mellett a keresztény államokat megosztó politikai és vallási ellentétekre is felhívják a figyelmet, kiemelve, hogy ez is hozzájárult az olyannyira áhított segítségnyújtás elmaradásához.

FORRÁSOK

AST: Archivio di Stato di Torino

MTA KIK KRKGy: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

SZAKIRODALOM

BALOGH 1929: BALOGH István: *Velenczei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szeged, 1929.

BENZONI 1993: BENZONI, Gino: Duodo, Pietro. In: *Dizionario Biografico degli Italiani 42.* Roma, 1993. https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-duodo_%28Dizionario-Biografico%29/. (Letöltés ideje 2023. 04. 17.)

BEUTHERUS 1556: BEUTHERUS, Michael: *Carolopolitae Franci fastorum libri duo...* Basileae, 1556.

BRODERICUS 1985: BRODERICUS, Stephanus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* Edidit Petrus KULCSÁR. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. Tomus VI.) Budapest, 1985.

B. SZABÓ–FARKAS 2020: B. SZABÓ János – FARKAS Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020.

DICKENSON 1602: D[ICKENSON], J[ohn]: *Speculum tragicum. Regum, Principum, & Magnatum superioris...* [s.l.] 1602.

ECKIUS 1532: ECKIUS, Johannes: *Sperandam esse In brevi victoriam adversus Turcam.* Weissenhorn, 1532.

EYZINGER 1590: EYZINGER, Michael: *Thesaurus principum hac aetate in Europa viventium...* Coloniae Agrippinae, 1590.

HERBERSTAIN 1551: HERBERSTAIN, Sigismundus: *Rerum Moscoviticarum...* Basileae, 1551.

HULSIUS 1595: HULSIUS, Levin: *Chronologia Pannoniae, Eine kurtze Beschreibung des Königreichs Ungern...* Nürnberg, 1595.

HULSIUS 1597: HULSIUS, Levin: *Chronologia. Hoc est, brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta...* Noribergae, 1597.

KANÁSZ–KRISTON 2023: KANÁSZ Viktor – KRISTON Dorottya: *A Habsburg-birodalom és a Magyar Királyság velencei szemmel. Pietro Duodo záróbeszámolója I. Rudolf udvarából.* In: KOVÁCS Annamária – RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia – VITKAI Nóra – VRABÉLY Márk (szerk.): *Idegen környezetben. Az idegen és a más a régiségben.* Budapest, 2023. 39–59.

KOVALICZKY–NAGY 2020: KOVALICZKY Gergely – NAGY Balázs: Népi ellenállás a csatavesztés után. In: BERTÓK Gábor – GALAMBOS István – HARAMZA Márk – KOVALICZKY Gergely – SIMON Béla – TÜRK Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 169–77.

Kuttner 1875: Kuttner Sándor: *Első oktatás a magyarok történetében kérdések és feleletekben.* Budapest, 1875.

Leovitius 1564: Leovitius, Cyprianus: *De conjunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum...* Laugingae, 1564.

Lucinge 1984: Lucinge, René: *De la Naissance, durée et chute des estats.* Édité par Michael J. Heath.Genéve, 1984.

Lusing 1606: R. de Lusing: *The Beginning, Continuance, and Decay of Estates...* London, 1606.

Lusinga 1603: Lusinga, Renatus de: *De incremento, conservatione et occasu imperiorum.* Noribergae, 1603.

Lusinge 1588: Lusinge, Rene de: *De la naissance, durée et cheute des estats...* Paris, 1588.

Magnus 1599: Magnus, Olahus: *De gentibus septentrionalibus historia in Epitomen redacta...* Ambergae, 1599.

Nemes 2017: Nemes Gábor: Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Pécs, 2017. 105–133.

Nyáry 1869: Nyáry Albert: A turíni kir. levéltár magy. tört. szempontból II. *Századok* 3:5 (1869) 294–304.

Ptolemaius 1596: Ptolemaius, Cl[audius]: *Geographiae universae tum veteris tum novae absolutissimum opus...* Venetiis, 1596.

Reusner 1590: Reusner, Elias: *Ephemeris, sive Diarium Historicum...* Francofurti, 1590.

Reusner 1600: Reusner, Elias: *Isagoges Historicae libri duo: quorum unus ecclesiasticam, alter politicam...* Ienae, 1600.

Richter 1604: Richter, Gregorius: *Axiomatum oeconomicorum...* Gorlicii, 1604.

Rokay 2009: Rokay Zoltán: Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai írásainak forrásai. In: Fodor György – Török József (szerk.): *Felekezetek az Igazság szolgálatában: történelem, teológia, önazonosság (1500–2000).* Studia Theologica Budapestinensia 34. Budapest, 2009. 99–105.

Sugár 1979: Sugár István: *A budai vár és ostromai.* Budapest, 1979.

Surius 1566: Surius, Laurentius: *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum...* Coloniae, 1566.

Szita 1976: Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. *Baranyai Helytörténetírás 1976.* Pécs, 1976. 49–87.

Szovák 2023: Szovák Márton: *A történetírás határán. Marin Sanudo naplójának forrásai és magyar vonatkozásai.* Doktori disszertáció, PPKE BTK. Budapest, 2023.

Teschenmacher 1538: Teschenmacher, Wernerus: *Annales Cliviae, Ivliae, Montiae, Marchiae, Ravensbvrgiae, Antiqvae & Modernae.* Arnhemii, 1538.

Tóth 2019: Tóth Gergely: Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása). In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata. Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2019. 75–148.

Uginet 2006. Uginet, François Charles: Lucinge, René de. In: *Dizionario Biografico degli Italiani 66.* Roma, 2006. https://www.treccani.it/enciclopedia/rene-de-lucinge_(Dizionario-Biografico) (Letöltés ideje 2023. 03. 08.)

THE YOUNG KING AND THE RECKLESS GENERAL

New sources for the early modern interpretation of Louis II and the battle of Mohács

Viktor Kanász

Key Words: Battle of Mohács, Louis II, siege of Buda, reception history

Many of the thinkers of the post-Mohács generations expressed their opinions about King Louis II, Pál Tomori, Archbishop of Kalocsa, and the campaign that brought the end of the medieval Kingdom of Hungary. This shows that the battle, which had taken place a generation earlier, was a long-standing preoccupation of history-writers of Hungary. The further expansion of this growing corpus of archival and library sources is an important task for Hungarian historiography preparing for the 500th anniversary of Mohács. In this paper, I have presented the Mohács reflections found in the works of five early modern authors, Pietro Duodo of Venice, Laurentius Surius of Germany, René de Lucinge of Savoy, Levinus Hulsius of Flanders and John Dickenson of England. The interpretations are very varied: some focus on the facts, while others give a longer description, as well as the underlying motives and the international context. Their descriptions do not enrich our lexical knowledge of the battle and its aftermath, and in some cases they even contain incorrect information. Nevertheless, their importance should not be underestimated, as they shed new light on the reception of Mohács and show how humanists of different denominations, origins and educational backgrounds in the second half of the 16th and early 17th centuries viewed the events.

„BELEBUKOTT CSELE PATAK ÁRKÁBA”
Adalékok II. Lajos halála lehetséges helyszínének kutatásához – egy „többéves vita” margójára

B. Szabó János*

Először 2018–2019-ben adtam elő és jelentettem meg a II. Lajos halálának helyszínéről és az azt őrző helyi hagyományról szóló elképzeléseimet. Állításaimat 2020-ban Pap Norbert és szerzőtársai kétségbe vonták, 2023-ban pedig immár egyedül csak maga, Pap vitatta. Érvei részben azon alapultak, hogy a Csele-patak nyomvonalán és torkolatánál nem lehettek halastavak, mert nincsen nyoma üledéknek a völgyben. Pedig 2022-ben már publikáltam, hogy Magyarország talajtani térképe szerint a Csele völgyében találtak mocsári üledékes talajt – és ezt most új adatokkal ismét megerősítettem. Pap másik érve még 2020-ban az volt, hogy a Csele torkolatánál a magaspart és a Duna között nem volt ártér, ahol a király lovasbalesete megtörténhetett volna, ám mostanra bebizonyosodott, hogy ott a mai állapottól eltérően mégis volt egy „zátony”, amelyet csatornák szabdaltak, és malom is működött rajta. Azaz a kortársak által leírt lovasbaleset helyszíne lehetett ezen a helyen. Harmadszor pedig azt vitatta, hogy az 1526. évi szultáni hadinaplóban leírt tó és híd azonos lehet a Csele-patakkal és az azon átvezető híddal. Ám más oszmán forrásokból bebizonyosodott, hogy az oszmán sereg felvonulása nem pont úgy zajlott, miként ezt Pap leírta, így az azonosításra valójában nincs kizáró ok. Földrajzi szempontból tehát nincs okunk kételkedni abban, hogy II. Lajos a mohácsi csatából való menekülés során a Duna jobb partján, a Csele-patak környékén fulladt bele a megáradt vízbe. A térség táj- és birtokrekonstrukcióját azonban ezek után még mindig szükséges lenne elvégezni.

Kulcsszavak: II. Lajos halála, oszmán hadiút, Csele-patak, Sárvíz

Három okból tartottam fontosnak reflektálni Pap Norbert legutóbbi vitacikkére.[1] Ezt a cikket végre egyedül jegyzi a szerző, ami az eddigi írások sorában páratlan. Másodszor, Pap külön kiemelte, hogy az ügy „személyessége” okán kitüntetett figyelemben részesítette az általa bemutatott kötetben megjelent rövidke írásomat – így nem lenne méltányos részemről, ha nem viszonoznám ezt a gesztust. Harmadszor, ez az első eset, hogy Pap Norbert bármiben – még ha egyelőre egy aprócska dologban is – elismerte, hogy „terminológiailag” igazam volt.[2] Be kell valljam, szárnyakat adott ez az elismerés!

Az oszmán sereg vonulásának menettávolságairól

A király haláláról 2018-ban szóban, 2019-ben pedig írásban kifejtett álláspontomat[3] ért Pap (et. al.) kritikára[4] négy pontba szedve reagáltam a 2022-ben megjelent Mohács Szimfónia című tanulmánykötetben.[5] A negyedik pont arra vonatkozott, hogy a szultáni hadinaplóban szeptember 3-án említett vízen való átkelés felhasználható-e a Csele akkori állapotának megítéléséhez. Pap szerint *„a szultáni*

* Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, e-mail: szabo.janos@btm.hu

1 Pap 2023.
2 *„Szigorúan terminológiai értelemben B. Szabónak valóban igaza van.”* Pap 2023. 37.
3 B. Szabó 2019.
4 Pap 2020. 176. 171. j., 237–239.
5 B. Szabó 2022.

sereg szeptember 3-án, hétfőn Mohácsot elhagyva észak felé – B. Szabó értelmezése szerint – a Cselén egy hídon átkel, majd letáborozik. Mivel a szultáni hadinapló ezen a napon egy jelentős szélességű vízről, tóról számol be, amelyen a sereg eleje átkel, majd letáborozik, ez a szerző számára jelentős érv amellett, hogy a Csele a korban jelentősebb vízfolyás lehetett, mint azt korábban gondoltuk. Ha pedig ez így volt, a király is belefulladhatott. A szultáni hadinapló ezen adatairól mi korábban azt írtuk, hogy a szeptember 3-i menettáv Bátáig, azaz a Sárvízig tartott, továbbá azt is, hogy a Csele a középkori Mohácstól mindössze négy kilométerre található, így túl közel van a városhoz, és a leírás nem is illik a patakra. Itt most annyit állítanánk szembe B. Szabó János felvetésével, hogy a szultáni sereg mintegy 190–195 km utat tett meg Mohácsról Budára vonulva, mégpedig 8 nap meneteléssel. A napi menettáv – sík területen haladtak, pár kisebb vízfolyáson kellett csak átkelniük, ellenállást nem tanúsított senki – 23–25 km lehetett. Szeptember 3. hétfői nap volt, amikor elindultak, majd kedden a táborban maradtak, nem vonultak tovább. Szerdán átkelnek 3 hídon, vízfolyásokon, csütörtökön pedig már Toliszban (Tolna), pénteken pedig (Duna)Földvár városától északra táboroznak. Innen pedig további négy nap alatt, mintegy 100 km-t megtéve jutnak el Budáig. Ha a szerző feltételezése helyes lenne, és a törökök szerdán érnek csak Bátára a Sárvízhez, akkor csütörtökön nem 25 km-t tettek volna meg, hanem 50-et, ami lássuk be, lehetetlen."[6]

Ennek a látszólag logikus okfejtésnek jó néhány gyönge pontja van – mint arra már korábban is felhívtam a figyelmet –, és ezek megismétlése után úgy tűnik érdemes ezek közül néhány újabbat is alaposan górcső alá venni. Például nyilvánvaló kutatói hiba átlagos menetteljesítményekkel behelyettesíteni a megtett valós menettávokat, mert a valóságban az adott napi menettávok napról napra eltérőek voltak, még akkor is, amikor már kialakult az oszmán hadiút rendszere a megszokott megállókkal. Bizony elő-előfordult, hogy nem 20-25, hanem akár 40 kilométert is haladtak egy nap.[7] Ez a fő forrásunkként felhasznált szultáni hadinaplóból is kitűnik, amelyben a mohácsi mező elhagyása után világosan megkülönböztettek egy átlagos és egy hosszú menetet Mohács és Tolna között.[8] A mohácsi csata után felállított oszmán táborból történő továbbvonulás alkalmából pedig aligha lehetett túl hosszú távot megtenni, ha a délutáni ima idejére már el is érték az új menetállomást.

Ráadásul 1526-ban, amikor még nem alakult ki ez a hosszú távú rendszer,[9] nyilvánvalóan sokkal több volt a felvonulásban az esetlegesség, mint később. Már 1529-ben igyekeztek elkerülni az 1526-ban még útvonalként használt, de rosszul járható, mocsaras helyeket közvetlenül Mohács előtt és után is.[10] Az olyan földrajzi akadályok pedig – mint amelyről szeptember 3-án ír a napló – alapvetően befolyásolták a haladás lehetőségeit: ez az említett víz (és az abban a naplóban külön nem emlegetett terepakadályok) akkora problémát jelentettek, hogy a szultáni seregek 1529. augusztus 20-án felkerekedvén a mohácsi mezőről, *„a múlt hadjáratban átgázolt mocsarakon most nem mentek át, hanem megkerülték. [...] Mivel sok szűk völgyön és halmokon kellett átkelni, a sereg nagyon elfáradt, úgy hogy estig csak alig lehetett az állomásra érni"* Bátaszék és Kesztölc térségében.[11]

Ezt az állomást kifejezetten hosszú menet után érték el, és csak az itteni többnapos pihenő után következett a Sárvíz már emlegetett hídjain való átkelés. Azaz a mohácsi táborhely után biztosan volt az 1526. évi felvonulás alkalmával valami olyan akadály, amelyet 1529-ben ilyen fáradságos módon is megérte kikerülni, s az nem feltétlenül kapcsolódott a Sárvízhez. Az 1526. évi hadinapló csupán egy ilyet említ, a szeptember 3-án elért „tavat", a rajta átvezető híddal, amelynek csekély áteresztő kapacitása akkor megakasztotta a sereg felvonulását. Azonban az korántsem biztos, hogy ez a híd Bátánál volt – amit az országút később elkerült –, amint azt Pap feltételezi.

[6] Pap 2023. 39.
[7] Például 1663-ban: Sudár 2012. 34.
[8] *Az 1526. évi hadinapló.* Fodor Pál fordítása. B. Szabó–Farkas 2020. 246.
[9] Sudár Balázs: *Megjegyzések az Eszék és Buda közötti hadiút kérdéséhez.* Előadás a Máré-vártól Mohácsig című konferencián. (Előadás, Magyaregregy 2023. augusztus 25.)
[10] Lásd az 1529. évi szultáni hadinaplót: Thúry 1893. 331–332.
[11] Thúry 1893. 332.

1683-ban, az oszmán hódoltság végén, amikor már régóta üzemelt a jól kiépített Eszék–Buda oszmán hadiút, Szilahtár Mehmed oszmán történetíró a Mohács és Bátaszék közötti szakaszon nem kevesebb, mint hét hídról tudósított. Sőt, azzal is megtoldotta beszámolóját, hogy errefelé *„ha esik az eső, és a föld felszíne felázik – a Mindenható Allah óvjon –, számtalan teherhordó állat a halál völgyébe hullik".*[12] A 18. századtól kezdve fennmaradt források szerint ezen az útszakaszon a Csele völgye volt az egyetlen, ahol ekkortól igazolhatóan állt mindig híd – ami nem is csoda: az első katonai felmérés leírása szerint a Csele felé vezető országút *„a legkisebb áradás alól is mentesül, mert mindegyik oldalán csatornákkal a víz levezethető, és az út magasított. Csupán a Csele pataknál, amikor a vize túl erősen ki-önt, lehet nagyon nehezen haladni."*[13]

Pap Norbert a kritikáiban előszeretettel hivatkozik arra, hogy a Csele túl közel, csupán négy kilométerre van Mohács városától, így ha valahol annak közelében vertek volna tábort, túl rövid lett volna az aznapi menettáv.[14] Azt azonban rendre „elfelejti" megemlíteni, hogy Szülejmán „mohácsi" tábora szeptember 3-án reggel nem a városban volt, hanem az attól délre eső mezőkön. Az természetesen eltérhet két kutató esetében, hogy a saját elképzelései szerint milyen közel helyezi ezt a tábort Mohács középkori városkájához, de úgy vélem, azt azért nem árt felidézni, hogy én az oszmán tábort a csata előtti magyar tábor helyén, a megtalált tömegsírok közelében feltételeztem – onnan pedig még Mohács sem 4 km-re van, nemhogy a Csele.[15] (Ezt persze Pap Norbert akár másként is vélheti, de ettől még az ő véleménye nem lesz automatikusan behelyettesíthető az én gondolatmenetembe.) Ha pedig ezek után azt mondanánk, hogy szeptember 3-a esetében ez így mintegy 10-12 kilométeres menettávot jelent, mindjárt kevésbé tűnne érthetetlennek az oszmánok késlekedése, akiknek a szultáni napló szerint aznap még Mohács városát is el „kellett" pusztítaniuk, mielőtt a Cseléhez érhettek volna.

Volt-e ártér a Duna jobb partján a Csele-patak torkolatánál?

A király halálának a Csele-patak egykori torkolatvidékére lokalizálásával szemben Pap és szerzőtársai egyrészt a Tringli Istvántól kapott okleveles történeti adatokkal, másrészt a Csele-patak földrajzi adottságait kategorikusan kizáró okként megjelölő földrajzi adatokkal érveltek. Szerintük a Duna jobb partján egyszerűen nincs is ártér, ahol a király halálát okozó baleset megtörténhetett volna. Ez ügyben mostanra kiderült, hogy *„szigorúan terminológiai értelemben B. Szabónak valóban igaza van"* – írja Pap –, azzal kapcsolatban, hogy a löszplató és a Duna között volt olyan köztes terület, amelyet ártérnek nevezhetnénk. *„A csata idején a Duna és feltehetőleg a Csele is áradásban volt, legalábbis a középvízi meder, partélét a vízszint meghaladhatta, a középvízi medréből pedig kilépett, mégpedig anélkül, hogy lett volna bármi korlátozó védmű. A Duna jobb partján tehát ezen a szakaszon volt néhány méternyi, a Csele torkolata környékén pedig, ahol a behordott hordalék, illetve a dunai zátonyképződés miatt a tér kissé kitágulhatott, pár tucat méternyi szélességű ártér."*[16] Ezúttal tehát megszületett egyfajta belátás, hogy mégiscsak volt ott valami, amiről eddig Pap kategorikusan azt állította, hogy nem is létezett.[17] Persze még most is csak „terminológiailag" bukkant fel ez az ártér az írásában.

No, de akkor mi is volt az, amiről én írtam? Erről ezt gondolja most a vitacikk írója: *„A patak torkolata környékén ezzel szemben nem fokrendszer, hanem egy gyorsan pusztuló zátonyrendszer alakult ki. Erről írt B. Szabó. A zátonyos, csatornákkal is átszőtt Csele-torkolat 1526-os jellemzőiről éppen a változékonysága és a folyamatos pusztulása miatt nem tudunk semmit."* Hogy ma nem tudhatunk semmi biztosat a patak torkolatának 1526. évi pontos formájáról, bizonyára így van – ezt több földrajz-

[12] E helyütt köszönöm Sudár Balázs segítségét a forrás feltárásában és a fordításban: Szilahdár 1928. II. 25.
[13] T. Mérey 2004. 109–110.
[14] Pap 2023. 39.
[15] B. Szabó 2011. 141, 175–176.
[16] Pap 2023. 38.
[17] Pap 2020. 237–238.

tudós kolléga is megerősítette.[18] Az én közismert földrajzi tudatlanságom azonban azt mondatja velem, hogy saját fogalmaim szerint a zátony az, ami időnként azért víz alá kerül. Ilyenformán Pap szerint ez a *„pár tucatnyi méter mélységű"* terület a magaspart előtt mégiscsak eléggé nagy volt ahhoz, hogy *„csatornák szőjjék át"*. Sőt, a 18. századtól kezdve készített térképek tanulsága szerint, ami addigra maradt/lett belőle az még mindig elégséges volt arra is, hogy malmot építsenek rá és körülötte mesterséges csatornákat is létesítsenek. (A király halálának helyszínét pedig egyrészt egy hajóról is látni lehetett, másrészt malom mellett mutogatták a helyiek a 16. századi német „turistának", Reinhold Lubenaunak!)[19] Ezek után pedig – persze csak merőben „gyakorlati" szempontból –mégiscsak felmerülhetne az a kérdés Papban, hogy vajon az a sajátos földrajzi környezet, amelyet én 2018-ban Pécsett először épp előtte vázoltam, és amelynek eddig „földrajzi szempontból" még a létezését is tagadta, lehetővé tehette-e mindazt, ami a királynak a forrásokban leírt módon történő halálához vezetett.[20]

Mit is lehet tudni a Csele-patak medrének talajáról?

Pap (et al.) másik „megfellebbezhetetlen" földrajzi érve az volt ebben a vitában, hogy a Csele egy löszplatón vágja át magát a Dunáig, és ahol ilyen lösz van, ott biztosra vehető, hogy nemhogy tó és mocsár nem volt, de 10 000 éve víz sem járt arrafelé, mert ha tó és mocsár lett volna ott, akkor üledékrétegnek kellene lennie a Csele völgyében – de Pap Norbert (et al.) szerint ott ilyen nincsen.[21] Ezért hívtam fel utóbb Pap (et al.) figyelmét arra a nem elhanyagolható tényre, hogy Magyarország talajtani térképe éppenséggel mocsári üledékes talajt jelöl a Csele völgyében.[22]

Számomra némileg meghökkentő módon Pap ezt a megállapítást azzal igyekezett megkérdőjelezni, hogy ilyet csak azért állíthatok, mert nem tudok térképet olvasni: *„A félreértés alapja a tematikus térkép általa történt hibás értelmezése. A térképeken a kartográfus hagyományosan nem a valós méretében mutatja be a földfelszíni jelenségeket: különösen nem a tematikus térképeken, mint amilyen egy földtani térkép. Ennek az az oka, hogy ha helyes méretben ábrázolna, a térképen sok esetben nem lehetne észrevenni a jeleket. Az tehát, hogy a kartográfus a Csele mellett kék sávval érzékelteti a vízi üledékek jelenlétét, nem azt jelzi, hogy ott egy széles mocsárvilág, netán tavak sora volt, hanem csak azt, hogy a vízfolyás vízi üledékeket produkál a medrében. A kérdéses, nagy áttekintést lehetővé tevő geológiai térképen a ceruzavonal is kilométeres szélességet képezne, ezért a torzítás. Ez a térkép tehát nem alkalmas arra a célra, hogy valós, méretarányos képünk legyen az üledékek kiterjedéséről."*[23]

Ezt olvasva megérett bennem a felismerés, hogy már az előző cikkemhez mellékelt földtani térkép magyarázata is „elkerülte" valahogy kritikusom figyelmét. Abból ugyanis kiderülhetett volna számára, hogy a térkép készítői világosan elkülönítették – és zöld színnel jelölték – azt, amiről ő most írt, azaz a folyóvízi (azaz a patakok medrében keletkező) üledéket, amely a környék összes vízfolyásának völgyében fel van tüntetve, és a kék színnel jelölt mocsári üledéket, amelyet viszont közel s távol egyedül a Csele völgyében jelöltek.

Lehet ugyan, hogy egy 1 : 200000-es méretarányú térkép valóban nem alkalmas a finom részletek kibontására, de mint azt az 1 : 100000-es talajtani térképen is jól láthatjuk, a Csele völgyében világosan jelölik az állóvízi üledék jelenlétét *(térkép)*.[24]Ami azért annyira nem túl meglepő, hiszen ezen a tájon ma egy víztározó is található, ami úgy látszik, szintén elkerülte Pap figyelmét.

---

[18] Kutatócsoportunk egyik pécsi tagja, Gyenizse Péter közölte ezt velem elsőként a 2018-ban lezajlott pécsi történeti földrajzi konferencián: B. Szabó 2019. 446. 28. lj.; B. Szabó 2022. 75. Lásd még Gábris Gyula tanulmányát a kötetben.

[19] B. Szabó 2019. 448–450.

[20] Ez persze nem könnyítené meg azt a szokásos metódust, hogy az én korábbi elképzeléseim ilyen formán történő negligálásával indirekt módon a témáról megfogalmazott saját újabb elképzeléseik pozícióit próbálják erősíteni.

[21] Pap 2020. 239.

[22] B. Szabó 2022. 75.

[23] Pap 2023. 38.

[24] Magyarország felszíni földtana, 1 : 100 000. Forrás: https://map.mbfsz.gov.hu/fdt100/; Köszönet Gábris Gyulának, aki felhívta a figyelmemet a nagyobb léptékű térképre.

A Csele-patak és környezete. Részlet a „Magyarország felszíni földtana” 1 : 100 000-es méretarányú térképről
The Csele stream and its surroundings. Extract from the map „Surface Geology of Hungary” at a scale of 1 : 100 000

Ennek ismeretében persze Pap Norbert és földrajzos kollégái nagyon hasznos talajtani terepi kutatásokat végezhetett volna errefelé – akár az én felvetéseim cáfolatára is. Sajnálatos, hogy nem tették. (2020-ban befejezett közös projektünk idején még a forráshiány sem korlátozhatta volna munkájukat.) Az azonban most már végérvényesen kijelenthető: diskurzusunk ezen pontján nem az a valós probléma, hogy én nem tudok egy tematikus térképet értelmezni, hanem az, hogy Pap (et al) azon korábbi állítása, miszerint a Csele-patak völgyében nem található tavi-mocsári üledék, nyilvánvalóan nem igaz.

Zárásképpen megállapíthatjuk, hogy történész kollégánk, Tringli István valóban fontos és hasznos okleveles adatokat bocsátott Pap (és szerzőtársai) rendelkezésére, amelyek segíthetnek pontosítani a Kiss Béla által vezetett mohácsi helytörténészek által a király halálának helyszíneként megjelölt (14. századi) halastavak elhelyezkedését. Az azonban továbbra is kérdés, hogy ha ezek nem ott voltak, ahol a lelkes, ámde igen jó helyismerettel rendelkező amatőr kutatók gondolhatták, akkor vajon hol és milyen térformákról vélték úgy, hogy azok két egykori halastó nyomai.[25] Azaz továbbra is nagyon üdvös lenne a fennmaradt okleveles adatok alapján a Mohácstól északra eső térség terep- és birtokrekonstrukciójának elkészítése, amelyet a biztatásomra Földvár keresése kapcsán a déli területen Végh András már alapvetően elvégzett közös cikkünkben.[26]

Ám, mint a fentebbiekből világosan kitűnik, a mohácsi csata eseményeinek helyszínei körül zajló diskurzusban a geográfus Pap Norbert földrajzi tárgyú állításai láthatóan épp annyira kevéssé fajsúlyosak, mint a történeti fejtegetései. Így ezúttal én is csak egyetérteni tudok a 2023. április 16-án a Facebookon is közzétett új vitacikke mellé írt megállapításával: *„a B. Szabó Jánossal és Varga Szabolccsal folytatott többéves vita úgy érzem meddővé, mármár kínossá is vált”*.[27]

Szakirodalom

B. Szabó 2011: B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Budapest, 2011.

B. Szabó 2019: B. Szabó János: II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 443–453.

B. Szabó–Farkas 2020: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*. Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020.

B. Szabó 2022: B. Szabó János: Magam mentségére: még egyszer II. Lajos halálának helyszínéről. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 73–77.

Pap 2020: Pap Norbert (szerk.): *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatatáj történeti földrajzi kutatása*. Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020.

Pap 2023: Pap Norbert: A mohácsi csata kései áldozatai. Jegyzetek a Mohács szimfóniához. *Modern Geográfia* 18:2 (2023) 35–45.

Sudár 2012: Sudár Balázs: *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első* részletes városleírás. Források Pécs történetéből 4. Pécs, 2012.

Szilahdár 1928: Szilahdár Findiklili Mehmed: *Szilahdár táríhi*. Istanbul, 1928.

[25] A Csele völgyében, a torkolattól távolabb fekvő, feltételezhető halastavakról lásd Gábris Gyula írását is a kötetben. Ez esetben sem árt emlékeztetni tehát az olvasót, hogy Pap (et al.) a Csele egész völgyében kizártnak tartotta a halastavak létezését, lásd Pap 2020. 239.

[26] Végh–B. Szabó 2020.

[27] https://www.facebook.com/norbert.pap.397/posts/pfbid0K7xmMfJPiePf2hwXQv97aE2eioQnT54RsWjau3V Kq kMZ3H7J-6NAiQzmkGk99zyy2l

T. Mérey 2004: T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején.* Pécs, 2004.

Thúry 1893: *Török történetírók* I. Ford. Thúry József. Budapest, 1893.

Végh–B. Szabó 2020: Végh András – B. Szabó János: A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 49–73.

„HE FELL INTO THE DITCH OF STREAM CSELE"

He Fell Into the Ditch of Stream Csele". Additions to the Research on the Possible Site of King Louis II's Death – On the Margin of a Many-Year-Long Debate

János B. Szabó

Key Words: Louis II's death, Ottoman military road, Stream Csele, Sárvíz

I first presented and published my ideas about the place of Louis II's death and the local tradition preserving it in 2018-2019. My claims were challenged by Norbert Pap and his co-authors in 2020 and by himself alone in 2023. In the latter, his arguments were partly based on the fact that there could not have been fish ponds along the Stream Csele and at its mouth, because there is no trace of sediment in the valley. Yet in 2022, I published that a soil map of Hungary showed that swamp sediment had been found in the Csele valley - and I have now confirmed this again with new data. Pap's other argument, back in 2020, was that there had been no floodplain between the high bank and the Danube at the mouth of the Csele where the king's horse could have fallen, but it has now been shown that, unlike today, there was a „reef", cut by canals and even a mill operated there. In other words, it may have been the site of the horse accident described by contemporaries. Third, he disputed that the lake and bridge described in the Sultan's war diary of 1526 could be the Stream Csele and the bridge over it. However, other Ottoman sources have shown that the march of the Ottoman army did not take place exactly as Pap described it, so there is in fact no reason to rule out the identification. From a geographic point of view, there is therefore no reason to doubt that Louis II drowned in the flooded area on the right bank of the Danube near the Stream Csele during his flight from the Battle of Mohács. However, landscape and estate reconstruction of the area would still need to be carried out.

ÚJABB ADATOK II. LAJOS KIRÁLY HALÁLÁRÓL*

OROVICZ VIKTOR**

Egy 2023-ban előkerült 16. századi forrás újszerű információi alapján megpróbáltam rekonstruálni a mohácsi csatából menekülő II. Lajos magyar király halálának körülményeit, különös tekintettel arra, hogy miért és hogyan következett be a tragédia. Az új forrás főbb megállapításai szépen beilleszthetők az eddig ismert narratívába, ugyanakkor jelentős részletekkel gazdagítja azt. A fontosabbak: A király rossz látási körülmények között ért a víz partjára. Lova súlyos volt, ezért a gázlón beleragadt az iszapba. Hibázott, mikor túl erősen húzta meg a ló kantárját, ezért az felágaskodott, hátára zuhant, és a sárba nyomta a királyt. A dolgozat igyekszik részletesen feltárni az eseménylánc természettudományos hátterét, és felveti annak lehetőségét, hogy a baleset a Csele-patakon működő Alsó malom gázlójának környezetében történt.

KULCSSZAVAK: II. Lajos király, mohácsi csata, Csele-patak, forráskritika, történelmi baleseti helyszínelés

A tudományos konszenzus szerint a mohácsi csatából menekülő király lovával a Csele-patakba fulladt.[1] A történet egyik megválaszolatlan eleme, hogy miképp fulladhatott bele egy hatalmas harci mén és egy életerős fiatalember a normális állapotában mindösszesze térdig érő vízbe? A király balesete ugyan a hazai középkor egyik legjobban adatolt eseménye, ám mivel kevés kútfő szolgál részletes adatokkal, a szegmentált, gyakran ellentmondásos információkból mindeddig nehezen állt össze a baleset koherens képe. 2023 elején előkerült egy 16. századi forrás, amely jelentős előrelépést hozhat az események megértésében, hiszen minden eddigi forrásnál szemléletesebb és részletgazdagabb leírást ad a balesetről. A dolgozat célja, hogy az új szöveg bemutatásán keresztül hozzájáruljon a tragédia okainak jobb megértéséhez.

KIINDULÓPONT[2]

A bemutatandó Bunzlau Krónika (továbbiakban: Krónika) a címadó sziléziai kisváros történetét dolgozza fel német nyelven. A kezdetektől 1600-ig tartó részt Friedrich Holstein írta, eredeti példánya

** A tanulmány a 2023-ban az academia.edu oldalon megjelent kézirat átdolgozott verziója. OROVICZ 2023.

** orovicz1526@gmail.com

[1] II. Lajos halálának komoly szakirodalma van. A Csele-patakhoz kötődő helyszín a környéket személyesen ismerő Brodarics István 1528-ban íródott „Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről" című munkájából eredeztethető, mivel a kútfő szerint *„Mohács fölött félmérföldnyire egy falucska alatt, melyet Cselének nevezünk, [...] egy meredélyes szakadékban találták meg a király testét."* Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy vannak, akik vitatják ezt a megállapítást. Szerémi György 1545 körül íródott *Levél Magyarország romlásából* című művében királygyilkossággal vádolja Szepesi Györgyöt. Ez alapján orvosszakértők felvetették, hogy 1526 októberében nem II. Lajos tetemét találták meg a Csele-patak partján, vagy ha igen, akkor a király csak pár nappal a megtalálását megelőzően halt meg. NEMES–TOLVAJ 2014; BOTLIK–NEMES–TOLVAJ 2016. A dolgozatra több szakértő, köztük Farkas Gábor Farkas (FARKAS 2015) és Szebelédi Zsolt (SZEBELÉDI 2015) is reagált, az ellenérvekről tanulmánykötet készült. FARKAS–SZEBELÉDI–VARGA 2016. 2020-ban a Pécsi Tudományegyetem geográfusai felvetették, hogy a király halálának helye a Csele-patak torkolatával átellenben a Duna bal partján, a Mohácsi-szigeten lehetett. PAP ET AL. 2020. Erre több történészi ellenvélemény érkezett, amelyek írásos források alapján cáfolták ezt az állítást. B. SZABÓ 2019; B. SZABÓ–SUDÁR–VARGA 2020; VARGA 2020.

[2] Pekár Gyula „Ki volt II. Lajossal a király halála percében?" című, a Budapesti hírlap 1926/191 számában megjelent cikkében utalást tett egy Czettritz család történetét feldolgozó könyvre (lásd 7. számú lábjegyzet). A könyvet a wroclawi egyetemi könyvtár mikrofilmtárában leltem fel, német nyelven. Az 1907-ben született könyv szerzője a II. Lajos halálára vonatkozó rész forrásaként a Holstein krónikát jelölte meg. Ez alapján az információ alapján jutottam el a jelen tanulmány tárgyát képező forrásmű eredetijéhez.

a lipcsei egyetemi könyvtárban található MS0107 jelzetszám alatt.[3] A II. Lajosra vonatkozó részt a 16. fejezet tartalmazza. A szöveg jelentőségét vélelmezhető hitelessége adja, a szerző ugyanis bizonyítható módon kapcsolatban állt a Czettritz család egy tagjával, aki még személyesen ismerhette a baleset egyetlen szemtanúját, II. Lajos kamarását, Ulrich Czettritzet. A kulcsfontosságú állítás két irányból is alátámasztható. Egyrészről független forrásból[4] tudjuk, hogy Holstein Bunzlauban és Schweidnitzben volt lelkész. A korban mindkét település a Czettritz családhoz tartozott, a 16. század második felében Ulrich Czettritz unokatestvére, Siegmund Czettritz volt a bunzlaui vár ura.[5] A krónikában megtalálható Sárffy Ferenc győri várkapitány Lajos király testének megtalálásáról szóló elhíresült levelének másolata, amelynek eredetijét Bunzlau várában őrizték, következtetésképp Holstein lelkész feltehetően személyes és bizalmas kapcsolatban állt a hűbérúrral. Másrészről ismert egy, a Czettritz család történetét feldolgozó könyv,[6] amelyből kiderül, hogy Ulrich Czettritz halálakor vagyonát három unokaöccsére hagyta, akik közül az egyik a fentebb említett Siegmund. A jogi aktusból és a Sárffy-levél megőrzéséből következő kapcsolat valószínűsíti, hogy Ulrich és Siegmund személyesen ismerték egymást, így megkockáztatható a kijelentés, hogy Holstein lelkész Siegmundon keresztül valójában a szemtanú szavait örökítette meg a Krónikában. Közvetett módon Czettritz emlékének regionális továbbélésére utal, hogy tartalmi szempontból leginkább Joachim Cureus, a híres sziléziai protestáns tudós teológus *Gentis Silesiae Annales* című művében található elbeszélése hasonlít a Krónika információira.[7] Cureus 1559-től 1573-ig Siegmund Czettritztől és Holstein lelkésztől hetven kilométer távolságra, Glogauban élt. A fent említettek alapján tehát a Krónika hitelessége kiemelkedik az eddig ismert források közül.

A LEGFONTOSABB SZÖVEGRÉSZ

A kötet legfontosabb, minket jelen esetben érdeklő része az alábbi:

„Az uralkodó végül szintén elmenekült egy szolgájával, a sziléziai Ulrich von Zettritz von Lortzendorffal, akihez így szólt: »Zettritzem, megússzuk ezt ma?« Zettritz megvigasztalta őt.

Amikor egy kis vízhez értek, a szolga, mivel könnyű volt, átkelt, a király pedig követte őt, de lova és páncélja is súlyos volt, így a gázló számára nem volt átjárható. Amikor elakadt, a király megsarkantyúzta a lovat, így az kihúzta a mellső lábait az agyagból és a partra tette. A hátsó lábait ugyanakkor nem tudta kihúzni, és mivel a király túl erősen húzta meg a kantárt, a ló felborult vele, belenyomta a sárba, amelyben megfulladt.

Zettritz, mivel nem tudott segíteni a királynak, megjegyezte a helyet, és jelentette a királynőnek. A királyi holttestet később az ő útmutatása alapján találták meg. Hogy azonban hogyan történt a felkutatás, arról egy régi, 1526-ban kelt levél tanúskodik, amely eredetiben még mindig a nemes és tiszteletre méltó Sebastian von Zettritz birtokában van Boleslav várában, és a következőképpen szól." (A Krónikában ezt a részt a Sárffy-levél követi.)[8]

Az eseménylánc természettudományos értékelése

A szöveg elolvasásakor ösztönösen felmerülhet a kérdés, hogy egy hatalmas harci mén, egy rutinos lovas, egy életerős 20 éves fiatalember hogyan halhat meg percek alatt egy *„kis vízben"*? A konszenzus szerint a baleset a Csele-patak környezetében történt. Ebből kiindulva elvégeztem egy egyszerű kísérletet a patak mai torkolatánál, az egykori Alsó malom mellett. Egy, a helyszínen talált száraz gally hosszát lemértem, majd erőlködés nélkül leszúrtam a sárba *(1. kép)*.

A demonstráció alapján kijelenthető, hogy a kísérlet helyszínén víztelítettségi állapotban a talaj

[3] HOLSTEIN 1701. 51v-52r német nyelvű kézirat, könyv, 19 × 15,5 méret.
[4] MÜLLER–KRIECHMUS 2013. 53.
[5] SINAPIUS 1728. 907. Czettritzekre alapvető: BLAŽEK 1885. 12–13.
[6] CZETTRITZ UND NEUHAUS 1907. A mohácsi események 162–163.
[7] B. SZABÓ–FARKAS 2020. 424.
[8] HOLSTEIN 1701. 51v–52r.

1. ábra. Spontán iszap állékonyság vizsgálat demonstrációs célzattal a Csele patak mai torkolatánál
Fig. 1. Spontaneous sludge stability test for demonstration purposes at the present-day mouth of Csele stream

már csekély erőbehatásra elveszíti állékonyságát.[9] Egy harci mén súlya páncélozva, vértes lovaggal a hátán megközelítheti az egy tonnát.[10] Ez a súly négy ponton, alig negyed négyzetméteren nehezedik a talajra. Ha egy ilyen talajfizikai jellemzőkkel bíró területen a ló lassan megy vagy megáll (például inni), akkor minél súlyosabb, annál gyorsabban elkezd megsüllyedni. Ilyenkor megijed, elkezd kapálózni, amitől az iszap felhígul, és az állat még gyorsabban süllyed. A Krónika szerint a szárazabb (szilárdabb) part már közel volt a királyhoz. Mikor a ló kitette a lábát, a súlypontja hátra került. (A mellső lábak és a szügy magasabban volt, mint a far, így a hátsó lábak alatt lévő talajra nehezedő nyomás megnőtt.) Amikor a király megrántotta a kantárt (azaz nagy erővel hátrafelé húzta a ló fejét), a ló a zabla okozta fájdalom mérséklése érdekében automatikusan hátrahőkölt. Helyesebben hátrahőkölt volna, de mivel (a Krónika szerint) a hátsó lába fixen volt a sárban, nem tudta hátrafelé lépéssel kiegyenlíteni a fájdalmat okozó erőhatást, csak úgy, ha felágaskodik (hátradől). Ekkor viszont a király törvényszerűen hátrabillent, így a kantárba kapaszkodva akaratlanul ráterhelte a páncéllal együtt mázsán felüli testsúlyát a ló szájára. Az így okozott fájdalom további hátrahőkölésre késztette az állatot, amelynek következtében a ló és lovasa hátra/oldalra esett.

Egy nyugalmi állapotban lévő ember 12–20 alkalommal, azaz 3–5 másodpercenként vesz lélegzetet percenként. A folyamat automatikus, amelyet egy átlagember maximum 60–90 másodpercre tud meggátolni, de csak abban az esetben, ha erre tudatosan felkészül. Ha az egyén nehéz fizikai munkát végez (például lovagol), a szervezet energiaigénye és ezzel együtt légzésintenzitása megnő. Ilyenkor már 1-2 másodpercenként „kapkodja a levegőt", jellemzően a száján keresztül. Ha a vízbe zuhanáskor nem készül fel előre a lélegzete visszatartására, gyakorlatilag pár másodpercen belül megpróbál levegőt venni, aminek következtében víz jut a tüdejébe. A légzőrendszerbe került idegen anyag pánikreakciót okoz, a megnövekvő szervezeti energiaigény és a tudatosságot elnyomó ösztönös viselkedés az erősödő légszomj által újabb lélegzetvételi kísérletek láncreakcióját indítja el, ami még több víznyeléshez vezet. Ez egy percen belül tudatvesztést, majd halált eredményez. Következésképp olyan gyorsan történhettek az események (körülbelül 2 percen belül lezajlott mindez), hogy Czettritznek (és a másik tanú Aczél Istvánnak) esélye sem lehetett az érdemi beavatkozásra.[11]

Fontos megjegyezni, hogy a demonstráció helyszínén nem volt 20 centiméternél mélyebb a víz. Könnyen belátható, hogy akár ilyen alacsony vízállás mellett is bekövetkezhetett a tragédia, hiszen a fej és a test besüllyedhetett az iszapba, így az orr mélyebbre kerülhetett a tényleges vízmélységnél. Egy felnőtt koponya hosszúsági átmérője a glabellától (a homlokon a szemöldökök közötti lapos terület) a nyakszirtcsont dudoráig 170–200 milliméter,[12] azaz egy hanyatt fekvő, tehetetlen embernek már egy 25 centiméteres vízben sem ér ki az orra. A forrás szerint II. Lajosra ráesett a ló, és az (részben) belenyomta őt az iszapba. Ráadásul a király páncélja és sisakja a saját súlyán felül a bele szorult víz és sár tömegével is akadályozta a felemelkedést. Ez egyébként is nehéz lett volna, mert az iszapban fekve nincs olyan stabil pont, amelyre támaszkodva

[9] A meder talajszerkezetére lásd: B. Szabó 2022.
[10] Veszprémy 2008. 155–171.
[11] Bíró–Tóth–Bán 83.
[12] Pásztor 2004. 1002.

2. ábra. Demonstrációs célú példa egy ló mocsárba süllyedésére
Fig. 2. Example of a horse sinking into a swamp for demonstration purposes

képes valaki karból felnyomni a felsőtestét. Az uralkodó ráadásul egy, az ütések energiáját tompítani hivatott vastag fegyverkabátot, úgynevezett *gambeson*t viselt a mellvért és a sodronying alatt, ami alámerüléskor pillanatok alatt rengeteg vizet (azaz extra súlyt) szívhatott magába *(2. kép)*.

A képen különféle, II. Lajos halála szempontjából releváns dolgokat figyelhetünk meg.[13] Speciális talajviszonyok esetén egy ló látszólag ártalmatlannak tűnő, minimális vízborítottságú területen is képes elsüllyedni (pedig a fotón egy fiatal csikóról van szó, nem egy páncélozott, robusztus harci ménről). A kisebb testsúlyú és a lóhoz képest relatíve nagyobb talpfelületű ember nem feltétlen süllyed el ott, ahol egy ló igen. Azaz az egységnyi alátámasztásra eső súly nagysága kulcsfontosságú a megsüllyedés mértéke szempontjából. A ló mögötti víztócsát (felhígult, állékonyságát vesztett iszapot) jórészt a rúgkapálás következtében a talajból kiszoruló víz hozta létre. Mivel a ló hátsó lábai nem találnak fix megtámasztási pontot, nem tud kimászni a „gödörből", hiába van a „parton" a lába. Viszont, ha egy lovas lenne a hátán és az teljes súlyával a kantárnál fogva hátrafelé húzná a fejét, akkor a mögötte lévő, hígított sárba (tócsába) át tudna billenni. Fontos megjegyezni, hogy nem minden vízborított, belvizes/áradás alatt álló terület, patakmeder viselkedik így. Speciális talajszerkezet kell hozzá, ami kívülről nem látszik, egy rutinos lovast is megtéveszthet, ha nincs helyismerete.

Mekkora lehetett a víz a baleset helyszínén?

A fenti okfejtés rámutat arra, hogy egy fekvő ember akár 25 centiméteres vízben is meg tud fulladni. Ugyanakkor ebben az esetben a hatalmas harci mén is elpusztult,[14] ezért hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy szükségképp akkora víznek kellett lennie, hogy a megsüllyedt ló feje sem látszódott ki. Ez ugyanakkor nem feltétlen van így. Az előző fényképen láthattuk, hogy a ló adott körülmények között olyan iszapból sem tud kijönni, amelyet egyáltalán nem lep el víz. Ilyenkor, ha nincs külső segítség, csak idő kérdése, hogy mikor pusztul el. Közismert, hogy a lovak többnyire állva alszanak, mivel fekvő állapotban a saját súlyuk a bordákra nehezedve összenyomná a tüdejüket. Egy mocsárba süllyedt hátsó láb (vagy oldalára esett ló) esetén a has és a mellkas felfekszik az iszapra, ami kifáradáskor idővel kinyomja a lóból a szuszt. A kérdéses esetben a tonnás súly zuhanása miatt nagy valószínűséggel eltörött/kificamodott a ló sárban fixált hátsó lába. Még ha az állat fel is állt volna az esés után, izomzata és vázrendszere a horizontális mozgásra van optimalizálva, így az iszapba gravitáló, fix alátámasztás híján a „sarat dagasztó" végtagot felfelé kellett volna húzni ahhoz, hogy előrefelé tudjon mozogni. Ezt ugyanakkor két dolog is akadályozhatta. Egyrészt az iszapban nincs levegő a talajrészecskék között, ezért amikor a ló ki akarja húzni belőle a lábát, vákuum keletkezik a pata alatt, ami rendkívül nehezen legyőzhető ellenerőt hoz létre. Másrészt a lábat körülölelő, azt présként nyomó sár szinte sínbe rakja a lábát, megakadályozva az ízületek, inak és végeredményben az izomzat hatékony mozgatását. Ha az iszap a ló térdéig ér (mintegy 85 centiméter), akkor még ezen hátráltató tényezők hiányában sem képes helyből ilyen magasra emelni a patáját, a vízszintes előrehaladását pedig az iszapprés okozta közegellenállás akadályozza.[15]

A víz mélységét tekintve a Krónika csak iránymutatást ad: *„klein Wasser"*, azaz kis víz, ami szélességére és mélységére egyaránt vonatkoztatható, így összességében csak az a következtetés vonható le belőle, hogy nem a Dunáról van szó. Hasznosabb

[13] Illusztráció: https://www.youtube.com/watch?v=rxxm4Zuz_xQ (megnézés ideje: 2023. ápr. 10.)
[14] Sárffy jelentés: B. SZABÓ–FARKAS 2020. 190. Lásd még: BOTLIK 2002; SZEBELÉDI 2016.
[15] SÓTONYI 2006.

támpont, hogy a szerző az átkelés helyét gázlónak nevezi, amely egy maximum a ló faráig érő (100-120 centiméter mély) vizet tételez fel, ugyanis ennél mélyebb vízben már nem gázol a ló, hanem úszik. Méteres vízmélységnél a ló lába ugyan leér, de hasa feltámaszkodik a vízen, így Arkhimédész törvénye alapján a felhajtóerő miatt kisebb nyomás jut az aljzatra, ezáltal a ló kevésbé süllyed meg. Ez a tény ennél lényegesen alacsonyabb vízállást valószínűsít, hisz a tragikus végeredmény ismeretében a lónak jelentős mértékben meg kellett süllyedni ahhoz, hogy ne tudjon kimenekülni. A konkrét vízállásra vonatkozóan öt forrásban is találunk kapaszkodót. Ugyan ezek között nincs két egyforma, de abban konszenzus van (és ez összecseng a Krónikában írottakkal), hogy kis vízről volt szó: Iovius kétarasznyi (53,2 centiméteres), Slomo Ganz 4-5 tenyérnyi[16] (legfeljebb 46,5 centiméteres), Pigafetta *„sekély"*, Lazzarius *„arasznyi sem"* (maximum 27 centiméteres), Cureus hat tenyérnyi (56 centiméteres) vízmélységről beszél. Látható, hogy a számszerűsíthető adatok többsége 45-55 centiméter körül szóródik, ami egy felnőtt férfi térdmagasságának felel meg. Egy balatoni strandtapasztalat perspektívájából ez a csekély vízmélység valóban értetlenségre adhat okot, de a fentiekben leírtak alapján belátható, hogy a valódi problémát a víz alatt rejtve maradó, méteres mélységű iszap okozta, ugyanis a Krónika szerint a király alapvetően *„sárba"* fulladt, nem vízbe, és ez összevág a Verancsics Antalnak tulajdonított évkönyv, valamint más beszámolók adatával[17]

A Krónika belső forráskritikája

Fontos kérdés, hogy a Krónika állításai beilleszthetők-e az eddig ismert forrásokból kirajzolódó képbe, illetve a szöveg tartalmaz-e olyan új információt, mely érdemben segíti a történtek megértését? Egy historiográfiai forrás jelentőségét többek között az újszerűség és a legitimitás kényes egyensúlya adja. Az az írásos emlék, amely a többi krónikás mondandójával szembe megy, eleve gyanús, hisz egy ember szava áll szemben adott esetben több tucattal. II. Lajos halála esetén Szerémi erre a legadekvátabb példa.[18] Az a forrás viszont, amely ugyanazokat a toposzokat sorakoztatja fel, mint a többi, hiteles ugyan, de a narratívát csak statisztikai szempontból képes erősíteni. Ebben a kontextusban a Krónika arany középutat jelent, hisz a mondandó döntő része szépen belesimul a kánonba, van ugyanakkor néhány hangsúlyos és a végkövetkeztetés szempontjából lényeges elem, mely képes jelentős mértékben finomítani a történetet.

A Krónika újdonságkutatása és korrelációvizsgálata során hatvan darab II. Lajos halálával érdemben foglalkozó szöveget tekintettem *benchmar*knak, feltételezve, hogy az Örök Mohács forrásgyűjtemény lefedi a hazai történelemtudomány rendelkezésére álló releváns források összességét.[19] Az átfogó kép tekintetében megállapítható, hogy a narratíva fő elemeiben a Krónika információi megegyeznek a már eddig ismert tényekkel:

Krónika állítása	Említési arány az eddigi forrásokban	Ellenpontok az eddigi forrásokban
Menekülés közben ...	46/60	0/60
...lovasbaleset történt	46/60	2/60 =Gyilkosság
A király megfulladt...	54/60	3/60 =leszúrták / összetiporták a lovak / páncél elvágta a nyakát
...valamiféle vízben	59/60	1/60 =szobában
Átkelés közben	21/60	1/60 =Kőkerítést ugratott át
Czettritz nevesített módon jelen van	15/60	1/60 =Trepka a segítő (Vapovius)
Czettritz kelt át először a vízen	7/60	2/60 =1× egy névtelen kísérőt, 1× az asztalnokmestert követi a király

[16] Magyar Nemzeti Levéltár: Hosszmértékek https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hosszmertek.
[17] További hivatkozásokkal: Varga 2020. 63–64.
[18] Szerémi forrásértékére legutóbb: Szebelédi 2017.
[19] B. Szabó–Farkas 2020. passim.

A baleset részleteire fókuszálva továbbra is legitimitást erősítő egyezést látunk.

Szerző / Örök Mohács forrásgyűjtemény oldalszám	Ló iszapba ragadt	Király ösztökélte a lovat	Ló felágaskodott	Ló hátraesett	Ló ráesett a királyra	OK nehéz páncél / ló	Összesen
Holstein / új forrás	**x**	**x**	**x**	**x**	**x**	**x**	**6**
Cureus / 424	x	x		x	x	x	5
Newe Zeyttung / 225	x	x	x	x		x	5
Oláh M. / 348		x					1
Iovius / 359/389		x	x	x	x	x	5
Augsburg / 399		x	x	x		x	4
Ismeretlen horvát / 535		x				x	2
Istvánffy / 458		x		x		x	3
Pesina / 480/490		x		x	x	x	4
Burgio / 131			x			x	2
Camerarius / 372				x	x	x	3
Siegler / 421				x	x	x	3
Heltay / 429				x	x	x	3
Veleslavina / 440				x	x	x	3
Weissenfelder / 149					x		1
Lazzarus / 483					x		1
Spontone /444					x		1
Kohen / 410					x		1
Boemo / 202						x	1
Vapovius / 341						x	1
Svihov / 154						x	1
Összesen:	3	9	5	11	12	16	

A táblázat érzékelteti, hogy a baleset kulcsmozzanatai ugyan rendre felbukkannak az eddig ismert források között, de csak a Bunzlau Krónikában találkozunk valamennyivel egyszerre, amelyeket ráadásul mind közül a leginkább koherens, legjobban vizualizálható gondolatmenet fűz egybe. A Krónika mellett további négy forrás rendelkezik szignifikáns mennyiségű adattal az eseményleírás tekintetében, de Ioviusnál hiányzik a kiváltó ok, Cureusnál a ló reakciója az ösztökélésre, a *Newe Zeyttung* újságban és az augsburgi forrásban pedig mindezek fatális következménye, miszerint a ló ráesett a királyra. Érdekes megfigyelni továbbá, hogy az alsó-sziléziai Cureus műve ugyan összességében nagyon sok mindent átvett Camerariustól és Ioviustól, de leírásának II. Lajos halálára vonatkozó elemei szignifikánsan eltérnek azokétól. Ez a megfigyelés közvetve megerősíti azt a fentebb már felvetett vélekedést, hogy ezek az információk nem olvasmányélményeiből kerültek a szövegbe, hanem a kútfő egy, a Czettritz-uradalomban fennmaradt információt adott tovább, akárcsak Holstein.

A legizgalmasabb perspektívát a Krónika újszerű információi és a belőlük levonható következtetések nyitják a történelemtudomány számára.

1. A király a végsőkig kitartott a csatatéren és az utolsók között menekült el.[20] Ezt a forgatókönyvet már többen felvetették, de írásos bizonyíték mindeddig nem volt. Ez az információ nem pusztán érdekesség, jelentősége meghatározó a baleset okainak megértése szempontjából. A csata valamikor 4 óra körül kezdődött és sötétedésig tartott. Egy cseh nemesúr leveléből[21] tudjuk, hogy a visszavonulásra utaló jeladásra világosban került sor, de még a síkságon *„rájuk esteledett, és iszonyú vihar jött. Rettenetesen dörgött, villámlott, és zuhogott az eső."* Sátorhely és a Csele-patak között 10 kilométer a távolság. Akár Majsnál, akár Borzamajor-Udvar környékén volt a csata, ehhez további 3-4 kilométer hoz-

[20] *„végül szintén"*

[21] Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez 1526 novemberében. B. SZABÓ–FARKAS 2020. 207.

zászámítódik. Egy robusztus csatamén nagyobb távolságot erős lépésben (8–10 km/óra) vagy lassú ügetésben (10–14 km/óra) képes megtenni, azaz a csatatértől minimum egy óra volt, mire a Csele közelébe megérkezhettek. A cseh nemesúr levele és Brodarics szerint ekkorra leszállt az est, és ezzel egyidejűleg lecsapott a vihar, amely a látási viszonyokat jelentősen lerontotta. Egyrészt a vihar felhőzete a sűrűsödő szürkületet még sötétebbé tette (nem világított a Hold, a csillagok és a lemenő Nap légkörből visszatükröződő fénye), másrészt a zuhogó eső, illetve a szembe csapódó víz és a sisakon belül kialakuló pára effektív akadályozta a látást. Tehát ha a király nem az elsők között hagyta el a csatateret, akkor szinte bizonyos, hogy kíséretével rendkívül rossz látási viszonyok között érkezett a víz partjára. Ez magyarázatot adhat arra, hogy miért nem tűnt fel nekik a hely veszélyessége, és felveti annak lehetőségét, hogy a budai úton haladva tévedésből pár száz méterrel korábban kanyarodtak észak felé, így a Csele-patak hídja helyett az Alsó malom gázlójához jutottak.[22] Fontos kihangsúlyozni: a Csele-patakon történő átkelés előtt mindenképpen keresztezniük kellett a budai utat, ugyanakkor a felhők által takart csillagok iránymutatásának hiányában az ismeretlen helyen csak az utat követve lehetett esélyük a tájékozódásra.

2. A szöveg szerint egy *„gázlón”* kísérelték meg az átkelést – összhangban Camerarius, Cureus és Burbery állításával. Ennek jelentősége abban ragadható meg, hogy a gázló egy szokásos átkelési pont, ahová többnyire út vezet. Ha az információt a Csele-patakra vonatkoztatjuk, megállapítható, hogy az első katonai felmérés térképe csak az Alsó malomnál jelöl gázlót a vízfolyáson. Ebben a kontextusban jelentősége lehet annak, hogy Holstein a *„kott”* szót használja, amelynek jelentése a német-német értelmező szótár szerint nem általános értelemben vett mocsár vagy iszap, hanem *„sáros, átázott föld az utakon és ösvényeken”*.[23] Amennyiben a szóhasználat tudatos, és célzott jelentéstartalma van, akkor a gázlóval összekapcsolva ez a kifejezés is valamiféle útra utalhat.
3. A baleset kiváltó oka: A király *„lova és páncélja is súlyos volt”*. Ez önmagában nem újdonság, hisz tucatnyi más forrás is utalást tesz a teljes fegyverzetben végrehajtott átkelésre, ugyanakkor Holstein az egyetlen, aki ezt a tényt egyértelműen szembeállítja azzal, hogy Czettritz *„könnyű volt”*. Ezzel nemcsak a baleset egyik kulcsmomentumát definiálja, de arra is magyarázatot ad, hogy miért tudott átkelni ugyanott a kamarás. A baleset talajfizikai hátterét ismertető fejezetben láttuk, hogy a megsüllyedés mértéke egyenes arányban áll az egységnyi alátámasztásra eső tömeggel, egy átlagos kanca és egy páncélozott harci mén között viszont akár 400 kilogramm súlyeltérés is lehet. A Krónika leírásában egy kifejezetten felelősségteljesen megszervezett átkelést látunk: elől megy a felderítő, majd miután átért, követi őt a védett személy. Tragikus, előre nehezen kalkulálható fejlemény, hogy mivel Czettritz könnyebb volt, mint a király, kevésbé süllyedt meg, így a gázló veszélyessége nem vált nyilvánvalóvá. Felmerülhet a kérdés, hogy II. Lajos miért volt még páncélban. A krónika szerint *„egy szolgájával”* és *„súlyos lovon”*, azaz harci ménen érkezett a víz partjára, következésképp nem előre eltervezett kimenekítés történt, hanem rögtönzés, hisz nem sikerült átülni a Horváth lovászmester által menekülés céljára készenlétben tartott *„huszonnégy fürge török ló”*[24] valamelyikére, illetve kísérője, Czettritz már a hadrendben is a király mögött állt. Ez önmagában megnövelte a tragédia esélyét, hisz a lassabb ló miatt csak sötétben érhettek a patakhoz, az összsúly pedig mocsaras területen jelentett extra kockázatot. Egy vértes katona kivetkőztetése azonban időigényes művelet, mivel egy komplett páncél közel húsz elemből állt, amelyeket a fegyvernökök egyenként szíjaztak fel a királyra. Ha észlelték volna a veszélyt, bizonyára szántak volna időt az átöltözésre (vagy

[22] A szerző hipotézise szerint a baleset az Alsó malom gázlójánál történt. A koncepció bizonyítékai a tanulmány academia.edu-n fellelhető teljes szövegében érhetők el. Orovicz 2023.

[23] https://www.dwds.de/wb/Kot

[24] Habsburg-ház dicsőségtükre Augsburg, 1559. B. Szabó–Farkas 2020. 399.

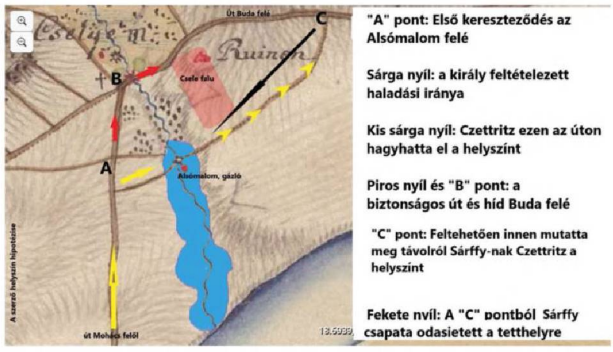
elkerülik a helyet), de ennek hiányában az üldöztetés kockázata valóságosabbnak látszott, ezért a sietség tűnhetett a jobb döntésnek.

4. A Krónika a legfontosabb újdonsággal a tragédia közvetlen okának megértéséhez járulhat hozzá. Holstein az egyetlen, aki kimondja, hogy az események tragikus kimeneteléhez a király eltúlzott reakciója, a túl erősen meghúzott kantár is jelentősen hozzájárult. Ez a tény hatalmas jelentőségű, hisz hiába írja négy másik forrás is, hogy a ló felágaskodott, amit többen kiegészítenek azzal, hogy ezt követően elesett és maga alá temette a királyt, ráadásul csaknem mindenki hozzáteszi, hogy a király megfulladt, ezekből nem derül ki, hogy miért történt mindez. Ha egy kocsi megcsúszik és felborul a jeges úton, a halál patológiai oka pusztán következmény, az események megértésére a baleseti helyszínelők jelentése alapján nyílik reális esély. Ötszáz év távlatából egy lovasbaleset kiértékelése látszólag nem jelent számunkra kézzelfogható előnyt, a gépkocsivezető-analógia ugyanakkor segíthet bennünket abban, hogy II. Lajos személyét és tragédiáját közelebb érezzük magunkhoz. Nem összeesküvés történt, nem ügyetlenkedés egy térdig érő vízben, hanem egy banális emberi hiba, amelyhez hasonló kocsiban, zebrán, lépcsőn, bárhol, bármikor megtörténhet valamenynyiünkkel. E szerint a narratíva szerint a király halálában a fulladás pusztán következmény, nem maga az ok. Az ok valójában a mély iszap, a túl erősen meghúzott kantár és a túl nehéz fegyverzet, beleértve a harci mént és a páncélt is. Olyan apró és relatív hibák, amelyek százból kilencvenkilenc esetben nem jelentenek problémát, csak adott helyen és időben, egymással összeadódva, egymás hatását felerősítve válnak végzetessé.
5. Mindezzel összefüggésben érdekes áthallása lehet a Krónikában szereplő, a király szájába adott félszeg kérdésnek: *„Zettritzem, megússzuk ezt ma?"* A más forrásban nem szereplő, érzelemdús megnyilvánulás utalhat ugyanis arra, hogy a király indiszponált mentális állapotban volt a csatavesztés után, amely hozzájárulhatott ahhoz, hogy nem tudott megbirkózni a váratlan helyzettel, amelyet a ló megsüllyedése okozott.[25] Fontos hangsúlyozni: ezek abszolút emberi érzések, különösképp egy első csatájában résztvevő, az ország iránti felelősséget vállán viselő fiatalember esetén, ami csak növeli helytállásának értékét. Legalább ennyire beszédes a *„Zettritzem"* megszólítás, amely meghitt, bensőséges kapcsolatra utal a király és a kamarás között, megerősítve Weissenfelder, Svihov, Burgio, Pisar és Velius hasonló tartalmú információját, valószínűtlenné téve ezzel azt a narratívát, hogy Czettritz aktívan hozzájárult a király halálához. Természetesen nem zárható ki, hogy ez a párbeszéd pusztán Holstein írói munkásságának része, így ezek a következtetések fenntartással kezelendők.
6. A szöveg szerint *„Zettritz nem tudott segíteni"*. Mindez főképp annak ismeretében tűnhet különösnek, hogy a király a kamarás után kelt át, és a Krónika szerint a ló már a *„mellső lábait a partra tette"*, azaz csaknem átjutott. Ez a fontos részlet mindeddig csak Cureusnál bukkant fel, és a helyszín ismerete nélkül nem értelmezhető. Viszont ha elfogadjuk a vidéket személyesen ismerő Brodarics leírását, miszerint *„Csele falu alatt" „egy vizenyős mélységben", „egy meredélyes szakadékban találták meg a király testét"*, és a tragédia helyszínét a feltételeknek bizonyíthatóan és egyedül (!) megfeleltethető Csele-patak árkával azonosítjuk, akkor a segítség elmaradása értelmet nyer. Az első katonai felmérés térképe alapján megállapítható, hogy a folyószabályozás előtt a Csele-patak falutól délre eső része morfológiai szempontból három szakaszra volt bontható. A hídtól az Alsó malomig tartó, máig fennmaradt szakasz rendkívül szűk és meredek, még gyalogosan sem átjárható. Az Alsó malom pár száz méteres környezetében a patak árka völggyé szélesedik, de északi partja továbbra is meredek marad, melyre feltehetően csak a gázlótól vezető ösvényen lehetett felmenni, a déli part ugyanakkor lankás, melyen a budai útról

[25] Tiszta fej és magabiztos kéz kellett volna a megmeneküléshez szükséges feladat pontos végrehajtásához. Vö. Brodarics szerint már a csatasorban a sisak felhúzásakor a király *„arcát sápadtság öntötte el"*. Brodarics István: Igaz történet… B. SZABÓ–FARKAS 2020. 319. Burgio szerint a víz partján *„fáradt volt"*. Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoleto pápai titkárnak Pozsony, 1526. szeptember 5. B. SZABÓ–FARKAS 2020. 131.

két szekérút is vezetett a malomhoz. Ez a terület hipotézisem szerint megfeleltethető Brodarics leírásának és a Krónika útra, gázlóra vonatkozó utalásainak is, azaz ez lehetett a tragédia helyszíne. A patak alsó szakaszán az északi part meredeksége csökkent, feltevésem szerint itt vonult át az oszmán lovasság *(3. kép)*.

Feltételezésem szerint annak, hogy Czettritz nem segített, pedig a király majdnem átért, az lehetett a gyakorlati oka, hogy ha áradáskor a Cselevölgybe betörő Duna-víz a meredek északi part lábáig elmocsarasítja az árkot, akkor a partján nem lehet várakozni, csak a magas térfelszín szárazulatán. Ide egy meredek kaptatón (ösvényen) lehetett csak felmenni, de a kiadós zápor miatt ennek átázott felszíne szükségképp csúszós volt, amelyen visszaereszkedni lóval komoly nehézséget jelentett volna. Ez a meredek part lehet annak is az oka, hogy öt korábbi forrás kicsit eltérő hangsúllyal emlékezik meg a balesetről, és vízből való *„kikapaszkodásról"*, *„visszacsúszásról"* beszél. A fent elmondottak is értelmezhetők úgy hogy a király megpróbált kikapaszkodni, majd a kantár megrántása következtében visszacsúszott. A két elmélet közötti ellentmondást Istvánffy leírása[26] oldja fel a legszemléletesebben, amely szerint a király lova *„a járhatatlan part magaslatára kapaszkodott, s átkelni törekedett, lova, a gyeplőt húzva, hanyatt vágódott, s az iszapos folyócska feneketlen sarába zuhant"*. Ha egymás mellé tesszük a két szöveget, a vélelmezett helyszín ismeretében belátható, hogy valójában mindkettő ugyanarról beszél, csak Istvánffy költői képekben elbeszélő stílusát sokkal nehezebb dekódolni, mint Holstein filmszerűen megelevenedő, pragmatikus esetleírását. Fontos észrevenni: ugyan két, hitelesség szempontjából csaknem egyenrangú kútfőről van szó,[27] a tartalmi hasonlóság ellenére a két interpretáció részletgazdagsága és belső koherenciája számottevően eltér.

3. ábra. A tragédia helye és az események menete az első katonai felmérés térképére vetítve a szerző hipotézise szerint
Fig. 3. The location of the tragedy and the course of events projected on the map of the first military survey, as hypothesized by the author

Végül, de nem utolsósorban az erős pontok mellett a szöveg gyengeségeit is szükséges számba venni.

Feltűnő, hogy a Krónikában nincs szó Aczél Istvánról és mentési kísérletéről. Ez komoly hiányosság és a hitelességét rontó tényező. Tény ugyanakkor, hogy Burgión kívül (akinek Aczél személyes barátja volt) egyetlen forrás sem említi Aczél közreműködését, csak Brodarics (és nyomdokain Istvánffy és Liszti) utal rá, hogy a várnagy holttestét a királytól nem messze találták meg. Az általam megvizsgált 60 forrásból Czettritz neve is csak a megemlékezések 28 százalékában jelenik meg, pedig ő az események meghatározó kulcsfigurája. Ez arra utalhat, hogy a krónikások számára a király sorsa volt a fontos. Másrészről Holstein a Czettritz család alattvalója, így feltehető, hogy irányukban elfogult volt, elbeszélésében ezért helyezi Ulrich szerepére a hangsúlyt. (Neve négyszer szerepel a rövid szövegben.) Mindez ugyanakkor csak részben magyarázza azt, hogy a Krónika kísérőként (Cureushoz és Camerariushoz hasonlóan) miért kifejezetten *„egy szolgát"* említ.

A szövegben nem esik szó sem a Dunáról, sem az áradásról. Ez szintén komoly hiátus, hisz tíz forrás

[26] Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből 1622. B. Szabó–Farkas 2020. 458.
[27] Oláh Miklós Czettritz Ulrik barátja és Istvánffy mentora volt. Mivel Czettritz és Oláh Miklós a tragédia után Mária királyné udvartartásában szoros kapcsolatban állt egymással. Istvánffy Oláh által szintén értesülhetett a baleset hiteles forgatókönyvéről.

egyértelműen megáradt, kiöntött helyszínről beszél, amelynek okát hat szerző a Dunához köti, további öt forrás pedig Duna-ágról értekezik. A hiányosságra nincs kielégítő magyarázatom, arra ugyanakkor szeretném felhívni a figyelmet, hogy az esetleírás szerint a megemelkedő vízszint csak közvetett szerepet játszott a tragédiában, mivel nem a víz mélysége, hanem a víz által eláztatott, elmocsarasított talaj volt a tragédia természeti oka. Ettől még az áradás szerepe kulcsfontosságú a történetben, de a közvetett hatás miatt ennek ok-okozati feltárása nem feltétlen várható el egy középkori krónikástól.

Összegzés

A vizsgált új forrásnak erős fundamentumot ad, hogy a király balesetére vonatkozó információi igazolható módon visszavezethetők a tragédia szemtanújának személyes beszámolójára. Hitelességét tovább erősíti, hogy a Krónika által felvázolt eseménylánc döntő része összhangban van a tőle független korábbról ismert források beszámolóival, ugyanakkor minden eddiginél szemléletesebb, részletgazdagabb és minden elemében koherens formában ismerteti azt. A szöveg mindemellett újszerű információkkal is szolgál, mely segít megérteni a tragédia közvetlen okait. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a király utolsók között hagyta el a csatateret, így az időközben leszálló este és kitörő vihar okán rossz látási körülmények között érhetett a víz partjára. Az már eddig is tudható volt, hogy a király súlyos harci ménje a gázlón történő átkelés során beleragadt a sárba, az viszont új információ, hogy a tragikus végkimenetelhez a király hibája is hozzájárult, mikor túl erősen húzta meg a kantárt, minek következtében a ló felágaskodott, majd a holtponton átbillenve elesett, maga alá temetve a királyt.

Szakirodalom

Bíró–Tóth–Bán: Bíró Melinda – Tóth Ákos – Bán Sándor: *Életmentés – vízből mentés.* h.n., é. n. (https://tamop412a.ttk.pte.hu/TSI/_Eletmentes_vizbol_mentes/Eletmentes.pdf) (letöltés dátuma: 2023. 03. 29.)

Blažek 1885: Blažek, Conrad: *J. Siebmachers Großes und allgemeines Wappenbuch, IV. Band, 11. Abteilung, Der Adel von Österreichisch-Schlesien.* Nürnberg, 1885.

Botlik 2002: Botlik Richárd: 1526. október 19. Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez. *Századok* 136:3 (2002) 669–677.

Botlik–Nemes–Tolvaj 2016: Botlik Richárd – Nemes István – Tolvaj Balázs: Kétségeink II. (Jagelló) Lajos cseh és magyar király (1506–1526) holttestének azonosításával kapcsolatban. *Orvostörténeti közlemények* 62:1 (2016) 5–23.

B. Szabó 2019: B. Szabó János: II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132:2 (2019) 443 – 453.

B. Szabó 2022. B. Szabó János: Magam mentségére: még egyszer II. Lajos halálának helyszínéről. In: Türk Attila – Varga Szabolcs (szerk.): *Mohács Szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 73–77.

B. Szabó–Farkas 2020: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020.

B. Szabó–Sudár–Varga 2020: B. Szabó János – Sudár Balázs – Varga Szabolcs: Földvártól Cseléig. Régi kérdések, új válaszok a mohácsi csatával kapcsolatos történeti kutatásokban. *Rubicon* 31:4 (2020) 60–69.

Czettritz und Neuhaus 1907: Czettritz und Neuhaus, Hugo: *Geschichte des Geschlechts von Czettritz und Neuhaus.* Görlitz, 1907.

Holstein 1701: Holstein, Friedrich: *Bunzlauer Chronic.* s. l. 1701.

Müller–Kriechmus 2013: Müller, Mario – Kriechmus, Alex: Verzeichnis der historiographischen Schriften zur schlesischen Geschichte von den Ursprüngen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. In: Dannenberg, Lars-Arne – Müller, Mario (hrsg.): *Studien zur neuzeitlichen Geschichtsschreibung in den böhmischen Kronländern Schlesien, Oberlausitz und Niederlausitz.* Neues Lausitzisches Magazin. Beiheft 11. Görlitz, 2013. 19–110.

Nemes–Tolvaj 2014: Nemes István – Tolvaj Balázs: II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvos szakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. *Orvosi Hetilap* 155:12 (2014) 475–480.

Farkas 2015: Farkas Gábor Farkas: Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 381–396.

Farkas–Szebelédi–Varga 2016: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.): *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései.* Budapest, 2016.

Orovicz 2023: Orovicz Viktor: *II. Lajos király halálának rekonstrukciója egy 2023-ban előkerült 16. századi forrás alapján.* https://www.academia.edu/99387965

Pap et al. 2020: Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 73–109.

Pásztor 2004: Pásztor Emil: A koponya. *Magyar Tudomány* 15 (2004) 1002–1014.

Sinapius 1728: Sinapius, Johannes: *Schlesische Curiositäten, darinnen die ansehnlichen Geschlechter des Schlesischen Adels mit Erzehlung des Ursprungs, der Wappen, Genealogien* etc. Leipzig–Breslau, 1728.

Sótonyi 2006: Sótonyi Péter Tamás: Az állatok mozgásának elemzése. A csirke kikelésétől a Spanyol Lovasiskoláig. In: *Mindentudás Egyeteme*. Mindentudás Egyeteme 6. Budapest, 2006. 185–208.

Szebelédi 2015: Szebelédi Zsolt: Rejtélyes holttest a Csele-patak közelében A Sárffy-jelentés értelmezésének nehézségei filológus szemmel. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 413–424.

Szebelédi 2016: Szebelédi Zsolt. A Sárffy-levél értelmezésének nehézségei filológus szemmel. (2016) In: Farkas–Szebelédi–Varga 2016. 85–95

Szebelédi 2017: Szebelédi Zsolt: *Szerémi György Epistolájának nyelvi elemzése*. PhD-disszertáció. Piliscsaba, 2017.

Varga 2020: Varga Szabolcs: Megjegyzések II. Lajos király halálához. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 57–71.

Veszprémy 2008: Veszprémy László: Csatamének, paripák és hátaslovak. A középkori hadilovakról. In: Uő: *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008. 155–171.

NEW DATA ON THE DEATH OF KING LOUIS II

Viktor Orovicz

Key Words: King Louis II., Battle of Mohács, Csele stream, source critique, historical accident scene investigation

Based on new information from a 16th-century source discovered in 2023, I will attempt to reconstruct the circumstances of the death of King Louis II of Hungary with a special focus on why and how the tragedy occurred while fleeing the battlefield. The main findings of the new source fit nicely into the previously known narrative, while at the same time adding significant details to it. His horse was heavy, so it got stuck in the mud at the ford. He made a mistake when he pulled the horse's bridle too hard, so it reared up, fell on its back and pushed the king into the mud. The paper attempts to explore in detail the natural history of the chain of events and raises the possibility that the accident occurred in the vicinity of the ford near the Lower Mill on the Csele Stream.

TERMÉSZETFÖLDRAJZI ÉSZREVÉTELEK A MOHÁCSI CSATAMEZŐ LEGÚJABB KUTATÁSAINAK EREDMÉNYEIHEZ

GÁBRIS GYULA*

KULCSSZAVAK: Duna mederváltozásai, főágának kialakulása és kora, Csele-patak hidrológiai és geomorfológiai tulajdonságai, a „nagy árok" eredete

BEVEZETÉS

Mintegy ötven évvel ezelőtt – mint pályafutása elején álló geográfust – az a megtiszteltetés ért, hogy részt vehettem egy csoport munkájában, melynek célja a mohácsi csata 450. évfordulójára készülve új szemléletű tudományos kutatások végzése volt. A Hadtörténelmi Intézetből térképészek, történészek, a pécsi Janus Pannonius Múzeum régészei, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen dolgozó geográfus és geológus, valamint Marosi Endre művészettörténész alkotta csapat legtekintélyesebb tagja a történész Perjés Géza volt. Marosi véleményét érdemes idézni: (Perjés) *„újra átgondolta Mohács szerteágazó kérdéskörét. Mi tagadás: újjá is írta. Kísérletének születésénél [...] többen is mellette álltunk, bár szerepünk csupán a könyv kisebb részében megfogalmazott, a csatára vonatkozó gondolatok megbeszélésére és vitatására korlátozódott."*[1]

A csatamező és környékének – a Mohácsi-síknak – természeti, elsősorban földrajzi-geomorfológiai vizsgálata nekem jutott feladatként. A kutatásom eredményei akkor sajnos elég kevés publikációban jelentek meg: magyarul csak egy tudományos ismeretterjesztő lapban, angolul pedig egy horvátországi konferencia folyományaképpen a zágrábi *„Geographical Papers"* nevű folyóiratban. Illetve természetesen Perjés könyvében olvashatók bizonyos részletei.[2]

A téma továbbra is érdekelt, de más irányú elfoglaltságaim nem engedték meg a kutatások folytatását. Kivételes lehetőséget képezett, hogy 2012-ben Bánfalvi Attila földrajz-történelem szakos hallgató vezetésemmel szakdolgozatot készített a témában.[3] Ez alkalommal ismét sor kerülhetett terepi megfigyelésekre is.

Mindebből egyenesen következik, hogy kitüntetett figyelemmel követtem az MTA Kiválósági Együttműködési Program „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet" kutatási projekt közleményeit, valamint a hozzá kapcsolódó vitát, amelyhez néhány kérdésben kívánom az alábbiakban bemutatni álláspontomat. A nézeteltérések közül csak azt a három témát emelem ki, amelyek földrajzi, elsősorban geomorfológiai vizsgálataimmal szorosan összefüggenek. Igyekezem elkerülni – bár ez szinte lehetetlen – az olyan kérdéseket, amelyek távolabb esnek szakterületemtől és elsősorban a történészek hatáskörébe tartoznak.

Az első téma a Duna jelenlegi főágának helyzete és mérete, folyásirányának változásai és kora a csata idején. A második a Csele-patak jellege, esésviszonyai és különösen a torkolat helyzetének geomorfológiai vizsgálata. A harmadik a csata során talán fontos szerepet játszó „nagy árok" léte és eredete.

* ELTE Természetföldrajzi Tanszék, professor emeritus, gabris.gyula@ttk.elte.hu

1 MAROSI 1980. 146.
2 PERJÉS 1979.
3 BÁNFALVI 2012.

A DUNA

A csata utáni események feltárásában kitüntetett szerepe van a Dunának. A fenti kérdések földrajzi szempontból történő meghatározásához a folyó földtörténeti időkeretéből és a terület mai geomorfológiai képéből kell kiindulni.

Három geomorfológiai szint:[4]

- a Mohácsi-sík (a csata színterével), amely a Duna II/a (újpleisztocén) terasza,
- két kis kiterjedésű magasártéri szint, amelyen Mohács és Kölked települések magja helyezkedik el,
- valamint az alacsony ártér, amely az előző két szint jellegzetes peremétől keletre terül el a Mohácsi-szigettel együtt.

A folyó II/a teraszának (a Mohácsi-sík) folyóvízi eredetű üledéksora (kavics, homok, iszap) a Duna menti korábbi kutatásaim szerint a pleisztocén felső-pleniglaciális idejében, mintegy 32 000–19 000 évvel ezelőtt[5] rakódott le. Felszíne az utolsó glaciális maximumot (LGM) követő ún. Ságvár–Lascaux melegedés (19 000–17 000 évvel ezelőtt) során kezdődött, és a késő glaciális meleg-nedves Bölling/Alleröd szakaszában (14 600–12 800 évvel ezelőtt) teljessé váló bevágódás során lett ármentes.[6] Ezt követően a késő glaciális dryas szakaszaiban vízhatásra átalakult hullóporos képződmények (nem típusos löszök) települtek rá átlag tízméteres vastagságban. A Baranyai-dombságnak a teraszsík felé lejtő pereme pedig a Duna felső-pleniglaciális végi oldalozó eróziójának eredménye. A dombságról lefolyó kisebb-nagyobb patakok a peremek előtt jelenkori (holocén) hordalékkúpokat, beljebb a síkságon pedig lefolyásuk mentén egészen fiatal öntésagyagot, -iszapot raktak le.

Mohács a középkorban a Duna magasárterén jött létre,[7] amelynek anyagát a holocén boreális/atlanti szakaszában (9000–6000 évvel ezelőtt) rakta le a Duna – és csak kivételesen magas árvíz idején boríthatta el a folyó. A várost és palánkvárát a török időkben nyugatról egy széles, mocsaras meder ölelte körül, melyet Gyenizse és Varga[8] a Büdös-árokkal azonosítottak. Mérete alapján nem valószínű, hogy az a palánk mesterséges árka lehetett, sokkal inkább egy természetes mélyedés, közvetlenül az ármentes térszín (a Duna II/a terasza) szélét kirajzoló part lépcsője tövében. Ez a helyzet erősen hasonlít a Mohácsi-sík nyugati peremét kísérő mélyedéssorozathoz[9] – de természetesen eltérő időkeretben.

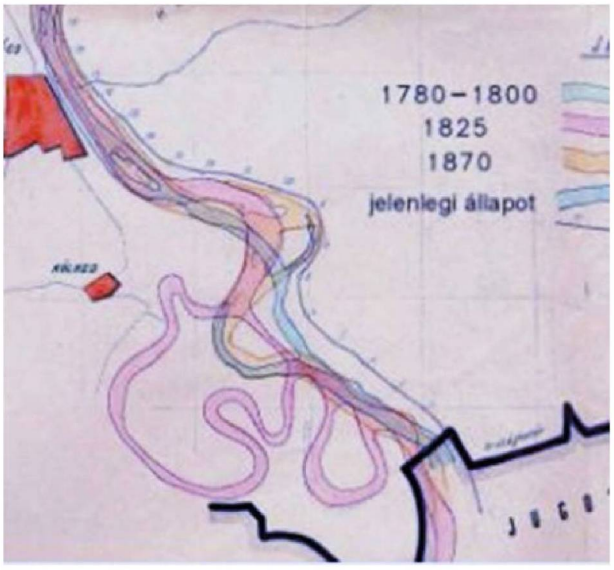
A szubboreális második felében (4000–3000 évvel ezelőtt) a Duna ismét bevágódott néhány méterrel, majd ezen a szinten (alacsony ártér) kanyarulatokkal szélesítette az árterét a Mohácsi-sziget és mindkét oldalának területén, ahol a folyó a kanyarulatainak fejlesztésével ekeszerűen szinte minden négyzetmétert átforgatott. Itt a légi- és űrfelvételeken jól látható kanyarulatok számszerűsíthető kora jelenlegi eszközeinkkel nem meghatározható, illetve csak elképesztő drágán lenne lehetséges. Annyit mondhatunk csak, hogy 3000 évnél fiatalabbak.

A Duna mederváltozásai a történelmi időkben

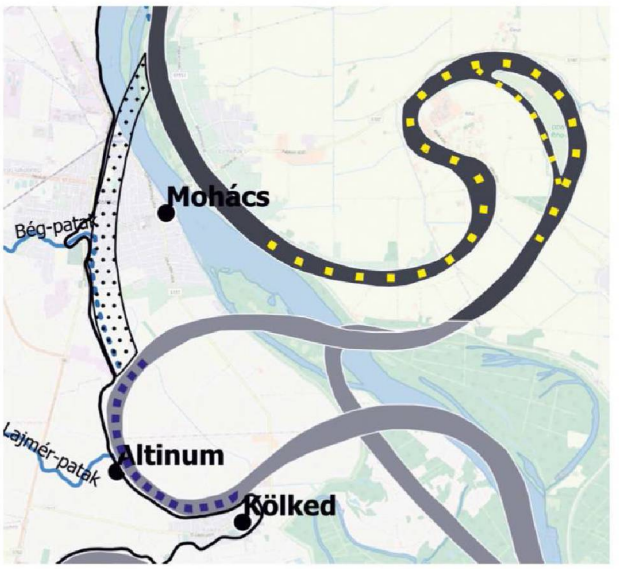
Haladjuk az időben visszafelé. Biztosnak tekinthetők az utolsó 200 évben történt azon változások, amelyek a különböző térképfelvételek szerint már dokumentálhatók. A Vízrajzi Atlasz Sorozatban[10] közölt térkép szerint a Bédai-holtág 1825-ben, a Külső-Béda és balparti felsőbb szakasza (Mocskosi-Duna) pedig 1870-ben lett térképezve *(1. ábra)*.

Bizonyos geomorfológiai megfontolások alapján azonban ezt megelőzően is lehet korokat megbecsülni. Az egyik lehetőség az általam *„horizontális sztratigráfiának"* nevezett módszer,[11] amelynek lényege, hogy a holtmedrek relatív kora meghatározható annak alapján, hogy egyes medreket melyik

[4] PÉCSI 1959.
[5] Az ebben a részben közölt konkrét évszámok a Duna más szakaszain végzett kutatások és kormeghatározások eredményei. Mohács környékén ilyen mérések nem voltak, de nagy valószínűséggel itt is érvényesek ugyanazon geomorfológiai helyzetekben.
[6] GÁBRIS 2006.
[7] PÉCSI 1959.
[8] GYENIZSE–VARGA 2020.
[9] GÁBRIS 1980.
[10] VÍZRAJZI ATLASZ 1971.
[11] GÁBRIS–NAGY 2005; GÁBRIS 2022.

1. ábra. A Duna folyásváltozásai a 18–19. században (Vízrajzi Atlasz Sorozat, 1971)
Fig. 1. Changing courses of the Danube in the 18th and 19th centuries (Hydrographic Atlas Series, 1971)

2. ábra. A Riha-tó lefűződésének elméleti rekonstrukciója Szávoszt-Vass (2023) után módosítva. A sárga pontsor mutatja a Riha-tavat kialakító Duna-ág, a kék pontsor pedig az ennél idősebb – római korban – élő Duna vonalát. Közöttük nem bizonyítható kapcsolat.
Fig. 2. Theoretical reconstruction of the origin of Riha oxbow lake after Szávoszt-Vass (2023), modified by the author. The line of yellow dots shows the Danube branch that formed Lake Riha, and the line of blue dots shows the older Danube bed, which functioned during the Roman era. There is no proven connection between them

későbbi kanyarulat, folyóág rombolt el vagy szakított meg. Így adott területen felállítható a medrek viszonylagos korát megadó rendszer.

Mohács alatt a légi és űrfelvételeken egy aránylag hosszan nyomozható régi Duna-meder kanyarulatának legmélyebb részét foglalja el a Riha-tó. Ez a meder valószínűleg a Dunából szakadt ki, attól csak keskeny parti hát választja el, alsó végét pedig fiatalabb kanyarulatok belső oldalán kialakult övzátony-sarlólapos sorozatok rombolták el – itt több kilométerre van a mai folyótól. Relatív kora tehát az említett 19. századi medrekhez képest jóval idősebb. Egyetlen felmérésen alapuló térképen sem szerepel mint élő folyó. Elfogadható vélemény, hogy középkori lehet, és a mohácsi csata idején valószínűleg már lefűződött holtmeder volt.[12] Ebből a szempontból méreteinek nagy jelentősége van a csata idején Mohács mellett folyó Duna méreteinek becslésében. Amennyiben a Riha esetében elfogadjuk Szávoszt-Vass jól argumentált[13] szélességadatát – 210–700 méter –, nem tévedhetünk nagyot, ha Duna-méretű folyó maradványának tekintjük, mert Gyenizse és Lóczy szerint[14] a mai Duna is ezeket a szélső értékeket mutatja (270–775 m).

Szávoszt-Vass „gondolatkísérletének" térképén[15] a Riha-tavat létrehozó, az általa a Duna jobb oldalán berajzolt folyó medrének azonban csak a Mohács és Kölked közötti teraszperemet íves formájúvá erodáló rövid szakaszának léte fogadható el: egy bizonytalan, vizenyős sáv és a mai Duna felé övzátonyok és sarlólaposok sorozata révén. További részei több kilométer hosszan nyomozhatatlanok, vagyis a „Kölkedi meder" nem kapcsolható össze a Riha-tóval *(2. ábra)*.

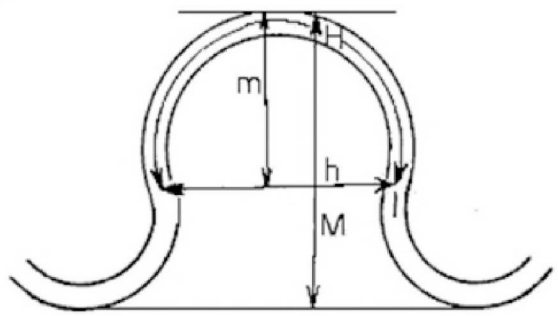
E meder idősebb korát a nagyon széles, helyenként akár kilométeres parti vagy folyóhát bizonyítja, amely betemette és eltakarja a mai Duna felé tartó szakaszait. Ez lehet a vizsgált terület legidősebb

[12] Szávoszt-Vass 2023.
[13] Szávoszt-Vass 2023.
[14] Gyenizse–Lóczy 2020.
[15] Szávoszt-Vass 2023.

medermaradványa, amely élővíz korában elmosta a római erőd, Altium falait a rómaiak Pannóniából történt kivonulása után. Megkockáztatható tehát, hogy jelenlegi ismereteink szerint a Duna nyugati ágának ez lehet az első bizonyítható megjelenése, vagyis a Mohácsi-sziget kialakulásának időpontja. A mederforma, valamint az övzátonyok és sarlólaposok sorozatának ívéből, annak sugarából nagyjából a maihoz hasonló méretű folyóra lehet következtetni.

Ugyancsak ilyen régi – vele egykorú vagy még idősebb – meder lehet a Kölkedtől délre, a Törökdombot és az E73-as főutat alámosó lefűződött, mára erősen feltöltődött meander íve (Vizslaki-rét) is, a hozzáillő méretű övzátony-sarlólapos sorozattal, amely a Bédai-holtágig követhető. Mivel ezek a formák az árvizek által nagyobb vastagságban lerakott folyóvízi üledékek takarója alatt nehezebben észlelhetők, kissé elmosódottak, valószínűleg egy még idősebb Duna ág maradványa lehet. Ez utóbbi a csata idején áradó folyó miatt biztosan vizenyős-mocsaras terület volt, megakadályozva a sokkal távolabb levő Duna felé történő menekülést.

A másik módszer *a folyók kanyarulatainak mérőszámaiból* indul ki (hazai gyakorlatban a *3. ábrán* láthatók használatosak).[16] A meanderező folyók kanyarulatméretei döntő módon a folyó vízhozamától függenek, így a paraméterek segítségével becsülhető a folyó vízhozama.[17] A legjobb eredményeket a kanyarulat két inflexiós pontja között mért húrhossz segítségével számolhatjuk, de a mederszélesség/mélység is igen jellemző érték. A kanyarulat ívének sugara már kevésbé használható a számítások megbízhatóságát tekintve. Jelen esetben azonban konkrét számításokra nem vállalkozhatunk, mert csak rövidke szakaszok maradtak meg az egyes medergenerációkból. Azonban nagyságrendi különbségek feltételezésekor erre, mint látni fogjuk, nincs is szükség. A hazai holocén paleohidrológiai vizsgálatához összeállítottam egy táblázatot folyóink vízhozamának és kanyarulatuk méreteinek adataiból, így most ezt alkalmazhatom.[18]

3. ábra. A folyókanyarulatok mérőpontjai és méretei (GÁBRIS 1986). Jelmagyarázat: I – inflexiós pont; H – ívhossz; h – húrhossz; m – magasság; M – a kanyarulat tágassága
Fig. 3. Measuring points and dimensions of river bends (GÁBRIS 1986). Legend: I – inflection point; H – arc length; h – chord length; m – height; M – the width of the meander bend

Mohácsnál például a Duna kanyarulatának átlagos húrhossza 2000 méter körül van. Ha Pap et al. bizonytalan alapú becslése szerint[19] a (Szakadék-) Duna maximum ötven méter széles volt, akkor ez egy Rába-méretű vízfolyás lett volna, amelynek a fenti kanyarulatmérete 250–300 méter között van,[20] vagyis 7–8-szor (csaknem egy nagyságrenddel) kisebb a mai Duna medrénél. Ez azt is jelenti, hogy a Duna mohácsi szakaszán az ártéren és Mohácsi-sziget sávjában ilyen méretű elhagyott holtmedreket kellene találni. Ilyenek azonban nincsenek sem Mohácsnál, sem lejjebb! A holtmedreket, bennük a kifli alakú tavakat néhol ennél sokkal kisebb kanyarulatokat mutató erek kötik össze.

Régi térképek tanúságai

A 16. században a Duna nyugati ágának maihoz hasonló jelenlétének kevésbé megbízható támaszai a korabeli, illetve a következő századi Magyarország térképei. Lázár deák (1528) volt az első, és ő lehet a legmegbízhatóbb, hiszen valóban ismerte az országot. Matthias Zündt 1566-ban készült térképének alapja Wolfgang Lazius 1556-os kiadású metszete. Zsámboki János 1578-ban megjelent térképe egy korabeli kartográfiai forrás, valószínűleg egy kéziratos hadi térkép használatára utal. Frederik de Wit 1683–1686 között Martin Stier császári hadmérnök 1664-ben megjelent térképe segítségével dolgozott. Fernando Marsigli a felszabadító háborúk

[16] GÁBRIS 1986.
[17] GÁBRIS 1986.
[18] GÁBRIS 1985.
[19] PAP ET AL. 2020a. 87; PAP ET AL. 2020b. 118.
[20] GÁBRIS 1986.

során végzett méréseket 1690–1702 között. Ezen térképekben közös vonás – amellett, hogy a Duna folyása igencsak elnagyolt, pontatlan, a medrek futására, méreteire alig lehet következtetni –, hogy Mohács alatt mind szigetet rajzoltak a térképükre. Ami konkrétum ebben a kérdésben, az a 16–17. századi térképek (Marsiglit is ide kell venni) tartalma: megállapítható, hogy a folyónak két ága van, amelyek közbe zárnak egy szigetet, és hogy nincs komoly méretkülönbség a két ág között. Tehát a Pap et al.[21] szerinti ötven méteres szélességnél minden bizonnyal nagyobb lehetett. Ebből következik, hogy csak a II. katonai felmérés (és a későbbiek) térképén feltüntetett medrek, kanyarulatok feleltethetők meg a mai légi felvételeken megfigyelhető elemekkel. Kivételt képez Gyenizse és Lóczy szerint[22] az 1685-re datált úgynevezett „karlsruhei térkép".

Itt kénytelen vagyok kilépni a szakmámból és a nyugati ág hajózhatóságának írásos bizonyítékaként Ungnád Dávid császári követ utazásának leírásából idézni.[23] Ő 1572-ben a keleti (fő)ágban hajózott Isztambul felé, 1573-ban viszont valószínűleg a nyugatiban. Az alábbi leírás magister Stephan Gerlach úr kéziratából való:[24] *„Reggel 4 órakor elhagytuk Tolnát. Csudaszép ligetek közt Tolna és Fajsz vagy Baja között – mely erősség a Duna bal partján –, sok hajó közt, ahol bal kézre a ligetek is véget értek, a hajón utazás közben prédikáltam [...] Az ebédet is a bal parton egy faluban költöttük el, ennek nevét nem jegyeztem fel* (Szeremle lehetett GGy.). *[...] Innen három óra múlva három puszta templom szép romját* (Báta? Cseke? Bár? GGy.), *közel hozzá Veresmart nevű falut és fölötte fekvő elpusztult várát hagytuk hátra jobb kézen. Nemsokára Mohács mezővároshoz érkeztünk. Mivel volt még időnk, nagyságos uram egy jó fél mérföldes úton kocsival arra a helyre hajtatott, ahol az utolsó magyar király, [...] a törökkel megütközött. [...] Aztán megtekintettük azt a helyet, ahol Lajos király a csatából menekülve átlovagolt a mocsáron. Már átért, azonban lovával elesett, vízbe veszett, megfulladt. Ezt egy öreg magyar mutatta meg nekünk, aki velünk utazott, és maga is részt vett a csatában."*[25]

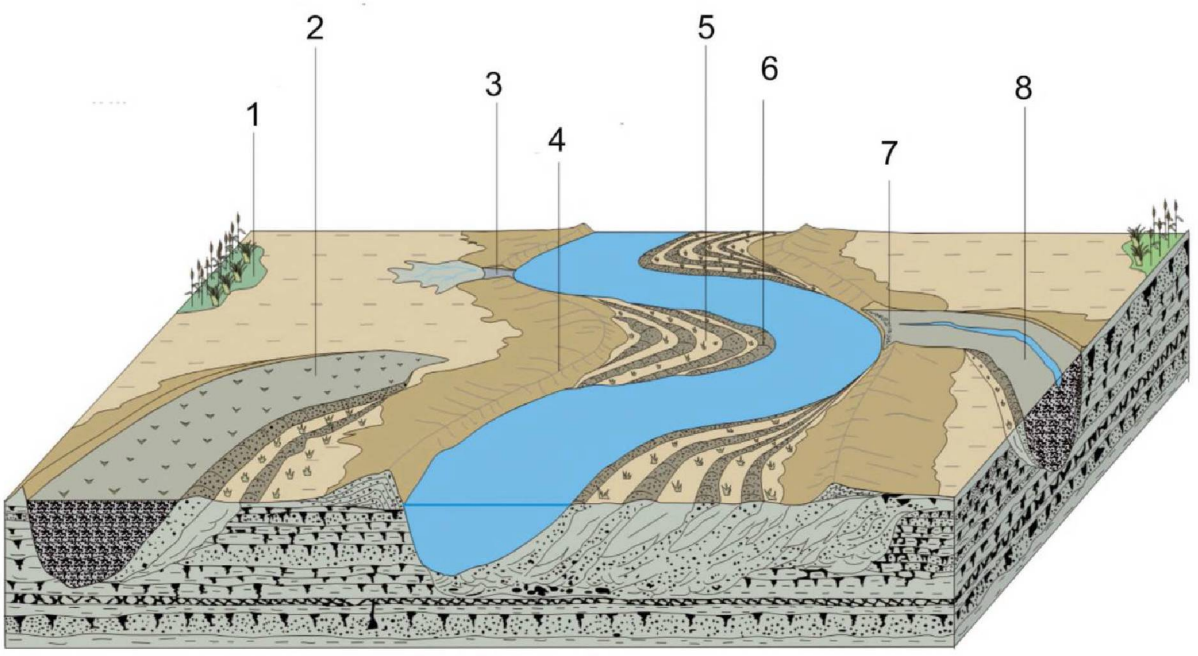
Az egész leírás a mai főágban történt utazásra utal, mert a keleti ágban jobb kéz felől nincsenek templomos települések, csak balra, de azok ekkor adóztak a töröknek.[26] A probléma az, hogy előbb Vörösmartot említi, majd később érkeznek Mohácsra. Vörösmartról pedig még aznap nem lehetett volna a folyó sodrával szemben Mohácsra érni és kikocsizni a csatatérre is és az ellenkező irányba is.

Az utazás Johann von Schlenitz rövid leírása szerint: *„E hónap (június) 25-én Tolnára érkeztünk, a régi időkben pompás, nagy hírű mezőváros volt. Június 26-án Mohácsra, egy mezővárosba érkeztünk. A régi időkben itt ütközött meg Lajos király a török császárral. [...] Aztán láttuk a helyet is, ahol ez történt, ahol a király a vízbe fulladt. Június 27-én Isten nevében tovább utaztunk, és láttuk, hogy a jól hajózható víz, a Dráva, a Dunába ömlik."*[27] A sokkal szófukarabb leírásból kiemelhető, hogy a tolnai indulás után aznap nemcsak megérkeztek Mohácsra, de volt elegendő idejük a csatatér és a király halála helyének megtekintésére. Ezt pedig csak a nyugati ágban utazva tehették meg, mivel másnap már a Dráva torkolatát is látták.

A Duna partelmosó hatása

Általánosan elfogadott, hogy a kanyargó Duna a sodorvonalának kilengését követve a homorú (külső) oldalon partját pusztítva növeli kanyarulatát és szorosan a part mellett üstnek nevezett mélyedést váj a medrébe. A domború (belső) oldalon viszont övzátonyok sorozatát építi, amelyek között sarlólaposnak nevezett íves mélyedések alakulnak ki *(4. ábra)*. Már közepes vízállásnál is kitöltheti ezeket a víz, és mintegy természetes halastavak sorozatát hozza létre, amelyek meredek oldalú fokokkal közlekednek oda-vissza a Dunával. Az Andrásfalvy Bertalan által leírt ártéri gazdálkodásnak ezek az alapelemei. A csatával kapcsolatos leírásokban szereplő Csele faluhoz tartozó halastavak is ilyenek

[21] Pap et al. 2020b.
[22] Gyenizse–Lóczy 2020.
[23] Ungnád 1986.
[24] Uo.120–121.
[25] A szövegkörnyezetből arra lehet következtetni, hogy a Csele-pataknál jártak, mert kocsival mentek és nem keltek át a Dunán.
[26] Nem voltak „puszta templom romok".
[27] Ungnád 1986. 64–65.

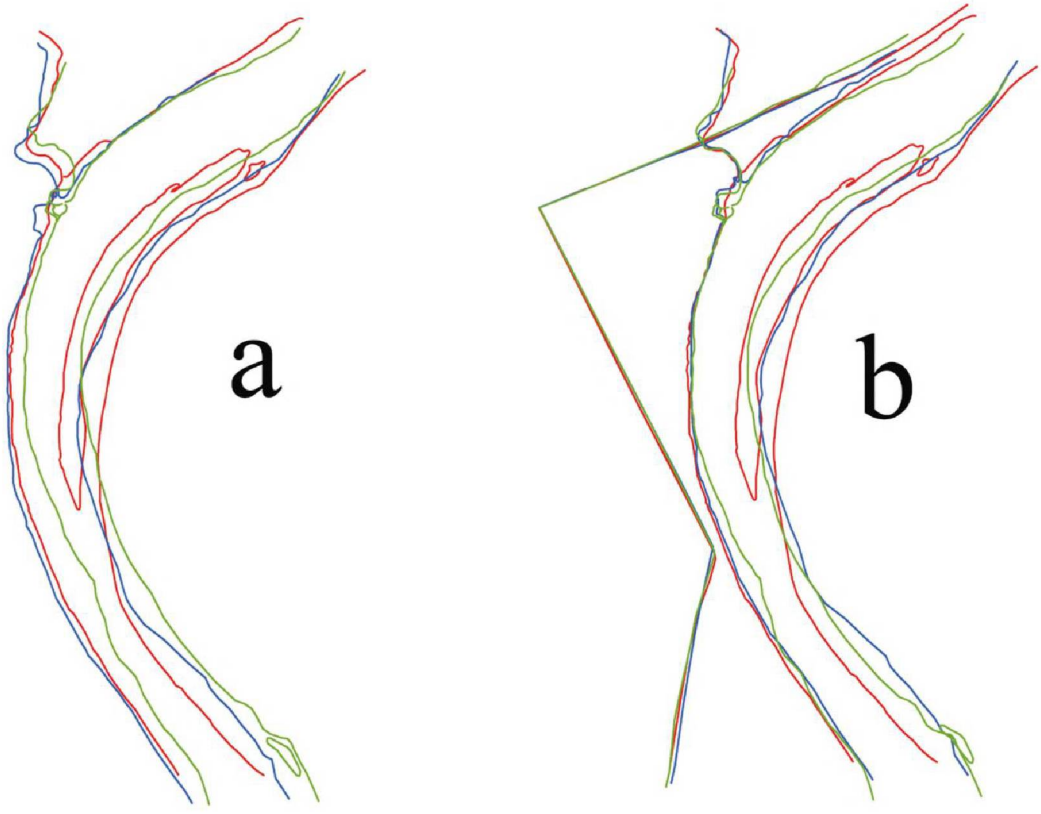
4. ábra. Kanyargó folyó geomorfológiai tömbszelvénye (GÁBRIS 2003)
Jelmagyarázat: 1 – mélymocsár; 2 – morotva; 3 – fok; 4 – parti hát; 5 – sarlólapos; 6 – övzátony; 7 – malágy; 8 – összeszűkült morotva
Fig.4. Geomorphological block of a meandering river (GÁBRIS 2003)
Legend: 1 – backswamp; 2 – abandoned channel; 3 – scour channel; 4 – (natural) levee; 5 – swale; 6 – point bar; 7 – plug; 8 – underfit/misfit stream

voltak a Duna bal partján,[28] mert a jobb parti települések mindegyikének birtokai voltak a másik oldalon is. A jobb part ezen szakaszán a folyó erodált, ilyen halastavak és ezzel fokgazdálkodás kialakulására geomorfológiai alapon esély sem volt itt!

A part pusztításának (a kanyarulat fejlődésének) mértéke azonban csak pontos térképek segítségével állapítható meg. Esetünkben ez a részletes topográfiai felmérések használatát jelenti. Ezekből is kihagyandó az első katonai felmérés (1783), amely pontosságát tekintve sok kívánnivalót hagy maga után. A Duna oldalazó eróziójának (partelmosó folyamatának) mértékét megbecsülendő készült a két csatolt ábra. A *5.a ábra* azt mutatja, hogy a II., a III. katonai felmérések, illetve az 1960-as években készült 1 : 10 000-es topográfiai térképek georeferált lapjainak ArcMap 10.3 összevetésében hogyan futnak a Duna partjának vonalai (és a Csele torkolati szakaszai). Hosszú lenne leírni, hogy az Arcanum adatbázisból lehívható fenti térképek miért nem illeszkednek tökéletesen. E hibaforrás ellensúlyozására mindegyik vázlaton berajzoltam nyugaton és északon azt a két országutat, amelyek változatlan elemek voltak a több mint száztíz év alatt, és ezeket összeillesztve kaptam meg a *5.b ábrát*. Ebből az látszik, hogy szinte csak a Csele torkolati szakaszának környékén változott ez idő alatt komolyan a part vonala. Ennek oka egyrészt a partbiztosítási munkák hatékonysága máshol, másrészt valószínűleg a Csele torkolatában a patak kanyarulatai miatt megbontott part könnyebb erodálhatósága lehetett. A partpusztulás mértéke ebben a periódusban itt száz méternél is nagyobb lehetett. Ebből arra lehet következtetni, hogy – amennyiben II. Lajos itt veszett a vízbe (iszapba) –, annak helye már nincs is meg.

Itt megint kilépek a szakterületemről. Idézni kell az *„Útmutatás a lovasságnak a folyón való átkelésre”* című, a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium 1899-ben kiadott könyvecskéjéből: *„A lovasság folyón való átkelésnél eddig azon eljárás tartatott be, hogy az úszni tudó legénység a lovakkal a fo-*

[28] PAP 2023.

5. ábra. Három topográfiai térkép (a II. [zöld] és a III. [kék] katonai felmérés, valamint az 1960-as években készült 1 : 10 000-es [piros] összeillesztése a Duna partalakító hatásának megítélése céljából. a) georeferált lapok illesztése ArcMap 10.3 program szerint; b) további pontosítás beltartalom szerint

Fig. 5. Combining three topographic maps (Military Survey II [green] and III [blue] plus 1 : 10.000 topographic map [red] from the 1960s) to assess . the impact of the lateral erosion of the Danube. a) matching of georeferenced sheets according to the ArcMap 10.3 program; b) further clarification according to content.

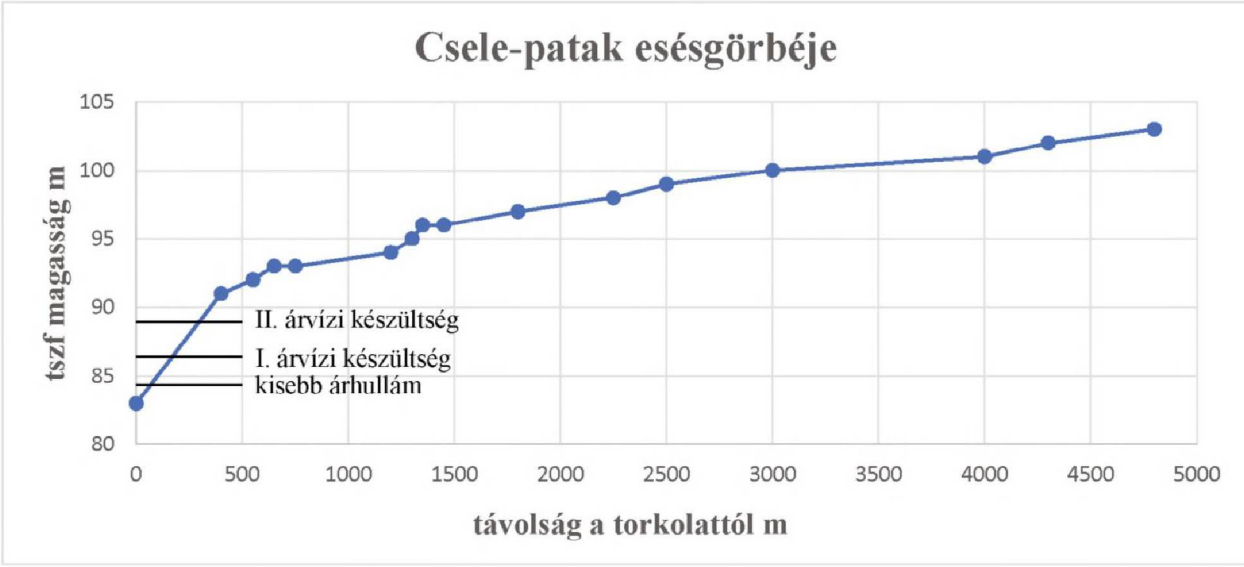
lyón szabadon átúsztatott."[29] Vagyis a mély folyón átkeléskor a lovas nem ül a lovon, hanem a (lenyergelt) ló nyakába kapaszkodva mellette úszik. Ha gázlót találnak, vagyis sekélyebb a víz (maximum a ló szügyéig ér) és a meder anyaga is szilárd, akkor lehet csak átlovagolni a vízen teljes fegyverzettel. Ilyen gázló kavicsos mederben, a kanyarok inflexiós pontján lehetséges. Se kavicsos meder, se inflexiós pont nincsen a Duna kanyarjai között Mohácsnál, sőt északabbra sem. A legközelebbi, évszázadok óta ismert és használt gázló Csekénél van.[30] Viszont a Csele torkolatánál az alámosott part közelében gyorsan, több méterre mélyülő üst (vagy kottyanó) található. Fegyverekkel kézben, teljes vértezetben (a ló is) senki nem megy a Dunának ilyen helyen, hogy átúsztasson rajta, még ha csak ötven méter széles is.

A Csele-patak

A Csele-patak vízgyűjtője (területe 87 km²) geológiai felépítését tekintve egynemű, könnyen erodálható löszszerű kőzetekből áll, és két különleges hidrológiai tulajdonsággal rendelkezik, amely erősen elüt a hazai általános helyzettől.

1) Forrása nincs, a patak kizárólag csapadékból nyeri vizét. *Vízjárása ezért szélsőséges*; néha alig csordogál benne valami, intenzív esők alkalmával viszont meglepően nagy árhullám vonul le rajta egészen rövid idő alatt: kisvízi hozama 0,15, a nagyvízi

[29] Útmutatás 1899.
[30] Viczián 2020.

6. ábra. A Csele-patak esésgörbéje és a a Duna nevezetes árvizeinek szintjei a patak torkolatában. Árvízkor a Duna szintjének berajzolt magasságáig behatol a víz a patakmederbe
Fig. 6. The thalweg of the Csele brook and the levels of the Danube remarkable floods at the mouth of the brook. During three different Danube's flood levels, the water enters the brook bed up to the level drawn on the figure

pedig 34 m^3/sec.[31] A kettő között több mint kétszázszoros különbség van! Az áradatot érzékeltethetjük azzal, hogy hasonló mennyiségű vizet például a Hernád szállít (32 m^3)[32] közepes vízálláskor. A Cselén ez tipikus *villámárvíz*, amelynek kutatása csak néhány évtizede indult meg hazánkban, és éppen a pécsi geográfusok értek el kiváló eredményeket ebben.

2) A patak *erózióbázisa a Duna, amelynek mindenkori vízállása szerint ez erősen változó.* Mohácson a vízmérce 0 pontja – ami nagyjából 4 kilométerrel a Csele-patak torkolata alatt található – 79,195 méterrel van a Balti-tenger szintje felett[33]. A Mohács környéki Duna-szakaszon a vízszint esése 4–8 cm/km érték között változik, így a Cselénél a vízszintek tengerszint feletti magassága (kerekítve) 20–30 centiméterrel magasabbak a mércénél számítottnál; a mérce 0 szintje például 79,3–79,5 méter magasságban van. Közepes vízállás (351 cm) esetén 83 méter az erózióbázis szintje. Egy kisebb árhullám 500 centiméter körül tetőzik Mohácsnál, ami a Csele-patak torkolatában 84,5 méter, az I. árvízi készültségi szint (700 cm) esetében 86,5 méter tszf. magasságot, a II. árvízi készültség esetén pedig 88 métert jelent.

Mint minden vízfolyásnak, így Cselének is csupán az alsó szakasza látszik, de ez elegendő a torkolati következmények levonásához *(6. ábra)*. A görbe kezdőpontja 80 méter tengerszint feletti magasságban van a torkolatnál. Rendellenesen nagy az esés a torkolati szakaszon, illetve 1350 méternél egy földsánc van, amely egy halastó duzzasztó gátja. Három- és négyezer méter között pedig nagyon kicsi az esés, itt egy másik gát is feltételezhető, amely mögött feltöltődött a meder. Magyarázatot csak a torkolati szakasz extrém esése követel.

A Csele hordalékkúpot épített a völgye kapujában, amelynek a legmagasabb szintje 95-96 méter lehetett, majd innen rövid távon – mintegy 4-500 méter után – erősen lejtve 90 méteres magasságban belesimult a Mohácsi-sík szintjébe, amikor még az a Duna ártere volt. A főfolyó későbbi bevágódása következtében a patak követte az erózióbázis mélyülését és bevágódott saját hordalékkúpjába. Ezt a folyamatot a Duna oldalozó/kanyarulatfejlesztő eróziója azzal erősítette, hogy egyre rövidebb távon kellett elérnie a patak vizének a folyó mindenkori szintjét. Az esésgörbe eredetileg is meredek lehetett ezen a szakaszon, de a rövidülés során még

[31] ERDŐSI–LEHMANN 1974.
[32] Észak-Magyarországi Vízügyi Igazgatóság.
[33] ERDŐSI–LEHMANN 1974.

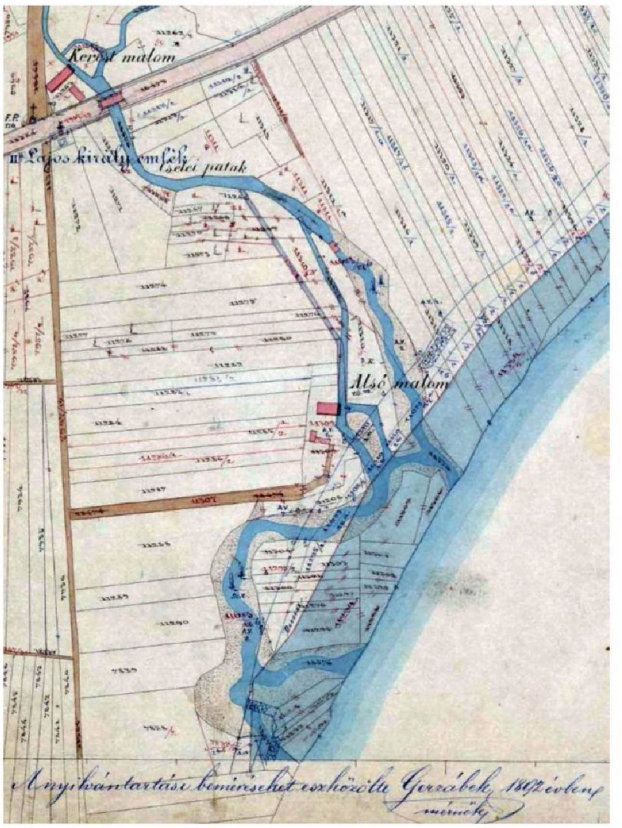
extrémebb lett. Ennek számszerűsítésére azonban jelenleg nincs lehetőségünk.

Visszatérve a Csele különleges tulajdonságaira, a villámárvizek robosztus mederalakító eróziója, majd az árvíz levonulását követően hasonlóképpen erős üledékképződés következik be. Mindezt alkalmilag a Duna szintváltozásai – árvíz-kisvíz – felülírhatták. A folyó kisvizekor a patak árvize mélyítette a medrét, de a villámár lefutása után sok hordalékot rakott le benne (és a Duna partján meg a medrében is). Nagyvíz idején azonban a patak vize nem tudott a Dunába folyni (lásd *6. ábra*), sőt, ha ekkor a Cselének kisvize volt, visszafelé folyhatott! Épp úgy, mint a fokokban. A 16. században senki sem ismerhette a fokok fent röviden bemutatott kialakulását és működési mechanizmusát, csak azt észlelhették, hogy a Cselének meredek partja van, és vize változó irányban mozog, hol a Dunába, hol pedig a Dunából kifelé folyik, tehát fok.

A halastavak kérdése

A Csele-völgy Google Earth Pro képén ma is van egy elég nagy tó, sőt felette is lehetett egy kicsi, és még talán Görcsönydoboka területén is sejthető valami. A Csele mellékágában (Horpácsi-patak) Somberek mellett további három kis tavacska (horgásztó) is van. A nagy tótól lefelé viszont olyan erős az emberi beavatkozás, hogy egészen a dunai torkolatig ezen a képen semmi sem ismerhető fel. Az oklevelekben szereplő, Cseléhez tartozó kilenc halastó nem hozható kapcsolatba ezzel a tósorozattal, mert kívül estek a király menekülési útvonalán.

A Mohácsi-sziget halastavai teljesen más jellegűek és elsősorban természetes keletkezésűek. Az ártér mélyedéseiben (például az övzátonyok között, parti hátak mögött) összegyűlt vizek, amelyek egy fok (amely lehet természetes, mesterséges vagy mindkettő) révén kapcsolatban vannak a folyóval (Dunával). Ilyen tavak a folyókanyarulatok belső oldalán lehetnek, így a Csele torkolata környékén nincsenek. II. Lajos halála helyének keresésekor nem kell valódi, mai értelemben vett fokokat és hozzájuk tartozó halastavakat keresni a környéken.

7. ábra. A Csele-patak torkolatvidéke Mohács kataszteri térképén 1865-ből (Viczián 2020). A kékes dunaparti sáv az árvízkor gyakran elárasztott területet jelzi.
Fig. 7. The estuary of the Csele brook on the cadastral map of Mohács from 1865 (Viczián 2020).
The blue zone along the Danube indicates the area often inundated during Danube's floods

A torkolati szakasz

Ha a Duna is áradt és szinte állóvízzé alakította a torkolati szakaszt (mintegy „tó" képződött), az üledékképződés még erősebb lett. A lerakott hordalék a vízgyűjtő geológiai felépítése miatt – kőzetliszt frakciójú löszszerű üledék – a vízből kiülepedve iszapot ad. A II. és a III. felmérésen, valamint a mellékelt kataszteri térképen a patak több kanyart ír le, vagyis az energiája kiegyenlített lehetett *(7. ábra)*. Kiegyenlített akár úgy is, hogy a hozama és a hordaléka időszakosan erősen változott. Ezek a kanyarok extrém körülmények között át is szakadhattak. A kanyarulatok és a köztük levő zugok „vízzel borított, átázott talajú, iszapos, ingoványos területek" lehetettek.[34] A hozzáférhető térképek szerint 1803-tól torkolatában

[34] Szebelédi 2015.

a Csele kanyarog. 1941-től ezek már nincsenek meg, viszont a part kiöblösödik, mert a dunai áradások, az erős sodrás sok anyagot elvitt a patak által ide szállított hordalékból, sőt a Duna a kanyarokat is elerodálta.

A nagy kérdés: meredek lehetett-e itt a patak partja? A már említett nagy méretarányú kataszteri térképen *(7. ábra)* ez nem látszik, hiszen nem ezért készítették. Ami feltűnő rajta, hogy csak a legvégső szakaszán rajzoltak egyre kiszélesedő átmeneti sávot (sűrű pontozással kitöltve) a telekhatárok és a patak közé. Ez azt jelzi, hogy ez már nem volt alkalmas mezőgazdasági művelésre, tehát nem birtokolta senki. Helyenként – különösen a Duna közelében – a sáv már nagyon széles, vagyis nem lehetett meredek a part, hanem csak enyhén lejtő térszín. Minél szélesebb ez a sáv, annál enyhébb a lejtő. Feljebb viszont a telkek kifutnak a patakig, tehát itt a hordalékkúpjába mélyen belevágódva nagyon meredek volt a lejtő.

A fentiek alapján világossá vált, hogy a Csele a torkolati szakaszában néhány száz méteren belül teljesíti mindazon körülményeket, amelyek a későbbi leírások szerint Lajos király halálának színterét jellemezték. Sőt azt is kimondhatjuk, hogy változó hidrometeorológiai körülmények között akár egy adott helyen is eltérő képet mutathatott: *„egy meredek part hasadékában"* (Brodarics), illetve *„fok"* (Verancsics), a *„Duna egy kis ágacskája"* (Burgio), *„Duna valami mély kiöntése"* (Thurzó), *„beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott"* (Cuspinianus), *„folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt"*, illetve *„a Duna egyik ágacskájának a sáros, iszapos vizében"* (ismeretlen szerző, 16. század), *„a király megfulladt egy tóban"* (Johann Fugger), *„lóháton ugratott a mocsárba"* (Fazio di Savoia).[35]

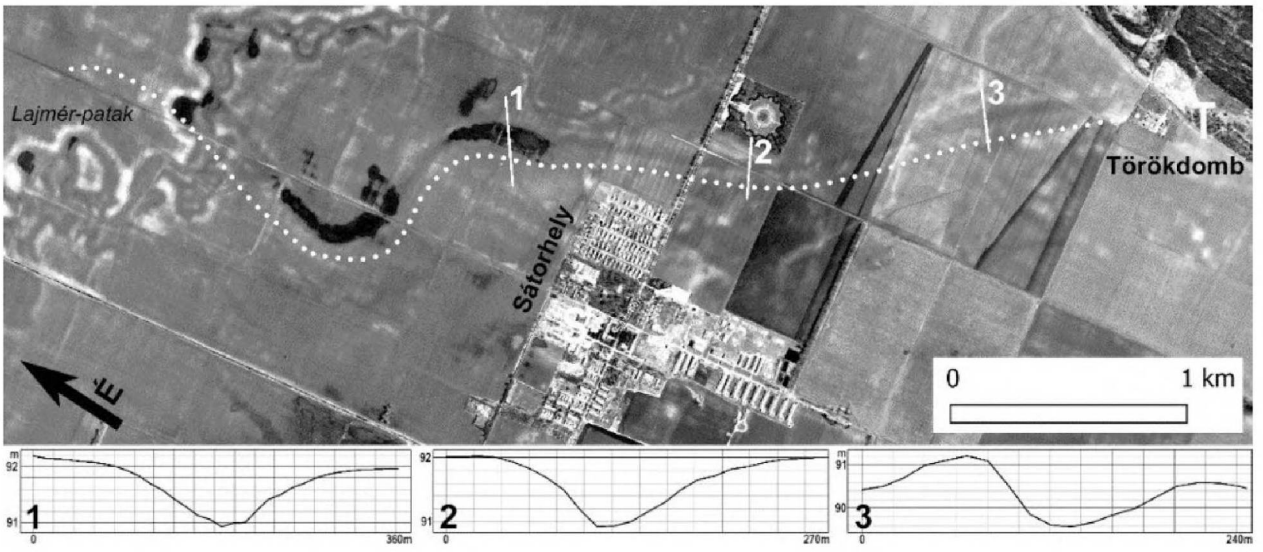
A „NAGY ÁROK"

A mohácsi csatát leíró „tudósításokban" szerepel egy olyan domborzati elem, amely az események során komoly jelentőséget kap. Ez egy „völgy" – a török krónikás szerint *„egy árok, amit a magyarok ástak"* – a mocsár közelében, amely mentén a csata zajlott. Pap et al.[36] és Gyenizse et al.[37] szerint „egykori folyómeder, amely az idők folyamán üledékkel töltődött fel és szabad szemmel napjainkban csak kevéssé észlelhető, műszerekkel, távérzékelési módszerekkel azonban jól azonosítható: Nagynyárádtól a mocsárig húzódik keresztül a síkságon északnyugat–délkeleti csapásirányban. A kérdéses árok vagy völgy erősen elüt a síkság aktív vízfolyásainak sűrűn kanyargó, meanderező völgyeitől. A közel 5 kilométer hosszú és kilométeres nagyságrendű, enyhe íveket leíró, 50–70 méter széles egykori meder mesterségesnek tűnhetett a helyet távolabbról szemlélő felderítők számára." Eredetét tekintve „fosszilis, mára teljesen feltöltődött Dunamellékág".[38]

A Gyenizse et al.[39] közleményének 7. ábrája mutatja egy űrfelvételen a „nagy árok" helyzetét és három helyen a keresztmetszetét *(8. ábra)*. Különösen az ábra 3. szelvényén látszik jól – a felvételen még több helyen is szépen követhető –, hogy az egykori vízfolyás oldalán parti hátak alakultak ki. Ezek áradáskor a mederből túlcsorduló és hirtelen lelassuló vízből rakódnak le. Anyaguk a szállított hordalék legdurvább részéből – itt valószínűleg homokból – áll, ezért a felvételen környezetüknél világosabb színűek. A szerzők ezt a medret egy ősi Duna-ágként értelmezik, amely kialakulásakor nagyívű kanyarulatokkal sokkal szélesebb volt, de azóta feltöltődött és összeszűkült.

Az úgynevezett összeszűkült meder fogalmát Cholnoky Jenő vezette be a magyar szakirodalomba három részes Tisza tanulmányával.[40] Számos példát mutatott be a Tisza vidékéről és képletbe foglalva mindjárt a jelenség magyarázatát is megadta:[41] ha az elhagyott folyómederben rendszeresen folyik még

[35] PAP ET AL. 2020a.
[36] PAP ET AL. 2020b.
[37] GYENIZSE ET AL. 2021.
[38] PAP 2020; VARGA 2020.
[39] GYENIZSE ET AL. 2021.
[40] CHOLNOKY 1907.
[41] Jó látni, hogy a fejlett nyugati tudományosság megint feltalálta a spanyolviaszt: TOONEN ET AL. 2012.

8. ábra. A „nagy árok" és keresztszelvényei GYENIZSE ET AL. *(2021) közleményéből*
Fig. 8. The „big ditch" and its cross-sections after GYENIZSE ET AL. *(2021) publication*

az eredetihez képest csekély mennyiségű víz, akkor a meder keresztmetszete a kevesebb víznek túlságosan nagy. A hordalékát ezért lerakja a mederben, természetesen ott, ahol leglassabban folyik, vagyis a partok közelében. A folyó mindig beállítja azt a keresztmetszetet, amely vízmennyiségének és esésének, sebességének megfelel. A lecsökkent vízhozam következtében a meder fokozatosan összeszűkül.

Figyelembe kell venni jelen esetben azt is, hogy áradáskor a folyó a meder szélén parti hátat épít (l. fentebb), amely megmarad akkor is, ha a folyó elhagyja régi medrét. Sőt, ha összeszűkült meder jön létre benne a fenti módon, az új, kisebb vízfolyás mellett is kialakulhat szűkebb parti hát. Hunya község mellett a Körös késő glaciális korú holtmedre szépen mutatja a parti hát kettős vonulatát *(9. ábra)*.

A Mohácsi-síkon fentebb leírt meder két oldalán azonban csak egy partihát-vonulat igazolható, tehát valószínűleg nem beszélhetünk összeszűkült mederről. Ez a folyó eredetileg is ekkora volt – mintegy 50-70 méter széles.

Van azonban egy másik megfontolás is, amely szerint a „völgy" nem lehet Duna-meder. A Mohácsi-sík a Duna II/a terasza, amely körülbelül 14 000 éve alakult ki a Duna bevágódásával, és azóta ármentes felszín. Per definitionem nem lehetséges a Duna 0 szintjénél 11–14 méterrel magasabb felszínén ennél fiatalabb dunai meder, ide nem „kapaszkodik" fel újra a Duna. A teraszon kisebb mellékfolyók kalandozhattak, bevágódva a felszínébe. Sőt, kimond-

9. ábra. A Körös késő glaciális korú holtmedre és a parti hát (pontsorral jelezve) Hunya településnél. A mai vízfolyás gyöngysorszerű vízfoltjai mellett fut a mai parti hát (rózsaszín pontok), de mindkét oldalon a vele nagyjából párhuzamosan húzódó világos sávok az ősi Körös parti hátait (sárga pontok), vagyis az eredeti szélességet mutatják
Fig. 9. The Körös River's Late glacial abandoned bed and its levees (indicated by line of dots) near Hunya settlement. The young levee (pink dots) runs next to the water spots of the actual's watercourse, but on both sides levees (yellow dots) running roughly parallel to it show the coast of the ancient Körös, i.e. its original width

hatjuk, hogy csak a Baranyai-dombság felől érkező patakok nyomait lehet itt megtalálni.

Ezután arra kell kísérletet tenni, hogy meghatározzuk, milyen folyó és mikor alakította ki ezt a kétségkívül fluviális eredetű felszínformát. Nehéz erre válaszolni a terepen végzett vizsgálatok nélkül. Ennek hiányában csak az alábbi hipotézist lehet felállítani. Induljunk ki abból, hogy a Baranyai-dombságról érkező mai patak lehetett a „tettes". Gyenizse és Lóczy[42] tanulmányukban alaposan megvizsgálták ezen patakok nyomait a síkságon. Most csak a síkság északi részén levő, nagyobb vízmennyiséget levezető medernyomokkal érdemes foglalkozni.

A Jenyei-víznek van egy kelet-északkelet irányban kirajzolódó, néhány kilométer hosszú, Dunába vezető igen széles völgye, lefolyása, amelyet Dolina néven ismernek. Ez egy ősi, a mainál sokkal nagyobb hozamú vízfolyás maradványa. A Lánycsóki-patak igen nagy hordalékkúpot épített, amelyen nem találhatók egyértelmű nyomai a patakmedernek, valószínűleg legyezőszerűen sok kisebb ágra szakadt.[43] A mai patak alsó szakasza viszont teljesen más jellegű; nagyjából kelet felé tartó, viszonylag nagyméretű kanyarulatokat mutató, komoly mennyiségű vizet szállító széles meder, a Bég-patak.

A Lajmér-patak a múlt század közepén kiszáradt, de korábbi medrei nyugat–kelet irányban légi és űrfelvételeken kiválóan követhetők. Az is jól látszik ezeken a képeken, hogy a Lajmér-patak kicsiny kanyarulatai átvágják a sokkal széleseb régebbi medret, a „nagy árkot" – tehát fiatalabbak annál –, melynek kezdete nem meghatározható, de feltételesen a két előbbi patakból eredeztethető.

A „nagy árok" széles medre a mainál jóval csapadékosabb időszakban alakulhatott ki. A hazai paleoklimatológiai és paleohidrológiai kutatások eredményei szerint ez az időszak a szubboreális 3–4000 évvel ezelőtti időszaka lehetett.[44] A vízfolyás méreteinek, legfőképpen eredeti mélységének meghatározásához szükség lenne fúrásokra, a minták különböző laborvizsgálataira a medernek legalább egy keresztszelvényében.

Összefoglalás

A bevezetésben megjelölt három témakört körüljárva röviden a következő megállapításokat lehet megfogalmazni. Geomorfológiai, valamint paleohidrológiai megfontolások alapján – amelyek összhangban vannak a kartográfiai és a kevesebb mint ötven évvel a csata utáni utazók leírásával – a Duna legalább a rómaiak korától a mai méretéhez hasonló formában létezett Mohács mellett. Ezt alátámasztják a meder fentebb bemutatott folyásváltozásai, a holtmedrei és az utóbbiak kora.

A Csele-patak két egyedülálló hidrológiai tulajdonsága – a villámárvizek előfordulása, valamint az erózióbázisának a Duna vízszintjéhez igazodóan körülbelül kilenc méteres ingadozása – miatt torkolati szakaszában néhány száz méteren belül teljesíti mindazon körülményeket, amelyek a későbbi leírások szerint Lajos király halálát okozhatták. A halastavak képezik az egyetlen olyan elemet, amely ezen a parton nem, csak a Duna túlsó partján bizonyíthatók. Oda viszont – az ötven méternél minden bizonnyal szélesebb és a jobb partnál hirtelen több méterre mélyülő folyón – nem gázolhattak (úsztathattak) volna át. Az úgynevezett „nagy árok" kétségkívül létező valóság, csupán az 50–70 méternél nagyobb szélessége és a dunai eredete vonható kétségbe, valamint az 500 évvel ezelőtti mélységét nem tudjuk meghatározni.

Szakirodalom

Bánfalvi 2012: Bánfalvi Attila: *A mohácsi csata színterének természetföldrajzi viszonyai*. ELTE szakdolgozat. Budapest, 2012.

Cholnoky 1907: Cholnoky Jenő: A Tiszameder helyváltozásai. *Földrajzi Közlemények* 35 (1907) 381–405, 425–445.

Erdősi–Lehmann 1974: Erdősi Ferenc – Lehmann Antal: *Mohács földrajza*. Mohács, 1974.

Gábris 1980: Gábris Gyula: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15 (1980) 249–252.

Gábris 1985: Gábris Gyula: Az Alföld holocén paleohidrológiai vázlata. *Földrajzi Értesítő* 34:4 (1985) 391–408.

[42] Gyenizse–Lóczy 2020.

[43] Gyenizse–Lóczy 2020.

[44] Gábris 1995; Gábris–Nádor 2007.

Gábris 1986: Gábris Gyula: Alföldi folyóink holocén vízhozamai. In: *Alföldi Tanulmányok X.* Békéscsaba, 1986. 35–52.

Gábris 1995: Gábris Gyula: A paleohidrológiai kutatások újabb eredményei. *Földrajzi Értesítő* 64:1–2 (1995) 101–109

Gábris 2003: Gábris Gyula: Övzátony vagy parti hát? *Földrajzi Közlemények* 127:1–4 (2003) 178–184.

Gábris 2006: Gábris Gyula: A magyarországi folyóteraszok kialakulásának és korbeosztásának magyarázata az oxigénizotóp sztratigráfia tükrében. *Földrajzi Közlemények* 130:3–4 (2006) 123–133.

Gábris 2022: Gábris Gyula: *A folyóvíz felszínalakító tevékenysége Magyarországon.* Budapest, 2022. (Elektronikus kiadás. https://mek.oszk.hu/23100/23175/)

Gábris–Nagy 2005: Gábris Gyula – Nagy Balázs: Climate and tectonic controlled river style changes on the Sajó–Hernád alluvial fan (Hungary). In: Harvey, Adrian – Mather, Anne E. – Stokes, Martin (eds.): *Alluvial fans: Geomorphology, Sedimentology, Dynamics.* Geol. Soc. London, Spec. Publ. 251. London, 2005. 61–67.

Gábris–Nádor 2007: Gábris Gyula – Nádor Annamária: Long-term fluvial archives in Hungary: response of the Danube and Tisza rivers to tectonic movements and climatic changes during the Quaternary: a review and new synthesis. *Quaternary Science Reviews* 26:22–24 (2007) 2758–2782.

Gyenizse–Varga 2020: Gyenizse Péter – Varga Gábor: A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csatában In: Pap Norbert (szerk.): *Mohácstól Mordorig. A mohácsi csatatér történeti földrajzi kutatása.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020. 23–50.

Gyenizse–Lóczy 2020: Gyenizse Péter – Lóczy Dénes: A Mohácsi sík vízrajza és annak hatása a mohácsi csatára. In: Pap Norbert (szerk.): *Mohácstól Mordorig. A mohácsi csatatér történeti földrajzi kutatása.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020. 51–89.

Gyenizse et al. 2021: Gyenizse Péter – Lóczy Dénes – Varga Gábor – Pap Norbert – Kitanics Máté – Szalai Gábor – Morva Tamás – Németh Gergő: A mohácsi teraszos sík domborzati és vízrajzi viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csata helyének pontosításában. *Történeti Földrajzi Közlemények* 9:4 (2021) 57–74.

Marosi 1980: Marosi Endre: Mohács-komplexus? *Hadtörténelmi Közlemények* 27:1 (1980) 142–160.

Pap 2020: Pap Norbert: Mordortól Mohácsig. A történeti földrajzi vizsgálatok szükségszerűsége. In: Uő. (szerk.): *Mohácstól Mordorig. A mohácsi csatatér történeti földrajzi kutatása.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020. 9–22.

Pap 2023: Pap Norbert: A mohácsi csata kései áldozatai. Jegyzetek a Mohács szimfóniához. *Modern Geográfia* 18:2. (2023) 35–45.

Pap et al. 2020a: Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 73–110.

Pap et al. 2020b: Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 111–151.

Perjés 1979: Perjés Géza: *Mohács.* Budapest,1979.

Pécsi 1959: Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana.* Földrajzi monográfiák 3. Budapest. 1959.

Szebelédi 2015: Szebelédi Zsolt: Rejtélyes holttest a Csele-patak közelében. A Sárffy-jelentés értelmezésének nehézségei filológus szemmel. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 413–424.

Szávoszt-Vass 2020a: Szávoszt-Vass Dániel: *Félezer év a Csele-patak torkolatánál.* (felezer-ev-csele-patak-torkolatanal.html 2020.)

Szávoszt-Vass 2020b: Szávoszt-Vass Dániel: Támpontok a Mohácsi-Duna medrének 1526-os rekonstrukciójához. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Budapest, 2022. 79–93.

Szávoszt-Vass 2023: Szávoszt-Vass Dániel: *A Riha mint támpont a Mohácsi-Duna 1526-os medrének rekonstrukciójához.* (a-riha-mint-tampont-mohacsi-duna.html. 2023.)

Toonen et al. 2012: Toonen, Willem – Kleinhans, Maarten G; – Cohen, Kim Mikkel: Sedimentary architecture of abandoned channel fills. *Earth Surface Process and Landforms* 37 (2012) 459–472.

Ungnád 1986: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai.* Magyar Ritkaságok. Budapest, 1986.

Útmutatás 1899: *Útmutatás a lovasságnak a folyón való átkelésére.* Titkos szolgálati használatra, kézirat gyanánt kinyomtatva. Budapest, 1899.

Varga 2020: Varga Szabolcs: Megjegyzések II. Lajos király halálához *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 57–71.

Viczián 2020: Viczián István: A Duna domborzatformáló hatása Mohács környékén és az 1526. évi mohácsi csata. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Budapest, 2022. 93–114.

Vízrajzi Atlasz 1971: *Vízrajzi Atlasz sorozat 11. Duna 4. kötet Hidrográfia, geomorfológia.* Budapest, 1971.

PHYSICAL GEOGRAPHIC OBSERVATIONS ON THE LATEST RESEARCH ACHIEVEMENTS CONNECTED TO THE BATTLEFIELD OF MOHÁCS

GYULA GÁBRIS

KEY WORDS: changes of the riverbed of the Danube, the formation and age of its main branch, the hydrological and geomorphological character of the Csele brook, the origin of the "big ditch"

The 500th anniversary of the Battle of Mohács approaching, the number of publications from various perspectives has increased and the discussion of new results has been revived. I would like to present my position on a few issues below. Among the disagreements, I will only highlight the three topics that are closely related to my geographical, primarily geomorphological studies. I attempt to avoid – although it is almost impossible – questions that are further away from my competence, and that fall within the purview of historians.

The first topic is the position and size of the current main branch of the Danube at the time of the battle, the changes of the riverbed's course, the abandoned channels, and the age of the latter. The second is the character and the thalweg of the Csele brook and especially the geographical-geomorphological investigation of its estuary position. The third is the origin of the "great trench" that played an important role during the battle. Based on geomorphological and palaeohydrological considerations the Danube existed near Mohács in a form like its current size at least since the time of the Romans.

Csele brook has two unique hydrological features: the flash floods and an approximately nine-meter base level fluctuation adjusted to the actual Danube water level. Therefore, within a few hundred meters of its estuary, the Csele fulfills all the conditions that, according to descriptions, were the scene of the death of King Louis II. The King and his escort could not wade / swim to the other shore across the river, which was certainly wider than 50 meters and suddenly deepened to several meters on the right bank. The so-called "big ditch" is undoubtedly an existing reality, only its width of more than 50-70 meters and its Danube origin can be doubted.

A MOHÁCSI TERASZOS SÍK HOLOCÉN FELSZÍNFEJLŐDÉSE ÉS AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA KÖRNYEZETÉNEK VÍZRAJZI ÉS GEOMORFOLÓGIAI REKONSTRUKCIÓJA

VICZIÁN ISTVÁN[*] – SZEBERÉNYI JÓZSEF[**] – SZÁVOSZT-VASS DÁNIEL[***] – DRUSZA TAMÁS[****]

Vízrajzi, geomorfológiai rekonstrukciót készítettünk a 1526-os mohácsi csata feltételezett helyszínéről a pleisztocén végétől napjaikig terjedő időszak egymást követő állapotaira, illetve az 1526. évre vonatkozóan. A vizsgált terület az ármentes Mohácsi teraszt és a szomszédos kistájak kapcsolódó részeit foglalja magába. A kutatás keretében geomorfológiai vizsgálatok, digitális domborzatelemzés, terepi megfigyelések, felszínformák és folyamatok értelmezése történt. A Mohácsi terasz holocén domborzatformálódását elsősorban a teraszt tagoló eróziós patakvölgyek fejlődése határozta meg. E patakok aktív és elhagyott völgyei különösen fontosak a csata rekonstrukciója szempontjából, ugyanis a völgytalpak rossz lefolyású részein mocsaras foltok jöhettek létre, melyek gátolhatták a csapatok szabad mozgását. Elhagyott patakvölgyek elsősorban a terasz déli részén ismerhetők fel. A patakok időben egymást követő völgyeinek helyét és keletkezési sorrendjét a völgyek geomorfológia jellemzői alapján határoztuk meg. Fontos megállapítás, hogy még a legújabban kialakult patakvölgyek is évezredekkel a mohácsi csata előtt keletkeztek. Minden rekonstruálható patak erózióbázisa korábban a Karasica völgyének süllyedékterülete volt, de idővel azokat a Duna kaptúrával elhódította, ahogy oldalazó eróziója miatt a teraszperem jelenetős mértékben nyugatra hátrált. Az élő és elhagyott medrek és a kapturával érintett patakvölgyek völgytorzói alapján rekonstruáltuk a völgyek fejlődésének történetét. A Duna teraszba mélyülő ártéri öblözeteinek képződési korát a teraszperemen feltárt régészeti lelőhelyek kora alapján becsültük meg. Az elmúlt ötszáz év során a Duna oldalazó eróziója szinte kizárólag a mohácsi és attól északra fekvő területeket érintette. Vizsgálataink eredményeként részletes képet kaptunk a terület holocén vízrajzi, domborzati fejlődéséről, a csatatér környezetének 1526. évre vonatkozó környezeti viszonyairól. Az elkészült földrajzi rekonstrukciók, a felszínformák és folyamatok értelmezése és ezek történelmi kontextusainak bemutatása érdemben segíthetik az 1526-os mohácsi csata eseményeinek tudományosan megalapozott rekonstrukcióját.

KULCSSZAVAK: 1526, mohácsi csata, vízrajzi és geomorfológia rekonstrukció, Duna, Mohácsi terasz

BEVEZETÉS

Sokakat foglalkoztató, izgalmas történeti kérdés, hogy pontosan hol és hogyan történt az 1526. évi mohácsi csata. Bízunk benne, hogy a téma sokoldalú kutatása, a különböző tudományágak együtt gondolkodása egyszer majd egyértelmű választ ad ezekre a kérdésekre. Jelen kutatásunkkal földrajzi, geomorfológiai oldalról kívánunk hozzájárulni a csata rekonstrukciójához. Hisszük, hogy az ütközet lefolyását csak a csapatokat körülvevő táj megértésével együtt lehet igazán megismerni. Cikkünk a Duna felszínformáló hatásait vizsgáló, a Mohácsi-szigettel foglalkozó korábbi tanulmány[1] szerves

[*] HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Kutatóintézet, viczian.istvan@csfk.hun-ren.hu
[**] HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Kutatóintézet, szeberenyi.jozsef@csfk.hun-ren.hu
[***] Duna Szigetek, dunaiszigetek@gmail.com
[****] Nemzeti Közszolgálati Egyetem, drusza.tamas@uni-nke.hu

[1] VICZIÁN 2022.

folytatása. Kutatásunkban elsősorban a Mohácsi terasszal foglalkozunk, de ezzel összefüggésben vizsgáljuk a kistáj teljes területét és a szomszédos kistájak kapcsolódó részeit is. Célunk, hogy feltárjuk és bemutassuk a terület vízrajzi, geomorfológiai viszonyait, felszínfejlődésének történetét, megismerjük a tájban ható természetes felszínformáló folyamatokat, tényezőket és az ember tájformáló hatását. Ezek alapján szolgálunk geomorfológiai, vízrajzi és környezeti rekonstrukcióval a holocénre és ezen belül különös hangsúllyal az 1526. évre vonatkozóan.

Célunk tehát kettős, egyrészt, hogy bővítsük a Duna-völgy e szakaszára vonatkozó geomorfológia ismereteket, másrészt, hogy magunk előtt láttassuk a csata idején volt tájat, és elemző geomorfológiai kutatásokkal és részletes térinformatikai vizsgálatokkal értelmezzük azt. A munka során rekonstruáljuk a terasz patakvölgyeinek holocén változásait, és külön foglalkozunk azokkal a táji elemekkel, domborzati formákkal, melyek a csata lefolyását érdemben befolyásolhatták: lehatároljuk azokat a felszíneket, ahol a csapatok akadálytalanul közlekedhettek vagy tartózkodhattak, illetve megnevezzük azokat az domborzati, környezeti elemeket, amelyek ebben korlátozták őket. Vizsgáljuk, hogy merre voltak patakok, mélyen bevágódó vagy széles mocsaras völgyek, ártéri laposok, mennyit hátrált a teraszperem, hol történt nagyobb eróziós vagy akkumulációs változás a tájban a csata óta.

MÓDSZER ÉS ANYAG

A geográfiában a digitális domborzatelemzés az utóbbi évtizedekben már széleskörűen alkalmazott gyakorlatnak számít, ugyanis a térinformatikai környezetben végzett elemzések rendkívüli pontosságú eredmények előállítására alkalmasak. A számítások alapja egy digitális domborzatmodell (DDM vagy DEM). Ez egy úgynevezett raszteres állomány formájában megjeleníthető digitális adatbázis, amely egy kétdimenziós (XY) koordináta-rendszerben megadott pontokat, illetve azokhoz rendelt Z magassági értéket tartalmaz. Ez utóbbi által válik lehetővé az adatbázis háromdimenziós megjelenítése.

A terület jelenlegi felszínét ábrázoló digitális domborzatmodellhez elsősorban a rendelkezésünkre álló papíralapú térképeket használtuk. Ezek az 1960-as évek elején készült, Gauss–Krüger vetületű, illetve az 1980-as években HD72 EOV koordináta-rendszerben készült 1 : 10 000 méretarányú térképek ide vonatkozó lapjai. Továbbá a minél nagyobb pontosság elvárása okán igénybe vettünk a terület egyes részeiről készült nagyfelbontású LIDAR felvételeket[2] és műholdas felvételek alapján készült 30 méteres felbontású szabad felhasználású SRTM[3] állományokat is. A papíralapú és digitális állományokat összehasonlítottuk egymással, majd a vitás részeket terepbejárás során külön ellenőriztük.

A mai felszín pusztán kiindulópontnak számít a tanulmányban szereplő digitális domborzatmodell megalkotásában. Az értekezés célja ugyanis egy olyan DEM létrehozása, amely a lehetőségekhez mérten a legjobban megközelíti a mohácsi csata idejében látható egykori domborzatot. Ehhez elsődlegesen a vízrendezés során létrehozott csatornarendszert, illetve az út- és vasútvonalak kialakításakor létrehozott bevágásokat és töltéseket kellett kivennünk az adatbázisból. Az ezen elemek helyén keletkezett hosszú, keskeny sávokat kiegészítettük a közvetlen domborzati környezet (munkálatok által nem érintett részének) magassági és alaktani jellemzői alapján. A fentnevezett átalakítások rekonstruálása után a létrejött domborzat völgyeinek vonalvezetése és az azt befoglaló domborzati egység alapvető lejtési viszonyainak figyelembevételével meghatároztuk az egykori vízfolyások legvalószínűbb irányait. A kialakult domborzatmodellt ellenőrzés céljából összevetettük régebbi térképekkel (katonai felmérések térképei, uradalmi térképek), amelyek a modern kor embere által véghez vitt átalakítások előtti állapotokat mutatják. A tanulmányban szereplő digitális domborzatmodell végül a rendelkezésünkre álló eszközök felhasználásával a lehető legjobb megközelítésben mutatja meg a több száz évvel ezelőtti felszíni

[2] Köszönjük Bertók Gábornak, a Janus Pannonius Múzeum igazgatójának, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a LIDAR felvételeket.
[3] Shuttle Radar Topography Mission (SRTM) digitális domborzatmodell, NASA.

viszonyokat. A domborzat és a felszínfejlődés rekonstrukciójához a domborzatmodell és az archív térképek mellett számos környezeti információval szolgáló történeti forrást is felhasználtunk.

A digitális domborzatelemzés ARCMap 10.8.1 térinformatikai környezetben zajlott. Az ábrák kétdimenziós térképei ARCMap 10.8.1 és a Corel Draw szoftver segítségével, míg a tanulmányban megjelenő 3D domborzatmodell a Surfer 8 szoftver alkalmazásával jött létre.

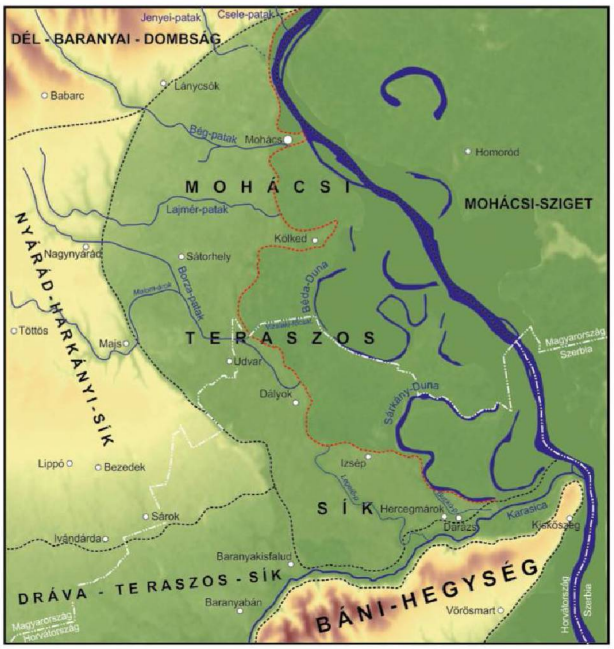
A térinformatikai megoldások rövid leírása

A mohácsi csata valószínűsített helyszínének (Mohács, Nagynyárád, Majs, Udvar, Kölked településekkel keretezett) környezetét ábrázoló digitális domborzatmodellt az ARC GIS szoftver „topo to raster" eszközével, az ebből származtatott lejtőkategória térképet a „slope" eszközzel állítottuk elő. Az árterek, a mélyedések és a tetőhelyzetű egységek megjelenítését a „lokális minimumok" és „lokális maximumok" meghatározásával értük el *(1. ábra)*.

A vizsgált kistájak helyzete és jellegzetes geomorfológiai szintjei

A Mohácsi teraszos sík kistáj az Alföldön belül a Duna menti síkság része a Duna jobb parti területén. Nyugati irányban a következő három kistájjal határos: északon a Dél-Baranyai-dombság, majd a Nyárád-Harkányi-sík és végül délen a Dráva teraszos sík *(1. ábra)* övezi. Délen a Karasica völgye határolja a Báni-hegység északi előterében, keleten pedig a Duna, azon túl pedig a Mohácsi-sziget terül el.[4] A Mohácsi teraszos sík, a Mohácsi-sziget és a Dráva teraszos sík területe az államhatáron is átnyúlik, szerves részét képezve a kutatási területnek.

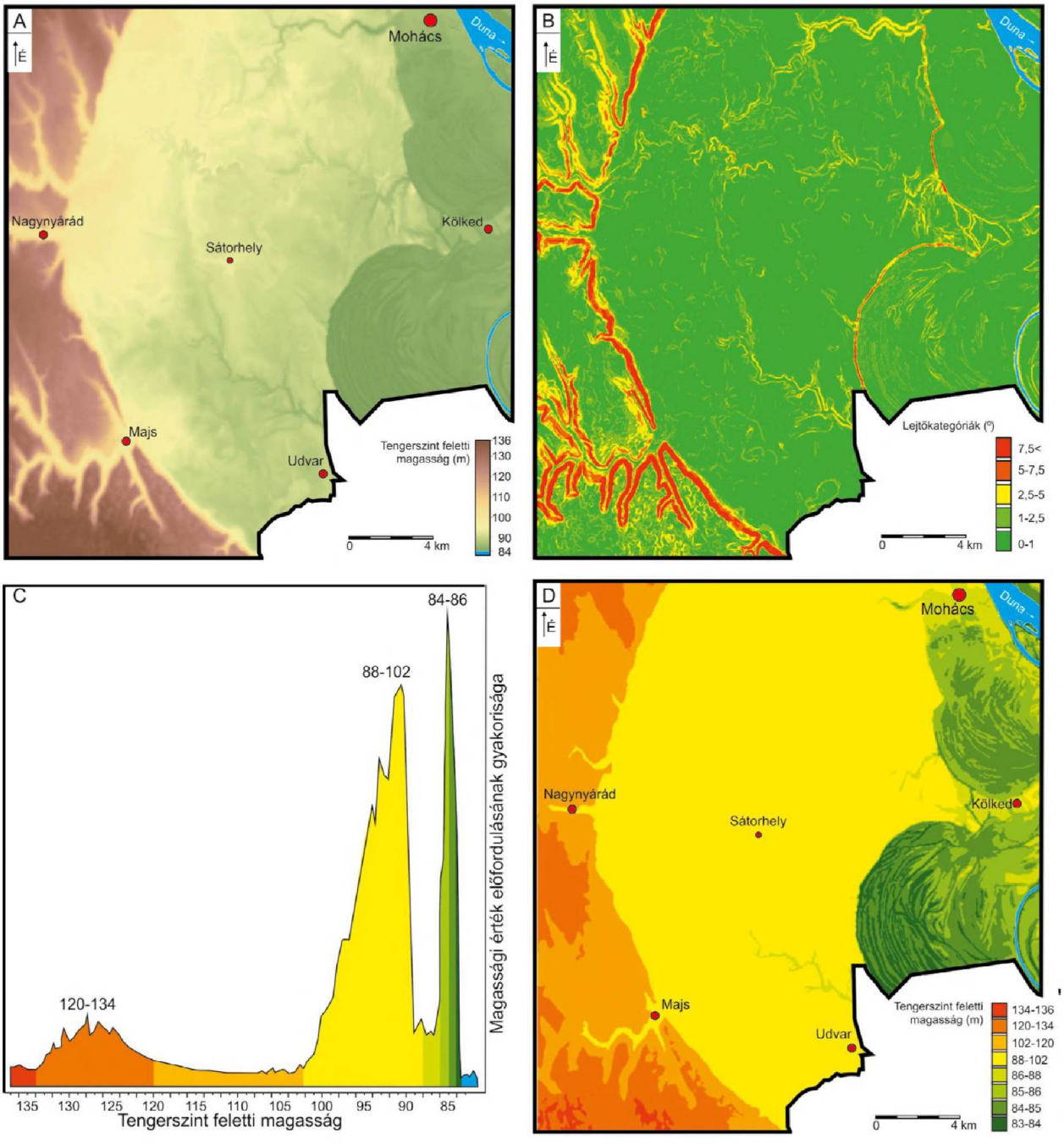
A vizsgált terület közepén elterülő Mohácsi teraszos sík két eltérő geomorfológiai adottságú részből *(1–3. ábra)*: egy magasabb fekvésű nyugati és egy alacsonyabb keleti egységből áll.[5] A nyugati rész a Mohácsi terasz területe, amely geomorfológiai szempontból a Duna II/a számú, ármentes teraszfelszínének felel meg. Az 1526. évi csata eseményeinek jelentős része minden bizonnyal ezen a teraszfelszínen zajlott. A korábbi rekonstrukciókban,[6] elsősorban Mohács, Kölked, Udvar, Majs, Nagynyárád és Sátorhely települések és környezetük került a kutatások fókuszába *(2. ábra)*. A Mohácsi teraszos sík ármentes részétől keletre ártéri síkság található, amely a folyó holocén korú alacsony- és magasártéri szintjeit foglalja magában. Ezt a síkságot a Duna meanderező vízfolyása alakította ki. A meanderező mintázatnál a folyómeder szinuszosan kanyarog, a sodorvonal erősebben kitér, a kanyar külső, domború ívén a part pusztul, míg a kanyar belső, homorú részén övzátony épül. A magasabb övzátonyok közötti mélyebb fekvésű részeket sarlólaposoknak hívjuk *(3. ábra)*.

1. ábra. A Mohácsi teraszos sík és környezetének domborzatmodellje a kistájak és a mai vízrajz feltüntetésével
Jelmagyarázat: fekete szaggatott vonal: kistájhatár; piros szaggatott vonal: teraszperem; fehér szaggatott vonal: államhatár
Fig. 1. The digital elevation model of the Mohács Terraced Plain and its surroundings, with the depiction of microregions and contemporary hydrography.
Legend: black dashed line: microregion border; red dashed line: terrace edge; white dashed line: state border

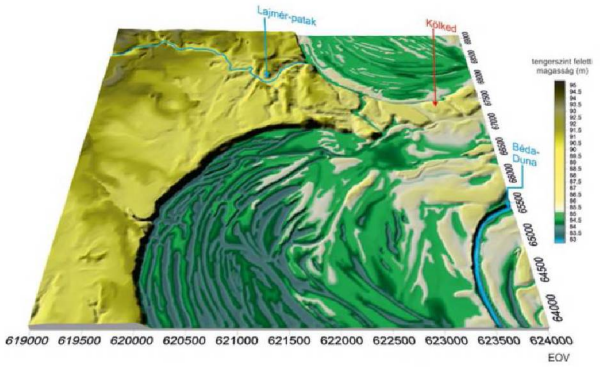
A Mohácsi teraszos sík és a kistájon belüli két különböző adottságú rész határait egyaránt jellegzetes geomorfológiai formák jelölik ki. A kistáj nyu-

[4] Dövényi 2010. 40–43.
[5] Dövényi 2010. 40–43.
[6] N. Ipoly 1977. 206–222; Pap et al. 2019. 209–246.

2. ábra. A Mohácsi teraszos sík környezetében lévő geomorfológiai szintek jellemző tengerszint feletti magasságai a Mohács és Udvar közötti részen. (A délkeleti, horvátországi részeket adathiány miatt nem dolgoztuk fel)
Jelmagyarázat: A - digitális domborzatmodell;
B - lejtőkategória térkép; C - a felszín tengerszint feletti magasságának eloszlását bemutató hisztogram;
D - a terület hármas tagoltsága a felszín tengerszint feletti magassága alapján
Fig. 2. Typical altitudes of geomorphological levels in the area of the Mohács Terraced Plain microregion between Mohács and Udvar (the southeastern Croatian parts were not processed due to lack of data)
Legend: A - digital elevation model; B - slope category map; C - histogram showing the distribution of the surface elevation; D - tripartition of the area according to the surface elevation

gati szegélyét a Bár, Lánycsók, Nagynyárád, Majs, Baranyakisfalud (Branjina) vonalon húzódó magaspart 15–70 méter szintkülönbséget áthidaló határozott tereplépcsője jelenti *(4. ábra)*. A kistáj keleti határát a Duna jelöli ki. A Mohácsi teraszos síkon belül a teraszfelszín és az ártéri sík határát a Mohács,

3. ábra. A Mohácsi terasz és a Duna árterének határát jelentő teraszperem íve Kölkedtől délre (Vizslaki-rét). Az ártéri öblözetekben övzátony-sarlólapos sorozatok íves formái (a meanderező folyó kanyarulatának tágulása során keletkező akkumulációs formák) sorakoznak
Fig. 3. The curve of the terrace ridge south of Kölked (Vizslaki meadow) delineates the border between the Mohács terrace and the Danube floodplain. The floodplain bays are characterized by a sequence of curved point bars and swales (accumulation features resulting from the expansion of the meandering river channel)

4. ábra. A magaspart lejtője Majsnál (balra), előtérben a majsi Borza egykori medrében jelentkező belvíz
Fig. 4. The bluff near Majs (on the left), with the foreground depicting the inundated area in the former channel of Borza

5. ábra. A teraszperem és lejtője Dályoknál (az előtérben) és a Duna egykori mocsaras ártere (a háttérben)
Fig. 5. The terrace ridge and slope at Duboševica (Dályok) (foreground), juxtaposed with the former marshy floodplain of the Danube (background)

Kölked, Udvar, Dályok (Duboševica), Izsép (Topolje), Hercegmárok (Gajić), Darázs (Draž) vonalon található teraszperem 3–8 méter szintkülönbséget áthidaló meredek lejtője képzi *(5. ábra)*.

A tágabb kutatási területen három jól elkülönülő geomorfológiai szintet lehet megkülönböztetni *(1–3. ábra)*. Nyugatról keleti irányba haladva ezek felszíne, mint egy lépcső fokai, egyre alacsonyabb fekvésben találhatók. Keletre tartva e geomorfológiai szintek keletkezési kora is egyre fiatalabb. A geomorfológiai szintek kialakulása annak köszönhető, hogy a Duna medre és ártere egyre mélyebbre vágódott saját hordalékanyagába.

A három geomorfológiai szint közül a Baranyai-dombság és a Nyárád-Harkányi-sík területe a legidősebb és a legmagasabb fekvésben lévő. E kistájak a Mohácsi teraszos síktól nyugatra fekszenek, felszínük már a pleisztocén utolsó eljegesedése során is ármentes volt. Földtani felépítésüket a pleisztocén nagy részében a Sárvíz és más dunántúli vízfolyások keletre terjeszkedő hordalékkúp-síksága határozta meg, melyet löszös üledékek fedtek be. A löszös területek felszíne ma eróziós és deráziós völgyekkel szabdalt. Nagyobb patakvölgyei pár tízezer éve fejlődnek megközelítőleg a mai helyükön. Vízfolyásaik jellemzően a Mohácsi teraszos sík felé tartanak, irányuk igazodik a dombságon érvényesülő északnyugat–délkeleti szerkezeti vonalakhoz.

A Duna oldalazó eróziója markáns magaspartot alakított ki alámosva a löszös dombság és a hordalékkúp síkság keleti peremét. Az időközben bekövetkezett lepusztulás ellenére a magaspart ma is határozott tereplépcsőt jelent a tájban, lejtője északon 50–70 méter, délen 15–30 méter relatív szintkülönbséget hidal át a szomszédos, magasabb fekvésű kistájak irányába. A Mohácsi teraszos síktól nyugatra található három kistáj alkotta térszín déli irányba fokozatosan alacsonyodik. A Baranyai-dombság felszíne 130–250 méter tengerszint feletti magassággal jellemezhető, a Nyárád-Harkányi-sík felszíne 89–162 méter között fekszik, míg a Dráva teraszos sík kutatási területre eső részének magassága 83–93 méter közé esik.

A második geomorfológiai szintet a Mohácsi teraszsík jelenti, amely a magaspart és a teraszperem között terül el, ez a Duna II/a számú terasza. Felszíne 93–95 méter tengerszint feletti magasságban helyezkedik el, 9–12 méterrel fekszik a Duna mohácsi vízmércén mért 0 pontja felett. A terasz a holocén csaknem egészében a Duna árvizeitől teljesen védett ármentes felszín volt. Így volt ez ötszáz évvel ezelőtt és ma is. A Duna II/a teraszának kivéséődése az utolsó glaciális során, a Ságvár–Lascaux interstadiális (19 000–16 500 évvel ezelőtt) idején kezdődött és végül a Bølling és Allerød interstadiálisok idején (14 600–12 800 évvel ezelőtt) teljesedett ki.[7] A nyugatról érkező patakok a terasz kialakulása előtt még a magaspart lábánál folyó Dunába torkollhattak, hordalékukat a folyómeder lefűződésének időpontjáig a Duna oldalazó eróziója képes volt megbontani és elszállítani. A magaspartot alámosó meander lefűződésével és a II/a terasz kivéséődésével a Duna aktív medre végképp keletebbre és mélyebb fekvésbe tevődött át, vagyis a dunai ártér és a Mohácsi-sziget területére került át. A bevágódó Duna-meder az ármentessé váló terasz keleti oldalán egy több méter magas, meredek partoldalt alakított ki. A teraszperem meredek lejtője jelenleg 3–8 méter szintkülönbséget hidal át a mélyebb fekvésben lévő ártéri területek felé. A terasz határa a pleisztocén végén a mainál kilométerekkel keletebbre húzódott, azóta a Duna keleti irányból visszatérően alámosta a peremet és pusztította az ármentes II/a terasz területét.[8]

A harmadik geomorfológiai szintet a teraszperemtől keletre a Duna magas- és alacsonyártéri területei jelentik *(3. ábra)*. Ide tartozik a Mohácsi teraszos sík keleti, ártéri része: a Mohács és Kölked közötti, illetve a Kölkedtől délre eső öblözetek, valamint a Mohácsi-sziget területe.

A magasártér kivéséődése a pleisztocén és a holocén átmenet idejére, a holocén preboreális időszakának elejére tehető, amikor a folyó vízhozama éghajlati okokból a többszörösére nőtt, munkavégző képessége erőteljesen megnövekedett, medre és ártere még mélyebb fekvésbe tevődött át.[9] A magasártér kivéséődésének folyamata a holocén csapadékosabb időszakaiban is fel-felújult. Ilyen időszak volt a holocén atlanti korszaka (a korai neolitikum ideje), amikor a magasártér kivéséődése kiteljesedett. Az alacsonyártér kivéséődése az éghajlatváltozással kapcsolatos legfiatalabb folyóbevágódási esemény. Az új ártéri szint kialakulása a holocén szubboreális fázisára (a vaskor idejére) tehető.[10]

A Mohácsi-sziget szinte teljes területe a Duna ártere, a folyószabályozás előtt a közepesnél alig nagyobb árvizek is jórészt elöntötték a felszínét. Területén a Duna két ágra szakadt, nyugaton a Mohácsi-Duna, keleten a Baracskai-Duna meanderező medrei formálták az árteret és mosták alá a Mohácsi terasz, illetve északon a Bácskai löszös hordalékkúp-síkság peremét. A meanderező folyóágak időről időre átmozgatták a felszínközeli üledékeket, és a kistáj képét egymást időben és sokszor térben is követő meanderképződési ciklusok (egy meander kialakulásától a lefűződéséig tartó időszak) sarlólapos-övzátony sorozatai, folyóhátak, medrek, fokok rendszere, valamint ártéri mocsarak uralták a vízrendezési munkálatok előtt.[11] 1828-ban egy vezérárok kialakításával a baracskai Duna-ág vizét jórészt a Mohácsi-Dunába irányították. Ezt követően ez vezette le a folyó szinte teljes vízhozamát.[12] A teraszperem hátrálása Mohács területét és a tőle északra fekvő partszakaszt érintette az elmúlt fél évezredben. A folyószabályozások következtében az árvízi hatások és a mederfejlődés gyökeresen átalakult. A magasártéri térszínek szigetszerűen helyezkednek el vagy keskeny sávként övezik a Mohácsi terasz sík keleti peremét. Felszínükön vastagabb humuszos talajtakaró alakult ki, mint az alacsonyártéri részeken, és jellemzően magasabb fekvésben is vannak hozzá képest. A magasártéri felszínek Mohács és Kölked területén meghatározóak.[13] Az alacsony és magas ártéri szint elkülönítése nem mindig egyszerű. Ennek egyik oka a terület süllyedése.

[7] GÁBRIS–NÁDOR 2007. 2758–2782.
[8] VICZIÁN 2022. 93–113.
[9] GÁBRIS 1995. 3–10; HORVÁTH 2000. 149–158; VICZIÁN ET AL. 2014. 652–659.
[10] GÁBRIS 1995. 3–10; HORVÁTH 2000. 149–158; VICZIÁN ET AL. 2014. 652–659.
[11] VICZIÁN 2022. 93–113.
[12] KONKOLY 2015b. 177–204; MELCZEL 1828
[13] GÁBRIS 1980. 249–252.

A süllyedő ártereket feltöltődés jellemzi, az idősebb formák elsüllyednek, betemetődnek. Az elkülönítést ugyancsak megnehezíti, hogy a folyó meanderező jellegű: a folyókanyarulatok fejlődésük során oldalazó erózsiójukkal egyaránt átformálják, elbontják az alacsony és a magasártér folyóvízi formáit.

A geomorfológiai térszínek hármas felosztása megjelenik azon a területegységen is, amely a legtöbb rekonstrukció szerint nagy valószínűséggel a mohácsi csata helyszínét adta. Jól látható, hogy a térképen jelölt mintaterület felszíne alapvetően 84–136 méteres tengerszint feletti magasság között helyezkedik el *(3/A ábra)*. A legmagasabb egységek a nyugati részen, a Nyárád-Harkányi-sík lösszel fedett területén találhatók, a terület középső részén a Mohácsi teraszos sík magasabb térszínei, míg keleti oldalán annak alacsonyabb részei figyelhetők meg. A lejtőkategória térkép szerint *(3/B ábra)* a terület döntő többsége 2,5 fok alatti dőlésszöggel jellemezhető, ami földrajzi értelemben tökéletes síkságnak minősül. Az ennél meredekebb részek két észak—déli vonulatban jelentkeznek. A nyugati részen a lösszel fedett, alacsony dombsági jellegű térszínt markánsabb lejtésű terület, a magaspart választja el a teraszt, míg keleten egy gyengébb lejtésű, de határozott lejtő, a teraszperem különíti el a teraszt a mélyebb fekvésű ártéri egységtől. Ha a területet a tengerszint feletti magasság eloszlása alapján vizsgáljuk, jól látható, hogy a hisztogram *(3/C ábra)* egy háromcsúcsú görbét ad. Ez megmutatja, hogy a domborzat jelentős részében az alacsonyabb (84–86 tengerszint feletti magasság közötti), a magasabb (88–102 tengerszint feletti magasság közötti) és a legmagasabb (120–134 tengerszint feletti magasság közötti) térszín jelölhető ki *(3/D ábra)*. E központi helyzetű területrész magassági adatai a teljes kutatási területre kivetíthetők.

Tektonika, süllyedékterületek

A geomorfológiai szintek képződésében az éghajlati hatások mellett a tektonikus hatások játszottak meghatározó szerepet. Főként e tényezők határozták meg a folyóterasz és az ártéri szintek kialakulását, a Duna és a Karasica, illetve a patakok folyásirány-változását, áthelyeződését, fejlődését, eróziós és akkumulációs tevékenységét, vagyis az egész teraszsík felszínfejlődését. A Duna, a Dráva és a Karasica völgyében lévő süllyedékek szerkezeti mozgásai térben és időben differenciáltan történtek, nem egyforma mértékben és nem azonos időben érintették az ártér teljes területét.

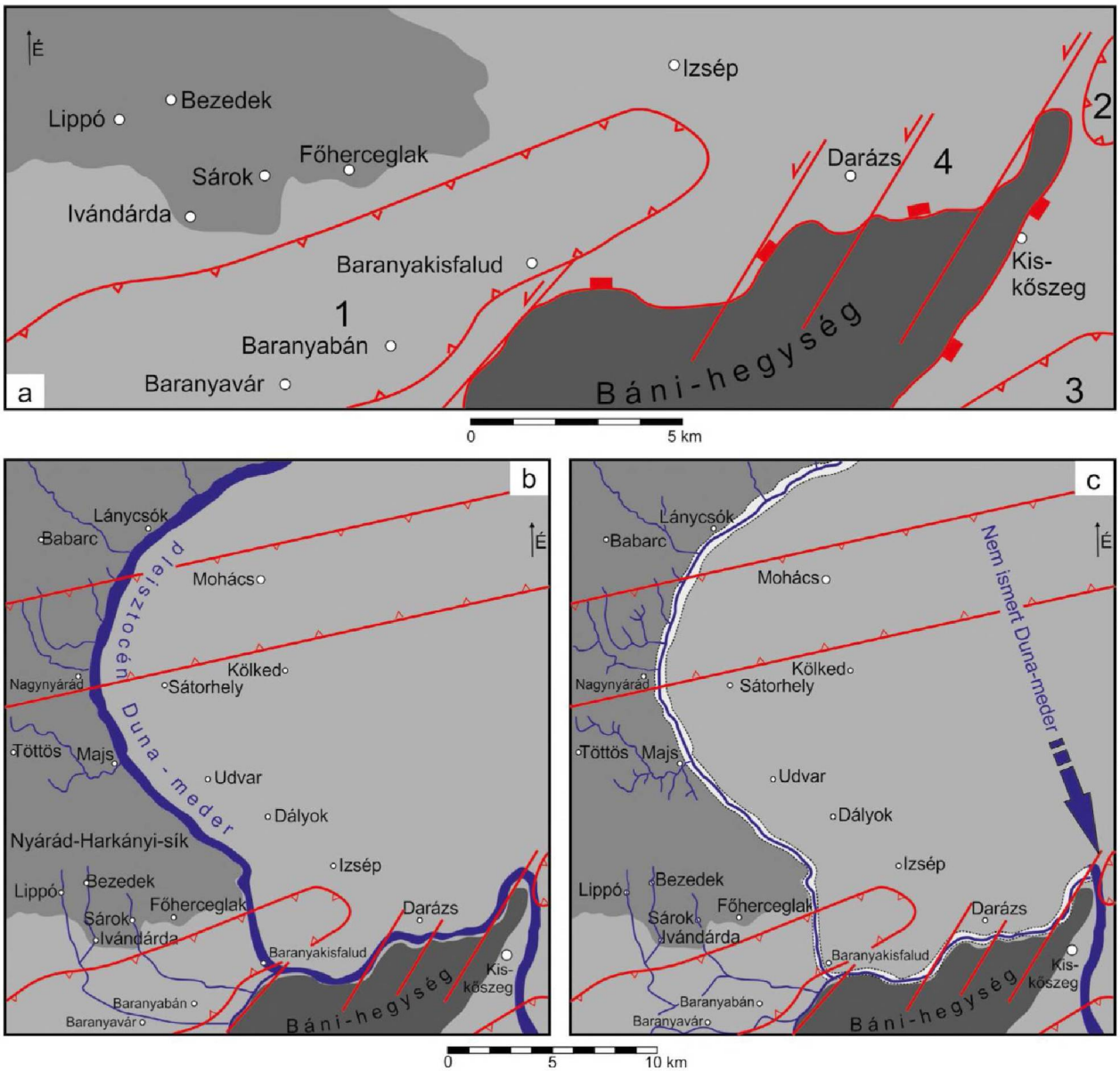
A Mohácsi teraszsík környezetében két jelentős holocén süllyedékterület található, ahol jelentős neotektonikai aktivitás érvényesült. Az egyik a Mohácsi süllyedék, amely a Dunamenti-síkság Csepeli-síktól délre eső részén a Ráckeve, Dömsöd, Kalocsa, Kecel, Mohács vonalon a folyó mentén sorakozó süllyedéksorozat legdélebbi tagja. A vizsgált területen belül a Mohácsi-sziget déli részén történt a legnagyobb mértékű süllyedés.[14] Jól példázza ezt, hogy a sziget északi részén a mezozoós alaphegység még a felszínen tanulmányozható (Váripuszta), míg déli részén a holocén üledékek vastagsága meghaladja a 60 métert. A süllyedés földtani alapját feltételezhetően egy nyugat-délnyugat–kelet-északkeleti irányú szerkezeti egység jelenti Mohács, Nagynyárád, Sátorhely, illetve Kölked térségében *(6/b–c ábra)*. A süllyedések hatására alakult ki a Duna észak–déli folyásiránya az utolsó glaciális időszak közepétől, mintegy 30–40 ezer évvel ezelőttől kezdve.[15]

Hasonlóan fiatal holocén ártéri terület található a Mohácsi teraszos síktól délre, a Báni-hegység északi előterében, a Karasica völgyében. Utóbbi a Dráva teraszos völgyébe ékelődő fiatal hegységelőtéri süllyedék.[16] Jelentős részét a Karasica egykor mocsaras, de mára már csatornázott, rendezett ártere foglalja el. A függőleges (vertikális) szerkezeti mozgásokat a Báni-hegység blokkjának emelkedése, illetve északnyugati, északkeleti és délkeleti előterének egyidejű süllyedése jelenti (*6/a ábra* 1-es, 2-es, 3-as jel). E süllyedék adja a Mohácsi teraszos sík dél felé tartó vízfolyásainak erózióbázisát is.

[14] Szabó 1867. 133–141; Lóczy 1912. 677–678; Szederkényi 1962. 28–32; Szederkényi 1997; Szenthe 2003; Konkoly 2012. 1–21; Konkoly 2015a. 13–44; Viczián 2022.

[15] Jaskó–Krolopp 1991. 71; Gábris–Nádor 2007. 2765–2771.

[16] Bognar 1990. 17.

6. ábra. A kutatási terület déli részének legfontosabb süllyedékei és szerkezetföldtani egységei.[17] *a) a Báni-hegység előterében lévő süllyedékterület (Karasica-völgye) és szerkezeti egységek; b) a Duna legvalószínűbb folyásiránya 30–40 ezer éve; c) feltételezhető vízrajzi viszonyok a holocén legkorábbi szakaszában, mintegy 10–12 ezer éve*

Fig. 6. The principal depressions and structural geological units in the southern sector of the research area. 6/a. The depression area (Karasica valley) and structural units in the foreground of the Bani Mountains; 6/b. The most probable course of the Danube River 30-40 thousand years ago; 6/c. Probable hydrological conditions during the earliest part of the Holocene, approximately 10-12 thousand years ago

A vizek mindig a legmélyebb fekvésű területek felé tartanak, így e süllyedő részek általában maguk felé irányítják a vízfolyásokat. Azt, hogy egy patak a Duna vagy a Karasica felé folyt, hogy melyik irányba mélyítette a völgyét, valamint torkolata a süllyedék mely részén alakult ki, azt az egyes süllyedékterületek, illetve az azokon belüli fiókmedencék egymástól térben és időben eltérő, illetve a süllyedés mértékét tekintve is különböző mozgásai határozták meg.

[17] A szerkezetföldtani egységeket a Horvát Földtani Intézet ide vonatkozó 1 : 100 000 térképlapjai alapján jelöltük PIKIJA ET AL. 2015. A *6/b* és *6/c ábrán* látható süllyedék „sávot" a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat ide vonatkozó kainozoós (65 millió évtől napjainkig) térképe alapján rajzoltuk meg https://map.mbfsz.gov.hu/preterc500/.

E vertikális tektonikai hatások nemcsak a vizsgált patakok hidrográfiai viszonyait, hanem a befogadó folyók jellemzőit is nagymértékben meghatározták. A Duna meandereinek fejlődési helye, teraszperemet alámosó tevékenysége szintén igazodik a legmélyebb fekvésben lévő fióksüllyedék helyéhez. A legintenzívebb meanderképződés, övzátony-sarlólapos sorozatok egymás utáni generációi sok esetben a leginkább[18] süllyedő vagy aktuálisan legaktívabb süllyedékek feletti ártéren alakulnak ki. Ez a hatás érvényesült a pleisztocén végén is, amikor a süllyedések hatására a Duna a mai vonalától 10–15 kilométerrel keletebbre, mélyebb szintre vágódott be, alakította ki új medrét.

A vizsgált területen a függőleges szerkezeti mozgások mellett a vízszintes (horizontális, egymás mellett elcsúszó) mozgások is jelen vannak. Ezek geomorfológiai hatása volumenében talán kevésbé jelentős, de vízrajzi szempontból mégis fontos. Sok esetben az egymáshoz képest vízszintes elmozdulást végző szerkezeti egységek határát jelentő vonalak határozzák meg lokálisan a patakvölgyek irányát. E mozgások hatásai elsősorban a Báni-hegység északkeleti lábánál húzódó párhuzamos északkelet–délnyugati irányú szerkezeti vonalak (*6/a ábra* 4-es jel) mentén figyelhetők meg. A Mohácsi teraszos síktól nyugatra elhelyezkedő löszös területek völgyeinek északnyugat–délkeleti iránya szintén tektonikai meghatározott.

A folyóterasz földtani viszonyai, kialakulása és felszínfejlődése a pleisztocén végén és a holocén elején

A Mohácsi terasz földtani felépítésére jellemző, hogy a pannon szürkeagyagból és homokos agyagból álló feküre időbeli hiátussal 30–35 méter vastag alluviális Duna-üledék települ.[19] A dunai üledékek szemcseméretе a szelvényben alulról felfelé haladva fokozatosan finomodik, a rétegek egy üledékképződési ciklus egymást követő állapotait képviselik. A rétegsor három nagyobb egységre osztható:

- A legalsó réteg 6–10 méter vastag folyami homok és kavics. Eredetét tekintve a Duna mederüledéke, amelyet a folyó a Würm glaciális időszakában, illetve közvetlenül azt követően rakott le. A kavics anyaga a glaciálisok során fagyaprózódással képződött a vízgyűjtő hegységi részein, majd a glaciálist követő interglaciálisban jutott el a távolabbi területekre, amikor az olvadékvíztöbblet hatására a folyó vízhozama és munkavégző képessége jelentősen megnőtt. A folyó többletenergiáját részben a felhalmozódott durva hordalékanyag elszállítására, részben pedig a meder bevágódására fordította. Miután az éghajlatváltozásból adódó olvadékvíztöbblet hatása már nem érvényesült, a vízhozam csökkent, és a Duna lerakta durva hordalékát, felkavicsolta medrét.[20] Ez a kavicsos réteg a Mohácsi teraszos sík és a Mohácsi-sziget alatt is megtalálható, ami azt mutatja, hogy a folyó széles sávban és igen erőteljesen vágódott be.
- A második, középső réteg 10–12 méter vastag, anyaga folyami homokos iszap, amely már egy kisebb energiájú folyó feltöltődő medrében és árterén rakódott le. A Duna ártere ekkor szintén magában foglalta a mai Mohácsi-sziget területét. A meanderező folyó övzátonyokat és sarlólaposokat épített, közben saját hordalékát is átdolgozta, áthalmozta.
- A harmadik, legfelső üledékréteg 9–12 méter vastag löszszerű homokos iszap, iszapos agyag. A patakmedrek jellemzően ez utóbbi üledékbe vágódva alakultak ki. Ennek anyaga egyrészt a pleisztocén kisebb felmelegedési periódusokkal megszakított hosszú, hideg-száraz időszakában keletkezett, ártéri környezetben lerakódott hullóporos üledék (lösz), másrészt a Duna ártéri iszapos anyaga.

A Duna II/a teraszának nyugati határvonalát jelentő magaspart a pleisztocén utolsó pár évtízezrede során alakult ki a mai Baranyai-dombság és a Nyárád-Harkányi-sík keleti peremének alámosódásával, mely folyamat során a magaspart íve foko-

[18] Pikija et al. 2015.
[19] Pécsi 1959. 60–71.
[20] Pécsi 1959; Gábris 2013. 240–247.

zatosan nyugatabbra tolódott.[21] Az egymást követő meanderképződési ciklusok eredményeként a folyó akkori ártere a löszös területek rovására nyugati és déli irányba bővült. Az ártér bővülésének irányát és helyét a folyó meanderező jellege és az épp süllyedő süllyedékek, fióksüllyedékek vonzó hatása határozta meg. A pleisztocén végi Dunát két süllyedő terület, a Mohács, Sátorhely, Nagynyárád térségében húzódó „zóna" *(6/b ábra)*, illetve a Baranyakisfalud, Baranyavár, Baranyabán környezetében található süllyedék (*6/a ábra* 1-es jel) irányította nyugatra, illetve dél felé, ahol aztán kialakította a magaspartot. A folyó a következő szakaszán, a mai Darázstól keletre, a Báni-hegység lábainál kelet-északkelet felé fordult. Irányát az itt található hegy és a szerkezeti vonalak határozták meg (*6/a ábra* 4-es jel). Végül a Duna a hegységet megkerülve hagyta el kutatási területünket. Ezt az irányt pedig a hegység északkeleti és délkeleti előterében, a mai Kiskőszegtől északra és délre található süllyedék határozta meg (*6/a ábra* 2-es és 3-as jel). A Karasica ebben az időben valószínűleg a mai Baranyakisfalud magasságában torkollott a Duna-ágba. Ekkor három nagy domborzati egység létezett a legmagasabb fekvésű Báni-hegység (*6. ábra* sötétszürke), az alacsonyabb Baranyai-dombság és Nyárád-Harkányi-sík lösszel fedett térszíne (*6. ábra* középszürke), illetve a legalacsonyabb fekvésű Duna ártér síkja (*6. ábra* világos szürke). Az ártéren belül a fenn bemutatott, magaspartot alámosó Duna-meder volt a pleisztocén végi patakok erózióbázisa *(6/b)*.

A pleisztocén végén és a holocén elején a Duna éghajlati és tektonikai okok következtében jelentősen bevágódott, medre és ártere mélyebb fekvésbe tevődött át a magaspart lábától messze keletre. A holocénban már alapvetően a Mohácsi teraszos sík keleti, ártéri részén, a Mohácsi-sziget területén és a Karasica árterén érvényesült a Duna és a Karasica elsődleges ártéri felszínformáló tevékenysége. A mai terasz területén azonban a folyó továbbra is aktív formálója maradt a síkság domborzatának: kezdetben még elöntötte a terasz felszínét, illetve a terasz keleti részét oldalazó eróziójával mosta el.

A magaspart előterében volt egykori meder területén egy ideig még széles holtág nyílt vízfelülete húzódott, hasonlóan a mostani Dályok-Izsép határában látható Öreg-Dunához. A holtágon túl kelet felé a mai Vizslaki-rétre emlékeztető övzátony-sarlólapos sorozatok lehettek *(3. ábra)*. A magaspart előterében lévő elhagyott folyómeder egy ideig még elvezette a nyugatról érkező patakok vizét a Dunába *(6/c)*, majd a patakok idővel fokozatosan feltöltötték a folyómedret, a patakvölgyek völgykijáratánál pedig hordalékkúpokat építettek. Gábris Gyula mutatott rá arra, hogy a magaspart alatti övezet mélyebb fekvésű, mint a teraszfelszín középső és keleti részei, és ebben a Dunának a terasz területén húzódó egykori utolsó medrének hatását ismerte fel. A nagynyárádi és majsi Borza-patak hordalékkúpjainak környezetében lévő mocsaras területeket a Duna meanderének feltöltődő maradványaként értelmezte.[22] Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a terasz kivéződését követően pont ez az egykori folyómeder vált a legjelentősebb akkumulációs térszínné. A Würm végén és a holocénben a löszös területekről érkező patakok feltöltögették hordalékukkal a mélyebb fekvésű területeket, hordalékkúpot építettek a völgykijáratnál, ezzel szakaszokra osztották az egykori folyómedret. A régi Duna meder feltöltődése különösen a patakok völgykapuinak előterében zajlott gyorsan. A Majstól délre eső magaspartszakaszon nincsenek jelentősebb völgyek, így ott a magaspart előterének feltöltődése is lassabban haladt. A Mohácsi-teraszos sík domborzatfejlődésében ekkor érkezett el a következő fázis, vagyis amikor a síkság patakjai a teraszon át utat találtak az új Duna-mederhez.

A terasz idővel és fokozatosan teljesen ármentessé vált, kezdetben a magasabb vízállások, majd az árvizek, később már csak a rekordárvizek érték el a terasz felszínét. Az árvíz egyre ritkábban, egyre rövidebb ideig, egyre vékonyabb vízborítással és egyre kisebb területeket érintett. A magasártér kialakulása után már csak a legnagyobb árvizek önthették el a teraszfelszín egyes részeit. Az alacsonyártér kialakulását követően a II/a teraszfelszín még a legnagyobb árvizektől is teljes védetté vált.

[21] VICZIÁN 2022. 93–113.
[22] GÁBRIS 1980. 249–252.

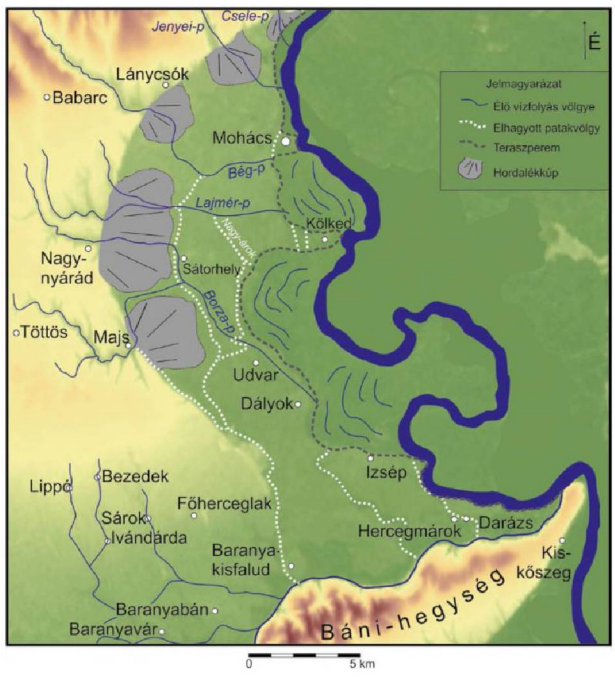
A terasz mikrodomborzati formái kezdetben jóval élénkebbek, változatosabbak voltak a mainál, de a korábbi Duna-ártér medrekkel, morotvákkal, övzátonyokkal, sarlólaposokkal tagolt ártéri domborzata idővel fokozatosan elegyengetetté vált, feltöltődött. A vizsgált teraszfelszínen már nem a Duna, hanem a patakok váltak a domborzat elsődleges formáló tényezőivé, a terasz síkján keresztül hosszú völgyeket alakítottak ki, melyek kivétel nélkül a Karasica völgyét jelentő süllyedékterület felé tartottak. Ebben szerepet játszhatott az, hogy a tektonikai mozgások miatt a síkság délkelet felé kibillent, és ezért a teraszfelszín is déli irányba lejt. Volt olyan időszak, amikor a terasz területén több patak egyesült, máskor pedig a változatos irányokba tartó patakok külön-külön formálták, mélyítették medreiket és völgyeiket. A völgyek irányát az erózióbázisként szolgáló süllyedékterületek elhelyezkedése és a folyóvízi geomorfológiai folyamatok határozták meg.

A holocén döntő részében a teraszon zajló felszínfejlődést a patakmedrek eróziós és akkumulációs tevékenysége, valamint a deráziós folyamatok szabták meg. A magaspart és a teraszperem egyes szakaszain a tömegmozgásos folyamatok[23] játszottak még jelentősebb szerepet. Annak ellenére, hogy a Duna árvizeinek akkumulációs hatása már nem érvényesült a teraszfelszínen, a folyó mégis jelentős felszínformáló tényező maradt a keleti peremen, ahol az egymást követő meanderciklusok medrei négyzetkilométereket mostak el a terasz területéből.

A Mohácsi Teraszos sík patakvölgyeinek geomorfológiai jellemzői és szakaszai

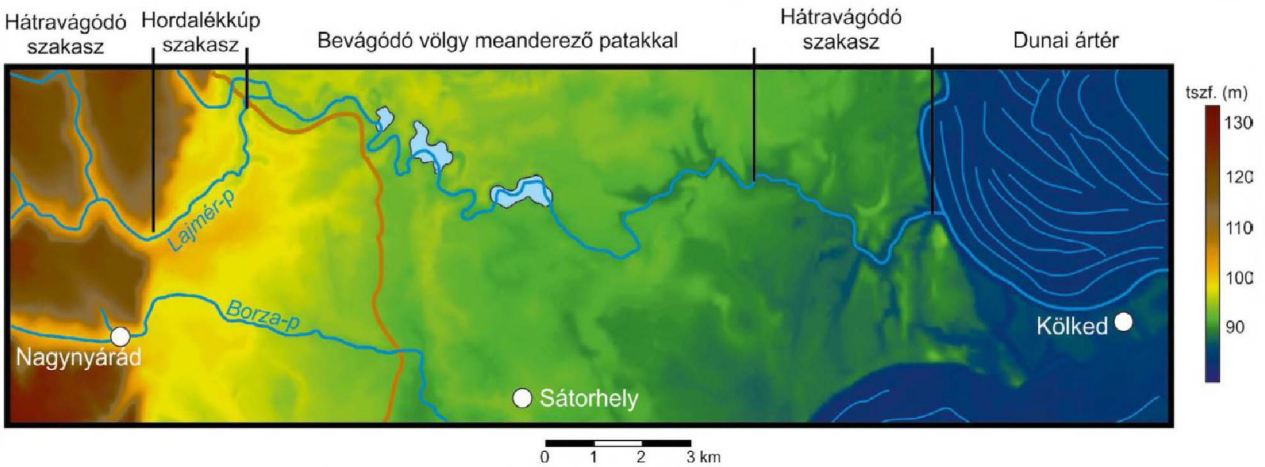
A Mohácsi teraszos síkkal szomszédos lösszös területek, a Dél-Baranyai-dombság és a Nyárád-Harkányi-sík keleti peremvonalát összesen hat jelentősebb völgy tagolja. Mind a hat völgy eróziós eredetű, amelynek kialakulásáért egy-egy patak volt felelős *(7. ábra)*. Ezek a dombságot elhagyva ma már szabályozott mederben vagy mesterséges csatornában folynak. Az új medrek, csatornák részben a patakok régi medreikhez igazodva, részben új nyomvonalon vezetnek. Az egykori természetes patakvölgyek napjainkban is jobbára felismerhetők a síkság domborzatában. E vízfolyások számos archív térképen, légi felvételen és irodalmi forrásban megjelennek.[24] Északról délre haladva ezek a következők: a Cselepatak, a Jenyei-patak, a Bég-patak, a Lajmér-patak, valamint a Borza-patak nagynyárádi és majsi ága. A Mohácsi teraszos sík mai domborzati formáit elsősorban e vízfolyások medrének és völgyeinek fejlődése szabta meg.

A holocén során a teraszsíkon átfolyó patakok folyásirányát, völgyének helyzetét alapvetően a patakok helyi erózióbázisának helyzete határozta meg. A síkságot keresztező patakok részben a Duna felé tartottak, részben a Karasica vízgyűjtő területéhez tartoztak. A teraszsíktól keletre a helyi erózióbázist a Duna és alacsony ártere, illetve a Mohácsi-sziget süllyedékterülete, a teraszsíktól délre pedig a Karasica és ártere, a Báni-hegység előterének süllyedéke képezte.

7. ábra. A Mohácsi teraszos sík és környezetének domborzata és az 1526. évre rekonstruált vízrajza.
Fig. 7. Topography of the Mohács terraced plain and its surroundings and the reconstructed hydrography for the year 1526. Legend: 1 = valley of an active water course; 2 = abandoned stream valley; 3 = terrace ridge; 4 = alluvial fan

[23] A tömegmozgásos folyamatok a nehézségi erő közvetlen hatására, szállítóközeg nélkül működő felszínformáló folyamatok.
[24] Gyenizse–Varga 2020; Gyenizse–Lóczy 2020; Gyenizse 2020; Gyenizse–Morva 2020.

8. ábra. A Lajmér-patak völgyének geomorfológiai szakaszai (piros vonal jelzi a hordalékkúp peremének vonalát)
Fig. 8. Geomorphological cross-sections of the Lajmér stream valley (the red line delineates the boundary of the alluvial fan)
Legend: 1 = incised section; 2 =alluvial fan section; 3 =incised valley with meandering stream; 4 = section of regressing erosion; 5 = Danube floodplain

A teraszfelszínen kialakult patakvölgyeket geomorfológiai szempontból három szakaszra lehet osztani *(8. ábra)*. Az első szakasz a hordalékkúpok szakasza, ahol a vízfolyás a dombság területéről kilép a síkságra. A második, síkságon keresztülhaladó szakaszra meanderező (kanyarogva fejlődő) medermintázat, a harmadik fázisra pedig a mélyen bevágódó, hátravágódó (regressziós) völgy a jellemző, utóbbi a keleti teraszperem előtti völgyszakasz sajátja. E szakaszok többé-kevésbé minden vízfolyás esetében megfigyelhetők, de a hozzájuk tartozó felszínformák eltérő mértékben fejlődtek ki az egyes patakok vízjárásának, vízgyűjtő területének, vízhozamának, a síksági völgyszakasz hosszának és esésének függvényében.

Hordalékkúpok jellemzően ott alakulnak ki, ahol a dombsági térszínről a síkságra érkező vízfolyás munkavégző képessége hirtelen lecsökken, ami hordaléka jelentős részének lerakására készteti. A síkságra nyíló völgyek előterében legyező alakú hordalékkúpok épülnek. Ezek erősen szétterülő, lapos, nagy területre kiterjedő felszínformák, melyek enyhe lejtővel simulnak a teraszfelszín síkjába. A hordalékkúpok épülésük során fokozatosan feltöltötték a magaspart előterében lévő egykori Duna medrek és övzátonyok mélyedéseit, ezáltal elegyengették a terepet. A hordalékkúpok elkülönülése a körülöttük lévő síkságtól jelen formájukban kevéssé szembetűnő, de a síkhoz képest némiképp magasabb fekvésük fontos hidrográfiai hatással bír. A hordalékkúpok lábánál gyakran alakulnak ki mocsaras területek, a hordalékkúpok felszínén viszont csak ritkán. Felszínükön a patakok idővel változtatják folyásirányukat, és medrük áttevődhet a hordalékkúpok palástjának más-más részére. A patakok hordalékkúpon található szakasza alapvetően feltöltődő jellegű, a vízfolyások itt még nem alakítanak ki mélyebb völgyet. A vízfolyás saját lerakott hordalékát kerülgeti, majd környezetének aktuálisan legmélyebb fekvésű területei felé veszi az irányt. A hordalékkúp hasonló szerepet játszhat, mint a vasúti síneknél a váltó. A meder hordalékkúpon belül változó helyétől függően dőlhet el, hogy a patak merre folyik tovább alsóbb szakaszán, hogy alakít-e új völgyet vagy egyesül-e más patakokkal. Különösen a nagyobb, széles hordalékkúppal rendelkező patakok esetében nem mindegy, hogy az a hordalékkúp mely részén keresztül, melyik irányba folyik. Ha korábbi medrétől távolabbi, új területek felé tart, akkor könnyebben előfordulhat, hogy a régi völgyétől távol új völgyet alakít ki. Szintén jelentős felszínfejlődési változásokat okozhat két szomszédos hordalékkúp összeolvadása, például a Borza esetében Nagynyárádtól keletre *(8. ábra)*. Ha két vagy több patak azonos terület felé tart, akkor egyesülhetnek, eróziós és akkumulációs hatásaik összeadódhatnak, és ennek megfelelően a völgyfejlődés menete is megváltozik a hordalékkúp alatti szakaszon. A hordalékkúp felszínén ellenkező irányba tartó patakok később nem feltétlenül egyesülnek egymással és egymástól függetlenül formálják völgyeiket.

9. ábra. A Lajmér-patak hídja és feltöltődött, beszántott medre Sátorhelytől északra
Fig. 9. The bridge over the Lajmér stream and its filled, ploughed bed north of Sátorhely

10. ábra. A Jenyei-, és Bég-patak völgye az első katonai felmérés térképén. A Jenyei-patak vize elenyészik völgyének rossz lefolyású, mocsaras laposában
Fig. 10. The Jenyei stream valley on the map of the first military survey. The water of the stream disappears in the poorly drained, marshy flats of the valley

Miután a vízfolyások elhagyják a hordalékkúpok területét, esésük tovább csökken, munkavégző képességük mérsékelt, a völgy bevágódási üteme lassú. Ezen a síksági szakaszon a vízfolyások jellemzően meanderező mintázattal bírnak. A patak mélyíti, illetve oldalazó mozgásával szélesíti a völgyet. A völgyfejlődés irányát a síkság deráziós folyamatai (a lejtős tömegmozgások domborzatformáló hatásai, a felületi lepusztulás), formái is alakítják, ahol a mélyebb fekvésű területek vonzzák magukhoz a patakokat. A vízfolyások jellemzően sekély (2–3 méter), enyhe lejtőjű völgyoldalakkal és 30–50 méter széles völgytalppal rendelkező völgyet mélyítenek a terasz felszínébe. A patak a völgytalp sík területén változtatja medrét, így a síkot elhagyott és élő medrek, ártéri laposok, mocsarak, mocsárrétek jellemezhetik, amelyek egyes szakaszokon a völgytalp egészére, máshol csak egy kisebb részére terjednek ki. A völgytalp más részein szárazabb környezet, például rétek jellemzőek. A deráziós folyamatok és a földművelés hatásai könnyen be is temethetik a környezetüknél mélyebb fekvésű völgyformákat *(9. ábra)*. A kisebb vízhozamú vagy időszakos vízfolyások, például a Jenyei-patak (esetleg a Lajmér-patak), esetében az is előfordulhat, hogy a vízfolyás nem minden esetben éri el a Dunát, vizük a völgytalp területén lévő rossz lefolyású laposokba vész, elszivárog *(10. ábra)*.

Hátravágódó, mély völgyszakaszok ott alakulnak ki, ahol a patakok a teraszfelszínt keleten elhagyják és egy teraszlépcsőn a Duna árterére lépnek. A jelentős szintkülönbség miatt ezen a szakaszon a vízfolyás esése és munkavégző képessége hirtelen megnő. A patak először a terasz peremén vágódik be erősebben, majd idővel ez az eróziós hatás a terasz peremétől egyre távolabbi mederszakaszokon is érvényesül, a meder egyre hosszabb szakaszon réseli be magát a terasz testébe, azaz a völgy hátravágódik.

A patakvölgyek középső, kanyargó szakaszukon több méternyit mélyülnek a teraszfelszín testébe, az alsó, hátravágódó szakaszokon pedig még ennél is mélyebb (5–6 méter) lehet a völgy. A kis vízhozamú és energiájú patakok ezért jellemzően nem tudnak oldalirányba kilépni a völgyükből; eróziós hatásukat a völgytalp területén belül fejtik ki, ami a völgy további mélyülésével jár. Sok patakvölgy helye ezért évszázados, évezredes viszonylatban viszonylag állandó. Csak akkor helyeződnek át más mederbe, ha valami rendkívüli hatás éri őket. A völgyek áttevődését egyrészt a hordalékkúpi patakszakasz medrének áttevődése eredményezheti, de ilyen hatást válthatnak ki a környező süllyedékterületek felújuló szerkezeti mozgásai is, melyek magukhoz vonzzák a patakokat.

A teraszfelszín völgyeinek felszínformálódására általánosan jellemző, hogy a hordalékkúpi és a teraszperemnél hátravágódó szakaszok fokozatosan tért nyernek a középső, meanderező szakasz rovására. A hordalékkúp-épülés és a teraszperemi hátravágódás folyamata annál hatékonyabb, minél nagyobb a patak vízgyűjtő területe, vízhozama. Ha két vagy több patak egyesül, együtt nagyobb hordalékkúpot képesek építeni, illetve utolsó szakaszuk mélyebben tud bevágódni a teraszfelszínbe.

Jellemző vonása a vizsgált patakoknak, hogy a Duna oldalazó eróziója miatt egyre rövidebbé váltak a holocén során. E laterális erózió rövidítheti a patakok torkolati szakaszát vagy egy kaptúrával elmetszheti a patakmeder középső szakaszait is. Ez utóbbi esetben a folyó oldalirányban fejlődő kanyarulata mintegy "beleharap" a patakvölgy középső, meanderező szakaszába és új torkolatot alakít ki. A kaptúra alatt fennmaradó egykori patakvölgy elveszti vízutánpótlását, völgytorzóvá válik. A vízfolyásukat vesztett völgyek azonban még sokáig jól felismerhető felszínformaként maradhatnak meg. A völgytorzókat később esetenként más vízfolyások foglalhatják el. Erre jó példák a Duna és a Karasica ártere közötti teraszfelszínbe mélyült elhagyott patakvölgyek (például a Buckó-patak), amelyek fokként működhetnek a két folyó ártere között, árvizek idején ugyanis ezeken keresztül áramlik a víz.

A kaptúra következtében megrövidült völgyszakaszon a teraszfelszín és az ártér között kialakuló jelentős szintkülönbséget a pataknak most már sokkal rövidebb szakaszon kell áthidalnia, ezért alsó szakaszukon jelentősen felgyorsul a hátravágódás. Ennek tipikus példája a Csele-patak vagy a Lajmér-patak Nagy-árok nevű egykori völgye.

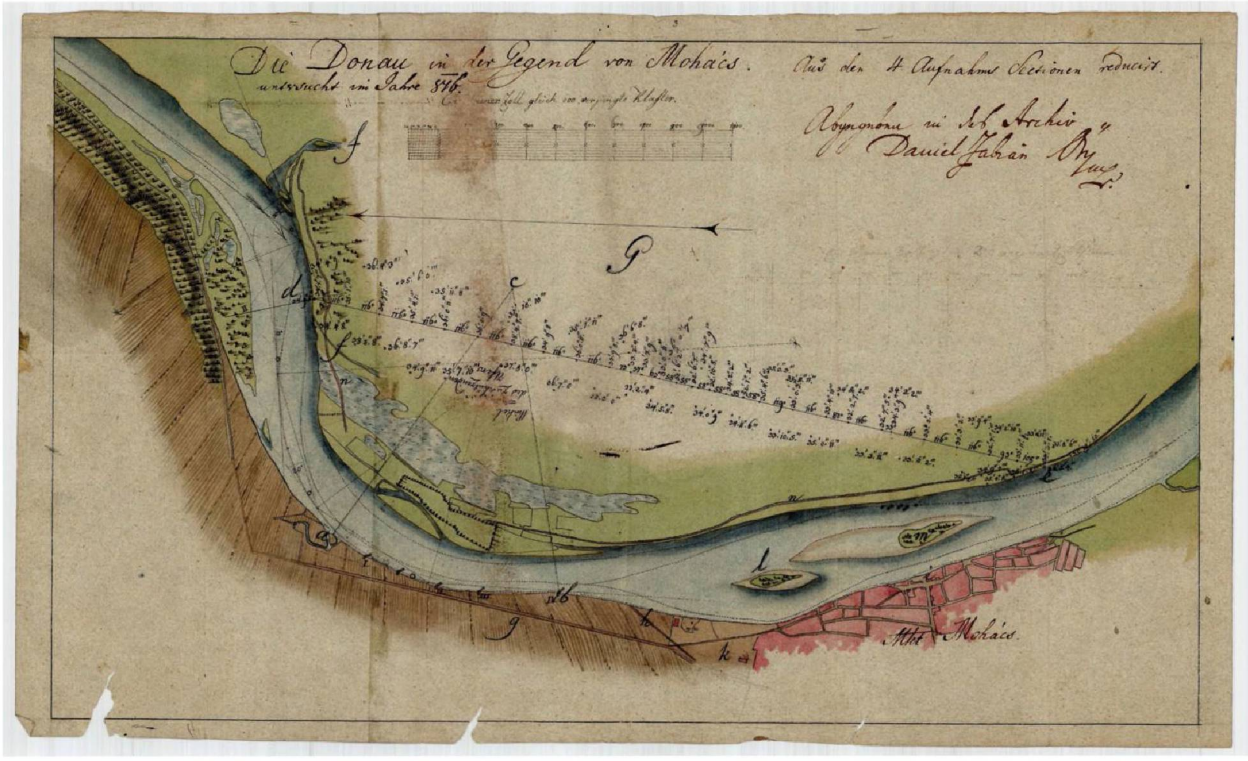
A Mohácsi teraszsík geomorfológiai viszonyaiban, fejlődésmenetében kétosztatúságot figyelhetünk meg *(7–8. ábra)*. Az eltérő északi és a déli rész határát nagyjából Nagynyárád és Kölked között húzhatjuk meg, a Lajmér-patak völgyében. Ez a vízfolyás nyugat–keleti, valamint északkeleti és délkeleti irányultságú völgyekkel is rendelkezik. Az északi rész felszíne kevésbé erodált, és jellemzően 5–15 méterrel magasabb tengerszint feletti magasságokkal jellemezhető, mint a kistáj déli fele. Északon a teraszsíkot egymással párhuzamosan futó, nyugat–keleti irányú patakvölgyek tagolják. Ezek viszonylag széles völgyei csak néhány méternyit mélyülnek a teraszfelszín testébe. Az azokat létrehozó patakok nem egyesülnek egymással, nincs közös völgyszakaszuk, így eróziós hatásuk sem adódik össze. A patakvölgyek között elterülő széles teraszfelszínt a vízfolyások vonalas eróziója alig érinti. A kistáj déli részének felszíne alacsonyabb fekvésű, a teraszfelszín erősebben erodált és felszabdalt. A patakvölgyek iránya déli, délkeleti. A vízfolyások hosszabbak, több esetben egyesülnek, eróziós hatásuk összeadódik, az északi rész völgyeihez képest mélyebben vágódnak be a teraszfelszínbe, helyük nem olyan változatlan, mint az északi patakoké. A medrek itt időről időre áthelyeződtek, és új völgyek alakultak ki. A vízfolyások áttevődése során a régi és új medrek közötti területeket is jobban érintette a patakok eróziója, és ebből kifolyólag a völgyek közötti teraszfelszín is jobban lepusztult, mint a kistáj északi részén.

A PATAKVÖLGYEK FEJLŐDÉSE ÉS AZ ELMÚLT FÉL ÉVEZRED VÁLTOZÁSAI

A patakvölgyek fejlődésének fenn tárgyalt általános ismérvei után most egyenként tekintjük át a teraszt átszelő patakok jellemzőit.

A Mohácsi terasz északi részének vízfolyásai, a Csele-patak, a Jenyei-patak és a Bég-patak

A Csele-patak szerkezetileg előrejelzett, eróziós völgye a Baranyai-dombság területén északnyugat–délkeleti irányú, a patak ezt a futásirányt a teraszra eső szakaszán is megtartja *(7. ábra)*. A teraszt csak egy egészen rövid, mintegy 500 méteres szakaszon szeli át annak északi csücskében. A patak nagy, csaknem 90 km^2 vízgyűjtő területtel (amely majdnem teljesen a dombsági szakaszra esik) és bő vízhozammal rendelkezik, több vízimalom hajtására is alkalmas volt (lásd az első katonai felmérés térképét). A magaspart előterében hordalékkúpot épített. A teraszt átszelő patakok közül a Csele az egyetlen olyan vízfolyás, amelynek hiányzik a középső, meanderező völgyszakasza. A teraszperemnél induló hátravágódás elérte már a hordalékkúp területét is, így a patak szurdokvölgyszerű völgye, a Csele által korábban felhalmozott pataküledékbe és a terasz testébe mélyül. A patak e szakaszain a hátravágódás és a bevágódás hatásai a csata óta eltelt időszakban is okoztak némi változást a völgyfejlődésében. Ezeknél azonban sokkal lényegesebb, hogy a Csele ártere és Mohács a Duna medrének külső íve mentén fekszik, ahol a folyó oldalazó eróziója pusztítja a jobb parti területeket. A folyó ma is a teraszperem és a Baranyai-dombság peremét jelentő magaspart rovására terjeszkedne, ha ebben nem korlátoznák a kiépült partvédelmi művek. A magaspart hátrálása különösen a Baracskai-Duna

11. ábra. A Duna Mohács környéki szakaszának szabályozási térképe 1816-ból. (Keleti tájolású térkép.) A folyópart a meander külső ívén pusztul (Kanda-fok, Csele-torkolat), a belső ívén épül (északon Bár település előterében, illetve a túlparton az övzátonyok mocsara). A Csele torkolatánál lévő területről elhordott anyagból a Duna Mohácsnál zátonyszigeteket épít. Forrás Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Div. XIX. - No. 5. A Duna Mohács (Baranya m.) környéki szakaszának szabályozási térképe, https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/6174/

Fig. 11. East-oriented water regulation map of the Danube near Mohács from 1816. The Danube builds bars at Mohács from the material removed from the area at the mouth of the Csele. The river meander destroys the outer, concave bank (Kanda-ok, Csele estuary) and deposits sediments on the inner, convex bank (in the foreshore of Bár, and the marshy point bar area on the other bank)

medrének lezárását követően gyorsult fel, amikor a korábban kétmedrű folyó helyett egy alapvetően egymedrű folyót alakítottak ki, és ettől kezdve leginkább csak a Mohácsi-Duna vezette le a folyó vizét.[25] A korábbi kutatások szerint a Csele-pataknak és a Dunának 500 éve még kiterjedt, közös ártere volt. Azóta a Duna medre mintegy 500 métert tolódott nyugatabbra, így a mai közös ártér csak egy keskeny, pár tíz méteres földsávvá zsugorodott. A folyó túlsó, bal partján pedig ugyanennyivel gyarapodott a folyó menti terület, ahol így képződtek a Duna észak–déli irányban futó övzátony-sarlólapos sorozatai és medrének zátonyai *(11–12. ábra)*.[26] A Mohácstól délre eső partszakaszokon az elmúlt 500 év során már nem érvényesült a teraszperem nyugatra tolódása, mert ott a teraszperem messze esik a folyókanyarulatok külső ívétől vagy az a Duna meandereinek övzátonyokkal gyarapodó, belső íve mentén található.

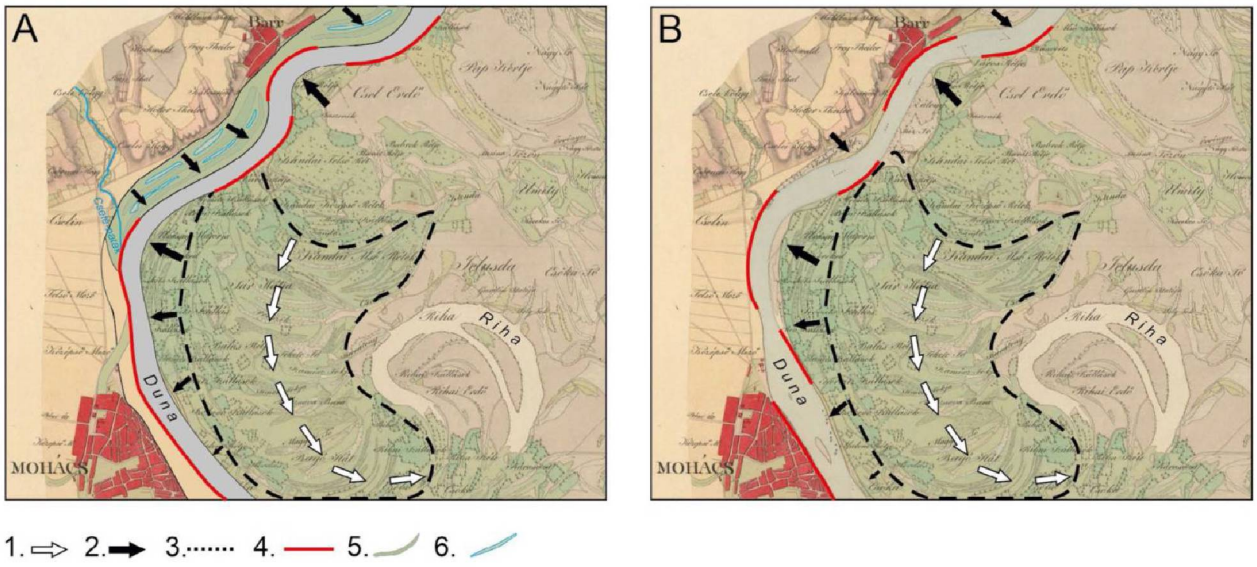
A Jenyei-patak kis vízgyűjtő területtel (26 km^2) és szerény vízhozammal rendelkező időszakos vízfolyás. A patak medrét először a 19. század második felében csatornázták,[27] majd az 1920-as évek vízrendezési munkálatai keretében alsóbb szakaszán a Bég-patakkal közös csatornába vezették.[28] A közös vízfolyás neve Lánycsók-Marázai-patak lett. Természetes állapotában a Jenyei-patak vize csak a különösen nagy esőzéseket követően érte

[25] Konkoly 2015b. 182.

[26] Viczián 2022. 93–113.

[27] A második katonai felmérésen még nem létezik a Jenyei-csatorna, míg az 1886-ban befejeződött harmadik felmérésen már ábrázolják.

[28] A Mohácsi Napló 1927. február 6-i száma tudósít az építkezés várható megkezdéséről.

12. ábra. A Bár és Mohács közötti Duna-szakasz felszínfejlődése az 1834-es Duna Atlas térképén ábrázolva. Az A ábra az 1526. évre vonatkozó rekonstrukció, a B ábra az 1834. évi állapotokat mutatja.
Jelmagyarázat: 1. A Riha-Duna övzátony-sarlólapos sorozata és annak épülési iránya, ennek fejlődése a Riha lefűződése után megállt; 2. A Mohácsi-Duna övzátony-sarlólapos sorozata, ennek épülési iránya a meander belső ívei mentén a Riha-Duna lefűződését követően kezdett épülni; 3. A Riha-Duna övzátony-sarlólapos sorozatának területe; 4. A Mohácsi-Duna partfalának pusztulási helyei a meander külső íve mentén 1526 után; 5. Övzátony, amelyet 1526 óta elmosott a Duna; 6. Sarlólapos, amelyet 1526 óta elmosott a Duna. Forrás: Rauchmüller 1834: Duna Atlas (A Duna térképe Pozsonytól – Orsováig), részlet. Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HIM) B IX b 134
Fig. 12. Surface development of the Danube section between Bár and Mohács, annotated on the 1834 Danube Atlas map. Figure A represents 1526, while Figure B shows the conditions in 1834.
Legend: 1. The Riha Danube point bar and swale. Their development ceased after the meander cutoff and abandonment of the Riha River; 2. Point bar and swale deposits of the Mohács Danube and their development along the inner bends of the meander, initiated after the meander cutoff and abandonment of the Riha Danube; 3. The area of the Riha Danube point bar deposits; 4. Locations of bank erosion along the Mohács Danube riverbank along the outer bend of the meander post-1526; 5. Point bars eroded by the Danube since 1526; 6. Swales eroded by the Danube since 1526

el a Dunát. A vízfolyás a második és a harmadik katonai felmérés tanúsága szerint egy vízimalmot is hajtott ott, ahol elhagyta a dombsági tájat. A Jenyei-patak természetes állapotában a teraszsíkra lépve hordalékkúpot épített. A hordalékkúp után medre keleti irányba fordult. Meanderező, síksági szakaszán 40–50 méter széles völgytalpú, 2–3 méter mély völgy alján folyt. A patak völgytalpának területén egy-egy rossz lefolyású, esetenként mocsaras folt alakult ki, melyekben a patak vize gyakran teljesen elenyészett. Ezek területe még az első és a második katonai felmérés térképén is látszik *(10. ábra)*. Helyük a Mohács és Mohács-Szőlőhegy közötti területen volt, kiterjedése a felszínformák domborzatmodellen végzett vizsgálata alapján csaknem 22 hektár lehetett. Abban az esetben, ha a patak vize elérte a Dunát, torkolata Mohácstól északra volt, a Csele torkolatától mintegy 300 méterre délre.[29] A teraszperem közelében a völgy hátravágódása csak egy rövidebb szakaszt érintett a folyó időszakos jellege és kis munkavégző képessége miatt. Az 500 évvel ezelőtti környezet rekonstrukciójával összefüggésben azokat a rossz lefolyású, mocsaras, ártéri laposokat kell figyelembe vennünk, amelyek a Jenyei-patak középső, meanderező szakaszának völgytalpán voltak. A patak torkolati szakasza, a Cseléhez hasonlóan, a Dunával közös ártéri síkján található. A Duna oldalazó eróziója következtében ez az ártér pár száz méterrel vált keskenyebbé az elmúlt fél évezred során.

[29] PAP ET AL. 2020. 93.
[30] A török elleni hadak táborhelye Mohács és Baranyavár (Branjin Vrh) között 1691. július 15-én a Duna mellett. HIM, H III c 182/37 https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/24778/view/?pg=1&bbox=-208%2C-1733%2C3010%2C53

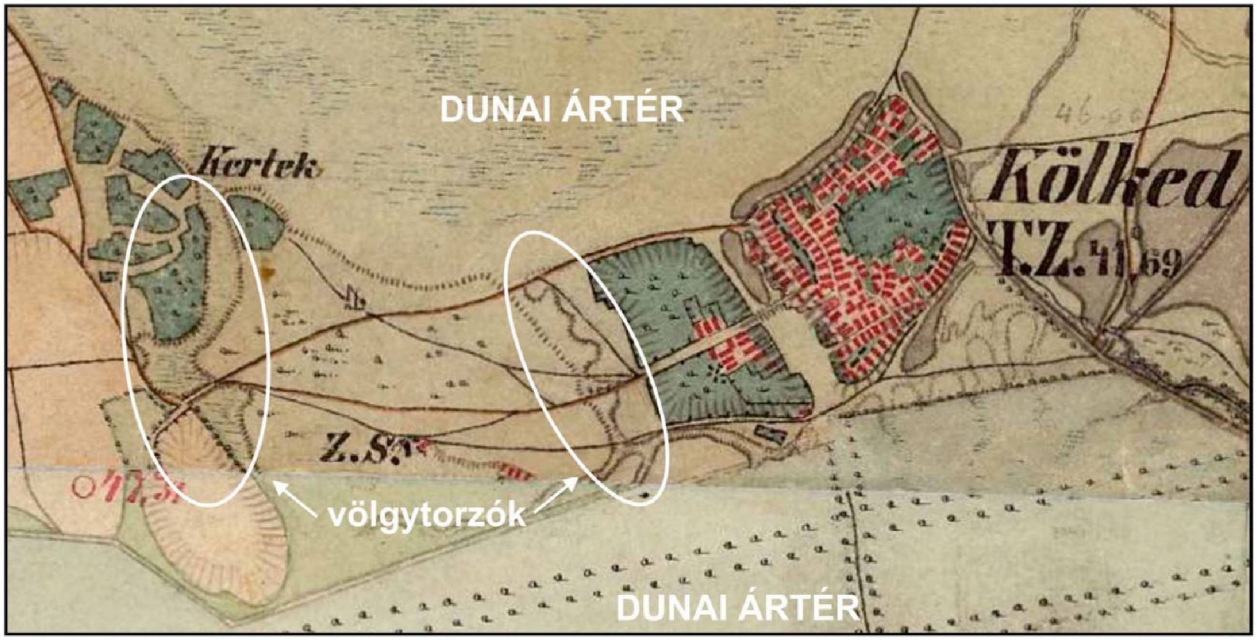

13. ábra. A Csele-torkolat és a Mohács közötti Duna-szakasz. A Mohácstól nyugatra lévő, illetve a később Mohács és Újmohács (Neu Mohács) közötti mocsaras sáv a 18. század legelején készült térképén[30] (bal oldalon, részlet) és az első katonai felmérés (1783) térképén. A mocsaras terület a Csele- és a Jenyei-patak völgytorzójának Duna által is átformált formája
Figure 13. The Danube section between the Csele confluence and Mohács. Marshy strip to the west of Mohács, as well as between Mohács and Újmohács (Neu Mohács) on an early 18th-century map (left, detail) and on the first military survey map (1783). The marshy area corresponds to the Danube-modified landform of the valleys of the Csele and Jenyei streams

A Csele és a Jenyei-patak medre egykor (egy eddig még pontosan nem azonosított időszakban) egyesülhetett egymással a teraszfelszín területén Mohácstól északra *(7. ábra)*. Ezen feltételezés alapjául egy, a Mohács területén lévő észak–déli irányú völgytorzó helyzete és állapota szolgál *(13. ábra)*, melyet a Csele és a Jenyei-patak egykori völgyszakaszával azonosítunk. Egyesült medrük dél felé tartott, és a II. Lajos utca – Árok utca vonalában vágta ketté Mohács város mai területét. 1526-ban Mohács városa még csak e medertől keletre terjedt ki, a mocsaras sáv nyugati oldala csupán a török hódoltság után épült be (Új-Mohács). A *13. ábrán* tanulmányozható észak–déli irányú völgyszakasz az egykori közös meder utolsó maradványa lehet.[31]

A patakmeder Mohácstól északra és délre eső szakaszait a Duna oldalazó eróziója mosta el két eltérő időpontban. Az ártéri térszín magassága alapján először a déli, Mohács és Kölked közötti öblözet alakult ki. A Duna itt egy kaptúrával el-

[31] Viczián 2022. 93–113.

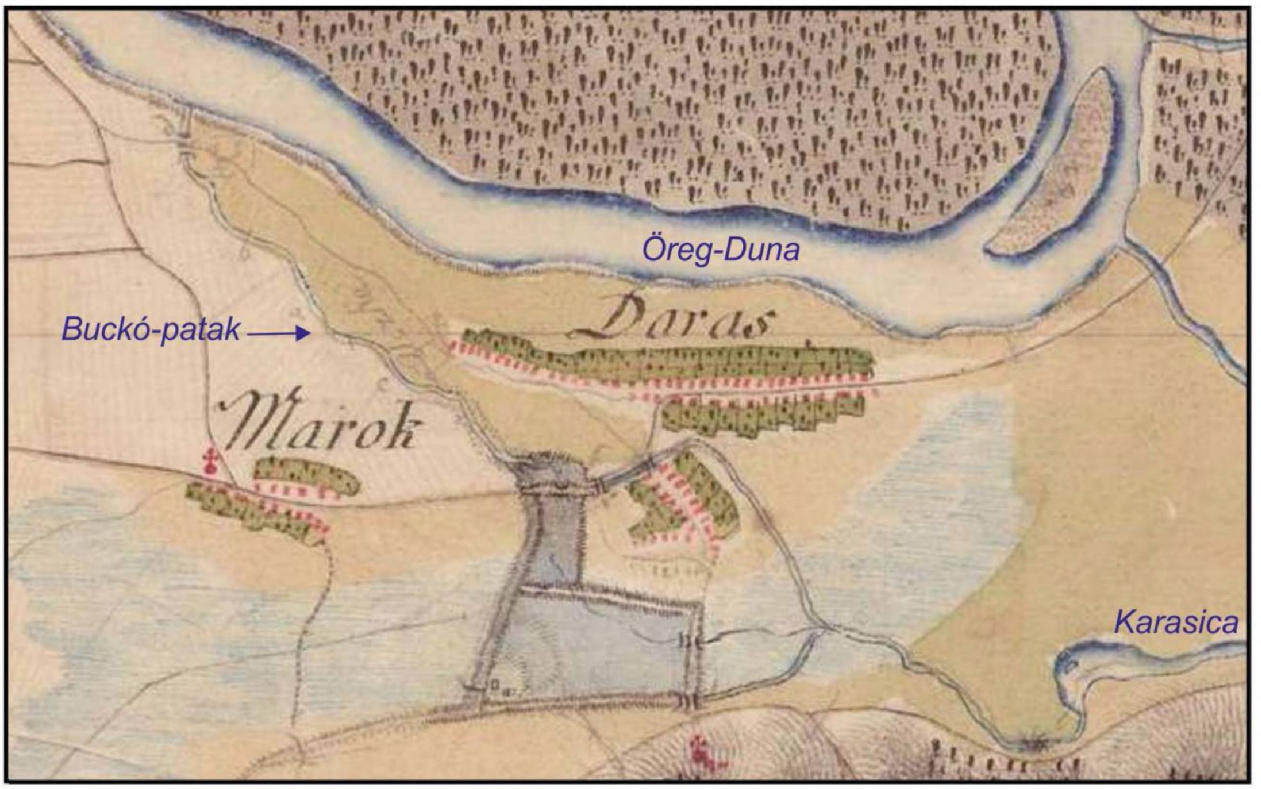

14. ábra. A Kölkedtől nyugatra lévő területet felszabdaló észak–déli patakvölgytorzók a második katonai felmérés térképén
Fig. 14. Remnants of the north-south stream valley that once dissected the area west of Kölked on the map of the second military survey. Designated areas: Danube floodplain (Dunai ártér) and stream valley remnants (völgytorzók) depicted on the map

metszette a Csele-patakot, majd a folyó az öblözet nyugatra tágulásával hosszú szakaszon elmosta a patak Mohács alatti völgyszakaszát. Másodszor a Mohácstól északra lévő öblözet alakult ki. Itt a Csele- és a Jenyei-patak egykor közös patakvölgyét és a két patak torkolati szakaszát, árterét rombolta el a Duna oldalazó eróziója. E Mohácstól északra lévő öblözet nyugatra tartó terjeszkedése közel egy évezrede biztosan zajlik.[32] Ez utóbbi öblözet kialakulása miatt vesztette el vízfolyását és vált völgytorzóvá a Mohács területét kettéosztó egykori völgyszakasz. E meredek völgyoldallal rendelkező völgyszakaszt a továbbiakban már csak a Duna formálta tovább árvizei idején. A jobb parti meredek völgyoldal idővel a Duna oldalazó eróziója következtében teraszperemmé vált, a völgytalpat mocsaras terület foglalta el *(13. ábra)*. E völgytorzó jobb parti völgylejtőjének teraszperemmé változását Mohács déli részén, az Alsómező városrész keleti határa mentén is felismerhetjük az öblözet peremén. A völgyszakasz bal partján a teraszfelszín szigetszerű helyzetbe került, ezen épült fel a középkorban Mohács. A Mohácsi-Duna oldalazó eróziója a várost magát is érintette. Ennek következménye, hogy a város 500 éve is közvetlen folyóparti helyzetben volt és alkalmas volt hajókikötő létesítésére. A kikötő alapvető fontossággal bírt a csapatok ellátása szempontjából. A Duna eróziója azonban tovább rombolta Mohács keleti oldalát, amit az is mutat, hogy a város erődítésére 1559 után épített palánkvár területéből legalább 50 métert elmosott azóta.[33]

E Mohácsot nyugatról határoló mederről Henrik Ottendorf német utazó térképet készített és leírást is közölt 1663-ban: *„A helységtől jó puskalövésnyire körös-körül mocsaras hely terül el, amely úgy látszik a Dunából jön és oda ömlik vissza, s így a helységet nem csekély mértékben megerősíti. A mocsáron át hidat építettek, mindjárt a helység kapujával szemben, mert a mocsár nagyon mély, és nem lehet átlovagolni rajta."*[34] A tárgyalt mohácsi völgyszakasz mocsaras területe 500 éve még biztosan létezett, de azóta fokozatosan feltöltődött, illetve mesterségesen feltöltötték.

[32] VICZIÁN 2022.
[33] KŐNIG–PÁNYA 2018. 24–29.
[34] KŐNIG–PÁNYA 2018. 24–29.

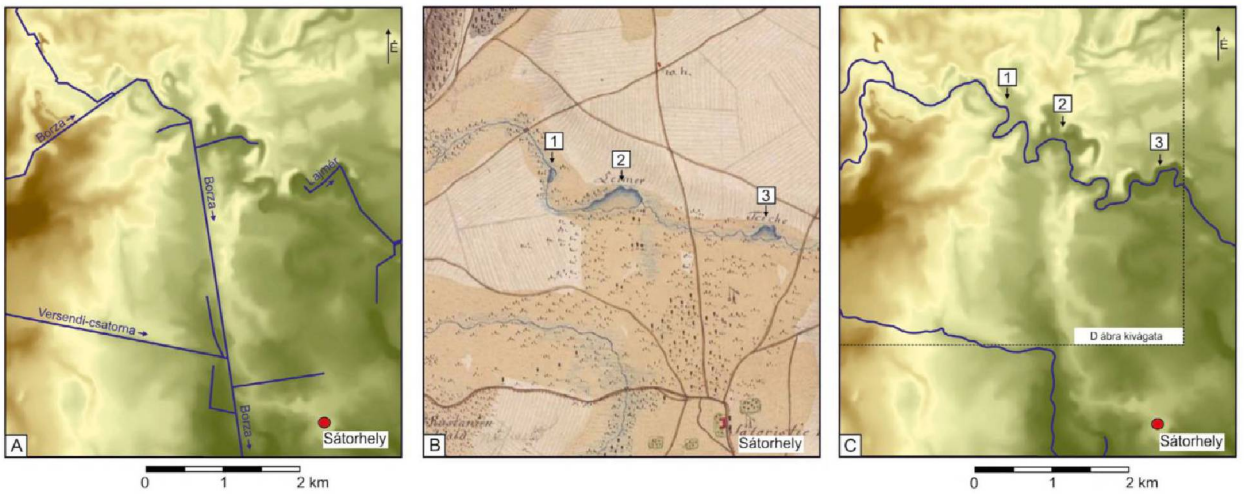
15. ábra. A Buckó-patak völgye: a Csele-, a Jenyei-, a Bég-, illetve a Lajmér-patak rekonstruált völgyének mocsaras völgytorzója a Duna és a Karasica között, Hercegmárok és Darázs településeknél
Fig. 15. The valley of the Buckó stream: the reconstructed swampy valley remnants of the Csele, Jenyei, Bég, and Lajmér streams between the Danube and the Karasica at Hercegmárok and Darázs

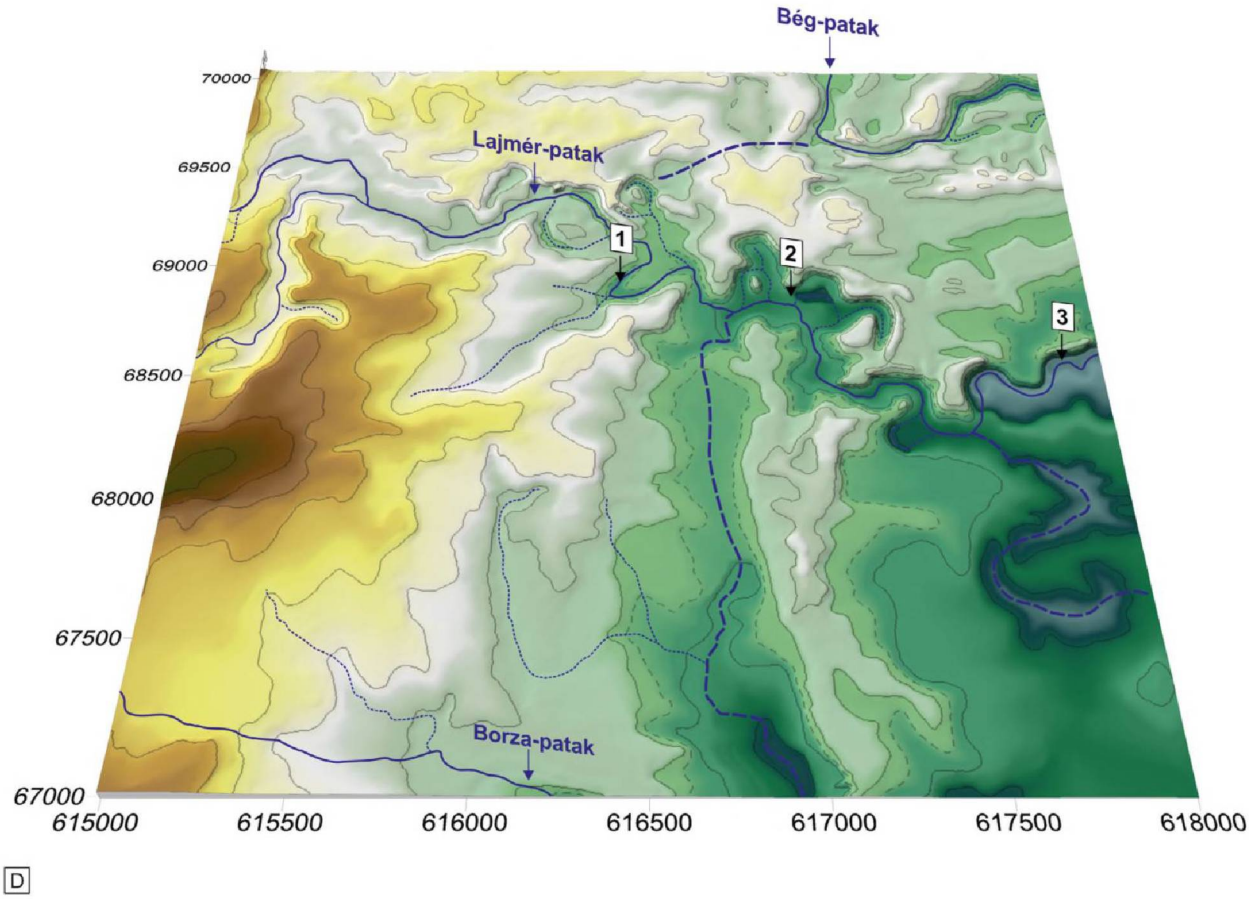
A Csele egykori patakvölgye feltehetően Mohácstól délre is folytatódott és egészen a Karasica völgyéig vezetett a terasz síkján keresztül. Ezt a feltételezést további két megmaradt völgytorzó helyzete és állapota alapján tesszük *(7. ábra)*, melyeket a Csele- és a Jenyei-patak, valamint a Bég- és Lajmér-patakok egykori közös völgyszakaszainak értelmezünk. Az egyik völgytorzó egy Kölkedtől nyugatra lévő, észak–déli irányú rövid völgyszakasz *(14. ábra)*, a másik pedig a Buckó-patak völgye *(15. ábra)*, amely a teraszsík horvátországi részébe mélyül Hercegmárok és Darázs között. Csak ez a két szakasz maradt meg a Mohács alatti patakvölgyből, a többi részét a Duna oldalazó eróziója elrombolta, miközben öblözetek sorát alakította ki. Az egykori patakvölgy Mohács alatti szakaszáról a Borza-patakot bemutató fejezetben írunk bővebben.

Az 500 évvel ezelőtti viszonyok tekintetében elsősorban a város területét keresztező egykori észak–déli völgyszakasz mocsaras területe érdemel figyelmet, valamint a Duna oldalazó eróziója következtében bekövetkezett teraszperem-hátrálás.

A Bég-patakot *(Lánycsóki-patak)* a 20. század húszas évei óta vezetik mesterséges csatornában természetes völgyétől északra. A csatorna alsó szakaszán felveszi a Jenyei-patakot (Lánycsók-Marázai-patak), és Mohácstól északra torkollik a Dunába. A Bég természetes völgye egy teraszsíkba mélyülő, jól rekonstruálható negatív felszínforma, amely már akár évezredekkel az 1526. évi csata előtt is azonos vonalon fejlődött *(10. ábra)*. A Bég természetes medre a Baranyai-dombság több kisebb állandó és időszakos vízfolyását egyesíti északnyugat–délkeleti irányú völgyében, nagy vízgyűjtő területe mintegy 80 km^2, ebből 63 km^2 esik a Baranyai-dombság területére. Vízhozama időszakosan rendkívül nagy lehetett, egy 1914-es adat szerint a pécsi országútnál áradáskor 34 köbméteres vízhozamot mértek másodpercenként,[35] ami óránként 122 400 m^3. A patak Babarcnál lép a te-

[35] Mohács és Vidéke, 1914. április 5-i szám, 2.

16. ábra. A Lajmér-patak völgyei és völgyének rossz lefolyású, mocsaras laposai a vízrendezések előtt. Az „A" ábrarész a mai vízrajzot mutatja, a „B" az első katonai felmérés térképét, a „C" és az alsó domborzatmodell az 1526. évre vonatkozó állapotokat jelzi

Jelmagyarázat: kék folyamatos vonal: a Lajmér aktív medre; kék szaggatott vonal: a Lajmér elhagyott völgye; piros szaggatott vonal: a patak hordalékkúpjának pereme; 1 és 2: a Lajmér völgyének rossz lefolyású laposa, sekély vagy időszakos tó; 3: a Lajmér rossz lefolyású, mocsaras laposa

Fig. 16. Valleys and poorly drained, marshy flats, and shallow ponds of the Lajmér Stream before water management interventions. A - Present-day hydrography, B - First Military Survey map, C - Reconstructed hydrography for 1526.

Legend: Blue solid line: Active channel of the Lajmér. Blue dashed line: Abandoned Lajmér valley. Red dashed line: Boundary of the stream's alluvial plain. 1 - 3: Poorly drained flats in the Lajmér valley, featuring shallow ponds

rasz síkjára, ahol hordalékkúpot épített. A teraszfelszín területén egy Lánycsók felől érkező kisebb vízfolyást vett fel. A két vízfolyásnak egy közös sekély, lapos völgye és ártere volt hordalékkúpjaik előterében, illetve a két hordalékkúp közti rossz lefolyású, sík területen. Itt mocsaras, magas vízállású környezet alakult ki. Ezt az állapotot mutatja az első katonai felmérés térképe *(10. ábra)* és leírása is.[36] A rétek mocsaras mivoltát megerősíti egy 20. század eleji kataszteri kistérkép, amely Lánycsóktól délnyugatra, Bácsfapusztánál „mocsárrét" elnevezéssel illeti a Bég egykori árterét.[37] A Bég-patak a teraszfelszínt keresztező szakaszán hosszú, meanderező mintázatú völggyel rendelkezett, melynek keleti felében egyre inkább már a hátravágódás hatása érvényesült. Ez utóbbi hosszú völgyszakasz kialakításában egy (pontosabban még nem meghatározott) időben a Lajmér is részt vehetett, ekkor a két vízfolyás eróziós hatása összeadódhatott, közös völgyük mélyülése, bevágódása is erőteljesebbé vált. A Lajmér-patak hordalékkúpján még felismerhető ennek a Bég felé tartó egykori északkeleti irányú patakvölgy felszínformája, illetve ennek maradványa *(16. ábra)*. A Lajmér és a Bég összefolyása Mohácstól 3,5 kilométerre nyugatra volt. A Lajmér-patak a Bég felé tartó meder elhagyását követően a nagynyárádi Borza-patak felé vette útját, új medre hordalékkúpjának déli részére tevődött át. A csata idején a Lajmér már nem táplálta a Bég-patakot, de egykori völgyében mocsaras foltok, mocsárrétek alakultak ki. A Bég-patak teraszperemet követő szakaszán abba a Mohács területét egykor kettéosztó észak–déli irányú völgybe csatlakozott, melyet a Csele- és Jenyei-patak kapcsán mutattunk be (*7.* és *10. ábra*). A Bég természetes medre innentől a Mohács és Kölked közti öblözet dunai árterén át vezetett a folyóba.

Az 500 évvel ezelőtti állapotokkal kapcsolatban a Bég-patak vonatkozásában meg kell jegyeznünk, hogy természetes völgye 4-5 méternyit mélyül a teraszfelszínbe, melyet jóval a vizsgált időszak előtt alakított ki. Nehezen járható ártéri területekkel csak a hordalékkúp előterében és az azt követő szakaszon, a völgytalp egyes területein számolhatunk. Ilyen felszín volt a patakot övező ártér sávja, illetve a Lajmér egykori csatlakozó völgyének rossz lefolyású laposai. A Bég-patak torkolati szakasza sem hátrált érdemben azóta. A legnagyobb környezeti változást a 20. századi vízrendezési munkálatok, a csatornák kiépítése jelentette.

A Lajmér-patak völgyei

A Lajmér-patak völgyei választják el egymástól a Mohácsi terasz geomorfológiai szempontból eltérő északi és déli részét. A Lajmér több időszakos és állandó patak vizét gyűjti össze a Baranyai-dombság és a Nyárád-Harkányi-sík területéről. Völgye már az utóbbi területén keleti irányba fordul, majd Nagynyárádtól északra lép ki a terasz területére *(16. ábra)*. A patak vizét ma jórészt mesterséges csatornában vezetik le, amelyet a 19. század második felében alakítottak ki.[38] A patak hordalékkúpját elhagyva Sátorhelytől északnyugatra indul, majd déli irányba tart *(1. ábra)*. Lentebbi szakaszán magába fogadja a nagynyárádi Borza és a majsi Borza (Malomárok) vizét is.

A Lajmér természetes állapotában a teraszsíkra nyíló völgykijáratánál terjedelmes hordalékkúpot épített a magaspart előterében (*7.* és *16. ábra*). A patak hordalékkúpja délen egybeolvad a nagynyárádi Borza-patak hordalékkúpjával, amelynek völgykijárata csupán egy kilométerre van tőle déli irányban. A hordalékkúp-épülés általános törvényszerűségeinek megfelelően a vízfolyások medre időnként áttevődik a palástjuk más-más részére. A két meder aktuális hordalékkúpi helyzete is befolyásolta, hogy a két patak egyesült-e későbbi szakaszán vagy egymástól független, önálló mederben érte el a teraszperemet. Az önálló medret kialakító Lajmér egy időszakban a Béggel is egyesült, ahogy

[36] *„A malompatak a legtöbb helyen 6 láb széles és 2 láb mély. Lapos partjai vannak, amelyek sehol sem növekednek. Medre mocsaras, az állatok számára iható vize van, sohasem szárad ki, tavasszal és ősszel kiönt. Nincs semmilyen szállítóeszköz, amellyel a lovasságot vagy a gyalogságot át lehetne szállítani. A hidak építettek (szilárd anyagúak) a Mohácsról Somberekre vivő úton és az eszéki országúton van 2, amelyek mindegyike nehéz löveget, ágyút is elbír. A térképen Csotola Grund (helyesen: Csatalja) néven jelölt malompatakon 3 malom áll, amelynek egész évben van vize."* T. Mérey 2004. 109.

[37] Lánycsók Baranya Megyei Kisközség Kataszteri térképének Másolata, az 1909. évi mérnöki nyilvántartás szerint (14. sz. szelvény). Állami Nyomda, Budapest, 1912. https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/15214/view

[38] A harmadik katonai felmérésen (1869–1887) már ábrázolták.

azt korábban bemutattuk. A Lajmér és a nagynyárádi Borza esetében is megfigyelhető, hogy a meder hordalékkúpi áthelyeződésének hatására a patakok hordalékkúpon túli szakasza is áttevődhet. A Lajmér a Mohácsi teraszos sík leginkább változó medrű vízfolyása, hordalékkúpi szakasza után hol északkeleti, hol keleti, hol délkeleti irányba tartott, máskor pedig délre folyt és alakította ki völgyeit *(16. ábra)*. E völgyek felszínformáinak juvenilis (fiatal) vagy matulus (idős), ép vagy kevésbé ép jellege alapján következtethetünk a Lajmér egyes völgyeinek kialakulási sorrendjére, de a különböző állapotok pontos korának meghatározása további kutatásokat igényel.

A Lajmér feltehetően legidősebb, rekonstruálható medre hordalékkúpjának északi részén át folyt, majd azt követően északkeleti irányban folytatta útját a Bég-patak völgye felé (*17. ábra* 1-es jel, *18. ábra* a).

A Lajmér időben következő medre a hordalékkúp déli részén folyt keresztül, majd a Lajmér és a nagynyárádi Borza közös hordalékkúpjának előterében délre fordult és észak–déli folyásirányt vett fel. A patak alsóbb szakaszán egyesült a nagynyárádi Borzával, majd a Borza majsi ágával. A ma létező mesterséges csatorna is nagyjából ezen a vonalon vezet. A Lajmér később elhagyta a völgyet, de a másik két vízfolyás, a Borza nagynyárádi és majsi ága még sokáig formálta a völgy Nagynyárád alatti szakaszát (*17. ábra* 2-es jel, *18. ábra* b).

A Lajmér időben harmadik völgye a hordalékkúpi szakaszt követően először keletre tartott, majd Sátorhelytől északra medre erősen kanyargóvá vált, ezt követően völgye délkeletre, délre fordult. A délies irányt megtartva Sátorhelyet keletről kerülte, majd Udvartól délkeletre egyesült a Borzával, végül Baranyakisfaludnál folyt a Karasicába (*17. ábra* 3-as jel, *18. ábra* c).

A Lajmér időben negyedik völgyének kezdeti szakasza megegyezik az előzőjével, új része csak Sátorhelytől délkeletre indult. E völgy megmaradt része az Újistálló-árok, amely Sátorhely és a történelmi emlékpark között haladt és a Törökdomb mellett érte el a teraszperemet, illetve a Vizslaki-rét területét (*17. ábra* 4-es jel). Ezt az árkot Nagy-árok néven is említi az irodalom.[39] Az elmúlt évezredek alatt a völgy erőteljesen feltöltődött, ma már nehezen ismerhető fel a szántóföldek elegyengetett síkságában. A völgy Kölkedtől délre egyesült a Csele-, Jenyei- és Bég-patak közös völgyével és Darázsnál folyt a Karasicába (*17. ábra* 5-ös jel, *18. ábra* d).

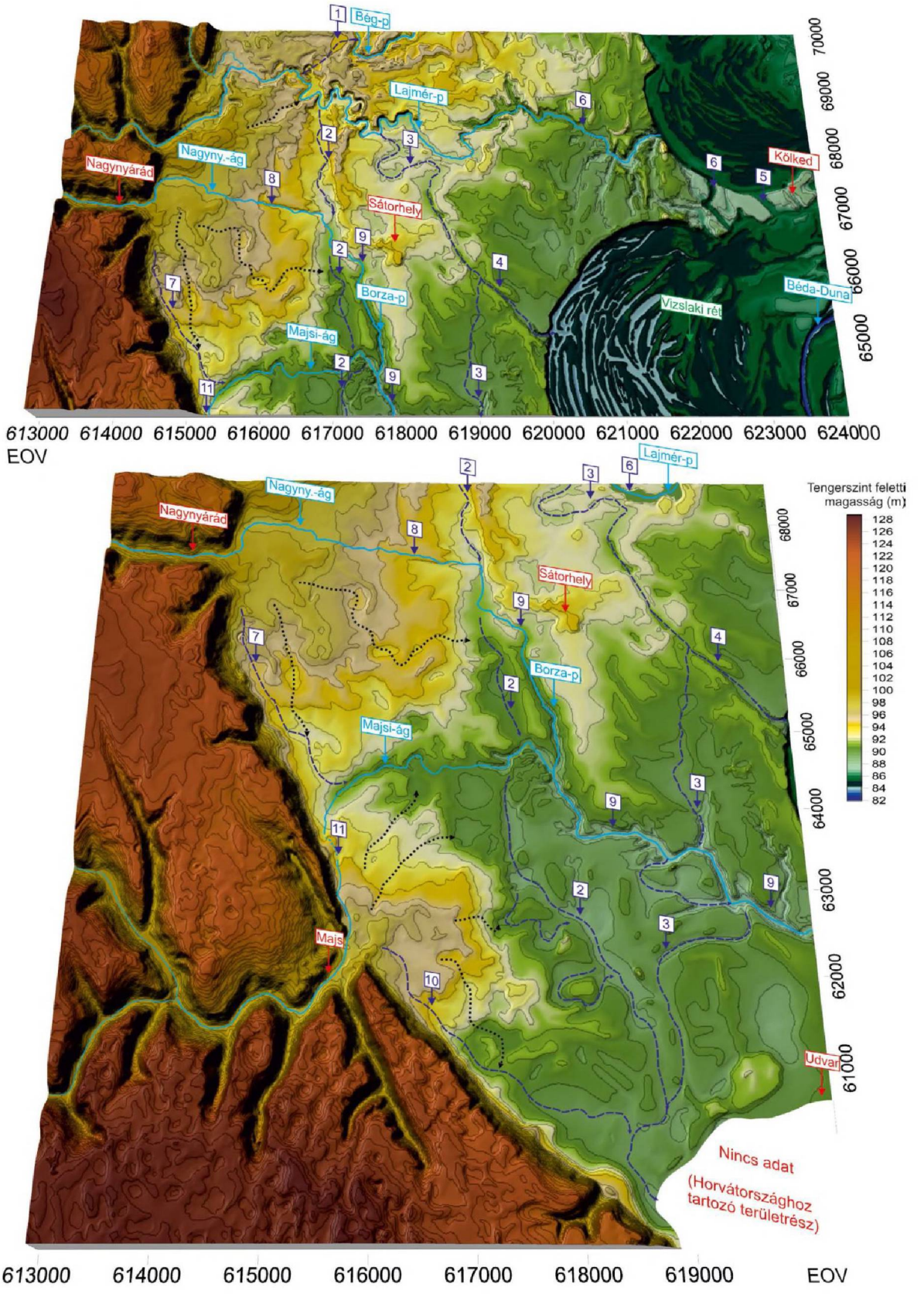
A Lajmér időben ötödik rekonstruált medre a teraszsíkon keleti irányba folyt és Kölkedtől északra érte el a Dunát, illetve a folyó alacsonyárterét (*17. ábra* 6-os jel, *18. ábra* e). E völgy közepes, körülbelül 50 négyzetkilométeres vízgyűjtő területtel rendelkezett. A Lajmér ekkor saját hordalékkúpjának északi része felé folyt, majd a hordalékkúp lábának ívét követve medre is ívelté vált. Völgykijáratától csaknem. egy kilométer távolságra egy újabb, kisebb völgy vizét fogadta magába a Lajmér hordalékkúpjának északi, északkeleti peremén, de már a teraszsíkon. A két vízfolyás találkozásánál helyenként mocsaras környezet jellemezte a közös árteret. Ezt követően a völgy Sátorhelytől északnyugatra nyugat–keleti irányt vett fel. A síkági szakaszon meanderező szakasza volt, széles völgytalpán rossz lefolyású, ártéri laposok alakultak ki a Sátorhelytől északra eső szakaszán. A mocsaras területek a korábbi déli és délkeleti völgyeinek völgytalpi laposaiban is jelen voltak. A teraszperem előtti hátravágódó szakasza igen hosszú (1700–1800 m), és 5–6 méter mélyen bevágódott a terasz testébe.

Egy 14. századi oklevél[40] egy hosszan elnyúló árkot és gödröt említett a völgyszakasz vonalában. A patak közelében (mintegy 2–300 méterre), annak északi oldalán pedig a középkori Lajmér falu is ismert a Sátorhely melletti Mohácsi Nemzeti Emlékhelytől megközelítőleg 2,5 kilométerre északra.[41] A falu egyik telepítő tényezője a megfelelő vízhozamú patak közelsége lehetett. Itt kell

[39] PAP ET AL. 2019. 209–246.

[40] *„A határ K-en, egy nagy füves útnál kezdődik, ahol Laymer, Zebegen monostorának birtoka és Kulked szomszédos. Innen ÉNy, majd Ny felé menve, a Chele-ből Maysa-ra vivő úthoz ér, ezen átmenve É felé az Arukhat helyig, majd egy gödör (fovea) mellett lévő határjelhez ér. Arukhat mentén É felé halad, a Mohach-ról Laymer-re vivő útig."* DL 78134 sz. oklevél (Kelt 1394. október 21.) In: KŐFALVI 2006.

[41] PAPP 1961. 235.

17. ábra. A Lajmér-patak és a nagynyárádi Borza (fent), illetve a majsi Borza (lent) hordalékkúpja, medrei és völgyei domborzatmodellen ábrázolva

Fig. 17. Elevation model of the Lajmér and Borza streams (top) and the Borza of Majs (bottom), depicting their alluvial fans, channels, and valleys

azonban megjegyeznünk, hogy az első katonai felmérés leírásában az szerepel, hogy a patak nyáron kiszáradhat.[42] A Lajmér minden bizonnyal ebben a nyugat–keleti völgyben folyt 500 éve, és ezt az állapotot mutatja az első katonai felmérés térképe is. Ez alapján a Lajmér völgyében három tó is látszik, melyek állandó vízborítású helyek lehettek a völgy rossz lefolyású mélyedéseiben. A helyükön kialakult mély, tál alakú felszínformák a terepen és a domborzatmodellen is jól lokalizálhatók *(16. ábra),* de jelenleg már nincs bennük víz. A térképen ábrázolt sekély tavak (Leimer Teiche, *16. ábra* 1–3. laposai) Sátorhelytől északra fekszenek, korábban tapogatóval halászni is lehetett bennük.[43] A tavak a csata idején is létezhettek. Az első katonai felmérés leírása a Sátorhelytől északra lévő tavakról, legalábbis az út mellett fekvő, legnagyobb (*16. ábra* 2-es) állóvíz környékéről megemlíti, hogy a völgyben felgyűlő víz miatt *„az esős évszakban kilométereket kellett kerülni, mert a lovakat ellepte volna a víz"*. A leírás a Mohácsról Nagynyárádra vezető út mentén fekvő rétekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy *„a föld ritkán száraz, ezért nehéz felszereléssel alig járható"*.[44] Ez a szakasz a térképen jelölt legkisebb területű, nyugati tavacska (*16. ábra* 1-es sz. lapos) közelében lehetett, mivel az út itt metszi a Lajmér völgyét. Az út kissé ki is tér az egyenestől észak felé, feltehetően azért, hogy a vizesebb területeket elkerülje. A Lajmér völgyében a tavaktól keletre lévő szakaszon is jelentős mocsaras laposok alakultak ki a völgytalp területén. A Mohácsról Eszékre vezető út két oldalán, ott ahol az út áthalad a Lajmér völgyén, az első katonai felmérés szintén említ ilyen mocsarakat, illetve leírja azt, hogy az út minősége rossz a két oldalán fekvő mocsarakból keletkező vízátfolyások miatt.[45]

A Lajmér időben hatodik, jelenlegi medrét az a mesterséges csatorna jelenti, mely a Lajmér, a Borzapatak nagynyárádi és majsi ágának vizét vezeti le észak–déli irányban a Karasicába *(1. ábra).* Ezt a csatornát az említett három vízfolyás régi, elhagyott medreihez kapcsolódóan alakították ki 1938-ban, majd a Lajmér-patak régi medrét beszántották.[46]

A Csele-patak, Jenyei-patak, Bég-patak és a Lajmér egykori közös, észak–déli irányú völgye, és a Duna öblözetei

Rekonstruáltuk a Csele-, a Jenyei-, a Bég- és a Lajmér-patakoknak egy közös, észak–déli irányú völgyét. Ennek vannak olyan szakaszai, amelyek a terasz testébe vágódva völgytorzóként fennmaradtak és vannak olyanok is, amelyeket a Duna oldalazó eróziójával már elrombolt *(7, 13–15. ábra).*

A Duna legalább négy meanderképződési ciklusa során „harapott bele" a völgyet is magában foglaló teraszfelszínbe.[47] A legidősebb Duna-öblözet a Mohács és Kölked közötti. Ezzel közel azonos korú lehet a Dályok és Izsép közötti öblözet(rész). Náluk valamivel fiatalabb a Vizslaki-Duna öblözete Kölkedtől délre. A felsorolt öblözeteket olyan meanderképződési ciklusok meanderei hozták létre, amelyek a tereszperemet alámosták és természetes úton fűződtek le.

A területen vannak továbbá olyan meanderek, amelyek ma is nyugatra tágulnának, de a folyószabályozási, vízrendezési munkálatok miatt már nem tudták kifejteni e hatásukat vagy hamarabb lefűződtek, minthogy a teraszperemet elérték volna. Ilyen az Izsép és Darázs közötti Öreg-Duna, mely ugyan korábban alámosta a teraszperemet Darázs és Kiskőszeg (Batina) között, de kanyarulata az első katonai felmérés (1783) előtti években lefűződött, és a teraszperem alatti szakasza mesterséges morot-

[42] T. MÉRAY 2004. 110.

[43] *841. Lajmíri nagy gödör [Fl: Leimer Teiche; tavak] Mf, nagy kiterjedésű lapos, sz, r, régi vf (847. sz. név) egykori medrében, a dűlőről (829. sz. név). Az 1783-as tk. ‚Lajméri tavak'-nak nevezi; a másik Ny-abbra feküdt. – A. sz. száz éve itt és az Osztás többi gödrében még halásztak „tapogató"-val).* PESTI 1982. 493.

[44] A Magyar Királyság I. katonai felmérése. Országleírás: Markt Mohács von alterer Anamantia (Col. XII. Sect. 33.) Baranya (Baranier) megye. Budapest, 2005.

[45] *„Die Esseger Landstraße, da er die sich den großen Morast nähest, ist schwerlich zu traversiren, denn von beyden Seiten sind Sumpfe, die durch den Weeg in einander fließen"* A Magyar Királyság I. katonai felmérése. Országleírás: Markt Mohács von alterer Anamantia (Col. XII. Sect. 33.) Baranya (Baranier) megye. Budapest, 2005.

[46] PESTI 1982. 428.

[47] VICZIÁN 2022. 93–113.

vatóvá vált. Ilyen a Mohácson, illetve attól északra formálódó öblözet, melynek tágulását partvédelmi művekkel gátolják. Ilyen még a Külső-Béda–Duna, mely a Vizslaki-öblözettől keletre fejlődött, de a kanyarulatát átvágták a 19. század elején,[48] mielőtt elérte volna a teraszperemet, így szintén mesterséges morotvatóvá vált. A Sárkány-Duna meandere sem érte el a teraszperemet, kanyarulatát 1840 körül átvágták, medre pedig szintén morotvatóvá vált. E meanderek közül a Béda-Duna és a Sárkány-Duna kivételével folyókanyarulatának nyugatra tágulása során mindegyik elrombolt egy-egy hosszabb-rövidebb szakaszt a tárgyalt patakvölgyből.

A patakvölgyek torzói közül a Mohács területét egykor kettéosztó észak–déli völgyszakaszt már bemutattuk a Csele- és a Jenyei-patak kapcsán. Kölkedtől nyugatra további két hasonló, egymással párhuzamos, észak–déli völgyszakaszt találunk (*7.* és *14. ábra, 17. ábra 5–6. jel*). Ezek geomorfológiai jellemzői nagy vonalakban megegyeznek a Mohács melletti völgytorzó kapcsán leírtakkal. Kölked települést minden irányban mocsaras területek veszik körül, de maga a település ármentes teraszfelszínre épült.[49] A két kölkedi völgy közül a nyugatabbra lévőt a Lajmér-patak egykori völgyeként azonosítottuk (*17. ábra* 6-os jel), a keletebbre fekvőt (*17. ábra* 5-ös jel) pedig a Csele-, Jenyei- és Bég-patakok egyesült medreként értelmeztük. E két meder egykor Kölked alatt egyesülhetett *(7., 18. ábra)*. A Csele-, a Jenyei- és Bég-patakok Kölked feletti észak–déli szakaszának pusztulása és a Lajmér kaptúrája a Mohács és Kölked közötti öblözet kialakulása során következett be. A Mohács és Kölked közötti öblözet íves teraszperemét egy folyásirányban lefelé vándorló és nyugatra táguló meander hozta létre, illetve egy ilyen meander tágíthatta tovább a korábbi meanderképződési ciklusok során kialakult öblözetet.[50] E meander feltehetően a római korban mosta alá a teraszperemet, ugyanis az öblözet délnyugati részén, a teraszos sík peremén, Kölkedtől északnyugatra, a Hajlokpart területén található az Altinum nevű római katonai tábor, a pannóniai limes egyik erődje, melyet az elsőtől az negyedik század végéig használtak. Az építmény északkeleti sarka azóta elpusztult, feltehetően a Duna mosta el.[51] A castellumot övező település (vicus) ismert része a tábortól délre egy nagyobb, északnyugatra pedig egy kisebb területen fekszik.[52] A Lajmér-patak a vicus északi határánál torkollott a Dunába. Abból az általánosan megfigyelt jelenségből kiindulva, hogy a folyó menti területeken az emberi megtelepedés legtöbb esetben a vízhez közel, az ármentes térszín peremén helyezkedik el, gondolhatjuk, hogy a Mohácsi-Duna a római korban, a tábor építését megelőzően is az öblözet déli, délnyugati peremén folyt. A meander akkoriban fűződhetett le, amikor felhagyták a területet a római korban. A castellumot vagy még az élő főmeder, vagy a már lefűződött mederben árvíz idején levonuló víz moshatta alá. A római kort követően hosszú ideig nem folyhatott itt élő Duna-ág, mert az a teraszperemen lévő római lelőhelyeket teljesen elmosta volna.[53] A fentiek alapján az 1526. évi csata időpontjában már legalább másfél évezrede létezett a Lajmérnak a kaptúra helye fölötti, teraszsíkon futó nyugat–keleti völgyszakasza, és létezett az a mocsa-

[48] 1803-ban már betervezték az átvágást: https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/5465/ ?list=eyJxdWVyeSI6ICJrX-HUwMGY2bGtlZCJ9, 1834-ben már készen volt: https://maps. hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2121/view/?pg=35&bbox=-2334%2C-7752%2C11546%2C119. A legvalószínűbb időpont az 1820–1821. év: *„A paks-drávatoroki szakaszra, mely teljesen elüt a Duna egyéb szakaszaitól, a mennyiben itt a folyam eredetileg óriási kanyarulatokban kóválygott, melyek közül négyet az 1820. és 1821-ik évben az akkori vizépitő királyi biztosság vágatott át, hetet pedig Pakstól Apatinig a 40-es években vágták át, melyek azóta mind anyamederré váltak és a folyam útját összesen 96 kilométerrel röviditették meg. Az újabb időben ugyane szakaszon három újabb átvágás lett foganatba véve, u. m. a sirinai, vörösmarti, drávatoroki, legújabban pedig az 1893:XVI. tc. értelmében végrehajtás alatt áll a csanádi átvágás; ezenkivül ugyane szakaszon összesen még három átvágás van tervezve, melyek végrehajtása után a rövidülés mintegy 30 kilométert fog kitenni.”* https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89500048.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenu m%3D44

[49] *„Az árvíz ezen* két Sectiót, a Kölkedi Intravillanumot és kerteknek egy részét kivévén, egészen elborítja. Ezen vízbe zárt Kölked helysége olyan dombos helyen fekszik, hogy senki nem is hallotta, hogy valamikor az árvíz bejött vólna a' faluba.” (Duna Mappáció leírása 1827. Dec. 1. MNL OL S 81 Vízrajzi Intézet, iratok, 1/B.)

[50] Viczián 2022. 93–113.

[51] Virágos 2007. 231

[52] Katona Győr 2003. 132–134.

[53] Viczián 2022. 93–113.

ras környezet is, amely a Lajmér teraszperem utáni szakaszát, a Duna ártéri öblözetét jellemezte Mohács és Kölked között.

A Csele-patak, a Jenyei-patak, a Bég-patak és a Lajmér-patak egykori közös völgyének délebbi szakaszát a Duna már elmosta mintegy 10 kilométeres hosszban Kölked és Izsép között. Kölkedtől délre a teraszperem vonala több egymásba kapcsolódó ívből áll, ami azt jelzi, hogy a partoldal alámosását nemcsak egyetlen nyugatra táguló meander végezte, hanem több egymás után következő meanderciklus medrei formálták, illetve több egy időben létező nagy meander és a rajtuk kialakuló kisebb meanderek alakították.[54] A patakvölgy pusztulásáért az öblözeten belül elsősorban a Dályok és Izsép közti meander és a Vizslaki-Duna meandere felelős. A Dályok és Izsép közötti folyókanyarulat az ártéri felszínformák állapota, a felszín elegyengetettsége, valamint az övzátonyok és morotvák feltöltődöttsége alapján az előbb tárgyalt Mohács és Kölked közötti öblözethez hasonló korú lehet.

A Vizslaki-Duna öblözete hozzájuk képest fiatalabb, felszíne átlagosan egy méterrel mélyebb fekvésű, ártéri formakincse kevésbé elegyengetett. Athanasio Georgiceo 1626-ban készült leírása megemlíti, hogy a területet gyakorta elönti a Duna, beszámol egy nagy tóról, illetve tavakról is, amelyekben sok a hal és környezetükben sok a vízimadár.[55] A teraszperemhez közel, Sátorhelytől 2,5 kilométerre délkeletre, Újistállópusztától pedig 1400 méterre délre, az ártéri öblözet ívének közepén ismert egy római kori régészeti lelőhely. Az itt futó limes keleti oldalán egy római burgus (őrtorony) állt, amely a 4. században Constantinus Magnus és I. Valentinianus császár bronzveretei által keltezett késő római időszakban épült.[56] A burgus, később Törökdomb néven, az 1526. évi csatával kapcsolatban is szimbolikus jelentőséget kapott.[57] A lelőhely keleti peremét már részben alámosta a Duna.[58] A Vizslaki-Duna a római kort követően már nem, vagy csak rövid ideig fejtette ki eróziós hatását, különben elrombolta volna az őrtornyot.

Az öblözet északi íve mentén, Kölked Feketekapu területén egy másik jelentős régészeti lelőhely található. A régészek egy avar kori települést és annak temetőjét tárták fel, amely 1,1 kilométer hosszan és 80–200 méter szélességben terül el a teraszperemen az egykori Duna partja mellett.[59] A települést főként germán, feltehetően gepida lakosság lakta a 6. század végétől a 8. század végéig.[60] A jelentős avar kori település feltehetően a Vizslaki-Duna élő medre mellett épült. A teraszperemen található régészeti lelőhelyek alapján feltételezhető, hogy a teraszperem és az alatta körülbelül 5 méterrel fekvő ártér a római korban már az emberi megtelepedést meghatározó földrajzi tényező, élő folyómeder lehetett. Az avar kort követően pedig már nem volt jelen olyan folyóvízi hatás, amely a teraszperem hátrálásához érdemben hozzájárult volna. A fentiekből következik, hogy a mohácsi csata idejében a teraszperem vonala alapvetően a mai perem vonalával egyezett meg. A Duna öblözeteiben pedig mocsaras ártéri környezet volt jellemző, az egykori mederben sekély morotvató lehetett, a mohácsi csata idején pedig szinte biztos, hogy a folyó árvízi elöntése alatt állt. A római lelőhelyek alapján feltehető, hogy a római korban vagy annak egy részében (4. század) a Kölkedtől északra és délre lévő öblözetekben egy időben is meanderezhetett a Duna. A Mohács–Kölkedi-Duna hamarabb alakult ki és mintegy négy évszázaddal hamarabb is fűződött le, mint a Vizslaki-Duna. Ez magyarázhatja azt, hogy a Mohács–Kölkedi öblözetben az egykori meanderek, övzátonyok maradványai kevésbé épek, mint a Vizslaki-Duna környezetének felszínformái.[61]

A Csele-, a Jenyei-, a Bég- és a Lajmér-patak egykori közös völgyének legdélebbi szakaszát az a völgyroncs jelenti, amely a teraszsík államhatártól délre eső részén található *(7., 15. ábra)*. A patakvölgy Izséptől keletre indul délkeleti irányba

[54] VICZIÁN 2022. 93–113.
[55] TÓTH 1998. 854.
[56] VISY 2000. 99.
[57] PAP ET AL. 2018. 340.
[58] GERGELY 1926. 349–360; PAP ET AL. 2018. 325–345.
[59] HAJNAL 2009. 91; BERTÓK–POLGÁR 2011. 920.
[60] KISS 1979. 185–192; KISS 1996; KISS 2001.
[61] VICZIÁN 2022. 93–113.

és Hercegmárok és Darázs között érkezik a Karasicába. Izsép és Darázs között az Öreg-Duna nyugatra táguló meandere harapott bele oldalazó eróziójával a völgybe. Ez a kaptúra igen fiatal, az első katonai felmérés (1783) még élő Duna mederként ábrázolja az Öreg-Dunát, a kaptúra feltehetően a felmérést megelőző évtizedekben vagy évszázadokban alakult ki. Az ettől délre eső völgyszakaszon a Buckó-patak folyik, mely a Duna és a Karasica ártere között teremt összeköttetést.

A teraszos sík déli részeinek völgyei, a nagynyárádi és a majsi Borza-patakok

A nagynyárádi Borza-patak egy közepes vízgyűjtő területű (a majsi ággal történt összefolyásig csaknem 50 km^2, ebből 33 km^2 a dombsági részen) és vízhozamú patak, mely völgykijáratánál terjedelmes hordalékkúpot épített *(7., 17. ábra)*. Ez a hordalékkúp északról egybeépül a Lajmér-patak hordalékkúpjával, déli pereme pedig a majsi Borza-patak hordalékkúpjának északi peremével ér össze. A Borza rekonstruált völgyei a nyugat–keleti és a déli irányok között alakultak ki *(17. ábra)*. A meghatározó délkeleti, déli irányultságot tektonikai okok is magyarázzák, hiszen ez irányokban helyezkednek el a leginkább süllyedő területek, a patak erózióbázisait jelentő Karasica-völgy és a Mohácsi-sziget leginkább süllyedő déli része. Emellett geomorfológiai okok is akadályozták az északias irányú medrek kialakulását. A Borza hordalékkúpján északra tartó medreknek észak felé a Lajmér hordalékkúpja állta útját, amely keleti, déli irányba térítette a patakot. A nagynyárádi Borza-patak rekonstruált völgye időrendben a következőképpen alakult:

A nagynyárádi Borza-patak hordalékkúpjának déli részén igen idős, déli, délkeleti irányú medrek nyomait lehet felismerni *(17. ábra 7-es jel, 18. ábra/a)*, melyek formái az elmúlt évezredek alatt zajló felszínelegyengetés miatt kevéssé szembetűnőek. E délies irányú, idős medrek rövid úton egyesülhettek a majsi Borza-patakkal.

A nagynyárádi Borza-patak medre ezt követően áttevődött és a patak hordalékkúpjának területét keletre elhagyva, a hordalékkúp lábának ívét követve délre fordult, és déli folyásirányát a majsi Borza hordalékkúpjának előterében is megtartotta. Innen délies, dél-délkeleties irányban a Karasica felé folyt tovább (*17. ábra* 8-as és 2-es jel, *18. ábra* b, c). A magaspart előterében Főherceglaktól (Kneževo) északkeletre, Udvartól délre a magaspart peremén lévő Buzuklica/Pasaklica erdő alatt[62] egyesült a majsi Borza-patakkal, amely már az eddigi szakaszán is a magaspart lábánál folyt. Onnantól a patakok közös medrükben, a magasparttal párhuzamosan folyva Baranyakisfalud mellett érték el a Dunát. A nagynyárádi és a majsi Borza-patakok e völgyei mocsaras területekként jelentőséggel bírtak az 1526. évi csata kapcsán is, ezért a majsi Borza völgyeinek bemutatása során később visszatérünk még rájuk.

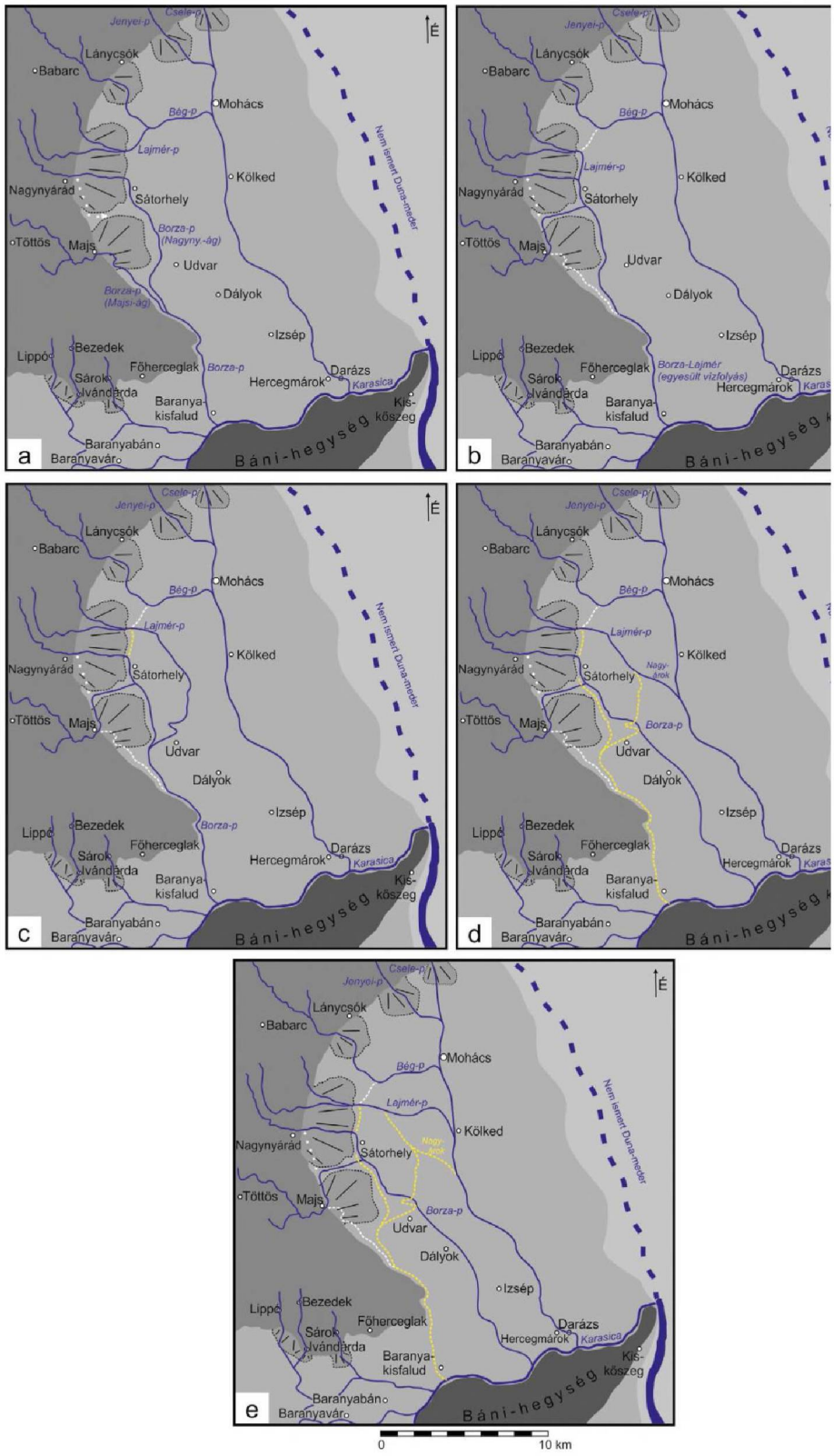
A következő állapotot az jelenti, amikor a nagynyárádi Borza a majsi Borza-patakkal egyesülve a Majs, Dályok, Hercegmárok vonalon vezetett a Karasicába (*17. ábra* 9-es jel, *18. ábra* d). 1526-ban e völgyben, illetve e völgy egy szakaszában folyt a Borza. A majsi Borza völgyeinek bemutatása során e meder fejlődéstörténetét majd részletesebben tárgyaljuk. A nagynyárádi völggyel kapcsolatban az első katonai felméréshez kapcsolódó országleírás megemlíti, hogy a keresztülfolyó patakvíz körülbelül 3–6 láb (1–2 méter) széles és 2–3 láb (60–90 centiméter) mély is lehetett áradáskor, és a település egy részét is elönthette. Árvíz idején a patakon való átkelés gyalogsággal nem volt lehetséges, lovassággal pedig veszélyes volt.[63] A patakvölgy tartósan mocsaras szakaszai a nagynyárádi Borza és Lajmér hordalékkúpjai közötti sík területen, illetve annak Sátorhely előtt délre forduló völgyszakaszán és a nagynyárádi Borza hordalékkúpjának keleti előterében voltak.

Az utolsó, mai állapotot a patak mesterséges csatornázása jelenti, mely a Lajmér, valamint a nagynyárádi és a majsi Borza vizét vezeti a Karasicába *(22. ábra)*. A csatorna maga is az egykor mocsaras területek tengelyében, a korábbi délies patakvölgyek vonalában fut.

A majsi Borza-patak szintén elég nagy vízgyűjtő területtel (a nagynyárádi ággal történő egyesülésig 50 km^2, ebből 41 km^2 a dombsági területen) és vízhozammal rendelkezik. A két ág egyesített vízgyűjtő

[62] Hatos 1872. 384–385.

[63] A Magyar Királyság I. katonai felmérése. Országleírás: Nyárád (Col. XII. Sect. 33.) Baranya (Baranier) megye. Budapest, 2005.

18. ábra. A Mohácsi teraszos sík vízrajzi, geomorfológiai rekonstrukciója
Jelmagyarázat: A szaggatott vonalak az elhegyott patakvölgyeket jelzik, a fehér színű a fiatalabb, a sárga színű a relatív idősebb völgyeket mutatja
Fig. 18: Hydrographical and geomorphological reconstruction of the Mohács terraced plain Legend: dashed lines show abandoned stream valleys, with the white line representing the younger one and the yellow line representing a relatively older valley

területe a legnagyobb a sík vízfolyásai közül: Udvar településig számolva csaknem 125 km^2, beleértve a két ágat külön-külön, illetve a közös szakaszokat is, ebből mintegy 75–80 km^2 esik dombsági területre. A teraszsíkra kilépő patak Majsnál jelentős méretű hordalékkúpot hozott létre. A Nagynyárád és Baranyakisfalud közti teraszfelszín domborzati viszonyainak vizsgálata alapján a Borzának két időben egymást követő medre, illetve hat egymást követő állapota rekonstruálható *(7., 17–21. ábra)*.

A majsi Borza legidősebb rekonstruálható medre a völgykapunál délre fordult, a hordalékkúpot elhagyva, a magaspart lábának vonalát követve folytatta útját észak–déli völgyében a Karasicáig (*17. ábra* 10-es-jel, *18. ábra* a). A meder a majsi Borza alsóbb szakaszán még a nagynyárádi Borza vizét is levezette. Völgye Majstól keletre, Udvartól és Dályoktól nyugatra vezetett, majd Baranyakisfaludtól nyugatra torkollt a Karasicába. Az egykori völgy helyén a katonai felmérések térképei, de még az 1950-es években készült topográfiai térképek is rossz lefolyású, mocsaras területek láncolatát mutatják a völgy északi szakaszán. Udvar melletti/alatti szakaszán a hátravágódás és az erősebb bevágódás miatt völgye keskenyebbé és mélyebbé vált. A majsi és a nagynyárádi Borza völgye a Buzuklica (másképp Pasaklica) erdő alatt egyesült. Innentől a két patak eróziós hatása összeadódott, bevágódó völgyükben az egyesült patak meanderező mintázatot vett fel. Ez a széles, jól bevágódott völgy azután is mocsaras terület maradt, hogy a két Borza folyásiránya megváltozott és új völgyet alakított ki.

A Borza következő, fiatalabb medre a hordalékkúpjának északi részén ért a síkságra, majd annak ívét követve végül déli, délkeleti irányba vette útját. Itt egyesült az északról érkező Lajmér- és a nagynyárádi Borza-patak vizével (*7. ábra, 17. ábra* 11-es jel, *18. ábra* b, c), útját ezek korábban ismertetett völgyében folytatta, Udvartól és Dályoktól nyugatra vezetett, majd Baranyakisfaludtól nyugatra torkollt a Karasicába.

A Borza következő, fiatalabb medre a hordalékkúpjának északi részén ért a síkságra, majd annak ívét követve végül déli, délkeleti irányba vette útját. Itt egyesült a nagynyárádi Borza-patakkal. Új közös délkeleti irányú völgyük Nagynyárádtól, Majstól, Udvartól és Dályoktól keletre, Izséptől nyugatra folyt, majd Hercegmároktól nyugatra torkollt a Karasicába (*7. ábra,* és *17. ábra* 7-es jel, *18. ábra* d, e). Ekkor még a terasz keleti pereme csaknem 10 kilométerrel keletebbre húzódott, a patak völgye a Karasicáig végig a teraszfelszínbe mélyülve futott. E völgynek az Udvarig, illetve Dályokig tartó szakasza a vízrendezési, csatornázási munkálatokig már érdemben nem változott. Tartósan mocsaras területek alakultak ki a majsi réteken, a hordalékkúptól észak-északkeletre, a Borza két ágának találkozásánál, a két patak közös árterén. Továbbá mocsaras, rossz lefolyású laposok jöttek létre a majsi hordalékkúpon és annak lábánál a korábbi medrek és völgyek helyéhez igazodva, illetve a törmelékkúpon történt tömegmozgásos folyamatokkal létrejött negatív formákhoz köthetően.

A Borza negyedik völgyfejlődési állomása akkor következett be, amikor a Duna meanderező medre Dályoknál alámosta a teraszperemet, és a hátráló teraszperem elérte a Borza délre tartó medrét, amelyet a Duna mintegy 2,5-3 kilométeres szakaszon elmosott *(20. ábra)*. A Borza-patak ettől fogva nem a Karasicába, hanem a Duna felé folyt, a Duna árterén keresztül új mederszakaszt alakított ki. A Borza Dályok alatti kaptúrával érintett közel hét kilométer hosszú szakasza többé már nem vezette le a Borza vizét, csak fokként működött, amely a Duna és a Karasica közötti, illetve szűkebb környezetének vizeit vezette le. E déli völgytorzóhoz a terasz területén mindkét oldalról csatlakoznak délies futású, eróziós-deráziós mellékvölgyek. Ezek iránya is mutatja, hogy a torzóként megmaradt völgyet egykor egy délre tartó vízfolyás alakította ki.

A Borza-patak ötödik állapota az előzőtől annyiban különbözik, hogy a patak teraszon futó szakaszát kevesebb, mint négy kilométerrel lerövidítették. Udvartól egy kilométerre északkeletre, a Borza természetes medrétől kiindulva egy olyan mesterséges csatornát alakítottak ki, amely mintegy 500 méter után érte el a teraszperemet. A patakot a Duna árterén keresztül is csatornában vezették tovább, amely a Vizslaki-réten keresztül a Vizslaki-főcsatornába torkollt, majd végül a Béda-Dunába és a Dunába jutott *(1. ábra)*. Jelenleg a Vizslaki-főcsatorna vonala képezi a Magyarország és Horvátország közötti államhatárt. A csatorna még nem szerepel az első katonai felmérésen, de a területet ábrázoló többi részletes térkép alapján valószínűsíthető, hogy a katonai felmérés idejéhez (1783) közel

épülhetett ki. A csatornák kialakításának hatására a Duna árterének jelentős részét mentesítették a vizektől, az egykor övzátonyokkal, sarlólaposokkal, morotvákkal tarkított ártéren kedvezőbb feltételeket teremtettek a mezőgazdaság és a lakosok számára a Vizslaki-öblözet, valamint a Dályok és Izsép közötti öblözet területén.

A Borza-patak hatodik állapota annyiban különbözik az előzőtől, hogy a patak medrének hosszát egy újabb mesterséges csatorna kiépítésével rövidítették meg. A Borza korábbi északi irányú medrének ívét levágva Majstól északra egy három kilométeres szakaszon keleti irányba vezették le a patak vizét, mely végül a Borza természetes völgyébe tért vissza Udvartól északra. Ez a Malom-árok *(1. ábra)*. Az előző pontban és itt leírt csatornák a környéken zajló vízrendezési munkálatok során a 18. század legvégén, illetve a 19. század legelején épültek meg.[64] Figyelmet érdemlő, hogy még ezután is jelentős gondokat okozott a réteken összegyűlő hó- és esővíz a gazdáknak a patak Majs alatti szakaszán.[65]

A Borza-patak hetedik, jelenlegi állapota markáns változást hozott a teraszsík vízrajzi viszonyaiban és környezeti állapotában. A Lajmér-pataknak, valamint a nagynyárádi és a majsi Borza-pataknak közös csatornát alakítottak ki, vizüket egy új, észak–déli irányú csatornába vezették *(7., 22. ábra)*, amelyet hosszú szakaszon a három patak egykori elhagyott völgyeiben alakították ki. A csatorna Udvartól és Dályoktól nyugatra folyik, majd Baranyakisfaludnál, a településtől nyugatra torkollik a Karasicába.

HOLOCÉN VÍZRAJZI REKONSTRUKCIÓ, A PATAKVÖLGYEK VÁLTOZÁSAI A TERASZSÍKON

A Mohácsi teraszsík patakvölgyeinek geomorfológiai állapota alapján relatív kronológiai sorrendet állítottunk fel az egyes patakok völgyeinek kialakulási korára vonatkozóan, illetve a patakvölgyet ért jelentősebb hatások (például a patakvölgyek kaptúrája, a völgyszakaszoknak a Duna oldalazó eróziója miatti pusztulása) idejére nézve. Ezek alapján készült el a holocén vízrajzi, domborzatfejlődési rekonstrukció egymást követő állomásait bemutató térképsorozat *(18–22. ábra)*. (A pleisztocén végi állapotokat az *6. ábra* kapcsán már fentebb bemutattuk.)

A Mohácsi teraszos sík vízfolyásainak rekonstruálható változásait a holocénben az alábbiak szerint lehet összefoglalni. A terasz területén a holocénben már a patakok váltak a legjelentősebb domborzatformáló erővé. A nyugatról érkező vízfolyások először a Duna lefűződött, a magaspartot alámosó medrét (*6. ábra* b) vették birtokba. A patakok a völgykapukban hordalékkúpokat építettek *(7., 18. ábra)*, a Duna holtágát ezáltal részmedencékre tagolták és feltöltötték hordalékukkal. A patakok a teraszon keresztül hosszú völgyeket alakítottak ki, melyek kivétel nélkül délre a Karasica-völgy süllyedékterülete felé tartottak. A patakok új völgyet hozhattak létre, amikor folyásirányt váltottak a hordalékkúpon. A vízfolyások hol önálló völgyet formáltak, hol egymással egyesülve közösen alakították az összefolyásuk alatti völgyszakaszokat.

Az időben legkorábbi rekonstruálható állapotban (*18. ábra* a) a Csele-, a Jenyei- és a Bég-patak, illetve a Bégbe folyó Lajmér vizét egy észak–déli folyásirányú patak gyűjtötte össze és vezette délre a Karasica felé. A patakvölgy a teraszfelszínbe mélyült, de később a terasz ezen részét a Duna oldalazó eróziójával sok helyütt elmosta. Ennek a völgynek a völgytorzóit Mohácstól, Kölkedtől és Darázstól nyugatra ma is fel lehet ismerni a domborzatban. A nagynyárádi és a majsi Borza-patak ekkor hordalékkúpjaik déli része felé folytak, a két meder Udvartól nyugatra egyesült és a magaspart lábát követve Baranyakisfaludnál torkollott a Karasicába.

A következő rekonstruált állapotban (*18. ábra* b) a Csele-, a Jenyei- és a Bég-patakok az előzőhöz képest változatlan mederben folytak. A Lajmér hordalékkúpi szakasza után délre fordult, a nagynyárádi Borza hordalékkúpján keletre folyt, a majsi Borza hordalékkúpjának északi részére tevődött át. Ez utóbbi három vízfolyás egy korábban is aktív észak–déli völgyben egyesült, és a magaspart lábát követve Baranyakisfaludnál torkollott a Karasicába.

[64] NEBOJSZKI 2003. 397.

[65] Mohács és Vidéke, 1900. évi 37. szám. (szeptember 16.), Vízlevezető ügy Maisson, 3.

A következő rekonstrált állapotban (*18. ábra* c) csak a Lajmér-patak változtatta völgyét. Délies irányú önálló völgyet alakított ki Sátorhely, Mohács, Kölked, Udvar települések által meghatározott területen, majd Udvartól délre visszatért a két Borzába.

A következő rekonstruált állapotban (*18. ábra* d) jelentős vízrajzi változások történtek. A Lajmér Sátorhelytől délkeletre egy új, délkeleti futásirányú völgyet alakított ki. Ez Kölkedtől délre a Csele-, a Jenyei- és a Bég-patakok közös vízfolyásába folyt. Ugyanakkor a két ágból egyesült Borza szintén új, délkeleti futásirányú medret alakított ki, mely Hercegmároknál érte el a Karasicát. Az említett völgyeket azóta nagyrészt elmosta a Duna, de Hercegmároktól nyugatra és keletre megmaradt belőlük egy-egy völgytorzó.

A következő rekonstrált állapotban a *(18. ábra e)* a Lajmér elhagyta „Nagy-árok" néven is ismert völgyét és egy új, keleti futásirányú völgyet alakított ki. Ezzel a lépéssel nagyvonalakban kialakultak azok a patakvölgyek, melyekben a vízfolyások egészen a terület csatornázásáig folytak. Ez azt jelenti, hogy a mai teraszfelszínre eső völgyszakaszok és a bennük (a vízrendezésekig) folyó patakok helyei már évezredekkel ezelőtt kialakultak. Következésképpen a patakok hordalékkúpon belüli áttevődése egy meglehetősen ritkán bekövetkező esemény.

A terület víz- és völgyhálózatát érintő markáns változásokat a továbbiakban már nem a teraszsíkon történő folyóvízi geomorfológiai folyamatok (hordalékkúp-épülés, mederáthelyeződés stb.) irányították, hanem egy korábban is ható, de a patakmedreket eddig még nem érintő hatás, a Duna oldalazó erózió ja miatt bekövetkezett teraszperemhátrálás formálta.

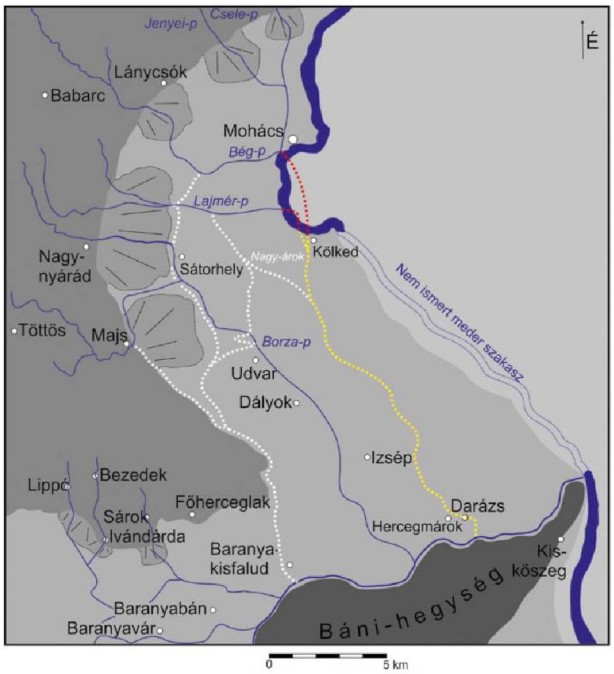
Az *17. ábra* első domborzatmodelljén jól látható a két öblözet íves vonala a terasz peremén. Közülük a Kölkedtől északra fekvő az idősebb, a Kölkedtől délre fekvő Vizslaki-öblözet nagyjából 400 évvel fiatalabb.[66] A két öblözet ártéri formái (övzátonyok, sarlólaposok) is markánsabbak a Vizslaki-réten. Az északi öblözet domborzata már jobban elegyengetett, az ártér feltöltődöttebb állapotú. A fiatalabb öblözet átlagos felszíne ezért egy méterrel mélyebb fekvésben található, mint a Mohács és Kölked közötti öblözet felszíne. Ez utóbbi kialakulása során mosta el a Duna azt a teraszfelszínt, amelyben a Csele, a Jenyei és a Bég patakok közös völgye, illetve a Lajmér-patak utolsó szakasza volt bevágódva (*19. ábra,* piros mederszakasz). Az így kialakult kaptúra alatti völgyszakaszban megszűnt a vízfolyás, az völgytorzóvá vált (*19. ábra,* narancssárga mederszakasz).

A következő lépésben *(20. ábra)* a Kölkedtől délre található Vizslaki-Duna öblözet, illetve az ettől délre eső öblözetek alakultak ki. Ezek a meanderképződési ciklusok a Kölked, Dályok, Izsép vonalban alámosták a teraszperemet és elrombolták a Kölkedtől délre található, egykori völgytorzók jelentős részét (*20. ábra* piros mederszakasz). A szárazzá vált völgytorzóból kizárólag a Karasica-torkolat előtti csaknem 1–1,5 kilométeres, Darázs községet érintő szakasz maradt meg. Ez a mai Buckó-patak medre (*20. ábra* narancssárga mederszakasz). A szóban forgó dunai bevágódás Dályok község térségében a Borza mederbe is "beleharapott", egy rövid szakasza teljesen elpusztult. Ennek következtében a Borza lefejeződött, Dályok alatti szakasza völgytorzóvá vált.

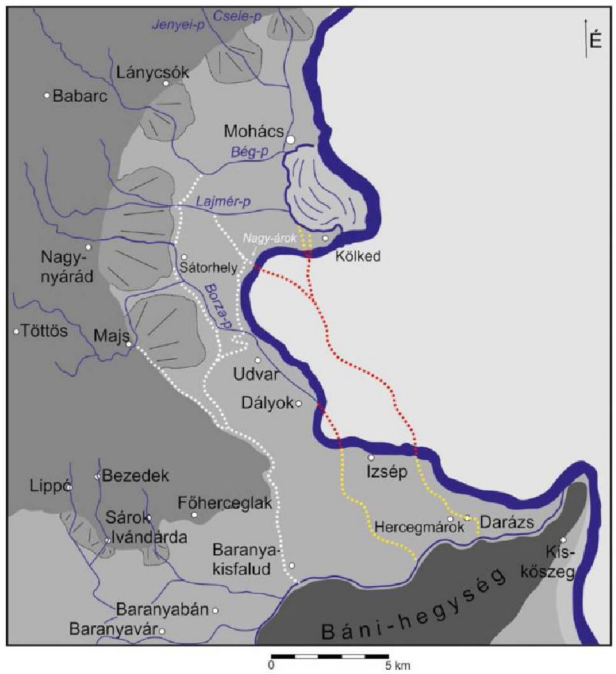
Véleményünk szerint a Kölkedet a teraszos síkkal összekötő földnyelven található két völgytorzó közül a nyugati a Lajmér, a keleti pedig a Csele-, a Jenyei- és a Bég-patakok egyesült vízfolyásának korábbi völgye. Mindkettő látványosan jelen van a mai térszínen is (*20. ábra,* Kölkedtől nyugatra, narancssárgával jelölt mederszakaszok; *18. ábra,* 6-os és 7-es jel).

A teraszperemet alámosó Duna-meanderek az első katonai felmérés idejére már lefűződtek a Mohácstól, illetve Kölkedtől délre eső szakaszon *(21. ábra).* Az öblözetekben ártéri környezet uralkodott (morotvák, övzátonyok). Az ártéren azonban újabb nyugatra táguló meanderek fejlődtek, de ezek az Öreg-Duna kivételével már nem érték el a teraszperemet. A Béda-, Öreg- és Sárkány-Duna részben természetes lefűződéssel, részben a kanyarulatok mesterséges átvágásával holtágakká vált. Az Öreg-Duna egy rövid szakaszon Izsép és Darázs között még elmosta a Buckó-patak völgyének egy rövid szakaszát *(21. ábra).* A Mohácstól délre lévő szakaszon e rövid beharapást leszámítva az elmúlt

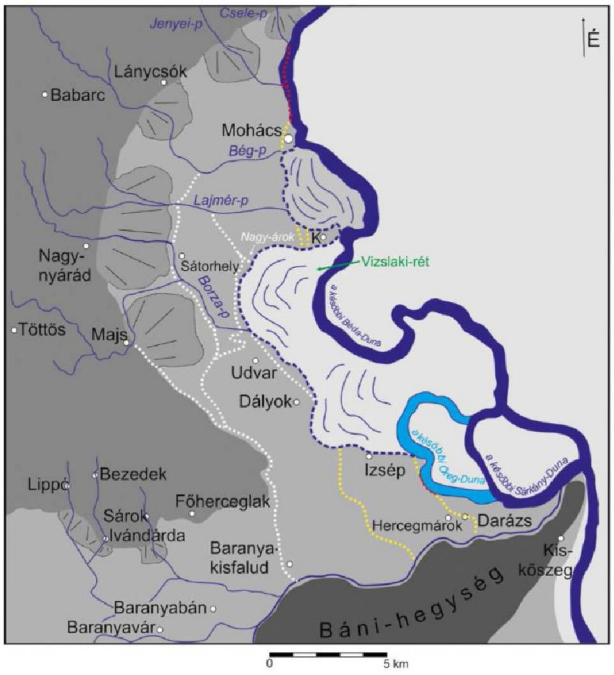
[66] Viczián 2022. 93–113.

19. ábra. A Mohácsi teraszos sík vízrajzi, geomorfológiai rekonstrukciója
Jelmagyarázat: fehér szaggatott vonal = elhagyott patakvölgyek; piros szaggatott vonal = a Duna oldalazó eróziója miatt elmosott völgyszakaszok; sárga vonal = Duna kaptúrája miatt kialakult patakvölgytorzók
Fig. 19: Hydrographical and geomorphological reconstruction of the Mohács terraced plain
Legend: white dashed line = abandoned stream valleys; red dashed line = valley sections eroded due to lateral erosion by the Danube; yellow line = stream valley remnants formed as a result of Danube capture

20. ábra. A Mohácsi teraszos sík vízrajzi, geomorfológiai rekonstrukciója
Jelmagyarázat: fehér szaggatott vonal = elhagyott patakvölgyek; piros szaggatott vonal = a Duna oldalazó eróziója miatt elmosott völgyszakaszok; sárga vonal = Duna kaptúrája miatt kialakult patakvölgytorzók
Fig. 20: Hydrographical and geomorphological reconstruction of the Mohács terraced plain
Legend: white dashed line = abandoned stream valleys; red dashed line = valley sections eroded due to lateral erosion by the Danube; yellow line = stream valley remnants formed as a result of Danube capture

21. ábra. A Mohácsi teraszos sík vízrajzi, geomorfológiai rekonstrukciója a katonai felmérések idejében
Jelmagyarázat: fehér szaggatott vonal = elhagyott patakvölgyek; piros szaggatott vonal = a Duna oldalazó eróziója miatt elmosott völgyszakasz; sárga vonal = Duna kaptúrája miatt kialakult patakvölgytorzók
Fig. 21: Hydrographic and geomorphological reconstruction of the Mohács terraced plain during the time of military surveys
Legend: white dashed line = abandoned stream valleys; red dashed line = valley sections eroded due to lateral erosion by the Danube; yellow line = stream valley remnants formed as a result of Danube capture

évezredek során a folyó már nem pusztította a teraszperemet. Mohácsnál és attól északra viszont a Duna medrének külső íve mentén ebben az időszakban is több száz métert kitevő parthátrálás zajlott. Így vált a Duna oldalazó eróziójának áldozatává a Csele- és a Jenyei-patak alsó völgyszakasza, illetve így alakult ki a Mohácstól nyugatra található észak–déli irányú patakvölgytorzó is (*21. ábra,* Mohácsnál narancssárgával jelölt szakasz).

A 19–20. században jelentős csatornázási, vízrendezési, árvízvédelmi, lecsapolási munkálatok zajlottak, amelyek során kialakult a vízrajz mai képe *(22. ábra):* a Jenyei- és a Bég-patakot közös csatornában vezették a Dunába, a Lajmér, a nagynyárádi és a majsi Borza pedig a korábbi, déli futású völgyeikben kialakított csatornában folynak a Karasicába.

Vízrajzi, geomorfológiai viszonyok az 1526. évi csata idején

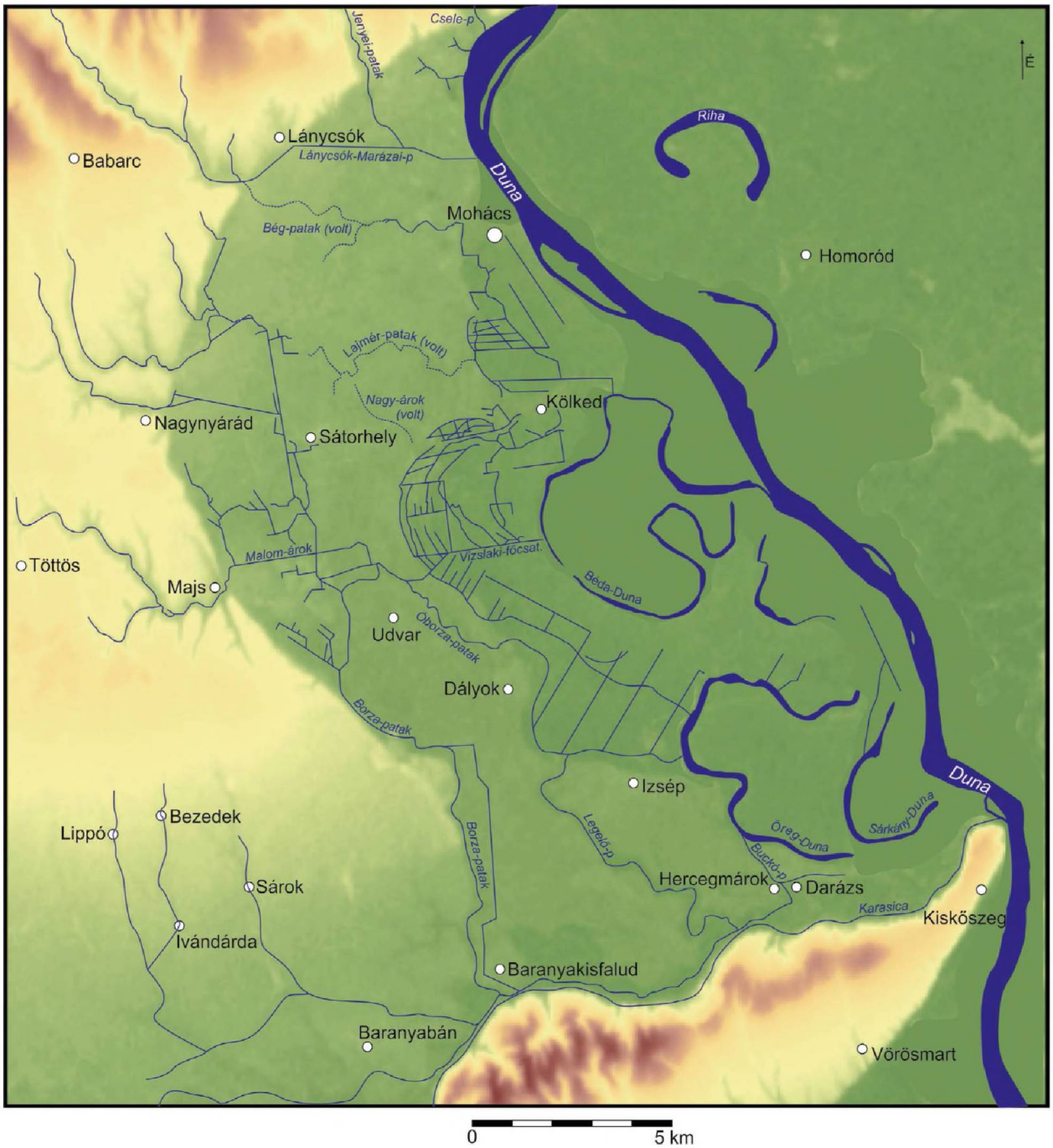
Az 1526. évi mohácsi csata földrajzi környezetének rekonstruálása során különösen fontos megvizsgálni az 500 éve még élő vízfolyásokat és az akkorra már elhagyott patakvölgyeket. Ezek a terasz felszínébe mélyülő felszínformák megtörik a síkság egyhangúságát, elválasztják egymástól a magasabb fekvésű térszíneket, melyeken a csapatok tartózkodhattak vagy harcolhattak. A patakok helyzete jelentősen befolyásolta a teraszon átvezető utak és a települések, illetve a nagyobb kiterjedésű, összefüggő, csatában is használható, ár- és mocsaraktól mentes felszínek elhelyezkedését.

A tágabban értelmezett vizsgálati területen belül leginkább a Duna ártere változott meg az elmúlt 500 év során. A rendszeresen elöntött, övzátonyokkal, morotvákkal tagolt ártérből az árvízvédelmi, vízmentesítési munkálatoknak köszönhetően egy lényegesen szárazabb terület vált, amelyet utoljára 1956-ban öntött el a Duna.[67] A szűkebb kutatási területen, vagyis a Mohácsi teraszon elsősorban a patakvölgyek alakultak át, különösen a csatornázási, vízrendezési munkálatok és a szántóföldek nagygépes mezőgazdasági művelése következtében. A völgyekkel tagolt teraszfelszín tökéletes síksága a völgyeket leszámítva alig változott. Kivétel ez alól talán Mohács környéke, a Csele- és a Jenyei-patakok torkolati szakasza, ahol a Duna eróziós tevékenysége elmosta, átformálta a völgyek és árterek környezetét.

A teraszt hat patak szelte át *(7. ábra).* E hat vízfolyás rekonstruálható völgyszakaszainak keletkezési sorrendjét a geomorfológiai jegyeik alapján határoztuk meg. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a völgyek teraszfelszínre eső szakasza mind a hat patak esetében megegyezett azzal a völggyel, melyben az első katonai felmérés idején is ábrázolták őket. A völgyek kora azonban a felmérésnél lényegesen idősebb. A Csele-, a Jenyei-, és a Bég-patakok esetében nem volt kimutatható ezeknél idősebb völgy. A legifjabb völgyek, vagyis a Lajmér-, illetve a nagynyárádi és majsi Borza esetében azonosítottuk a völgyek völgytorzóit és ki tudtuk mutatni a Duna kaptúráját. A Duna oldalazó eróziója következtében bekövetkező kaptúra időpontja mindegyik esetben legalább egy-két évezreddel ezelőtt történt. Ezek idejét, illetve a meander lefűződésének minimum korát a teraszperem ívén lévő régészeti lelőhelyek kora alapján kaptuk meg. Ezt a völgyállapotukat a patakok egészen a csatornázásáig megtartották, tehát természetes medreik és völgyeik legújabb áttevődései is kivétel nélkül mind bőven az elmúlt fél évezrednél régebbre keltezhetők. A teraszsík északi részének vízfolyásai a Csele-, a Jenyei- és a Bég-patakok idős, teraszsíkba bevágódó, nyugat–keleti völgyében folytak. A teraszsík déli részén lévő patakokra jellemző, hogy egyenként több völgyet is kialakítottak a holocén során. A csata idején a Lajmér-patak nyugat–keleti völgyében folyt, és Kölkedtől északra érte el a Duna árterét. A kisebb vízgyűjtő területű nagynyárádi Borza és a nagyobb majsi Borza-patak völgye Sátorhelytől délre egyesült, és délkelet felé folyva Dályoknál érte el a Duna árterét.

Az élő és elhagyott völgyek völgytalpainak egyes részein rossz lefolyású vagy lefolyástalan laposok alakultak ki, ahol a víz megrekedt, és mocsaras foltok képződtek. E laposok, illetve a patakmedrek és ártereik akadályozhatták a csapatok szabad moz-

[67] Faludi–Szádeczky 2002. 293–304.

22. ábra. A jelenlegi vízrajz a Mohácsi teraszos sík környezetében
Fig. 22. Current hydrography in the vicinity of the Mohács terraced plain

gását. A kisebb vízhozamú, sekély patakokon még könnyebben átkelhettek a hadak, de még ezeknek is lehettek olyan szakaszaik, amelyek az év bizonyos időszakában, nagyobb esőzés és olvadás után, áradás idején, valamint magas talajvízállás mellett nehezen járhatóvá vagy járhatatlanná váltak, különösen nehezebb felszereléssel (például ágyúk, szekerek).[68] Tekintve, hogy az összecsapást megelőző

[68] A Magyar Királyság I. katonai felmérése. Országleírás: Markt Mohács von alterer Anamantia (Col. XII. Sect. 33.) Baranya (Baranier) megye. Budapest, 2005.

napok a korabeli források szerint csapadékosak voltak,[69] a kisebb vízfolyások környezetét is komolyan számításba kell vennünk az eseményeket befolyásoló tényezőként. A nagyobb, szélesebb vízfolyásokon, kiterjedtebb ártéri laposokon, mocsarakon át csak jól kiépített utakon, hidakon keresztül vagy a völgy egy-egy kedvezőbb geomorfológiai adottságú szakaszánál lehetett átkelni. Egy híd vagy gázló a csapatok haladása szempontjából mozgásukat lelassító szűkületet jelentett. A nagyobb mocsaras területek pedig lehetetlenné vagy vállalhatatlanul kockázatossá tették a csapatmozgást a terasz érintett részén át.

A terasz észak felén, a Lajmértól északra, jellemzően egy völgye van a patakoknak, a völgyek közötti teraszfelszín a csapatok számára megfelelő, tágas, ármentes felszíneket jelentett. A terasz déli felén a patakoknak több völgye is van a gyakoribb mederáthelyeződés miatt. Itt a teraszfelszín felszabdaltabb, mocsaras foltok, sávok tagolják a tájat. A Lajmér völgyei és az abban kialakult rossz lefolyású, mocsaras foltok vagy mélyebben bevágódó völgyeinek meredek völgyoldalai olyan geomorfológiai elemek, amelyet figyelembe kellett venni a csata során. A nagynyárádi és a majsi Borza, illetve a Lajmér délies völgyei egymásba kapcsolódó mocsaras területeket, nagyobb, élő vízfolyásokat, nehezen járható, tagolt felszínt alakítottak ki, ami kedvezőtlen környezeti feltételeket teremtett a csata szempontjából. A területnek csak egyes részei voltak alkalmasak csatatérnek vagy tábornak, úgymint Sátorhely tágabb környezete vagy a nagynyárádi és a majsi hordalékkúp területe. A majsi hordalékkúptól keletre fekvő területek, Udvar tágabb környéke, valamint a Majs és Udvar vonaltól délre eső részek mocsaras területe igen kevéssé volt alkalmas ilyen célra.

Rossz lefolyású, mocsaras területek alakulhattak ki azokban a völgyekben, amelyekben a csata idején élő vízfolyások folytak, és azokban is, melyeket már korábban elhagyott a patak. A mocsaras laposok kialakulásának nyolc fő, különböző genetikájú csoportját figyeltük meg kutatási területünkön.

Az első kategóriába azok a mocsaras foltok tartoznak, amelyek a patakok hordalékkúpján, illetve a hordalékkúp peremén alakultak ki. A patakok akkumulációs tevékenysége a hordalékkúpok területén, elsősorban a medrekben, illetve a terjeszkedő hordalékkúp lábánál érvényesül. Amennyiben a meder áttevődik a hordalékkúp más részére, az elhagyott meder, illetve a patak hordalékkúp alatti völgyszakaszának formái még egy ideig megmaradnak a domborzatban. A csapadékvíz e formákhoz igazodva folyik le a hordalékkúp palástján, illetve a hordalékkúpban mozgó felszín alatti vizek is e völgyekből kialakult laposokban gyűlnek össze. Ilyen egykori völgyszakaszokból kialakult laposokat találunk például a nagynyárádi és a majsi Borza hordalékkúpjának előterében (például a Presztika Majsnál). Lefolyástalan laposok alakulhatnak ki továbbá a vízfolyások medreitől függetlenül is a hordalékkúpon. Ezeket a nehézségi erő hatására kialakult tömegmozgásos folyamatok (csúszás, rogyás) alakíthatják ki. A majsi hordalékkúp területéről egy 18. század végi részletes úrbéri térkép ábrázol különböző genetikájú mocsaras foltokat.[70] A térkép alapján megállapítható, hogy bizonyos vizes nádas foltok nem is kerültek kiosztásra a gazdák számára, feltehetően a művelésre való alkalmatlanság miatt. A hordalékkúp lábánál lévő Presztika nevű terület nevét a délszláv nyelvekben hasonló hangzású "nádas" szó után kaphatta.[71]

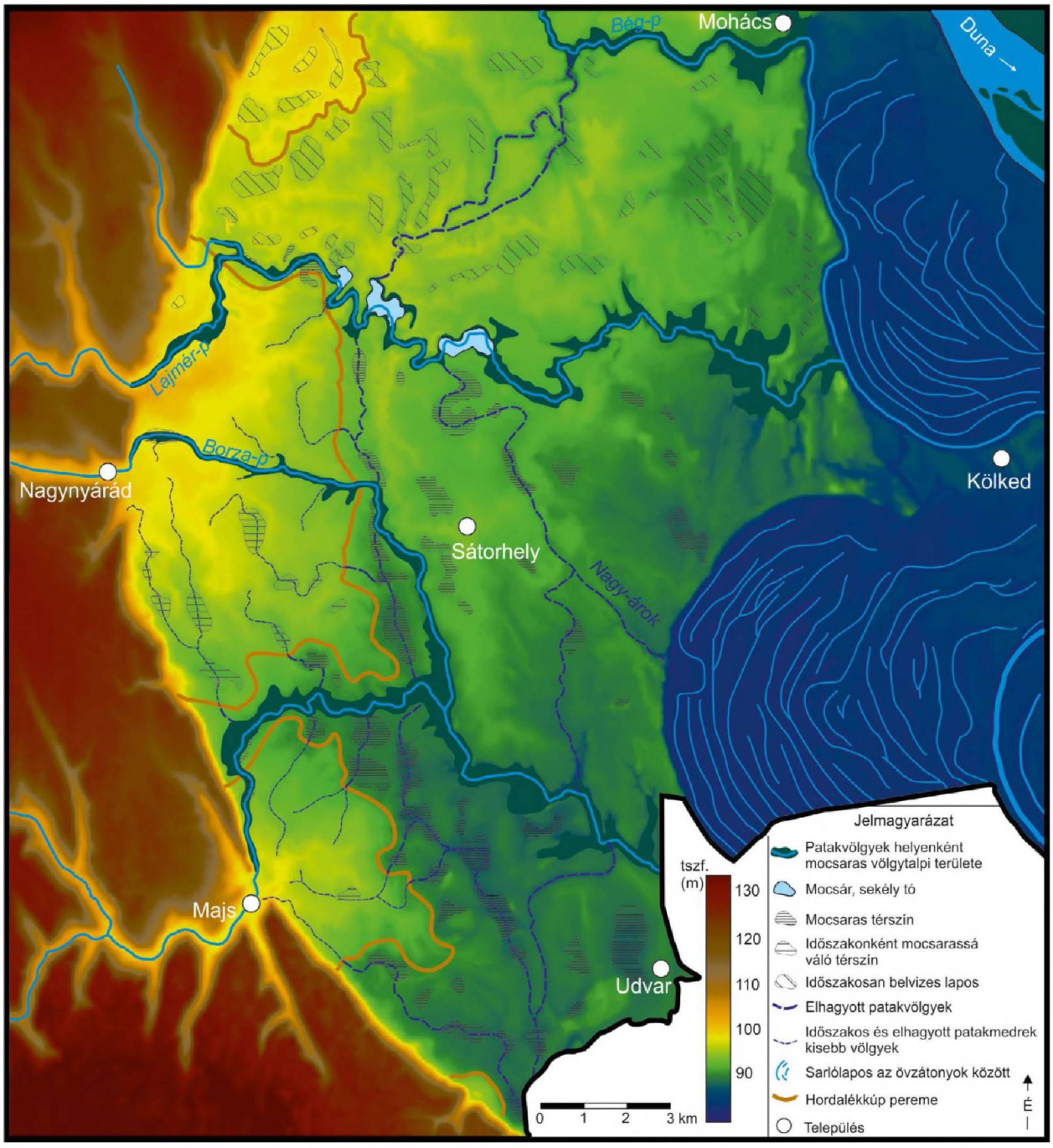
A hordalékkúpon a mederáttevődést követően az új meder hordalékával elgátolhatja a korábbi medreket, ami szintén lefolyástalan laposokat hozhat létre.

A második kategóriába soroljuk azokat a rossz lefolyású, mocsaras területeket, amelyek a hordalékkúpok peremén és közeli előterében alakulnak ki az élő vízfolyás árterén. A hordalékkúp lábánál, a síkra lépő patak medre feltöltődő, sekély, melyből könnyebben lép ki a víz. A patak saját lerakott hordalékát kerülgeti, ártere széles, mocsaras laposokkal

[69] *„Augusztus 22 szerda... Ezen a napon eső esett... Augusztus 23 csütörtök... Reggeltől estig szünet nélkül esett az eső... Augusztus 24. péntek... Minthogy éjjel és nappal kiadós eső esett..."* Szulejmán szultán hadinaplója az 1526-os hadjáratról. B. Szabó–Farkas 2020. 244.
„Mások is mondták nekem, hogy alig tudtak elmenekülni, hogy egy mély árok húzódott keresztben tele vízzel, mellette mély mocsár." Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez. B. Szabó–Farkas 2020. 210.

[70] Kneidinger 1772. Majs úrbéri térképe. https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1738/

[71] Papp 1961. 224.

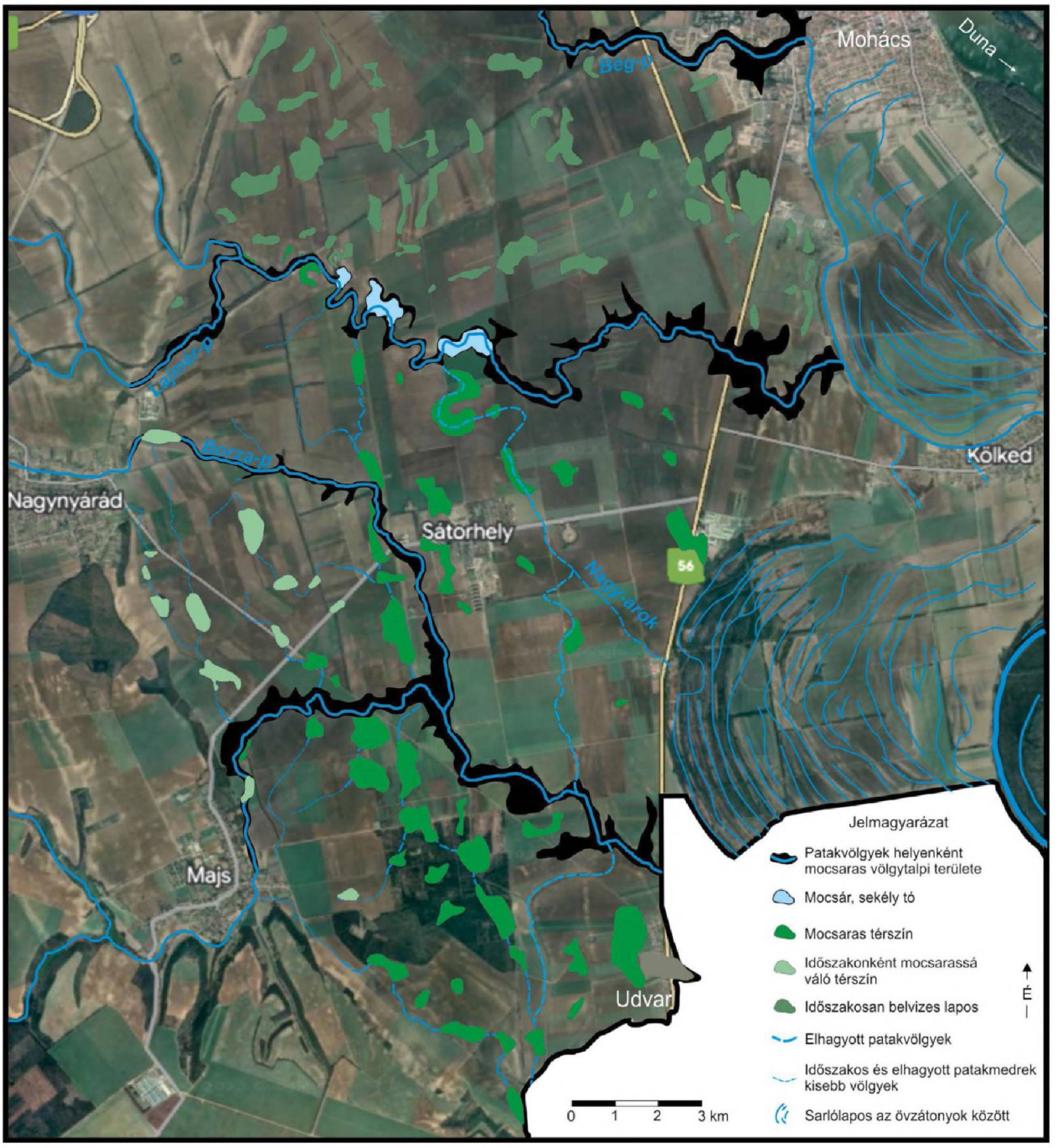

23. ábra. Vízrajzi rekonstrukció az 1526. évre az akkor élő és az addigra már elhagyott patakvölgyek feltüntetésével a domborzatmodellen

Fig. 23. Elevation model and hydrographic reconstruction for the year 1526, illustrating the active and abandoned stream valleys Legend: 1=locally swampy valley bottom areas; 2 = swamp, shallow lake; 3 = marshy surface; 4 = intermittently marshy areas; 5 = periodically inundated flats; 6 = abandoned stream valleys; 7 = intermittent and abandoned streambeds, minor valleys; 8 = swales between the point bor depositions; 9 = alluvial fan margins; 10 = settlements

tarkított. Ezzel a típussal találkozhatunk a Bég, a Lajmér, a nagynyárádi és a majsi hordalékkúpok előterében. A Bég és a Lajmér esetében a patakba e hordalékkúp előtéri mocsárrétjeik területén még egy-egy patak is csatlakozik északról *(8., 10. ábra)*. A patakok hordalékkúpja itt ér össze, a mocsárrét a vízfolyások közös árstereként működik, területét élő és elhagyott sekély medrek tarkítják.

A harmadik kategóriába tartoznak azok a mocsaras laposok, melyek a hordalékkúp és a teraszpe-

24. ábra. Vízrajzi rekonstrukció az 1526. évre az akkor élő és az addigra már elhagyott patakvölgyek feltüntetésével a Google maps térképen

Fig. 24. Hydrographic reconstruction for the year 1526, depicting the active and abandoned stream valleys on the Google Map Legend: 1 = locally swampy valley bottom areas; 2 = swamp, shallow lake; 3 = marshy surface; 4 = intermittently marshy areas; 5 = periodically inundated flats; 6 = abandoned stream valleys; 7 = intermittent and abandoned streambeds, minor valleys; 8 = swales between the point bor depositions

rem közötti síkságon keletkeztek a patakok aktív völgyének völgytalpi részein. Az élő vízfolyások környezetében a meghatározó felszínformáló erőt a patakok vonalas és oldalazó eróziója jelenti, ennek megfelelően a meanderező patak mélyíti és szélesíti völgyét. A mélyen bevágódó, keskeny völgytalpú szakaszokon nem alakulnak ki nagyobb mocsaras foltok. A széles völgytalpú szakaszokon kialakulhatnak rossz lefolyású laposok, lefűződő patakmedrek a patakok árterén. A Bégnek *(10. ábra)* Lánycsók-

tól keletre, illetve Mohácstól nyugatra volt egy-egy ilyen szakasza. A Lajmérnak *(8., 16. ábra)* pedig a Sátorhelytől északra fekvő szakaszán voltak ilyen mocsaras foltok. A nagynyárádi és a majsi Borza *(17., 23. ábra)* közös szakaszának eleje mutat ezzel és az előbbi kategóriával is rokon jegyeket. A kis vízgyűjtő területű, időszakos Jenyei-patak *(10. ábra)* egy különleges alkategóriát képvisel, mert az csak ritkán érte el a Dunát, vize a völgytalp rossz lefolyású, mocsaras laposaiban szikkadt el. Ilyen rossz lefolyású laposok voltak a mohácsi vágóhídtól északra, északkeletre a völgytalp szélesebb, mélyebb fekvésű részein.

A negyedik kategóriába tartoznak azok a mocsaras laposok, melyek a hordalékkúp és a teraszperem közötti síkságon keletkeznek a patakok aktív völgyének azon szakaszain, ahol az élő patak völgye egy korábbi, elhagyott patakvölggyel kapcsolódik össze. Ezeken a szakaszokon az előbbi kiszélesedik, ártere kibővül elhagyott völgyének első szakaszával. Ilyen a Bég és a Lajmér egykori összefolyásának környéke, valamint a Lajmér egykori déli, illetve délkeleti (Nagy-árok) völgyeinek találkozási helyei *(23. ábra)*.

Az ötödik kategóriába tartoznak azok a mocsaras laposok, melyek a hordalékkúp és a teraszperem közötti síkságon keletkeznek a patakok elhagyott völgyének völgytalpi részein *(23–24. ábra)*. Az elhagyott völgyek felszínformái, mint környezetüknél mélyebb fekvésű területek, sok évezreden keresztül megmaradnak azt követően, hogy a vízfolyás új völgyet alakított. Ezekben idővel rossz lefolyású vagy lefolyástalan területek alakulnak ki, melyekben a vizek megrekednek. Az egykori völgyek völgytalpa egymást követő, rossz lefolyású laposok sorozatává tagolódik. A laposok kialakulásában fontos szerepe van annak, hogy a patak már elhagyta a völgyét és élő vízfolyás hiányában e völgyekben már nem volt biztosított a megfelelő vízelvezetés. A laposokban felgyűlő vizek származhattak e völgytorzók vízgyűjtő területéről (csapadékvíz, talajvíz, olvadékvíz), a felszín alatti vizekből vagy a közeli vízfolyások felszíni vizéből. A völgyön belüli laposok kialakulásában az is szerepet játszott, hogy az egykori patakvölgy völgyoldalát érő eróziós hatások különbözőképp érintették annak eltérő morfológiájú részeit. A meredek völgyoldalú, keskeny völgytalpú szakaszokon a lejtők pusztulásából származó anyag a völgy mélyebb részére jutva elgátolhatta a vizek folyását, míg a széles völgytalpú, enyhe völgyoldalú szakaszokon sem a lepusztult anyag mennyisége, sem annak hatása nem volt olyan jelentős. Ilyen elhagyott völgyszakaszok vannak a Lajmér Bégbe vezető régi völgyében, a Lajmér elhagyott déli völgyében Sátorhelytől északnyugatra, a Lajmér északkeleti völgyében a Nagy-árok területén, a nagynyárádi Borza észak–déli szakaszán Sátorhelytől nyugatra, a két Borza közös elhagyott medrében Udvartól nyugatra (idősebb völgyük), illetve keletre (fiatalabb völgyük), illetve a majsi Borza észak–déli szakaszán a magaspart előterében. Ez utóbbi völgy tekintetében a nagyobb vízfolyás széles mocsaras árterének kialakulásában nemcsak a Lajmér és a két Borza együttes munkáját, összeadódó vízhozamát és eróziós hatását láthatjuk, hanem a pleisztocén végi Duna utolsó, magaspartot alámosó medrének maradványait sejthetjük.

A hatodik kategóriába soroljuk azokat a rossz lefolyású, mocsaras területeket, amelyek a terasz testébe mélyülő elhagyott völgytorzókban alakulnak ki és hidrológiai kapcsolatban vannak a Dunával, illetve a Karasicával *(7., 13–15., 17., 19–21. ábra)*. E völgyek annyiban térnek el az előbbi kategóriától, hogy a folyók árteréhez közel fekszenek, és a folyók irányából is érkezik víz völgytalpi területükre a folyók vízállásához igazodó talajvízszint, valamint a folyók árvizei idején a völgyekbe nyomuló ár hatására. E patakvölgy-torzók völgytalpa esetenként olyan mélyen található, hogy egy, a Duna és a Karasica árterét összekötő patak is ki tud alakulni bennük. E kategória két alcsoportra osztható, a patakkal rendelkező völgyek és a patakkal nem rendelkező völgyek csoportjára. A patak nélküli, mocsaras völgytalpú völgytorzók kategóriájába tartoznak a Mohácstól, illetve Kölkedtől nyugatra található észak–déli irányú elhagyott patakvölgyek. A patakkal rendelkező csoport magában foglalja az Izséptől nyugatra és keletre található észak–déli futású völgyeket, a Borza régi völgyét és a Buckó-patak völgyét. Az említett völgytorzók kialakulásában a teraszperemet alámosó Duna játszott fő szerepet: az fejezte le a patakvölgyeket és rombolta el völgyük egy szakaszát.

A hetedik kategóriába soroljuk azokat a rossz lefolyású, mocsaras területeket, amelyek a patakok teraszperem alatti szakaszához tartoznak és a Duna árterén folynak keresztül. Fél évszázada kivétel nél-

kül mind a hat vízfolyás ilyen volt. Ezek közül a Csele- és a Jenyei-patak torkolatközeli szakaszát a Duna oldalazó eróziója azóta jelentősen pusztította *(12. ábra)*, a többi patak esetében ilyen hatás nem érvényesült. A Mohácstól északra lévő öblözetet létrehozó Duna közel egy évezrede pusztítja a jobb parti területeket. A Csele-pataknak 500 éve széles, közel fél kilométeres közös ártéri síksága volt a Dunával, a patakmeder a folyóval való egyesülése előtt hosszabb szakaszon folyt déli irányba. A Riha-Duna és a Mohácsi-Duna övzátonyai alapján feltételezhetjük, hogy a csata óta csaknem 500 méter pusztult el a patakmedrekkel, ártéri laposokkal tarkított jobb part területéből.

A nyolcadik kategóriába soroljuk azokat a rossz lefolyású, mocsaras területeket, melyek helye nem köthető patakmedrekhez, hanem azok általában a teraszfelszín deráziós mélyedéseiben alakultak ki.

Összefoglalás és következtetések

A Mohácsi teraszsíkról és a szomszédos kistájak kapcsolódó részeiről részletes digitális domborzatmodell (M = 1 : 10 000), illetve geomorfológiai, vízrajzi, fejlődéstörténeti rekonstrukció készült a Würm időszakra, a holocén egészére, illetve ezen belül az 1526. évre vonatkozóan. A vizsgált terület rekonstruált változásait térképsorozaton mutattuk be. Az 1526. évi állapotokról tematikus térkép készült.

A vizsgált területen nyugatról keletre haladva egyre fiatalabb és egyre alacsonyabb fekvésű geomorfológiai szintek sorakoznak. Ezek közül a Duna II/a számú, ármentes terasza az a felszín, melynek tágas, síksági területe helyet adhatott az 1526. évi csata fontos mozzanatainak, ezen a felszínen mozogtak vagy táborozhattak a csapatok. A terasz nyugati határát jelentő magaspart mögött magasabb fekvésű löszös dombsági és síksági területek vannak. E kistájak terasszal határos sávjában, a Nagynyárád vonalától északra fekvő Baranyai-dombság felszíne völgyekkel felszabdalt, élénkebb domborzatú. Nagynyárádtól délre, a Nyárád-Harkányi-sík viszont már kevésbé tagolt felszínű. E körülményeket figyelembe kell venni a csata rekonstrukciója esetén. A terasztól keletre, a teraszperemen túl a Duna ártere fekszik, melyet gyakran elöntött az árvíz. Felszíne morotvákkal, övzátonyokkal, sekély tavakkal, mocsarakkal tarkított térszín volt. Valószínűtlen, hogy jelentős csatatér helyszíneként szóba kerüljön.

A geomorfológiai szintek kialakulását és a domborzat fejlődését egyrészt a negyedidőszak éghajlatváltozásaihoz köthető folyódinamikai hatások irányították, másrészt igen erős hatást gyakoroltak rá a süllyedékterületek szerkezeti mozgásai helyi és regionális szinten egyaránt. Mohács tágabb környezetében két jelentős süllyedékterület található: a Báni-hegység előterében lévő Karasica völgye, illetve a Duna völgyét is meghatározó Mohácsi süllyedék. A Karasica süllyedék meghatározó szerepet játszott a teraszfelszínt keresztező patakok fejlődésében. A rekonstrukció alapján elmondhatjuk, hogy az elmúlt egy-két évezredet leszámítva a teraszsíkot keresztező patakok mind a Karasicába folytak. A Duna egymást követő meanderciklusainak meanderei oldalazó eróziójukkal fokozatosan alámosták a teraszperemet, és a terasz területének rovására ártéri öblözeteket alakítottak ki. Az öblözetek nyugati irányba történő tágulása során a folyó idővel elérte a patakok délre tartó völgyeit, lefejezte a patakvölgyeket és kaptúrával elhódította a patakok vizét.

A holocénben a patakok váltak a teraszsík első számú formálóivá. A patakvölgyek között elterülő teraszfelszínek sík területe alig változott az elmúlt évszázadok, évezredek során. A teraszon hat jelentősebb patak folyt keresztül, amelyek a teraszra kilépve hordalékkúpot építettek. Itt a hordaléklerakás és a medrek hordalékkúpon belüli áttevődése volt a jellemző folyamat. A hordalékkúp utáni szakaszon teraszsíkba mélyülő, eróziós völgyek alakultak ki, melyek völgytalpán a patakok meanderező mintázatot vettek fel. A teraszperem előtti szakaszon a völgyek hátravágódtak. A bevágódó szakaszokon a patakok nehezen tudnak oldal irányban kilépni völgyeikből, így a völgyben maradva általában tovább mélyítik a völgytalpat. A hordalékkúpon viszont könnyebben tudott irányt váltani a patak. Egy-egy ilyen mederáttevődés hatására akár a hordalékkúp alatti szakaszon is áttevődhetett a meder és ott új patakvölgy alakulhatott ki.

A teraszsík észak felén, a Csele-, a Jenyei- és a Bég-patak hordalékkúp utáni völgyszakaszán vízfolyásonként csak egy-egy patakvölgy ismerhető fel a domborzatban. Azonban a felszínformák és fel-

színformáló folyamatok ismerete alapján e patakok esetében rekonstruálni lehetett egy olyan észak–déli völgyszakaszt is, amelyben e három patak egykor közös mederben tarthatott a Karasica felé. Ez a völgy a mai teraszperemtől keletebbre helyezkedett el, és három rövidebb szakaszt leszámítva a folyó már elmosta azt oldalazó eróziójával. Ezek közül két rövidebb völgytorzó Mohácstól, illetve Kölkedtől nyugatra, a harmadik pedig az államhatártól délre eső területen található (utóbbi a Buckó-patak jelenlegi völgye). A Duna több, időben egymást követő meandere lefejezte a három patakvölgyet, illetve elhordta a patakvölgyeket is tartalmazó terasz anyagát.

A Mohácstól északra lévő öblözet kialakulása a partvédő művek megépítéséig (19. század vége) folyamatos. A Csele-, valamint a Jenyei-patak völgyét és torkolati szakaszát, illetve a patakok és a Duna közös árterét feltehetőleg az elmúlt évezred során mosta el a folyó.[72] A Duna medre ez idő alatt legkevesebb 150–500 méternyit tolódott nyugatabbra.[73] A Mohács és Kölked közötti öblözet feltehetően a római korban, az első és negyedik század között fejlődhetett ki. A Kölkedtől délre eső Vizslaki-öblözetben a Vizslaki-Duna feltehetően a késő római kor az avar kor közötti időszakban mosta alá a teraszperem íves vonalát. A Dályok és Izsép közötti meandermaradvány ennél idősebb. A déli teraszperemet alámosó Öreg-Duna pedig az első katonai felmérés (1783) előtti években fűződhetett le. Az Öreg-Duna ezt megelőzően még elhódította a Buckó-patak völgyének egy részét.

A teraszsík déli részének geomorfológia viszonyai több tekintetben különböznek az északiétól. Az egymáshoz közeli völgykijárattal rendelkező Borza és Lajmér hordalékkúpja egymásba olvad, a nagynyárádi és a majsi Borza hordalékkúpja pedig peremüknél összeér. A hordalékkúp utáni szakaszon a patakoknak több, időben egymást követő völgye is felismerhető a teraszsík domborzatában. A völgyek helyzete alapján rekonstruálni lehet azokat az állapotokat, amikor egy-egy patak önállóan, illetve amikor kettő vagy több patak egymással egyesülve, közösen formált egy völgyszakaszt. A teraszfelszín a mederáttevődések miatt völgyekkel erősebben tagolt, az elhagyott völgyekben lefolyástalan részek alakulhattak ki.

A Lajmér-patak több, időben egymást követő völgye rekonstruálható a teraszfelszínen. Északkeleti völgye a Bég-patak völgyével egyesült, déli völgye a Borzába vezetett, valamint délkeleti völgye alakította ki a Nagy-árok néven is ismert Újistálló-árkot. Ez utóbbi völgy alsóbb szakaszait a Vizslaki-Duna mosta el. A Lajmér keletre tartó völgye a legfiatalabb, a patak 1526-ban is itt folyt. E völgyét a Mohács és Kölked közti öblözetét kialakító Duna-meander fejezte le.

A nagynyárádi és a majsi Borza-patakok esetében az idősebb patakvölgyek délre tartva egymással egyesülnek és a Karasicába vezetnek. E völgyek nagyjából azon a vonalon futottak, ahol mai mesterséges csatornájuk vezet, egykori helyüket a csatornázás előtt mocsaras foltok sorozata jelezte. Fiatalabb völgyeik egymással egyesülve tartottak a terasz területén át délkeletre, a Karasica felé. A völgyet a Duna Dályok és Izsép közötti meandere fejezte le feltehetően a római korban vagy azt megelőzően. Az öblözet alatti elhagyott völgyszakasz a terasz államhatártól délre eső területén található.

A Mohácsi teraszos sík mind a hat patakjáról elmondhatjuk, hogy 1526-ban, illetve már azt megelőzően csaknem egy évezreddel is a Dunába torkolltak. A mohácsi csata idején mind a hat vízfolyás az általuk évszázadok, évezredek óta használt mederben folyt, amelyeket az első katonai felmérés térképén is látunk. Az utolsó fél évezredben egyik meder sem helyeződött át sem a hordalékkúpon, sem az azt követő teraszsíkon lévő szakaszán. A teraszperem hátrálása az utóbbi évezredben már csak Mohács területét, illetve az attól északra elhelyezkedő partszakaszt pusztította, a Mohácstól délre lévő teraszperemet nem. Ennek megfelelően a csata óta eltelt időszakban csak a Csele- és a Jenyei-patak torkolati szakasza, illetve e vízfolyások és a Duna közös ártere volt kitéve a Duna oldalazó eróziójának.

Az élő és elhagyott patakvölgyek helyzete az 1526. évi csata szempontjából is igen fontos, hiszen ezek határozták meg a közöttük elterülő teraszfelszínek méretét, alakját és ezzel a csapatok számára

[72] VICZIÁN 2022. 93–113.
[73] VICZIÁN 2022. 104–106; SZÁVOSZT-VASS 2022. 79–92.

rendelkezésre álló teret. A patakok völgyeinek alján mocsaras foltok alakulhattak ki, melyek gátolhatták a haderő szabad mozgását. Az élő és elhagyott völgyek völgytalpi területeinek egészét nem kezelhetjük mocsaras területnek a rekonstrukció során. A legnagyobb mocsaras területek jellemzően nem a patakvölgyekben, hanem a terasztól keletre, a Duna árterén voltak. A terasz területén a völgyek között elterülő teraszfelszíneken nem alakultak ki tartósan nagyobb mocsaras foltok, a patakvölgyekben lévő mocsaras foltok pedig a patakot övező ártéri sávra és a völgytalp rossz lefolyású laposaira korlátozódtak. Az élő vízfolyással már nem rendelkező, elhagyott völgyekben könnyebben alakulhattak ki rossz lefolyású, vagy lefolyástalan laposok. Mocsaras területek alakultak ki a hordalékkúpok közötti sík területeken, a hordalékkúpok lábánál, a lerakott hordalékukat kerülgető, medrüket változtató patakok árterein, az elhagyott patakvölgyek környezetüknél mélyebb fekvésű, feltöltődő laposaiban, valamint a patakok hátravágódó völgyszakaszán, ahol a Duna árvizei, illetve a folyóhoz igazodó talajvízszint ki tudta fejteni hatását. A Jenyei-patak vize például nem mindig érte el a Dunát, hanem a terasz mélyebben fekvő részén szivárgott el. A Csele- és a Jenyei-patak egykori közös medreként azonosított észak–déli völgyszakasz Mohácstól nyugatra bizonyíthatóan mocsaras volt. A Bég-patak hordalékkúp utáni szakaszának elején, ahol több patakmeder találkozott, élő és elhagyott medrek tagolták az árteret. Itt szintén mocsaras területek alakultak ki. Hasonlóan, a Lajmér és a két Borza hordalékkúpjának pereme mellett is mocsaras foltok voltak. E három vízfolyás további szakaszain, a patakok idővel változó, áttevődő völgyeinek területén is alakultak ki rossz lefolyású területek, mocsaras laposok, így Sátorhelytől északra és nyugatra, a Lajmér egykori völgyében, melynek árokszerű formája a Vizslaki-öblözet felé tart, valamint a Lajmér és a Borza patakok délre tartó, egykori völgyeinek területén Majs és Udvar között.

A mocsaras területek mára jórészt eltűntek a teraszsík területéről. Ehhez a völgyek természetes feltöltődése és az emberi tájformáló hatások is hozzájárultak. A patakok ma már szűk, egyenes csatornában folynak, a mély csatornák a környező területek talajvízszintjét is lejjebb szállították. A gépesített mezőgazdaság elegyengeti a felszínt és eltemeti a korábbi patakmedreket. A Duna ártere hasonlóképp nagy területeken jellemzően szárazzá vált.

Szakirodalom

Bertók–Polgár 2011: Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatatér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124:3 (2011) 919–928.

Bognar 1990: Bognar, Andrija: *Geomorfologija Baranje*. Zagreb, 1990.

B. Szabó–Farkas 2020: B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas: *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések.* Budapest, 2020.

Dövényi 2010: Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest, 2008.

Faludi–Szádeczky 2002: Faludi Gábor – Szádeczky Attila: Az 1956. évi jeges árvíz a Duna magyarországi déli szakaszán (Dokumentumok, visszaemlékezések). *Hidrológiai Közlöny* 82:5 (2002) 293–304.

Gábris 1980: Gábris Gyula: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15:8 (1980) 249–252.

Gábris 1995: Gábris Gyula: A folyóvízi felszínalakítás módosulásai a hazai késő glaciális-holocén őskörnyezet változásainak tükrében. *Földrajzi Közlemények* 119 (1995) 3–10.

Gábris 2013: Gábris Gyula: A folyóvízi teraszok hazai kutatásának rövid áttekintése – a teraszok kialakulásának és korbeosztásának új magyarázata. *Földrajzi Közlemények* 137:3 (2013) 240–247.

Gábris–Nádor 2007: Gábris Gyula – Nádor Annamária: Long-term fluvial archives in Hungary: response of the Danube and Tisza rivers to tectonic movements and climatic changes during the Quaternary: a review and new synthesis. *Quaternary Science Reviews* 26 (2007) 2758–2782.

Gergely 1926: Gergely Endre: „Ásatások a mohácsi csatatéren". In: Lukinich Imre (szerk.): *MDXXVI. Mohácsi Emlékkönyv*. Budapest, 1926. 349–360.

Gyenizse 2020: Gyenizse Péter: A Mohácsi-terasz középkori településhálózatának vizsgálata. In: Pap Norbert (szerk.): *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatatáj történeti földrajzi kutatása.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Pécs, 2020. 91–99.

GYENIZSE–LÓCZY 2020: GYENIZSE Péter – LÓCZY Dénes: A Mohácsi-sík vízrajza és annak hatása a mohácsi csatára. In: PAP Norbert (szerk.): *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatatáj történeti földrajzi kutatása.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Pécs, 2020. 51–89.

GYENIZSE–MORVA 2020: GYENIZSE Péter – MORVA Tamás: A Mohácsi-sík és környéke felszínborításának és területhasználatának változása a 16–20. század között. In: PAP Norbert (szerk.): *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatatáj történeti földrajzi kutatása.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Pécs, 2020. 101–122.

GYENIZSE–VARGA 2020: GYENIZSE Péter – VARGA Gábor: A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csatában. In: PAP Norbert (szerk.): *Mordortól Mohácsig. A mohácsi csatatáj történeti földrajzi kutatása.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Pécs, 2020. 23–50.

HAJNAL 2009: HAJNAL Zsuzsanna: Házak a Kölked-Feketekapui avar kori telepen. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 91–116.

HATOS 1872: HATOS Gusztáv: Még néhány földalatti labyrinth. *Hazánk és külföld* 8:48 (1872) 384–385.

HORVÁTH 2000: HORVÁTH Anikó: Hazai újholocén klíma- és környezetváltozások vizsgálata régészeti adatok segítségével. *Földrajzi Közlemények* 48 (2000) 149–158.

JASKÓ–KROLOPP 1991: JASKÓ Sándor – KROLOPP Endre: Negyedidőszaki kéregmozgások és folyóvízi üledékfelhalmozódás a Dunavölgyben Paks és Mohács között. *A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése az 1989. évről* (1991) 65–82.

KATONA GYŐR 2003: KATONA GYŐR Zsuzsa: „Altinum Castellum," in The Roman Army in Pannonia. In: VISY, Zsolt (ed.): *An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* Budapest, 2003. 132–134.

KISS 1979: KISS, Attila: Das Gräberfeld und Siedlung der awarenzeitlichen Bevölkerung von Kölked. *Folia Archaeologica* 30 (1979) 185–192.

KISS 1996: KISS, Attila: *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalter-archäologie 2. Innsbruck, 1996.

KISS 2001: KISS, Attila: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kölked-Feketekapu B 1–2.* Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest, 2001.

KONKOLY 2012: KONKOLY Sándor: Újabb adatok Zsembéc várának lokalizációjához. *Modern Geográfia* 7:2 (2012) 1–21.

KONKOLY 2015a: KONKOLY Sándor: Sembech középkori várának lokalizációja. A geográfia eszközeivel egy történeti rejtély nyomában. In: TERNOVÁCZ Bálint (szerk.): *Opuscula historica 1. Tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös Konferenciákról.* Budapest, 2015. 13–44.

KONKOLY 2015b: KONKOLY Sándor: Középkori vár vagy római erőd? Rejtélyes nyomok a Mohácsi-szigetről. In: HORVÁTH László (főszerk.): *Ingenia Hungarica 1. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia.* Budapest, 2015. 177–204.

KŐFALVI 2006: KŐFALVI Tamás: *A pécsváradi konvent hiteleshelyi levéltára 1254–1526.* Szeged, 2006.

KŐNIG–PÁNYA 2018: Kőnig Frigyes – Pánya István: A mohácsi török palánkvár. In: KÓSA Pál (szerk.): *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2018.* Kökény, 2018. 24–29.

LÓCZY 1912: LÓCZY Lajos: A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai. *Földtani Közlöny* 17 (1912) 677–678.

MELCZEL 1828: MELCZEL János: *Duna-mappáció. A magyarországi Duna szakasz szelvényleírásai.* Kézirat. MNL OL S 81 1554/376.

NEBOJSZKI 2003: NEBOJSZKI László: Az alsó-Duna-völgyi vízivilág. *Természettudományi Közlöny* 134:9 (2003) 396–400.

N. IPOLY 1977: N. IPOLY Márta: A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténeti Közlemények* 24:2 (1977) 206–222.

PAP ET AL. 2018: PAP Norbert – FODOR Pál – KITANICS Máté – MORVA Tamás – SZALAI Gábor – GYENIZSE Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60:2 (2018) 325–345.

PAP ET AL. 2019: PAP Norbert – KITANICS Máté – GYENIZSE Péter – SZALAI Gábor – POLGÁR Balázs: Sátorhely vagy Majs? A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.

PAP ET AL. 2020: PAP Norbert – GYENIZSE Péter – KITANICS Máté – SZALAI Gábor: II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 73–110.

PAPP 1961: PAPP László: A mohácsi csatahely kutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960.* Pécs, 1961. 197–252.

PÉCSI 1959: PÉCSI Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana.* Földrajzi monográfiák 3. Budapest, 1959.

PESTI 1982: PESTI János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei. II. - Baranya monográfiai sorozat.* Pécs, 1982. 428–493.

PIKIJA ET AL. 2015: PIKIJA, Mato – ŠIKIĆ, Krešimir – TRIFUNOVIĆ, Sreten: 2015. *Republica Hrvatska Osnovna Geološka Karta.* Zagreb, 2015.

SZABÓ 1867: SZABÓ József: Földtani Jegyzetek Batina-Bán és a Mohácsi-szigetről 1865. April 3-5. In: HANTKEN Miksa (szerk.): *Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai 3.* Budapest, 1867. 133–141.

SZÁVOSZT-VASS 2022: SZÁVOSZT-VASS Dániel: Támpontok a Mohácsi-Duna medrének 1526-os rekonstrukciójához. In: VARGA Szabolcs – TÜRK Attila (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 79–92.

Szederkényi 1962: Szederkényi Tibor: A baranyai Duna menti mezozóos szigetrögök földtani viszonyai. *Földtani Közlöny* 94:1 (1962) 28–32.

Szederkényi 1997: Szederkényi Tibor: *A Vári-puszta 1. számú fúrás fúrómagjainak földtani, kőzettani leírása. Zárójelentés a Vári-puszta 1. sz. vízkutató fúrás vizsgálati eredményeiről.* Baja, 1997.

Szenthe 2003: Szenthe István: *Adalékok a Mohácsi-sziget földtani felépítéséhez.* http://www.kbfi-triasz.hu/ Adalekok-a-Mohacsi-sziget-foldtani-felepitesehez/23/ (megnyitva 2021. 10. 27.)

T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején.* Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 12. Pécs, 2004.

Tóth 1998: Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132:4 (1998) 837–858.

Viczián et al. 2014: Viczián István – Havas Zoltán – Balogh János – Szeberényi József – Kis Éva: Geomorfológiai adottságok és környezeti változások szerepe az emberi megtelepedés és területhasználat történetében az Óbudai-szigeten. In: Kóródi Tibor – Sansumné Molnár Judit – Siskáné Szilasi Beáta – Dobos Endre (szerk.): *VII. Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa.* Miskolc, 2014. 652–659.

Viczián 2022: Viczián István: A Duna domborzatformáló hatása Mohács környékén és az 1526. évi mohácsi csata. In: Varga Szabolcs – Türk Attila. (szerk.): *Mohács Szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 93–113.

Virágos 2007: Virágos, Réka: Continuity and change in early Medieval landscapes in Western Hungary: possibilities for research. *Annual of medieval studies at Central European University Budapest* 13 (2007) 213–240.

Visy 2000: Visy Zsolt: *A Ripa Pannonica Magyarországon.* Budapest, 2000.

THE HOLOCENE LANDFORM EVOLUTION OF THE MOHÁCS TERRACED PLAIN: A HYDROGRAPHICAL AND GEOMORPHOLOGICAL RECONSTRUCTION OF THE PRESUMED SITE OF THE 1526 BATTLE OF MOHÁCS

István Viczián, József Szeberényi, Dániel Szávoszt-Vass, Tamás Drusza

Key Words: 1526, Battle of Mohács, hydrographical and geomorphological reconstruction, Danube, Mohács Terraced Plain.

This study thoroughly examines the hydrographical and geomorphological aspects of the broader landscape encompassing the presumed site of the Battle of Mohács in 1526. The research scope extends across the terraced plain of Mohács and its adjacent regions, with a temporal continuum ranging from the end of the Pleistocene era to the present day, placing particular emphasis on the pivotal year 1526. Our investigative approach hinges on comprehensive field surveys, digital elevation modeling techniques, and an exhaustive analysis of landforms and geomorphological processes. The flood-free terrace flanking the Danube assumes paramount significance due to its identification as the presumed battleground. Within this terrain, a distinctive feature is the presence of both active and abandoned stream valleys traversing the surface of the terrace. These landforms hold considerable importance within the historical context of the Battle of Mohács, as they engendered swamps within the lower reaches of the valleys. These marshy areas potentially posed impediments to the fluidity of troop movements during the battle.

Characteristics of the southern region encompass abandoned valleys, the formation and displacement sequence of which has been meticulously determined through a thorough evaluation of landform conditions. Notably, even the most recently formed stream valleys trace their origins back millennia prior to the Battle of Mohács. Over the course of thousands of years, all streams converged towards the depression area of the Krasica valley. With the passage of time, lateral erosion by the Danube river led to the erosion of the terrace and the subsequent capture of these stream valleys. The timing of these captures has been estimated by scrutinizing the age of archaeological sites situated along the ridge of the terrace. It is worth highlighting that the lateral erosion by the Danube has primarily impacted the northern regions of the Mohács terrace over the past five centuries. The study enhances our comprehension of the Holocene landform development and the geographic setting of the presumed location of the 1526 Battle of Mohács through comprehensive analysis of landforms, geomorphological processes, and their historical context, providing essential knowledge for reconstructing the battle.

FÖLDVÁRTÓL UDVARIG

Hol lehetett a Brodarics István tudósításában szereplő falu?

Dénes József*

A mohácsi csatatér egyik legérdekesebb és egykor leglátványosabb tereptárgya a mai Sátorhely község határában emelkedő, az Udvar felé vezető főút mellett ma már csak súlyosan rongált maradványaiban létező Törökdomb – régebbi nevén Sátorhegy. Ez a jellemzői alapján évszázadokkal korábbi földhalomvár (motte) lehetett, amelyet a 16–17. században a törökök zarándokhelyként újra hasznosítottak. A leginkább logikusnak tűnő lehetőség az, hogy a mai Udvar neve őrzi a középkori Földvár emlékét. A középkori falu helye a mai településtől nem messze nyugatra keresendő. A településnek nevet adó várhelyre egy ma már alig érzékelhető kiemelkedés utal, míg a falu középkori temploma a mai udvari temető helyén lehetett. Mindez nagyban befolyásolhatja a csata helyszínéről alkotott rekonstrukciót.

Kulcsszavak: Földvár, földhalomvár, motte, várhely, templom

A mohácsi csatatér egyik legérdekesebb és egykor leglátványosabb – bár az 1526. augusztus 29-én vívott sorsdöntő csatával feltehetően semmilyen kapcsolatban nem lévő – tereptárgya a mai Sátorhely község határában emelkedő, az Udvar felé vezető főút mellett ma már csak súlyosan rongált maradványaiban létező Törökdomb – régebbi nevén Sátorhegy.[1] Vajon lehetett-e a Sátorhegy (Törökdomb) a középkori Földvár falu névadója? Elméletileg nem lehetetlen, ugyanis a közeli környék egyetlen ma ismert várhelyéről van szó.

A Törökdomb egy régi, vitatott eredetű mesterséges halom, amely ad absurdum lehetett volna egy imponáló méretű őskori halomsír is, amelyet másodlagosan felhasználtak a későbbi korok valamelyikében. Ha bizonyítani lehetne, hogy a rómaiak emeltek mesterséges földhalomvárakat (*mottékat*), akkor a római limes építményeként is azonosíthatnánk, ahogyan azt Visy Zsolt gondolta, aki a pannoniai limest részletesen bemutató monográfiáiban képeket is közzétett róla, és a 4-5 méter magas mesterséges dombot római kori *burgus* (őrtorony) helyének vélte.[2] Éles szemű megfigyelése szerint *opus spiccatum* („halszálka") falazási technikával készült alapfal részlete volt látható a félig elbányászott domb metszetfalában. Ez a római eredetű falazási technika azonban a középkorban éppen úgy előfordult.[3] Formailag – a ránk maradt képi és térképes ábrázolások szerint – azonban leginkább egy középkori *motte* dombjának néz ki![4]

A németül *Türkenhügel*nek hívott domb az újkorban Nagynyárád határába tartozó Sátorhelypusztán, a Mohácsot Udvarral összekötő főút 57-es kilométerkövét 100 méterrel elhagyva, közvetlenül az út mellett található, Mohácstól mintegy 8 kilométerre délre, Udvartól pedig közel 3 kilométerre északra. Rómer Flóris Gerecze Péter által idézett leírása szerint a „Törökhalom" nevű sánccal körülvett, fákkal beültetett halom az úttól keletre helyezkedik el,[5] területe 6 × 8 öl. Ez méterre átszámítva 11 × 15 méternek felel meg, ami a felső vízszintes dombtető mérete lehetett.

Györffy György történelmi földrajzában már hatvan évvel ezelőtt, 1963-ban közölte az 1223-ban

* régész, drdj.atreus@gmail.com

1 A csatatér lehatárolásáról legújabban: B. Szabó–Máté 2020.
2 Visy 1989. 121; Visy 2000. 99.
3 Lásd például a Szent László által alapított somogyvári apátság egyik falrészletét. Bakay 1989. 160. 80. kép
4 Összefoglalóan Dénes 2003; Dénes 2004. 127 (utóbbi kézirat 1999-ben készült).
5 Gerecze 1906. 143.

1. kép. A Török-domb még ép állapotban az 1830-as években készült Duna-mappáció térképén
Fig. 1. The Turkish Hill still in its intact state on the map of the Danube survey of the 1830s

2. kép. A helyszín régebbi, papír alapú, 10 000-es topográfiai térképen
Fig. 2. The site on an older, paper topographic map in the 10,000 scale

3. kép. A közelmúltban korrigált 10 000-es térképről már eltűnt a magassági pont, s már csak a rongált terület képét látjuk
Fig. 3. The elevation point has disappeared on the recently corrected 10,000 map, and only the damaged area is visible

4. kép. A Törökdomb nyugat felől (VISY 2000. 178. ábra)
Fig. 4. The Turkish Hill from the west (VISY 2000. Figure 178)

még Ipoltlakának (is) nevezett Földvár Árpád- és Anjou-kori birtoktörténetével kapcsolatos legfontosabb adatokat.[6] Akkori birtokosa, Thabor fia Gergely 274 márka értékű kincset rabolt a szekszárdi apátság épületéből, emiatt II. András az elkobzott birtokot az apátságnak adta. Magát a Földvár névnek alapot adó várat (lakot?) akár Ipolt (Hippolit), Thabor fia Gergely őse (?) is építhette jóval 1223 előtt. Természetesen csakis abban az esetben, ha a 'lak' helynév ilyen értelmezését feltételezzük.

A ma Törökdombként ismert mesterséges halom 1338-ban „hegy" megnevezéssel bukkan fel

[6] GYÖRFFY 1987. 302–303.

5. kép. Az opus spiccatum falazat a domb metszetében (Visy 2000. 179. ábra)
Fig. 5. The opus spiccatum masonry in the section of the hill (Visy 2000. Figure 179)

Ipoltlaka – más néven Földvár – határjárásában, mint annak egyik északi határpontja.[7] Ugyanúgy a szekszárdi apát birtoka volt, mint például a Kalocsai-Sárközben Homokmégy-Halom királyi udvarhelye. Utóbbi adat arra utal, hogy talán hasonlóképpen I. Béla király adományozhatta az általa 1061-ben alapított monostornak Földvárt is.

A 17. században – Athanasio Georgiceo tudósítása szerint – úgy vélték, hogy a Törökdombot janicsárok hordták össze a híres csata napján, Szulejmán szultán harcálláspontjaként.[8] Azonban biztosan nem a híres ütközet előtt vagy alatt, hanem valamikor később állhatott volna rajta a szultáni sátor (legkorábban 1529. augusztus 18-án, amikor Szulejmán a csatatéren fogadta Szapolyai János

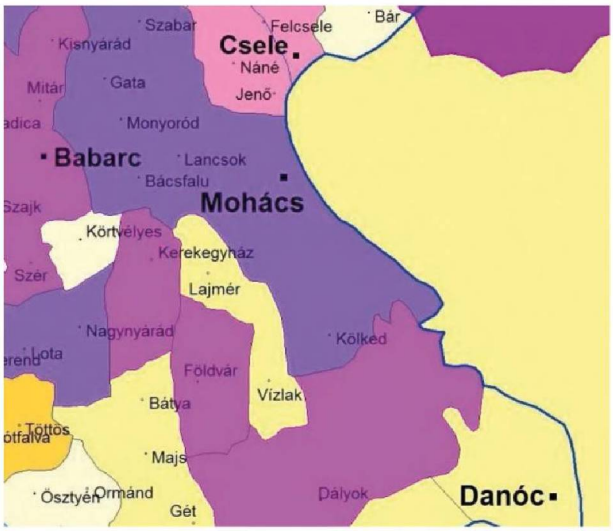
6. kép. Opus spiccatum falazat Somogyváron (Bakay 1989. 80. kép)
Fig. 6. The opus spiccatum masonry in Somogyvár (Bakay 1989. Figure 80)

magyar királyt és kíséretét). A híres török utazó, Evlia cselebi 1663-ban járt a helyszínen, akkoriban Császár-dombnak („Khunkiár tepeszi") nevezték, és egy Hasszán budai pasa által építtetett kioszk állt rajta.[9] Elbeszélése szerint Szulejmán szultán a mohácsi csata idején – talán a győzelmét követően – itt imádkozott. A jelzett alapterület azonban biztosan nem lett volna elegendő a szultáni sátornak, ám egy kioszknak megfelelt.

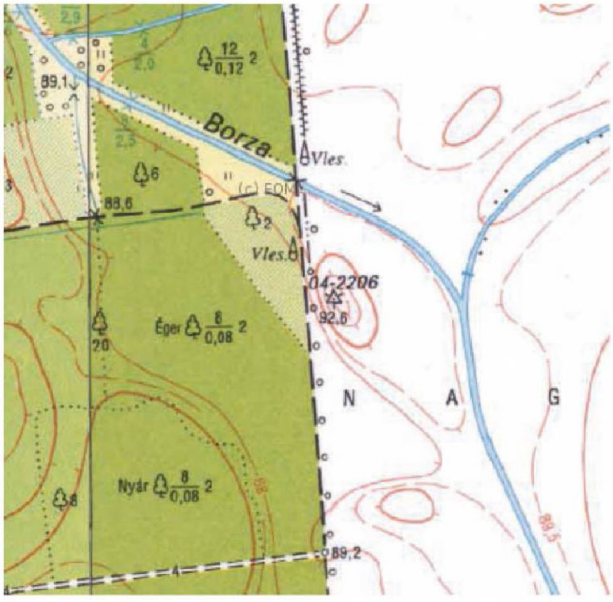
A fentieknek megfelelően tartalmazza a helynevet és ábrázolja a helyszínt a Baranya megye földrajzi neveit feldolgozó munka és annak vonatkozó térképe is.[10] Az 1 : 10 000-es topográfiai térkép szerint a domb talpátmérője ötven méter körüli lehet, nyugati felét föld anyagnyerő helyként a 20. század hatvanas éveiben elhordták. Magassága nyugatról nézve négy méter, a Duna ártere felől viszont a tíz méterrel meredeken kiemelkedő magaspart szélén helyezkedik el, így lentről nézve valóban szinte hegynek látszhatott. Kiss Attila 1969-ben az akkori földkitermelés idején alaposan megfigyelte ezt a Szulejmán szultán sátorhelyének vélt dombot. Megállapította, hogy az teljes egészében mesterséges feltöltés eredménye.[11]

További érdekes kérdés, hogy vajon ezt a kétségen felül erődített objektumot nevezhették-e

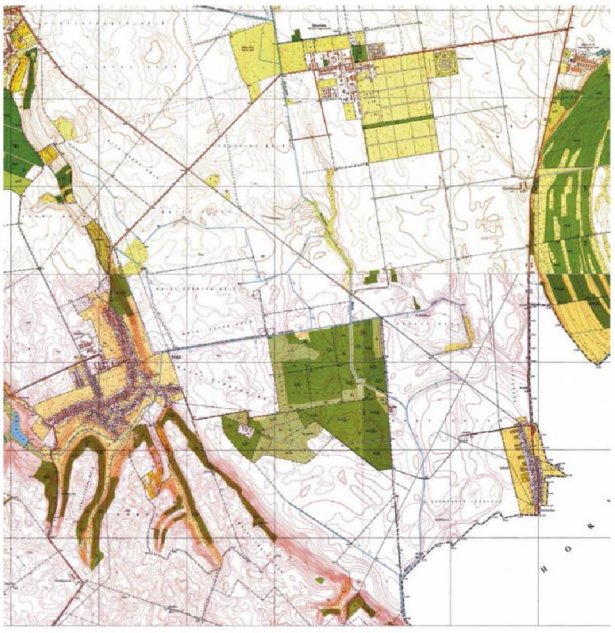
[7] Györffy 1987. 302–303.
[8] Tóth 1998. 854.
[9] Evlia 1985. I. 223.
[10] BMFN II. 525. (224/85. név), térkép az 523. oldalon.
[11] Kiss 1970. 89.

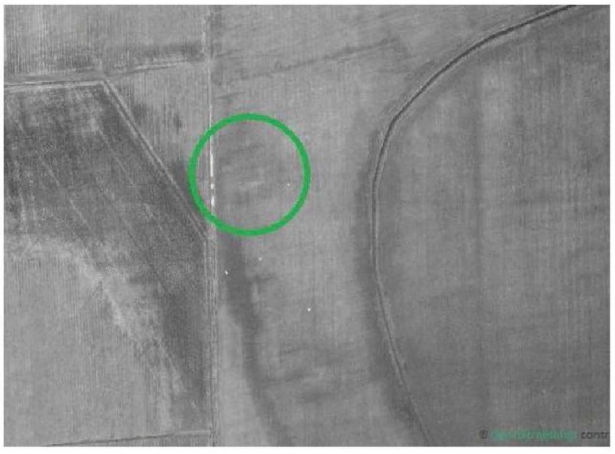
7. kép. Engel Pál Magyarország a középkor végén című történelmi földrajzi térképének részlete a környék birtokviszonyait ábrázolja
Fig. 7. A detail of Pál Engel's historical geographical map titled Hungary at the end of the Middle Ages showing the land tenure of the area

9. kép. Ugyanez a kiemelkedés közelebbről
Fig. 9. The same prominence closer up

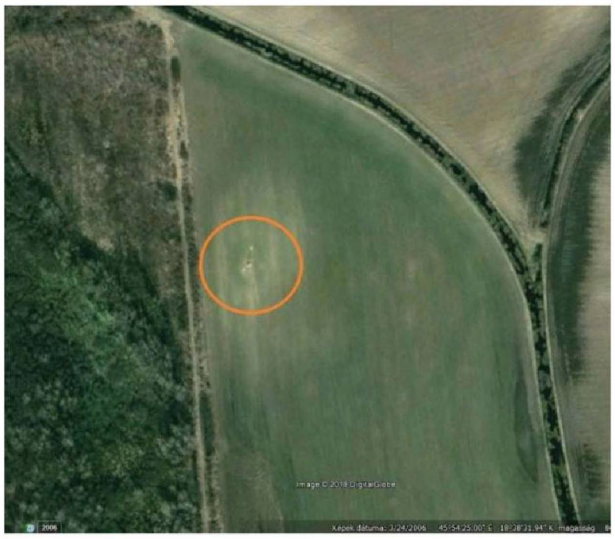
8. kép Földvárnak megfelelő kiemelkedés helye a mai Udvar belterületétől északnyugatra
Fig. 8. The site of the prominence corresponding to Földvár, northwest of today's Udvar

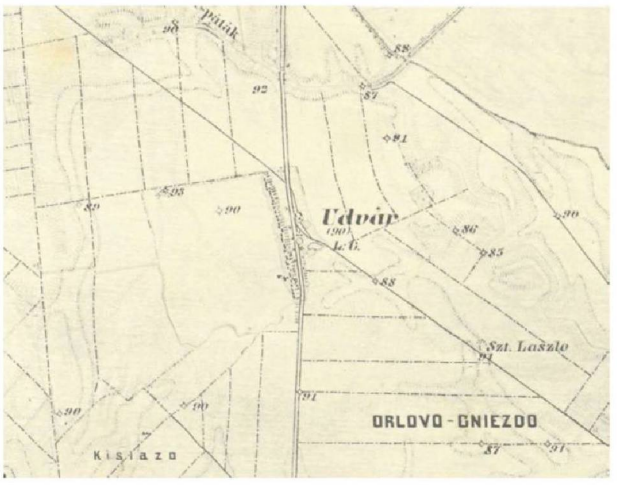
10. kép. Az objektum a http://www.fentrol.hu 1969-ben készült légi fotóján
Fig. 10. The object on an aerial photo made in 1969 (www.fentrol.hu)

Földvárnak?[12] Azért is kifejezetten érdekes a kérdésre adható válasz, mert a mohácsi csata legfontosabb harci eseményei éppen a régóta azonosítani próbált Földvár nevű településnél zajlottak. Vagyis ha igennel válaszolhatunk a kérdésre, akkor végre biztos támponthoz juthatnánk Földvár falu fekvését illetően. Azonban a ma ismert mintegy 30 nagy *motte*-domb egyikét sem hívják Földvárnak, illetve az ismert hetvenhat Földvár helynév áttekintő vizsgálata szintén nem támogatja ezt az ötletet.[13]

[12] Minderről a közelmúltban a kontinuitás mellett érvelve: PAP ET AL. 2018; PAP ET AL 2019; PAP ET AL 2020.
[13] DÉNES 2013. 56–57.

11. kép. A helyszín a Google Earth felvételén (2006. 03. 24)
Fig. 11. Google Earth image of the site (24/03/2006)

12. kép. Udvár, mai kiejtés szerint Udvar a harmadik katonai felmérés térképén
Fig. 12. Udvár, pronounced today as Udvar, on the map of the third military survey

Mint arra egymástól függetlenül a nyelvész Benkő Loránd,[14] valamint a régész Bóna István[15] is rámutatott, a magyar toponímiában a 'földvár' régen elhagyott, elpusztult, már nem működő vár helyét jelöli. Különféle korokból származó, egymástól alapvetően eltérő jellegű várak helyét is így hívják. A helynevek közül különösen azok érdekesek, amelyek település neveként rögzültek, mint a most tárgyalt délkelet-baranyai Földvár is. Ezek esetében megállapítható, hogy mind közeli, szerves kapcsolatban állnak a róluk elnevezett településekkel, így a Törökdomb nem lehetett Földvár névadója, mert utóbbi feltehető helyétől 3 kilométer választja el.

A rendelkezésünkre álló okleveles adatokból egyértelmű, hogy a mai Sátorhely térsége Újfalu néven valamikor 1338 előtt különvált a régebbi, délibb fekvésű és 1223 óta a szekszárdi apátság birtokát képező Földvártól.[16] A királyi halmokról szóló, 2004-ben megjelent írásomban még úgy véltem, a mai Udvar község neve is talán egy, a Törökdombhoz kapcsolódó korai királyi udvarhellyel magyarázható.[17] Azon túl azonban, hogy a Törökdomb valóban a „királyi halmok" egyikének látszik, ez nehezen elképzelhető, mert semmilyen 18. századi előtti adatunk nincs egy itteni Udvar nevű településről. Vagyis Ipoltlaka (Földvár) település helye aligha azonosítható a Törökdombbal és annak közvetlen környezetével. A legfontosabb kérdéseket B. Szabó János és Sudár Balázs ezzel kapcsolatban tisztázták.[18]

Elképzelhető-e vajon más megoldás? Rendkívül feltűnő körülmény, hogy Udvar helyén lyukas, üres a középkorra vonatkozóan eddig rekonstruált térképünk. Ha a Sudár Balázs által közölt 16–17. századi településhálózatot ábrázoló térképekre nézünk, feltűnhet rajtuk Udvar hiánya.[19] A Kiss Lajos által[20] Csánki Dezső történelmi földrajzára hivatkozva vele bizonytalanul kapcsoltba hozott[21] Udvard nevű település pedig nem ide, hanem a mai Szőkéd határába esett.[22] Sudár Balázs 1546. és 1696. évi összeírásokon alapuló rekonstrukciója szerint a település nagyjából a mai Udvar helyén lehetett.

[14] Benkő 1998.
[15] Bóna 1998. 22–23.
[16] B. Szabó 2019.
[17] Dénes 2004. 127.
[18] B. Szabó 2019; Sudár 2020; Sudár–Varga 2020; Végh–B. Szabó 2020.
[19] Sudár 2020. 164–165.
[20] Kiss 1988. II. 695.
[21] Csánki 1894. II. 532.
[22] BMFN I. 988 (173/21. név).

Így aztán kézenfekvő, sőt magától értetődő az írásom címében felvetett lehetőség. Valószínűleg a 18. századi német telepesek érthették félre az elpusztult Földvár nevét Udvárnak, ami aztán ebből alakult tovább Udvarrá. Tehát a névadó 'földvár' helyét Udvar közvetlen közelében célszerű keresni, és az megfelelhet az általam 2013-ban javasolt helynek.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a 18. században újraalapított Udvar község mai lakóházainak helye pontosan azonos a középkori Földvaréval, de szinte biztosan annak folytatásaként értékelhető. Különös súllyal esik a latba, hogy a szemtanú Brodarics István szerint a magyar hadrendben állva szabad szemmel is látták a Bezedek és Buziglica felől a domboldalon leereszkedő nagy tömegű törököt. Ez legjobban úgy magyarázható, ha ahhoz minél közelebb sorakoztak fel a magyarok és külföldi segítőik.[23] Köztük és a domb között, még a lapályon – a kialakuló török hadrend közepén – volt Földvár falu. A római eredetű, ma is használt főút mentén, azon utazva Hans Dernschwam 1555-ben is látta Földvár falut a még álló templommal együtt.[24]

Az általam gyanúsnak ítélt, várhelyként gyanítható hely elméletileg templom helyeként is szóba jöhet,[25] de ettől eltérő megoldás is elképzelhető. Oly sok más esethez hasonlóan az udvari temető is őrizheti a középkori templomhely-kontinuitást. Könnyen lehetséges, hogy a Baranyavárt (Eszéket) Moháccsal (Budával) összekötő főúthoz képest „út menti", azaz a főútra merőleges fekvése volt Földvárnak. Ebben az esetben a mai temetőhöz vezető út lehetett a Fő utca, és tőle közvetlenül északra állíthatták fel mintegy egy kilométeres nyugat–keleti vonalban a török tüzérséget. Véleményem szerint itt lehetett a döntő harc helyszíne, ezt azonban régészeti kutatásoknak kell még igazolnia. Megjegyzem, Földvár fekvését illetően hozzám hasonló következtetésre jutottak a térség 17. századi településrendszerének és útviszonyainak tanulmányozása során is.[26]

SZAKIRODALOM

BAKAY 1989: BAKAY Kornél: *Feltárul a múlt? A múlt jövője.* Budapest, 1989.

BENKŐ 1998: BENKŐ Loránd: Földvár helyneveink tanúságtételéről. In: UŐ: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, 1998. 127–132.

BMFN:PESTI János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei* I–II. Pécs, 1982.

B. SZABÓ 2019: B. SZABÓ János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye" (egy évszázados kirakós játék új darabjai). In: BÁRÁNY Attila – KAVECSÁNSZKI Máté – PÓSÁN László – TAKÁCS Levente (szerk.): *Hunyadi Mátyás és kora.* Debrecen, 2019. 143–159.

B. SZABÓ 2020: B. SZABÓ János: Se nem Majs, se nem Sátorhely. Megjegyzések Pap Norbert és szerzőtársai Sátorhely vagy Majs című tanulmányához. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 169–177.

B. SZABÓ–MÁTÉ 2020: B. SZABÓ János – MÁTÉ Gábor: Észrevételek a történeti források interpretációs lehetőségeiről – és az interpretáció határairól – a mohácsi csatamező új földrajzi kutatása kapcsán. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 189–201.

BÓNA 1998: BÓNA István: *Az Árpádok korai várai.* Debrecen, 1998.

CSÁNKI 1894: CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II. Budapest, 1894.

DÉNES 2003: DÉNES József: *A királyi halmok. Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein.* (http://www.oroksegvedelem.hu/denes_jozsef_kiralyi_halmok/) (letöltés dátuma: 2023. március 18.)

DÉNES 2004: DÉNES József: Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): *„Quasi Liber et Pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 2004. 123–129.

DÉNES 2013: DÉNES József: Vár végződésű helyneveinkről. In: BALÁZS Géza – GRÉTSY László (szerk.): *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai. Egy pályázat legjobb darabjai.* Budapest, 2013. 52–66.

DERNSCHWAM 1984: DERNSCHWAM, Hans: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló.* Közreadja TARDY Lajos. Budapest, 1984.

EVLIA 1985: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Budapest, 1904. (Reprint: Budapest, 1985.)

[23] Brodarics és Istvánffy szövegének elemzése során szintén erre jutott: VARGA 2020.

[24] DERNSCHWAM 1984. 492–493.

[25] DÉNES 2013.

[26] SUDÁR–VARGA 2020.

Gerecze 1906: *Magyarország műemlékei II. A* műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeállította Gerecze Péter. Budapest,1906.

Györffy 1987: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–III. Budapest, 1987.

Kiss 1970: Kiss Attila: Nagynyárád-Újistálló-Törökdomb. Az 1969. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* 23 (1970) 85.

Marosi 1976: Marosi Endre: A mohácsi csatatér helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 23:4 (1976) 631–650.

Pap et al. 2018: Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60:2 (2018) 325–345.

Pap et al. 2019: Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtérségének meghatározása. *Történelmi Szemle* 61:2 (2019) 209–246.

Pap et al. 2020: Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor: Reflexiók B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és „Se nem Majs, se nem Sátorhely" című tanulmányaiban vázolt koncepciójára. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 179–188.

Sudár 2020: Sudár Balázs: Földvár falu a török korban. *Történelmi Szemle* 62:1 (2020) 153–168.

Sudár–Varga 2020: Sudár Balázs – Varga Szabolcs: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 33–47.

Tóth 1998: Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132:4 (1998) 837–858.

Varga 2022: Varga Szabolcs: Brodarics István és Istvánffy Miklós mohácsi csatáról szóló leírásának összehasonlítása. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.): *Mohács Szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 61–71.

Végh–B. Szabó 2020: Végh András – B. Szabó János: A Mohács és Dánóc közé eső térség késő középkori birtok- és településstruktúrája. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17. Budapest, 2020. 49–73.

Visy 1989: Visy Zsolt*: A római limes Magyarországon.* Budapest, 1989.

Visy 2000: Visy Zsolt: *A Ripa Pannonica Magyarországon.* Budapest, 2000.

FROM FÖLDVÁR TO UDVAR
Where was the Village Mentioned in István Brodarics's Report?

József Dénes

Key Words: earthen castle, earthen mound castle, motte, castle site, church

One of the most interesting and once the most spectacular landmarks of the battlefield of Mohács is the now badly damaged Turkish Hill – formerly known as Sátorhegy – which rises on the border of the present-day village of Sátorhely, next to the main road leading to Udvar. It may have been an earthen mound castle (motte) centuries ago, which the Turks reused as a pilgrimage site in the 16th and 17th centuries. The possible most logical explanation is that the name of today's Udvar preserves the memory of the medieval Földvár (earthen castle). The medieval village was located not far to the west of the present settlement. The castle site that gave the settlement its name is now indicated by a barely visible prominence, while the medieval church of the village may have been built on the site of the present-day cemetery of Udvar. This may have a major influence on the reconstruction of the battlefield.

AZ ÁLLANDÓSÁG VÁLTOZATAI

A Mohács-toposz használata a 18–19. századi költészetben

S. Laczkó András*

A tanulmány rövid tipológiai rendszerezés formájában kívánja bemutatni a mohácsi csata 18. század végi és 19. századi verses szövegekben felbukkanó különböző értelmezési módjait, és kísérletet tesz annak a folyamatnak a felvázolására, amelynek keretében az 1526. évi vereség a korszak elején domináns elbeszéléseit felváltják az azokat opponáló interpretációk. A Mohácsra a magyar nemesség kötelességteljesítésének, hazafiúi áldozatának példájaként hivatkozó, és ennek kapcsán olykor a nemesi előjogok intakt megőrzéséért is szót emelő 18. századi művek képviselte értelmezéssel szemben a reformkorban egyes szerzők már éppen a jobbágyfelszabadítás ügye mellett érvelve idézték fel a témát. A 19. század közepétől pedig (elsősorban az 1848/49. évi szabadságharc hatásának betudhatóan) az előző időszak Mohács-képét meghatározó másik narratíva, a csatát egy valódi sikertörténet – a végső pusztulás küszöbére került ország Habsburgok általi megmentésének, török alóli felszabadításának és újbóli felvirágoztatásának – nyitányaként láttató dinasztikus értelmezés is átadta helyét az ugyanezt az eseményt mint a nemzeti függetlenség elvesztéséhez vezető folyamat kezdetét bemutató, a 21. századi olvasó számára is jóval inkább ismerős elbeszélésnek.

KULCSSZAVAK: irodalomtörténet, toposz, Habsburg-dinasztia, nemesség, nemzeti függetlenség, jobbágyság

A következő oldalakon olvasható, eredetileg előadásnak készült írás tárgya a 18–19. századi magyar költészetben megjelenő Mohács-értelmezések bemutatása. A dolgozat rövidsége okán ez természetesen nem jelentheti sem a 16. századi csata verses reprezentációinak átfogó ismertetését, sem az egyes szövegek részletekbe menő interpretációját; a tanulmány célkitűzése csupán annyi, hogy felvázolja a magyar történelem e meghatározó eseményére vonatkozó, a tárgyalt időszak költői műveiben (is) tetten érhető legfontosabb értelmezési modelleket. Mivel e cél elérése érdekében ésszerűbbnek látszott a legismertebb, legsikerültebb vagy legeredetibb művek helyett a legszemléletesebb és legkönnyebben bemutatható irodalmi példákra támaszkodni, ezért – az olvasóban talán némi csalódást keltve – az értekezésben jelentőségéhez képest igen kevés szó esik majd a korszak irodalomtörténeti tekintetben legfontosabb szövegéről, Kisfaludy Károly a magyar történelmi tudatban élő Mohács-képre mindmáig komoly befolyással bíró elégiájáról. Illetve teljesen kimarad belőle néhány olyan kifejezetten izgalmas, a következőkben ismertetendő egyes értelmezési módokhoz ugyan szorosan kapcsolódó, ám a történelmi esemény azokban közvetített magyarázatait éppen „meghaladni" törekvő vers – mint például Eötvös József *„Búcsú"*, illetve *„Mohács"* című költeményei – tárgyalása.[1] Mindezek ellenére a következő oldalakon előadott rendszerezés reményeim szerint segítheti az olvasót a csata irodalmi ábrázolásainak közegében való eligazodásban, és némi betekintést nyújt a téma alakulástörténetének a 20. századot megelőző szakaszába.

Mielőtt belekezdenénk a 18–19. századi Mohács témájú irodalom tárgyalásába, érdemes röviden szót ejteni az arról alkotott elképzeléseink tekintetében meghatározó jelentőségű két kérdésről. Az első ezek közül az 1526. évi vereség irodalmi ábrázolásainak általában vett történetét illeti. A csata mint szépirodalmi téma történetéről szóló *„Mohács a magyar költészetben"* (1905) című első össze-

* Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, laczko.andras@pte.hu

[1] Ezekről részletesebben lásd S. Laczkó 2019.

foglaló munka szerzője, Simai Ödön írásának bevezetőjében a következőképpen nyilatkozott erről: *„Vörös vonalként húzódik végig e* [vagyis 16. – S. L. A.] *századi költészetünkön, s még vagy két század poézisén keresztül a mohácsi vész emlékezete, mígnem azt egy nagyobb sírhalom, szomorú véget ért szabadságharcunk el nem feledteté. Fogalommá vált a hosszú századok alatt e szó: Mohács, jelenti pedig »nemzeti nagylétünk nagy temetőjét«. Alig lesz magyar költő [...] Tinóditól el egészen napjainkig, ki legalább csak egy sóhajban is vissza ne szállt volna – Csele patakjához."*[2] Annak dacára, hogy az idézett sorok azt a benyomást keltik, hogy Mohács mindig is elsőrendű fontosságú témának számított a magyar költészetben, a kis kötetet továbbolvasva igen hamar fény derül arra, hogy ez korántsem felel meg a valóságnak. Simai ugyan biztosítja olvasóit afelől, hogy „vándor dalosaink" már közvetlenül a vereséget követően megénekelték a szomorú eseményt, és népdalok is bizonyosan születtek róla, ám ezek közül egy sem maradt az utókorra, így csakhamar kénytelen bevallani, hogy az első költői mű, amelynek fő témája a 16. századi katasztrófa, Listius László csaknem százharminc évvel később, 1653-ban megjelent *„Magyar Márs"*-a. (Ugyanezzel a ténnyel szembesítette olvasóit Rédey Tivadar a csata 400. évfordulójára kiadott kötetbe írt tanulmányának elején: *„Nemzeti létünk négyszázados katasztrófájának, a mohácsi vésznek, költészetünkben csak háromszáz éve akadunk nyomára."*)[3] Ami az ezt megelőző időszakot illeti, a csata mint költői tárgy iránti érdeklődés csekély voltára enged következtetni, hogy a Simai bevezetőjében a 16. század költői közül egyedüliként nevesített Tinódi is csupán egyetlen helyen (*„Erdéli história"*, 1553) említette meg Mohácsot. Akkor is elsősorban azért, hogy Habsburg Ferdinánd uralkodásának jogszerűségét igazolja, illetve méltassa a királynak az ország török uralom alóli felszabadítása érdekében tett erőfeszítéseit: *„Az felséges királ, Ferdinándus királ / Felesége után lött törvénből királ / Anna asszon báttya az jó Lajos királ, / Ki Mohácson vesze ez országért az királ. // Nagy sok esze, küncse költ már ez országra, / Az magyar nemzetnek megmaradására, / Ki Némötországnak lenne nyugalmára, / Pogán töreköknek eltávoztatására."* Mivel Listius műve után Simai ismertetésében (újabb, csaknem száznegyven év kihagyással) Etédi Sós Márton *„Magyar Gyász"*[4] (1792) című epikus költeménye következik, a *„Mohács a magyar költészetben"* leginkább azt bizonyítja, hogy az ütközet irodalmi reprezentációinak története évszázadokig igencsak szerénynek mondható, folyamatosnak tekinthető irodalmi hagyományról pedig csak a 18. század utolsó harmadától kezdve érdemes beszélni.

A csata irodalmi ábrázolásainak történetével kapcsolatban felvetődő másik probléma az értelmezés állandóságának kérdése; vagyis az, hogy az 1526. évi vereséget, annak okait és következményeit mindig azonos, vagy legalábbis hasonló módon látták és láttatták-e az azt megverselő szerzők. Az ezzel való számvetés már csak azért is fontos, mivel a 19. század közepe után született szövegek gyakran azt a benyomást keltik, hogy a bennük előadott – a 20–21. századi köztudatban élő képpel alapjait tekintve azonos – Mohács-értelmezés hosszú ideje érvényes, konstans és változhatatlan magyarázata a történelmi eseménynek. Szemléletes példája ennek a Czuczor Gergely és Fogarasi János összeállította akadémiai nagyszótár 1867-ben megjelent kötetének 'Mohács' szócikke, amelyből a következőket tudhatta meg a korabeli közönség:

> „MOHÁCS, mváros Baranya m. [...] a magyar nemzet történelmében a visszavonásnak szomorú nevezetességű emléke:
> »Hajh! s ezt visszavonás okozá mind, s durva irígység.«
> Kisfaludy K.
> »Vérkönnyet önt az utazó, Mohács! virányidon.«
> Kölcsey F.
> »Nemzeti nagy létünk nagy temetője, Mohács.«
> Kisf. K.
> »Mohács, Mohács, régi vérontás helye,
> Magyarország gyászos mezeje«
> Régi népköltemény."[5]

[2] Simai 1905. 1–2.
[3] Rédey 1926. 313.
[4] Etédi Sós 1792.
[5] Czuczor–Fogarasi 1867. 593.

A szócikk tárgyának kétféle meghatározását adja: Mohács eszerint nemcsak földrajzi név, hanem úgynevezett narratív abbreviatúra is egyben, vagyis *„elbeszéléssűrítmény, valamely hosszas, bonyolult eseménysor lerövidítése, belesűrítése egyetlen szóba"*.[6] A szöveg pedig nem csupán azt sugallja, hogy ez utóbbi jelentése a földrajzi névhez hasonló egyértelműséggel és pontossággal definiálható, hanem – mivel a „definíció" valójában versidézetek kompilációja – azt is, hogy annak legtömörebb, leghatásosabb és leginkább konszenzuálisnak nevezhető meghatározásai a költészet nyelvén fogalmazódtak meg. A citált verssorok értelmében Mohács a magyar történelem legvéresebb, legtragikusabb eseményeinek egyike („Régi népköltemény"), e csapás saját vétke, a visszavonás miatt érte a nemzetet (Kisfaludy), és annak bukását okozta („Nemzeti nagy létünk nagy temetője"), s ezért arról a legmélyebb szomorúsággal (Kölcsey utazójának vérkönnyét hullatva) emlékezhet csak meg az utókor. Mivel az 1867-ben megjelent kiadvány az érvényesnek tekintett értelmezést két, a század első negyedében született műköltői alkotásra, valamint egy 18. század végi közköltészeti darabra hivatkozva adta meg, annak szövege azt sejteti, hogy a költői művekben közvetített jelentés szilárd és változhatatlan. Ennek alapján az olvasónak könnyen támadhat az a benyomása, hogy Mohács mint narratív abbreviatúra a 18–19. században már rögzült jelentéssel bírt, s ez a jelentés lényegét tekintve megfelel 20–21. századi történelmi (köz)tudatban élő képnek. Dolgozatom további részében azt igyekszem majd bemutatni, hogy ez a konstancia csupán látszólagos. Részletesebben szemügyre véve a 18. század végének és a 19. század első felének a csatáról szóló, vagy legalábbis azt valamilyen összefüggésben megemlítő irodalmi szövegeit, azt tapasztalhatjuk, hogy a toposz használata meglehetősen változatos képet mutat, az eseményhez fűzött magyarázatok pedig egyes esetekben igen karakteresen különböznek a 20–21. században elfogadott Mohács-képtől. A következőkben ezt a variabilitást próbálom néhány példán keresztül érzékeltetni, ám nem kronologikus módon, hanem a különböző értelmezési modellek szerint csoportosítva.

A Mohács-toposz 18. század végi rendi szempontú használata nem a modern értelemben vett nemzetet ért csapásként ábrázolta a vereséget és következményeit; Mohács ekkor a nemesség történetének fontos eseménye, az ezt a csoportot ért legnagyobb, a hagyomány szerint famíliák százait érintő, több család kihalását okozó katasztrófa. A nemesi nemzet testének csonkulása miatt helyrehozhatatlan veszteség azonban egyúttal ugyanezen közösség történetének egyik legdicsőbb eseménye is; annak legfontosabb históriai bizonyítéka, hogy a korporatív csoport megfelel hivatásának, az ország katonai védelmének, teljesíti a vérrel adózás kötelességét. A verses szöveghez csatolt szerzői jegyzet tanúsága szerint elsősorban ennek kívánt emléket állítani Etédi Sós Márton *„Magyar Gyász"* (1792) című epikus költeménye[7] is: *„Minden Írók meg-egyeznek abban, hogy a 'Mohátsi mezőn' a Históriákban fel-jegyzett Fő-Rendeken kívül 500 Nemes Famíliák estenek-el. Tellyes igyekezetem volt, hogy azon 500 Famíliákat név szerént ki-tanúlhassam, mellyik lett légyen; de tzélomat abban el-nem érhettem; hanem a' mint némelly régi írásokból, és sok bizonyos Famíliák' hiteles Archívumiból világosodhattam, fel-jegyeztem."*[8] Mint a jegyzetből kiderül, Etédi Sós kifejezetten az egyes nemesi családok története felől közelített az eseményhez, és állítása szerint igyekezett teljes terjedelmében felmérni a nemesség elszenvedte veszteséget. Ennek megfelelően „eposzában" nemcsak a csatában részt vevő nemesek hosszú verses katalógusát adta elő, hanem a szöveghez csatolt névmutatókkal („A' Magyar Országi Familiáknak Mutató Táblája"; „Erdélyi Familiák") pontosan visszakereshetővé tette az egyes családok (h)őseit. Azt, hogy a mű célja nem annyira a pontos történeti rekonstrukció, mint inkább a 18. századi nemesi famíliák renoméjának növelése volt, jelzi, hogy a szerző még azokat a Szapolyai vezetésével hadba induló erdélyi családokat is akkurátusan felsorolta, amelyek elődei (bár szándékukban állt) oda sem értek a csatába. Ezt a célt támasztja alá az is, hogy a hősök listáját jócskán kiegészítette fiktív tételekkel; olyan 18. századi famíliákat is a csata résztvevői közé sorolt, amelyek ősei – legalábbis a műben említett néven és sze-

[6] Takáts 2014. 152.

[7] A „Magyar Gyász" részletesebb értelmezését lásd Csonki 2019.

[8] Etédi Sós 1792. 163.

repben – egészen bizonyosan nem lehettek jelen a harcmezőn.[9] Ennek könnyen felismerhető példája az egyik legjelentősebb korabeli arisztokrata család 1526. évi szerepvállalását méltató strófa: *„A' nagy Eszterházy ezeket követte, / Griffes tzimerit zászlókra tétette, / Sopronyi seregeit az alatt vezette, / Pozson Vármegyét-is maga mellé vette."*[10]

Míg a *„Magyar Gyász"*-ban Mohács az önfeláldozó hazafiság példájaként a nemesség erényeit, ezen belül pedig az egyes családok dicsőségét hivatott igazolni, Ányos Pál 1781-ben született „Barcsaynak" címzett költeményében jogi argumentumként, a nemesi prerogatívák intakt megőrzése mellett szóló történeti érvként használta a toposzt. A versben a költő a nemesi szabadság csorbulása miatt érzett aggodalmának ad hangot: *„Ó boldog őseink! hiszem ti tudgyátok, / Szabad kunyhóinkat melly drágán kaptátok. / Rajtok van pecséttye nemes véreteknek, / Rajtok fényes jele vitéz sziveteknek. / Mért kell hát reszketnünk illy örökségünkben, / Mellyért annyi polgár halt meg nemzetünkben."* Az 1526. évi csata felidézése pedig mint a féltett előjogokat megerősítő történeti bizonyíték kap szerepet a gondolatmenet lezárásában: *„Térjünk már most vissza Mohács mezejére, / Boruljunk őseink elhullott vérére / Kérjük zokogással szent árnyékaikat, / Ne hadják rabságra jutni fiaikat!"* Mohács ebben az esetben nem csupán a nemesség hazafiúi erényeit bizonyítja; a témát a gravaminális politika nyelvén megszólaltató szöveg elsődleges célja, hogy igazolja a nemesi szabadságjogok birtoklását.

A 18. század végi és 19. század eleji költészetben gyakran találkozni Mohács egy az előbbitől eltérő értelmezésével is, amely a Habsburg-ház nézőpontjából adja elő a magyar történelem alakulását alapvetően meghatározó eseményt. A dinasztikus modell ugyan nem áll ellentétben a rendi értelmezéssel, sőt gyakran azzal összekapcsolódva bukkant fel irodalmi és történetírói művekben, a két elbeszélés mégis jócskán különbözik egymástól. Elsősorban azért, mivel az előbbiben a 16. századi vereség nem csupán példaként, hanem mint egy célelvű történelmi folyamat része jelenik meg. E szerint Mohács Magyarország a vegyesházi királyok korszakát lezáró két Jagelló (II. Ulászló és II. Lajos) uralkodása alatt végbemenő hanyatlásának tragikus mélypontja, ugyanakkor egy új korszak kezdete is. Az 1526-ban megüresedett magyar trónt a következő évben Habsburg Ferdinánd személyében elfoglaló dinasztia – mint azt számos szöveg hangsúlyozta, Isten segítségével és a Gondviselés tervének megfelelően – előbb megmenti az országot a végső pusztulástól, majd a 18. századra újra erőssé és virágzóvá teszi azt. Ebben a narratívában Mohács, mint Magyarország történetének hanyatló szakaszát lezáró végpont egyben egy új, sikeres éra kiindulópontja is, és mint ilyen, egyszerre tekinthető katasztrofális és szerencsés eseménynek. Ezt a 20–21. századi történelmi tudatban élő Mohács-kép felől szemlélve igencsak meglepő, kettős értelmezést legtömörebb formában Ignatz Aurelius Fessler fogalmazta meg Magyarország történetéről írt több kötetes német nyelvű művének az 1526. évi eseményeket tárgyaló részében, ahol az ütközet előzményeinek és lefolyásának részletes ismertetése után a következőképpen foglalta össze annak tanulságait: „Így végződött hát a magyar nép legvéresebb, valóban legdicsőbb, a legközelebbi következményeiben legszörnyűbb, a távolabbiakban, Isten segítségével, legszerencsésebb napja Mohácsnál." *(„Also endigte sich des Ungarischen Volkes blutigster, in der That rühmlichster, in seinen nächsten Folgen, schrecklichster; in den entferntern, unter Gottes Führung, glücklichster Tag bey Mohács.")*[11]

Persze Mohács dinasztikus szempontú, az ország bukásának elbeszélését üdvtörténeti narratívába átfordító előadása számos formában megjelent a 18–19. századi magyar költészetben is. Gvadányi József *„A' mostan folyó ország gyűlésnek satyrico criticé való leírása"*[12] (1791) című munkájában az 1790/91-es országgyűlés egyik közjogi vitájához kapcsolódó argumentáció megalapozására használta az esemény elbeszélésének ezt a modelljét. A szóban forgó részben a szöveg elbeszélője azt kívánja cáfolni, hogy a Habsburg-ház örökösödési sorának II. József halála után bekövetkezett meg-

[9] Baksay [1899.] 226; Rédey 1926. 319.
[10] Etédi Sós 1792. 132.
[11] Fessler 1823. 326.
[12] Gvadányi 1791.

szakadásával a Pragmatica Sanctio érvényét vesztené, és a magyar rendek visszanyernék a szabad királyválasztás jogát. Az érvelés kiindulópontjaként Gvadányi érzékletes leírást ad a hon csatát követő állapotáról: *„Ama szerencsétlen Mohátsi ütközet / Meg esvén: jól tudja egész Magyar Nemzet, / Márs itten Hazánknak melly szörnyün kedvezett, / Inségnek tengerén tsak allyig evezett."* A folytatás szerint az országot az Ausztriai-ház menti meg a teljes pusztulástól, miután a még megmaradt kevés hazafi felajánlja neki a koronát, a történet pedig a kétfejű sas szárnyai alatt élvezett béke és bőség idilljében éri el boldog végkifejletét: *„Nyugszik régtül Hazánk két szárnyai alatt, / Mellyet szánkba teszünk, édes minden falat, / Pálma fa árnyékba, Úr, Pór, Paraszt mulat, / Kerített békesség körülöttök falat."* A mohácsi csata és következményeinek bemutatása a szabad királyválasztás mellet szólókkal szemben a dinasztia örökös királysága mellett felhozott „méltányossági" érvként épült be Gvadányi művébe.

A dinasztikus elbeszélési modell a magyar történelem más aspektusaival is összekapcsolódott, különböző területeken igazolva és dicsőítve a Habsburg-ház uralmát. Így például a reformkorig több költő használta ezt a narratívát a magyar kultúrtörténet alakulási folyamatának értelmező kereteként; e szerint a Mátyás idejében virágzásnak induló, ám a török uralom alatt egyre pusztuló magyar kultúra újbóli felemelkedése ugyancsak a Habsburgoknak volt köszönhető. Ilyen, Mohácsot és az ország Habsburg-ház általi helyreállításának folyamatát művelődéstörténeti elbeszélés alapjává tévő, (kultúr) politikai célú gondolatmenetekkel lehet találkozni Peretsényi Nagy László *„Léta"*[13] (1800) című verses elbeszélő művében és Verseghy Ferenc *„A' Magyar Músának háládatos öröme"* (1806) című költeményében is. A Mohács-toposz efféle használatának legszemléletesebb példája azonban Pázmándi Horvát Endre *„Magyar Parthenon 1828"*[14] (1829) című verse. Az 1526. évi vereséget és annak következményeit a nemzetre kiszabott isteni büntetésként megjelenítő költő a közvetlen veszteségek közül, a szöveg céljának megfelelően, elsősorban a kulturális jellegűeket emelte ki: *„Fölszakad a' vég nap; koczkánk forgása vakot vet; / Elvesztünk! Feketült felhőkben menyköveк űztek / Menyköveket, 's keserű italunknak kelyhe Mohácsnál / Telt csapaton föllül, 's Buda ékessége lehamvadt! / Pécsi anyák ötszáz tanuló ifjakkal adóztak / Vértes Pallásnak, kiket inkább védnie kelle / Mint önnön gyermekeit, 's koszorúkat fűzni fejekre. / Vissegrád oda lön. Palotád Esztergami Főpap / Préda; 's mi fájdalmasb, könyves szökrénye Vitéznek."* A további pusztulásnak természetesen itt is az vet véget, hogy Isten a Habsburg-ház trónra emelése miatt megkegyelmez a nemzetnek. A dinasztia uralma pedig elhozza a magyar kultúra és nyelv új virágkorát: *„Parlagon a' tudomány hagyatik két századon által, / És csak néha kicsiny csillám, mi lehetne jelenti. / A' régolta bezártt ajtót megnyittya Theréza: / Ez leszen a' kezdet. Kardgyát hüvelyébe ereszti / Sok Magyar, és fegyverre szokott keze lantra szelídül. / Ültetek a' Nagy lekűnek székébe Nagyobbat: / Bölcsességemnek szikrája vezérli Ferenczet: / Parténont tudományoknak 's a' nyelvnek emeltet, / A' nagy Hon közepén ragyogót."* Pázmándi Horvát versével kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a szövegben a magyar művelődéstörténet dinasztikus elbeszélésének hatóköre túllép az uralkodóházon; a Habsburgok, illetve a tudomány és kultúra ügyéért áldozó magyar arisztokraták tevékenysége egyazon isteni terv részét képezi: *„A' Föbbek nevei legyenek tudtodra kik által / Szándokom a' roppant alkotmányt tenni valóvá: / Széchenyiek, Vay, Károlyi, és Andrássy az elsők, / Két Teleky kiket, és többek vetekedve követnek, / Kiknek az emlékező Maradék templomot alkot."* A névsor természetesen tetszés szerint bővíthető volt; 1832-ben Jallosics Endre *„Nemzeti ünnep"* címen közölt, I. Ferenc uralkodásának negyvenedik évfordulójáról és egyben az akadémia alapítóiról is megemlékező munkájában a jelentősebb 18–19. századi magyar írók és költők katalógusával egészítette ki a történeti folyamat ábrázolását.[15]

A Habsburg-ház magyarországi uralmának a mohácsi csatát követően induló történetét a Gondviselés tervének részeként ábrázoló dinasztikus elbeszélési modellt olykor kifejezetten szakrális témákhoz is hozzákapcsolták a kor költői. A Mohács-motívum többször felbukkant a Szent Jobb 1771. évi

[13] Peretsényi Nagy 1800.
[14] Pázmándi Horvát 1829.
[15] Jallosics 1832. 9.

hazakerülését ünneplő szövegekben. Ezek az ereklye Mária Terézia általi megvásárlását és Budára szállítását az ország „régi fénye" helyreállításának szimbolikus záróaktusaként értelmezték, amely nemcsak politikai/jogi, hanem szakrális értelemben is véglegesen legitimálta a dinasztia uralmát. Faludi Ferenc *„Mária Terézia királyné asszonyunkhoz"* címzett versében ezen az alapon méltatta a királynő kiemelkedő tetteinek sorában az ereklye visszaszerzését, annak elvesztését (noha az közvetlenül nem Mohácshoz, hanem Székesfehérvár 1543. évi elestéhez kötődik) egyértelműen összekapcsolva az 1526. évi vereséggel: „Örökébe hoztad Istvánt / Ki Lajossal elveszett". Verseghy kései (1821–1822-re datált) *„Ének szent István király jobbjáról"* című versében részletesen kifejtette ennek jelentőségét; az államalapító szent király jobbjának hazahozatala e szöveg szerint a magyarok Ausztriai-házhoz való hűségének garanciáját jelenti: *„Hogy Mohácsnál megrontattunk, / Tőled is, óh! Megfosztattunk / [...] // Ámde háza Ausztriának / megtérítvén a hazának, / mind az eltünt díszeket, / Visszaszerzett tégedet // [...] Áldd meg Isten! jóvoltáért / és Te szent kéz a' hazáért / légy e háznak csillaga, / légy hűségünk záloga."*

A 19. század első felében az addig uralkodó rendi és dinasztikus elbeszéléseket opponáló Mohács-értelmezések is felbukkantak a magyar költészetben. Kölcsey Ferenc 1817-ben írt *„Rákóczi hajh..."* című verse azon szövegek korai példája, amelyek a dinasztikus narratívával homlokegyenest ellentétes módon mutatták be az 1526. évi vereség szerepét a magyar történelemben. A Rákóczi és Bercsényi búsongó magyarjai, vagyis a Habsburg uralom ellen küzdő kurucok nézőpontjából megszólaló költemény második versszaka a Mohács előtti országgyűlések megszokott helyszínén, Rákos mezején kihűlő oltár képével utal az ország politikai önállóságának elvesztésére, ebben jelölve meg a bánat okát: *„Rákóczi hajh, Bercsényi hajh! / Magyartok gyászban űl, / Még leng a szellem tőletek, / S már lelke sem hevűl. // Oltárunk áll s nem füstölög / Rákos szent mezején, / A szablya függ, s nem hord vitézt / Hátán a büszke mén."* A következő strófák a Rákóczi-szabadságharc bukásának perspektívájából idézik fel a magyar történelem gyászos emlékezetű eseményeit. A rövid katalógus első eleme, a Mohácshoz hasonlóan ugyan a király halálával járó, ám az ország függetlenségét nem veszélyeztető 1444. évi várnai csata ebben az elbeszélésben csekélyebb jelentőséggel bír, és nem is ébreszt erős érzelmeket a róla megemlékezőben; a veszteség és kudarc felett érzett szomorúság szelíden elégikus tónusban szólal meg ebben a versszakban: *„O Várna, Várna fűveid / Lengessék hűs szelek, / Borítsa csendes nyúgalom, / Király, emlékedet."* Ezzel ellentétben a szövegben is hangsúlyozott módon a hon vesztét hozó Mohács kiváltotta szent és mély érzések a katasztrófa mértékének megfelelő reakciót idéznek elő; vérkönnyeket csalnak a csatasíkon járó utazó szemébe: *„Vérkönnyet önt az útazó, / Mohács, virányidon, / Érzése mély, érzése szent, / Mert rajtad sír, o hon!"* Az emlékezethelyek listájának utolsó eleméként, a vezérlő fejedelem és társai bujdosásának kisázsiai helyszínére, és ezzel egyúttal a 18. század eleji, vereséggel záruló függetlenségi küzdelemre is utaló Pontus (Hellészpontosz, Dardanellák) megnevezésével *(„De bujdosóknak sírja te / Pontus határain, / Nem leng egy sóhajtás feléd / Hűv ének szárnyain!")* a szöveg a benne felvázolt történet értelmezésének valódi perspektíváját rögzíti. Az elbukott szabadságharcot megidéző sorok egyértelművé teszik, hogy miben áll az 1526. évi vereség igazi jelentősége: Mohács ebben a narratívában az ország politikai önállóságának elvesztéséhez vezető történelmi folyamat kiindulópontja; a csata emlékezete pedig elsősorban a függetlenség visszanyeréséért folytatott küzdelmük kudarca miatt tölti el továbbra is fájdalommal Rákóczi és Bercsényi magyarjait. A *„Rákóczi hajh..."* szerzője a 19. század költői közül valószínűleg elsőként mutatta be a 16. századi ütközetet annak dinasztikus szempontú, üdvtörténeti elbeszélésével éppen ellentétesen egy olyan passiótörténet kezdőpontjaként, amelynek centrumában a hon és nemzet függetlenségének elvesztése áll.

A következő mintegy három évtized verstermésében ugyan nem igazán lelni nyomát ehhez hasonló Mohács-értelmezéseknek, 1848-tól kezdve azonban megszaporodtak az olyan verses és prózai munkák, amelyek már nem a béke és prosperitás Habsburgok általi újrateremtésének érájaként, hanem mint az idegen uralom alatt szenvedő nemzet rabságának gyászos korszakát láttatták Magyarország történelmének utolsó három évszázadát. Jellemző példája ennek Vajda János 1848-ban a Nép Barátjában közölt *„Ki bánt?"* című versének történelemképe: *„Régen volt az, körülbelül / Háromszáz esztendeje,*

/ Mikor a magyart Mohácsnál / Elátkozta istene. // Régi dolog, hogy a magyar / Soha egyet nem értett, / Hej! sokat köszönhet ennek / A török, cseh és német. // Ezért adta istenünk a / Háromszázas láncokat, / S holmi szedett-vedett néppel / Veregette orrunkat." Noha az 1526. évi vereség Vajda szerint is isteni büntetésként érte a nemzetet, a Habsburg-ház uralomra jutása egyáltalán nem jelenti annak feloldását; ellenkezőleg, a csatát követő háromszáz év a régi fény és dicsőség visszanyerése helyett a nemzeti függetlenség elvesztésének és a Habsburg-dinasztia regnálásának idegen elnyomásként értékelt időszakaként jelenik meg ebben a szövegben.

Az Ausztriai-ház uralmát a Gondviselés tervének részeként ábrázoló dinasztikus Mohács-értelmezés opponálása olykor még ennél is határozottabb formát öltött a szabadságharc időszakában. Bardocz János Farkas András 1538-ban megjelent verses művéhez *(„Az zsidó és magyar nemzetről")* hasonlóan a zsidó és magyar nép történetének párhuzamos bemutatására építette fel 1849-ben Kolozsváron elmondott beszédét.[16] A hallgatóságot a függetlenségi harc támogatására buzdító lelkes szónoklatban felvázolt elbeszélés szerint a hunokat Attila, *„a szityták Abrahama ismertette meg a téj és mézzel folyó földdel"*, majd *„Árpád, a magyarok Mózese hozta be"* ide a népet. A hazai történelem fordulópontja ebben az orációban is Mohács, azonban a szónok a 16. századi veszedelemnél sokkal súlyosabb csapásnak állította azt, *„mellyel a nemzet sujtotta magát majdnem halálosan főbe, midőn az austriai ház karjai közé vetette magát"*. A két nemzet párhuzamos története szerint ezen a ponton a magyarok ugyanazt a bűnt követték el, mint a zsidók az aranyborjú imádásával; elfordulva istenüktől idegen bálványoknak kezdtek hódolni: *„Azonban mint hajdan a zsidó, úgy a magyar is elkezdett távozni Istenétől; s' a mint a zsidó az egy Istennek kellető tiszteletet arany borju imádásával vegyítette össze: úgy a magyar is, az austriai trónon mászkáló borjuk és ökrök imádására vetemedett."* A nemzeti függetlenség feladásával elkövetett bűntől pedig Bardocz érvelése szerint kizárólag a Kossuthtal, mint „polgári megváltóval" kötött új szövetség szabadíthatja meg a nemzetet.

A reformkorban (még ha csak unikálisan is) a mohácsi csata rendi értelmezésének oppozíciója is felbukkant a magyar költészetben. Czuczor Gergely bizonytalan datálású, valószínűleg az 1830-as évek második felében, vagy a következő évtized elején íródott *„Mohács"* című epigrammája[17] egy aktuálisan fontos politikai kérdés, a jobbágyfelszabadítás ügye kapcsán idézte fel az eseményt. A költemény első négy sora *(„Főúri gőg és visszavonás pártokra szakasztá / A honnak kebelét gyáva királyok alatt. / Tágult a fegyelem, gúny lett a harczi fenyíték, / Vélte magát úrnak följogosítva kiki")* a vereség „klasszikus" magyarázatával szolgál; felsorolja annak a korabeli közönség számára jól ismert okait (a visszavonást, a királyi hatalom gyengülését, valamint az eredeti, katonai karakter elvesztését, vagyis az elfajulást), a történelmi hagyományban gyenge uralkodókként számon tartott két Jagelló, II. Ulászló és II. Lajos regnálására utalva („gyáva királyok alatt") pedig pontosan kijelöli az ország mohácsi csatatéren bekövetkező bukását előkészítő hanyatló korszak időbeli kereteit is. Az epigramma második fele azonban a 18–19. századi költészetben egészen szokatlan okfejtéssel egészíti ki az eddig elmondottakat: *„Isteni ostorkint ült úr jobbágya nyakára / S a pórnak kicsikart vére kiálta boszút. / S megnehezült a világbírónak ítélete, s lőn a / Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács."* A harmadik disztichon hexameter sora kifejezetten a nemesség bűneként hivatkozik a parasztság helyzetének romlására a Mohácsot megelőző időszakban („Isteni ostorkint ült úr jobbágya nyakára"), a „pórnak kicsikart", bosszúért kiáltó vére pedig a korábbiakban II. Ulászló és II. Lajos idejére helyezett történeten belül aligha érthető másképp, mint az előbbi uralkodása alatt kitört 1514. évi Dózsa-féle parasztháborút követő – ugyancsak a nemesség által véghezvitt – megtorlásokra való utalásként. Noha az epigrammát záró sorok, számos korábban citált vershez hasonlóan a nemzetet ért isteni büntetésként értelmezik az 1526. évi vereséget, ennek okát Czuczor az eddig bemutatott példáktól egészen eltérően határozta meg; ebben a költeményben a valódi bűnt nem a katonai karakter elvesztése vagy a nemességen

[16] Bardocz [1849.]
[17] Erről bővebben lásd S. Laczkó 2022.

belüli széthúzás jelenti, hanem a nemzet mint közösség hibás értelmezése: a nemesi nemzetbe nem tartozó csoport(ok) kirekesztése és elnyomása. A vers konklúziója szerint ez utóbbi váltotta ki a „világbíró" nemesi nemzetet sújtó ítéletét, vagyis ez a katasztrofális vereség közvetlen oka. Ezt az értelmezést erősíti az is, hogy a szöveget berekesztő Kisfaludy-reminiszcenciából (eredeti formájában: „Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!") éppen az antonomáziaként – vagyis a 'Mohács' név helyettesítőjeként – használva is közismert, az esemény értelmezését a magyar történelmi tudatban mindmáig meghatározó fordulat, a „nagy temető" kép marad el. Czuczor az epigrammában kifejtett argumentációja alapján Mohács nem a „nemzeti nagylét" korszakának lezárója, és különösen nem a nemesség helytállását igazoló, veszteségeinek és erényeinek emlékét őrző, hőseinek nyughelyéül szolgáló szakrális tér (nagy temető); hanem éppen az e csoport által elkövetett bűnök jogos (isteni) büntetésének mementója. Azt, hogy a 16. századi csata elvesztésének okait boncolgató vers valóban a reformkor legalapvetőbb politikai törekvése, a jogilag egységes társadalom létrehozása tekintetében elengedhetetlen jobbágyfelszabadítás ügyéhez kapcsolódik, igazolhatja, hogy Wesselényi Miklós *„Balítéletekről"* (1831) című értekezésében szintén az ennek szükségessége melletti, gondolatmenetében és frazeológiájában Czuczor művére erősen emlékeztető érvelés részeként idézte fel Mohács példáját. A politikus szerint Mátyás uralkodását követően a korábban nagyobb szabadsággal bíró *„parasztoknak sorsok a' rendetlenség' 's a' hatalmasok zabolátlanságának következésében mindinkább rosszult"*, s a kereszteshad 1514. évi meghirdetése után ezért robbant ki a magyar történelemben ismert *„legirtóztatóbb lázadás"*. A nemesség ugyan végül győzedelmeskedett, de *„feledék, hogy keseredést új keserítés nem enyhít; nem gondolák meg, hogy boszuállásból kiontott vérből mindig új boszuállók, vagy legalább a' boszuállás szomja támad. Éktelenségek történtek a' lázzadás' vér-mocskolta zászlói alatt: 's erre eleink éktelenséget tettek, a' törvény' szent czímét használván boszu és rettegésszülte vad indulatjok' palástjául. 1514ben hozattak ama' törvények, mellyek ezen tisztelt névnek 's nemzetünknek örök mocskai."* A nemesi nemzet kettős bűne, a véres megtorlás és a parasztságot jogfosztással büntető, örök szolgaságba taszító *„erkölcsi 's keresztyéni legszebb érzéseket csúfoló"* törvények következménye *„a' haragos ég' megrázó ítélete"*, az 1526. évi katasztrófa, amellyel kapcsolatban Wesselényi Czuczor epigrammájához nagyon hasonló konklúziót fogalmazott meg: *„Mohács' térén kelle mind az embertelenül kiöntött vérért, mind az embertelen törvényekért lakolni, mind pedig azért, hogy a' hatalomra kapott oligarchia már zabolátlanságában mindent merészen gázolt."*[18] Mohács, ahogy az epigrammában, úgy a politikai értekezésben is a nemességnek szóló példa, ám az Ányos Pál korábban idézett költeményéhez hasonló szövegekkel ellentétben felidézésével Czuczor és Wesselényi nem a prerogatívák védelme, hanem éppen azok felszámolása és a jogkiterjesztés érdekében kívánt szót emelni. Mindkét szöveg arra figyelmeztet, hogy milyen következményekkel jár a közösség helytelen értelmezése, és egyes csoportok nemzetből való kirekesztése. Czuczor Mohácsot a jobbágyság szemszögéből újraértelmező epigrammája a reformkor politikai eszméihez legszorosabban kapcsolódó költői alkotások közé tartozik.

Ami a 19. század második felét illeti, az 1848–1849 utáni évtizedekben a 16. századi vereség emlékezete és annak költői reprezentációi gyakran asszociálódtak az elvesztett szabadságharc és általában véve a nemzeti függetlenség témájával; aki ekkoriban *„Mohácsot mondott, – Világosra gondolt"*.[19] És ez nem csupán az olyan újonnan készült szövegek esetében volt igaz, mint például Eötvös József a neoabszolutizmus időszakának vége felé írt, kitartásra buzdító *„A zászlótartó"*-ja (1863). A téma megjelenítése kihagyhatatlan részét képezte az 1850-es évektől igen népszerűvé váló hazafias versgyűjteményeknek, amelyek jellemzően a század első felében készült Mohács-költeményeken (elsősorban Kisfaludy Károly elégiáján) keresztül utaltak a közelmúlt eseményeire. Már az 1848/49. évi történéseknek emléket állító első,

[18] Wesselényi 1833. 197–201.
[19] Rédey 1926. 324.

„Hangok a múltból" (1851) címen napvilágot látott antológia előszava is Kisfaludy és Bajza soraival biztatta a nemzetet, *„ne essék kétségbe jövője' rejtélyes sorsán, mert: »Él magyar, áll Buda még!« és »Van bíró a' felhők fölött, / Áll a' villámos ég! «"*[20] Ehhez hasonló funkciót kapott az elégia az 1850–1860-as években többször kiadott *„Nemzeti dalkönyvecské"*-ben is. A gyűjtemény a *„Hazáról"* című fejezete huszonnégy versen keresztül kronologikus rendben mutatta be Magyarország a korhangulatnak megfelelően elsősorban a hódítókkal és zsarnok uralkodókkal szembeni küzdelmek sorozataként ábrázolt történelmét.[21] A ciklust nyitó, a honszerzésről szóló négy költeményt (Tompa Mihály *„Etele hun királyról"*; Garay Jánostól a *„Magyarok Mózese"* és az *„Árpád a honalapító"*; Aranytól *„A tetétleni halmon"*) követően már az Árpád-ház uralmának időszakát megjelenítő verscsoportban is domináns szerepet kap a nyugati szomszéddal szembeni védekezés (Vörösmarty *„A buvár Kund"*), illetve a hatalomba került idegenekkel szembeni ellenállás (Garay *„Bánk-bán"*) témája. A következő korszakot (a vegyesházi királyok korát) pedig már teljes egészében az erkölcsöket megrontó vagy zsarnokként viselkedő idegen uralkodók, illetve a velük való küzdelmek karakterizálják az antológiában (Székely József *„Csák Máté"*; Arany János *„Zács Klára"*; Garay János *„Kont"*). A hat szöveggel képviselt Hunyadi-kor, elsősorban a Mátyás uralkodásáról szóló költemények alapján, a honfoglalást követő egyetlen – bár az idegen befolyástól nem mentes – aranykorként tűnik fel a ciklusban (Czuczor Gergely *„Hunyadi"*; Tóth Kálmán *„Szilágyi Erzsébet"*; Arany János *„V. László"*; Kisfaludy Károly *„Budai harcjáték"*; Garay János *„Mátyás király Gömörben"*; Czuczor Gergely *„A legszebb ének"*). Kisfaludy Károly ezeket követő *„Mohács"*-a nemcsak a gyűjteményben három Szondi-verssel (Czuczor Gergely *„Szondi"*; Erdélyi János *„Szondi Drégelben"*; Arany János *„Szondi két apródja"*), és Vörösmarty a költő és hadvezérről szóló *„Zrínyi"*-jével képviselt török kori honvédelem témáját nyitja meg, hanem az utóbbi költeménnyel egyben átvezet a Habsburg-ellenes küzdelmek korába is. Az ország történetének antológiabeli előadását berekesztő verscsoport további szövegei Tompa *„Szécsi Máriá"*-ja, illetve két Mikes Kelemenről szóló költemény (Vörösmarty *„Mikes búja"*; Lévay József *„Mikes"*). Az utolsó bujdosó alakján keresztül a ciklus zárlata egyszerre utal a Habsburg-ellenes mozgalmak 18. század eleji csúcspontjára, a Rákóczi-szabadságharcra és a cenzúra miatt közvetlenül meg nem nevezhető aktuális témákra: 1848/49-re és az azt követő emigrációra. Ezen a Magyarország históriáját a függetlenség megőrzéséért vagy annak visszanyeréséért zajló szinte folyamatos küzdelemként ábrázoló narratíván belül az 1526. évi csatát megéneklő Kisfaludy-elégia ugyancsak kettős jelentéssel bírt. A *„Mohács"* egyfelől a magyar történelem a *„Nemzeti dalkönyvecske"* verssorozatából kirajzolódó elbeszélésének valódi tengelye; tragikus fordulópont, amely a jelenig tartó hosszú és gyászos korszak előhírnökeként a Habsburg-ház 1859-ben egyértelműen zsarnokságként érzékelt uralmának kezdetét jelzi. Kisfaludy Károly költeménye az önkényuralom éveiben ugyanakkor a szabadságharc bukásának allegóriájaként, valamint bizakodó zárlata miatt (mint azt a *„Hangok a múltból"* előszava tanúsítja) a kitartásra való buzdításként is olvasható volt a korabeli közönség számára.

Végezetül érdemes megjegyezni, hogy annak ellenére, hogy Mohács az 1850-es évektől kezdve elsősorban az 1848/49. évi eseményekkel és a nemzeti függetlenség kérdésével asszociálódott, a 19. század második felében is találkozni – ha csupán alkalmi jelleggel is – ettől eltérő értelmezéseivel. A dinasztikus narratíva használatának kései irodalmi példája Váradi Antal a koronázás 25. évfordulójára írt, a nemzet és a Habsburg-ház közös történetét felelevenítő színpadi műve. *„A Szent Korona"* (1892) című történeti képsorozat[22] természetesen az 1526. évi katasztrófával indul. A csata után az ország sorsa felett kétségbeeső Perényiné, valamint az ütközetet a fikció szerint sebesülten túlélő Tomori vigasztalásképpen betekinthet a nemzet jövőjébe. A kalocsai érseket már az 1552. évi egri diadal is megnyugtatja: *„Mohácsnak átka hát nem lesz*

[20] Kertbeny–Vasfi 1851. XII.
[21] *Nemzeti dalkönyvecske* 83–207.
[22] Váradi 1892.

örök." Buda 1686. évi visszafoglalása a felkelő nap fényével a nemzet újjáéledését jelzi. Az 1722. évi Pragmatica Sanctio megalapozza az ország boldog jövőjét, az 1867. évi koronázást látva pedig a mohácsi hadak vezére elégedetten nyugtázza: *„A mit Mohács elvesztett – visszanyertük".*

Szakirodalom

Baksay [1899.]: Baksay Sándor: *Dáma.* Budapest, [1899.]

Bardocz [1849.]: Bardocz János: *Bardocz Jánosnak Folyó évi martius 25, a' városház erkélyéről tartott beszéde.* Kolozsvár, [1849.]

Csonki 2019: Csonki Árpád: Etédi Sós Márton műve Mohácsról (1792). In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata. Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2019. 259–277.

Czuczor–Fogarasi 1867: Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.): *A magyar nyelv szótára* IV. Pest, 1867.

Etédi Sós 1792: E[tédi] S[ós] M[árton]: *Magyar gyász; vagy-is Második Lajos Magyar Királynak a Mohátsi mezőn történt veszedelme.* Pest, 1792.

Fessler 1823: Fessler, Ignatz Aurelius: *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. Ungarn's Fall.* Leipzig, 1823.

Gvadányi 1791: Gvadányi József: *A' mostan folyó ország gyűlésnek satyrico criticé való leírása.* Lipcse, 1791.

Kertbeny–Vasfi 1851: Kertbeny Károly – Vasfi Mór (szerk.): *Hangok a múltból.* Lipcse, 1851.

Jallosics: 1832: Jallosics Endre: *Nemzeti ünnep.* [h. n.], [1832.]

Nemzeti dalkönyvecske 1859: *Nemzeti dalkönyvecske.* Pest, 1859.

Pázmándi Horvát 1829: [Pázmándi] Horvát Endre: *Magyar Parthenon 1828.* Aurora [h. n.], 1829. 90–100.

Peretsényi 1800: Peretsényi Nagy László: *Léta magyar vitéz és Zamira pannóniai kis-asszonynak a' földön és tengeren történt viszontagságai.* Pozsony–Pest, 1800.

Rédey: 1926: Rédey Tivadar: Mohács emléke költészetünkben. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv.* Budapest, 1926. 313–334.

Simai 1905: Simai Ödön: *Mohács a magyar költészetben.* Mohács, 1905.

S. Laczkó 2019. S. Laczkó András: *Új nap, régi fény. Mohács a reformkori magyar lírában.* Pécs, 2019.

S. Laczkó: 2022. S. Laczkó András: „Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács". Czuczor Gergely Mohács-epigrammájáról. In: Varga Szabolcs – Türk Attila (szerk.): *Mohács szimfónia. Tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 26. Budapest, 2022. 151–158.

Takáts 2014: Takáts József: A nemzet: költői utópia. A „nagyság" fogalma Kölcsey Mohácsában. In: Uő: *A megfelelő ötvözet.* Budapest, 2014. 151–164.

Váradi 1892: Váradi Antal: *A szent korona. Történeti képek 5 szakaszban.* Budapest, 1892.

Wesselényi 1833: Wesselényi Miklós: *Balítéletekről.* Bukarest, 1833.

VERSIONS OF PERMANENCE

The Use of the Topos "Mohács" in 18th–19th century Hungarian poetry

András S. Laczkó

Key Words: history of literature, topos, Habsburg dynasty, nobility, national independence, serfdom

This paper aims to present (in the form of a brief typological classification) the different ways of interpreting the Battle of Mohács in its late 18th and 19th-century poetic representations, and attempts to outline the process by which the narratives of the 1526 defeat, which had been dominant at the beginning of the period, became replaced in poetic texts by interpretations that oppose them. In contrast to the interpretation of Mohács in some 18th-century works as an example of the Hungarian nobility's fulfillment of its duty and patriotic sacrifice, sometimes also advocating the preservation of the nobility's privileges, some authors of the reform era referred to the subject in support of the cause of serf emancipation. From the middle of the 19th century (mainly due to the influence of the 1848/49 War of Independence), the other narrative that had dominated the image of Mohács in the previous period – i. e. the dynastic interpretation of the battle as the beginning of a real success story (according to which, the Habsburgs saved the country from ultimate destruction, liberated it from the Turks, and finally made it strong and prosperous) – gave way to the interpretation of the same event as the beginning of the process leading to the loss of national independence, which is also more familiar to the 21st-century reader.

„A MOHÁCSI TEMETÉS"

Perényi Imréné Kanizsai Dorottya az irodalomban és a képzőművészetben*

Papp Júlia**

Perényi Imre nádor özvegyének, Kanizsai Dorottyának a története az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csatához kapcsolódik, amelyben a Magyar Királyság döntő vereséget szenvedett az Oszmán Birodalomtól. Istvánffy Miklós 1622-ben megjelent történeti munkája szerint az özvegy nádorné a csata után 400 embert fogadott fel, hogy eltemessék a mezőn heverő keresztény halottakat. Bár Kanizsai Dorottya tettének emléke szilárdan rögzült a hazai köztudatban, a történeti források nem támasztják alá hitelességét. Mind a fennmaradt oszmán forrásokból, mind a 20. század második felében feltárt tömegsírok vizsgálatából arra következtethetünk, hogy a csata halottait a törökök dobálhatták bele minden kegyelet nélkül a kiásott gödrökbe. Kanizsai Dorottya kegyes cselekedetének emlékével a 19. század eleje óta gyakran találkozunk a hazai irodalomban és képzőművészetben. Története szerepelt egy 1817-ben megjelent, az egyetemes és a magyar történelem kiemelkedő hősnőinek életrajzát bemutató kiadványban, illetve irodalmi folyóiratokban is, s alakja számos 19–20. századi költeményben is feltűnik. Bartók Lajos 1898-ban megjelent drámájában elevenítette fel a „mohácsi temetés" eseményeit. Kanizsai Dorottya legendai cselekedete Kovács Mihály, Orlai Petrics Soma és Horváth Károly festményén is megjelent, s a nemzeti történeti emlékezetben elfoglalt kiemelkedő helyét jelzi, hogy portréja több 19. századi sokszorosított grafikai lapon, illetve újság- és könyvillusztráción is szerepelt. Elsősorban ezek közvetítésével lett része a régebbi korok önfeláldozó, nemes tetteket véghezvivő asszonyait magában foglaló virtuális nemzeti női panteonnak, amely a 19. században fontos szerepet játszott a női öntudat és hivatástudat megerősítésében, a különböző női szerepkörök megismertetésében. Emlékét a 20. században is megőrizték: 1928-ban a mohácsi csatatéri emlékkápolna őt ábrázoló üvegablaka, 1976-ban a Mohácsi Történelmi emlékhelyen fából faragott szobra, 1986-ban pedig Harkányban felállított egész alakos köztéri szobra készült el.

Kulcsszavak: 1526, mohácsi csata, Kanizsai Dorottya, „mohácsi temetés", 19. századi történeti festészet

Az 1526. évi mohácsi csatához kapcsolódó képzőművészeti ábrázolások között tartjuk számon azokat a műalkotásokat, amelyek a siklósi vár úrnőjét, Perényi Imréné Kanizsai Dorottyát (1478 k. [?] – 1532 u.) mutatják be, amint a csata után 400 emberrel és a környék papjaival eltemettette a hadszíntéren maradt halottakat. A történetet Istvánffy Miklós (1538–1615) leírásából ismerjük. *„Minthogy azonban az elesetteknek oly nagy volt a száma, hogy a holttestek szagától nemcsak a mező, hanem a levegő is megromlani és megfertőződni látszott, s az ellenség elvonulása után a kutyák oly nagy tömege özönlött oda felfalásukra, hogy azt mondják az utasok, s akik arra jártak, csak életveszedelemmel mehettek arra, ezért Kanizsai Dóra, Perényi Imre nádor özvegye, az a nagy jámborságú asszony, megszánva a kereszténveket, akik a haza védelmében vitézül estek el, négyszáz embert saját költségén felfogadott, hogy a szanaszét fekvő és heverő holttesteket, nehogy a vadállatok, madarak és kutyák szaggassák szét és falják fel őket, hatalmas gödröket ásatva, eltemessék."*[1]

* A tanulmány az NKFIH 138702. számú, Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója című OTKA pályázata, a Nemzeti Kulturális Alap és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

** Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Papp.Julia@abtk.hu

[1] B. Szabó–Farkas 2020. 460. Vö. újabban: Varga 2018. 86; Tóth 2019. 138; Kanász 2020. 96–100.

A „mohácsi temetéssel" ismereteim szerint más 16–17. századi történeti munkában nem találkozunk, és forrásáról Istvánffy sem szolgált bővebb felvilágosítással. Elképzelhető, hogy korábbi toposzokat aktualizált és kapcsolt a korszak egyik legtekintélyesebb, legnagyobb befolyású asszonyához. A lengyelországi Wrocław mellett található Psie Pole („Kutyák mezeje", „Hundsfeld") például – ahogy a Wincenty Kadłubek (1161–1223) krakkói püspök által írt első lengyel krónikában *(„Chronica seu originale regum et principum Poloniae")* olvashatjuk, onnan kapta a nevét, hogy az 1109. augusztus 24-én ezen a területen a Német-római Császárság és Lengyelország között lezajlott csata után a tetemeket felfaló kutyák őrületbe estek, ezért senki nem merte megkockáztatni, hogy arra menjen.[2] Ismerjük a Vuk Karadzsics (Karadžić) (1787–1864) gyűjtéséből származó, *„A koszovói lányka"* című szerb-horvát hősi éneket, amelynek címszereplője az 1389. évi rigómezei csata után a helyszínen keresi vőlegényét, és közben ápolja és borral áldoztatja a sebesülteket.[3] Az bizonyos, hogy a halottak eltemetése a legtöbb kultúrában alapvető vallási követelmény volt, a holttestek vadak prédájául hagyása szégyennek, megaláztatásnak számított, mivel az Istentől való elhagyatottságot fejezte ki már az Ószövetségben is.[4] A végtisztesség megadása, illetve megtagadása volt az alapkonfliktusa Szophoklész (Kr. e. 497 vagy Kr. e. 496–406 vagy Kr. e. 405) Antigonéjának is.

Bár Kanizsai Dorottya kegyes tettének emlékezete nemcsak a hazai köztudatban rögzült szilárdan, hanem a szakirodalomban is,[5] a történeti kutatások számos kérdést vetnek fel valóságtartalmát illetően.[6] A csata halottainak eltemetéséről csak oszmán forrásokkal rendelkezünk. „A szultán naplója, amelyet az egész hadjáratról kiváló török történetírók vezettek, a csata idejét követő szeptember 1. napjával feljegyezte, hogy a ruméliai deftertár […], parancsot kapott, hogy az elesett gyaurok holttesteit szedesse össze és egy helyen temettesse el. Szeptember 2. napjáról pedig azt jegyzi fel a napló, hogy Ibrahim fővezér, a hadsegéde és a deftertár »elmentek összeszedni a hullákat. 20 000 gyalog és 4 000 páncélos magyart temettek el.«"[7] „A Mohácsnál megtalált sírok feltárása is arra enged következtetni, hogy nem kegyeletből történő temetéssel, hanem sokkal inkább hevenyészett cselekedettel van dolgunk, és azt az oszmán hadsereghez köthetjük."[8] Az, hogy a Mohácson előkerült tömegsírokban nem találtak a csontokon állati harapásnyomokat, nemcsak a halottak gyors eltemetésére utal, hanem megerősíti azt a feltételezést is, hogy Istvánffy leírásának alapja inkább egy irodalmi toposz lehetett, nem pedig valóságos esemény. Azt ugyanakkor nem zárhatjuk ki teljesen, hogy az özvegy nádorné valamilyen formában részt vett a halottak – például a menekülés közben elesettek – eltemettetésében, hiszen „Istvánffy jól ismerte a baranyai miliőt, s talán e történet lejegyzésével éppen egy helybeli, addig szóban fennmaradt történetet örökített meg."[9]

Kanizsai Dorottyának mindenesetre volt indíttatása érdeklődni a csata kimenetele iránt, hiszen mostohafia, Perényi Ferenc (1500 előtt – 1526) váradi püspök szintúgy részt vett benne, meghalt és holttestét sosem találták meg. Az bizonyos, hogy a korban rendkívül nagy tekintélynek és tiszteletnek örvendő kétszeres nádorné (első férje, Geréb Péter [?–1503] is nádor volt), aki leveleit öntudatosan palatinaként, azaz nádorasszonyként írta alá, részese volt a hazai

---

[2] *„Superest argumento loci appellatio, ad quem tanta canum confluxerat nomerositas, qui tanto cadauerum esu in quandam feritatem prorupere limphaticam, ut nullis illo pateret commeatus. Ideoque Caninum Campestre locus ille nuncupatur."* KADLVBKONIS 1612. 309.

[3] KISS 1957. 93–96.

[4] *„Három nap múlva fölemel téged a fáraó, de fára akasztat, és madarak eszik le a húsodat."* 1Móz 40,19; *„De Ricpá, Ajjának a leánya, zsákruhát fogott, és rájuk terítette a kősziklán az aratás kezdetén, amíg csak eső nem ömlött rájuk az égből. Nem engedte, hogy hozzájuk férjenek nappal az égi madarak, éjjel pedig a mezei vadak."* 2Sám 21,10.

[5] KOVÁCS 1976. 28–29; TAKÁTS 1982. 46–47; KOVÁCS 1996, 289. 294; PÉTER 2003. 47; ZIKA 2005. 2. ZIKA 2005. 26–29; KELÉNYI 2012. 505; HASANOVIĆ-KOLUTÁCZ 2019. 611–612.

[6] Legújabban KANÁSZ 2020.

[7] PAPP 1962. 36. A mohácsi csatában meghaltak eltemetésének lehetséges körülményeiről l. még N. IPOLY 1977. 218–222; KANÁSZ 2020. 98.

[8] KANÁSZ 2020. 98. Vö. FODOR–MÉRCZ 2023. 220–221. Lásd még e kötetben Szabó Árpád – Mai Tímea tanulmányát.

[9] KANÁSZ 2020. 98. Vö. ehhez: VARGA 2018. 86; TÖTH 2019. 138.

politikai közéletnek. Bejáratos volt II. Lajos udvarába, aki őt kérte meg, hogy a pécsi püspökkel együtt fogadja és kísérje Magyarországra az 1521. május végén az esküvőre érkező menyasszonyát, Habsburg Máriát (1505–1558). II. Lajos kétszer is meghívta Kanizsai Dorottyát a rendek tanácskozására, 1526-ban például a tolnai gyűlésre. 1532-ben a nemesek bélavári gyűlésére volt hivatalos, otthonosan mozoghatott tehát a közéletben.[10] Kérésére az uralkodó 1519-ben, szinte rögtön második férje halála után, egyesített címert adományozott az özvegynek, amelynek pajzsán a Kanizsai és – öntudatát, autonómiáját jelezve – a Geréb család (első férje családja) címere látható. Az adománylevél rendkívül dicsérő hangnemben említi az özvegy nádornét.[11]

Irodalom

Budai Ferenc (1760–1802) 1805-ben megjelent lexikonában,[12] illetve Peretsenyi (Peretsényi) Nagy László (1771–1827) 1817-ben kiadott, az egyetemes és a magyar történelem kiemelkedő hősnőinek életrajzát bemutató kiadványában[13] csak röviden számolt be Kanizsai Dorottya hőstettéről, míg a *Regélő* című irodalmi folyóiratban 1833-ban hosszabb leírást találunk az eseményről.[14] A szerző hangsúlyozza, hogy az asszonyok nemcsak „férjfias bátorságot, elszánást, hős tüzet" mutató tettekkel szerezhetnek maguknak dicsőséget, hanem olyanokkal is, *„mellyeket ők csendes körükben tesznek a' kedves haza boldogságára, 's honos feleik javára, tiszteletére..."*,[15] ahogy azt Perényiné Kanizsai Dorottya tette. A mohácsi csata és az azt követő események leírása után megemlíti a király holttestének keresésére indult expedíciót, összekapcsolva a holttest megtalálását a Kanizsai Dorottya által szervezett temetéssel: *„Nem sokára a' férje vesztét siratá Mária királyné Mohács felé küldötte Zettricz Ulrikot, és Sárffy Ferencz győri kapitányt a' királynak meghidegült tetemei felkeresésére. De hijában keresék azt a' mocsárban 's mohácsi téren; mert már akkor a' nemes lelkű 's jeles erkölcsű özvegy Kanizsay Dorottya, rövid idő múlva a' mohácsi boldogtalan ütközet után, 400 napszámost bérlett, kik által az ide 's tova heverő holt tetemeket földbe takarittatta, 's ezen ájtatos tette által, mellyre más honbeliek nem is gondolkodtak, hazájának örök háláját kötelezé le magának. Hihető ezen munkások utasiták a' királyné említett követjeit egy különösen megjelelt sirra, mellyben ezek a' megholt királyt sértetlenül, csak ajka lévén kevésé megsebesítve, lelék, és Székes - Fehérvárba vivén, átadták a' papságnak, hol addig is még illő pompával November 11-én eltemethették, Horváth Márton rejté el a' nagyprépostság egyik boltozatjába."*[16] A két esemény ennél is hangsúlyosabb összekapcsolásával – mint látni fogjuk – P. Szathmáry Károly (1831–1891) 1854-ben megjelent történelmi regényében, illetve Bartók Lajos (1851–1902) 19. század végi drámájában találkozhatunk.

Jászay Pál (1809–1852) 1846-ban megjelent, 19. századi történeti festészetünk fontos forrását jelentő történeti munkájában Kanizsai Dorottya tettének leírásakor alapvetően Istvánffy szövegére támaszkodott, azonban több példa felsorolásával általában is hangsúlyozta az asszonyok kegyeleti szerepét a mohácsi csata halottai végtisztességének megadásában: *„Az ingerült férfi kedély szikráinak az asszonyi érzékeny szív könyörülete lengett némileg közébe. Az ország azon részein, hol a török megfordult, büszhedő lovak s tevéknél egyebet látni nem volt; a mohácsi mezőn elhullottak nagy számú holtteste pedig még mindig takarítatlan hevert, bűzével megrontotta a levegőt, s az ebek olly sokasága*

[10] Takáts 1982. 45–46; Péter 2003; Kelényi 2012. 504–507.

[11] Kovács 1976. 27. Vö. http://nadasdymuzeum.hu/kanizsai-dorottya-2013-03-20; Ghyczy 1932. 68–70; Takáts 1982, 43; Schallaburg 1982. 584. tétel, 533–534 (Éva Straub); Nyulásziné 1987. XLVI. tábla, 128 (XLVI. szám); Mikó–Takács 1994. IX-57. tétel, 476 (Mikó Árpád); Péter 2003. 49; Réthelyi 2005. III-12. tétel, 181–182 (Érszegi Géza – Mikó Árpád); Kelényi 2012. 513–504.

[12] Budai 1805. II. 398–399.

[13] Heroineis az az a' nevezetes fejér népnek szép neméből magokat tetteikkel külömböztető szép nemnek élet–tárjok. Írta Peretsenyi Nagy László. Második darab. Pesten, 1817, 79.

[14] Regélő. Első magyar szépművészeti folyóirás (1) 1833. április, május, június. 3. szám, április 11; 24–25.

[15] Regélő. Első magyar szépművészeti folyóirás (1) 1833. április, május, június. 3. szám, április 11; 24.

[16] Regélő. Első magyar szépművészeti folyóirás (1) 1833. április, május, június. 3. szám, április 11; 25.

kezdte ellepni a csatatért, hogy többé az útas sem volt tőlök bátorságban. Az emberiség iránti részvéttől lelkesült özvegy nők keblében foganzott az eszme: a hon védelmében elhunytak tetemeit megmenteni az ebek, vadak, madarak marczonglásaitól. Kanizsay Dóra, néhai Perényi Imre nádor özvegye, 400 embert fogadott, kik összeszedjék s nagy sírgödröket ásván eltakarítsák a szerte büszhedőket. Ráskay Magdolna felkerestette egykori hitvesét, a dús Pálóczy Antalt, e nemzetség utolsó ivadékát, s oda, hol bátyja Mihály már nyolcz év óta porhadt, sárospataki jószágára vitette. A római hitűek várbeli egyháza éjszaki oldalán még ma is látható egy szépmüvű veresmárvány sírkő, melly a két testvér emlékét latin versekben adja át az utódoknak."[17]

Perényiné tettének emléke a költészetben is tovább élt. 1843-ban jelent meg Tárkányi Béla *Temetés* című verse:

„I.

Csapásra nyujtá vaskezét
A' sors Mohács felett,
'S Mohács egy véres honfisír,
Egy nemzet átka lett …

… Gyászfátyolok redői közt,
Mint egy tündéri nő,
Halványan egy őszült anya
A' vérmezőre jő.

Az éj villámfáklyáinál
Lát honfitesteket,
Lát honfivért, csonthalmokat,
Lát bús enyészetet.

És elfogúl, és felzokog,
Oly szívből s igazán,
Vélnéd, a nemzet angyala
Sír a szegény hazán ...

… »Csatába lángot vittek ők,
És honfiszíveket,
A' harcz igazság harcza volt,
Bár gyászos vége lett.

Oh, ennyi szent test nem lehet
Vad martalékául
Madár- 's elemnek, míg szivem
Honérzelemre gyúl!«

E' lelkes szózat hangozék
A' vérmező felelt;
Hallá a' romboló vihar
A' szót, és néma lett.

II.

Elmúlt az éj, a' más nap is
Nyugodni szállá már.
Mohács terén négyszáz magyar
Komoly parancsra vár.

Elöttök ősz Perényiné
Állt, gyász volt mindene;
Illyen lehetne tán a' bú,
Ha testet öltene.

»Utánam!« szól és felzokog,
'S kapával földbe vág,
'S a' szó után négyszáz magyar
Zokogva földbe vág.

Csak mélyen, mélyen ássatok,
Hisz nem kemény a' föld,
Hol annyi drága honfivér
Hazátokért ömölt …

… Felálla 's szól Perényiné:
»Jó éjszakát, Mohács!
Nagy isten, add, hogy hamvain
Legyen feltámadás!«

Utána a' négyszáz Magyar:
»Jó éjszakát, Mohács!
Nagy isten, add, hogy hamvain
Legyen feltámadás!« …"[18]

[17] JÁSZAY 1846. 104–105. Vö. PALÓCZI 1926. 7; PAPP 1962. 36–37; TAKÁTS 1982. 46.
[18] TÁRKÁNYI 1843. 380–383.

A költemény változatlan szöveggel, de új címmel – *Mohácsi temetés* – 1857-ben megjelent a költő összegyűjtött munkái között is,[19] ezért vélhette úgy a művészettörténeti kutatás, hogy *„Tárkányi állandó párhuzamot von a mohácsi és világosi események között, egyáltalán nem titkolva véleményét, szenvedélyesen könyörögve a feltámadásért, »az igazság gyászos végű harca« után."*[20] Az irodalomtörténet-írásban is „a tématörténeti szakirodalom rendszerint a neoabszolutizmus kora Mohács-képének jellegzetes példájaként hivatkozta a szöveget."[21] Korábban Hanus Erzsébet is úgy vélte, hogy az abszolutizmus és a dualizmus korában átalakul a Mohács-költészet, *„...a forradalom bukása után idézett Mohács-képek magukba foglalják Világos tartalmát is ... [valamint] Tárkányi Béla és Reviczky Gyula azonos című balladája, A nagy temetés, jelzik ezt a megközelítést."*[22] Bár mivel Tárkányi verse 1843-ban keletkezett, a Mohács–Világos allúzió mindenképpen illuzórikus, az valószínű, hogy *„az 1848–1849-es szabadságharc bukását követő évtizedekben Dorottya alakja a haza búsuló anyjának sokszor bemutatott allegóriájává vált".*[23] A 19. és a 20. században számos irodalmi alkotás örökítette meg emlékét,[24] köztük Jókai Mór (1825–1904) regényes történelmi munkája,[25] Bartók Lajos később ismertetésre kerülő drámája, illetve jeles költőink versei:

„...Varjuk kárognak éhesen,
A préda fel van osztva,
De ím, csodásan megjelen
Kanizsai Dorottya.

Szép arcza bús, ruhája gyász,
Ásót viszen kezében.
Szemébe könny, ajkán fohász:
«Ah hogy ezt is megértem!»
Feledni szélvészt, zúzmarát,
Miként az éj magánya,
Hallgatva négyszáz férfiú
Jön ásókkal nyomába.

«Holtak városa! csatatér!»...
- S kezeit összefonva,
Imádkozik a holtakért
Kanizsai Dorottya.

Igy áll soká ... s mig könnye hull,
Az ásót földbe nyomja,
S kezd ásni fáradatlanul
Kanizsai Dorottya.

S a négyszáz férfiú hamar
Követi ezt a példát;
Túr földet és gödröt kapar,
Legyen a sír elég tág.

Készülnek a hosszú sirok
Egymásután, sietve;
És a harminczezer halott
Beléjük lőn temetve.

És hogy az összes holtakat
Elhantolák zokogva,
Még ott könyez, még ott marad
Kanizsai Dorottya.

Szent asszony, hálás nemzeted
Feledni sose fogja,
Mily nagy temetést rendezett
Kanizsai Dorottya."[26] – áll Reviczky Gyula (1855–1859) 1889-ben keletkezett versében.

[19] Tárkányi 1857. 33–37. Vö. Farkas 2000. 463; B. Szabó–Farkas 2020. 614–615.
[20] Basics 1982. 53. Tárkányi költeményében kiemeli „a párhuzamot Mohács és Világos között". Keserü 1984. 37.
[21] S. Laczkó 2019. 221.
[22] Hanus 1976. 59.
[23] Kanász 2020. 97. Vö. S. Laczkó 2019. 219–222.
[24] Kanász 2020. 97–98.
[25] Jókai 1854. 352.
[26] Reviczky Gyula: *A nagy temetés*. (1889) In: B. Szabó 2006. 512; B. Szabó–Farkas 2020. 628–630. Vö. Lamperth 1926. 87–89.

„Vizen van a győző, a bús Perényiné
rőtszínü fáklyánál könnyek között temet
s hogy látta a paraszt, mint tett-vett csüggeteg,
az éjjel árnyain kisértetnek hivé."[27] – írta 1907-ben Kosztolányi Dezső (1885–1936).

„...Nekem a gyilkos is testvérem; én tudom,
mily könnyű manapság ölni, s milyen könnyű
mondani, hogy *minden mindegy.*
S testvérem mind, aki felejteni akar
és mint a bús folyó, izgatott tajtékkal
szennyes voltát eltakarja.

De jaj, testvéreim, ki mondja meg, mi jobb?
Tán nem feledésben van orvosság, hanem
éppen az emlékezésben!
Jertek, óh hömpölyt táj, az új Kanizsai
Dorottya járt erre, boruljunk hantjai
fölé a vak, titkos rögnek!

Oltsátok ki már a fáklyákat: jön a nap!
Lessétek, lessétek, milyen virág fakad
a halottas föld porából!
Tán illatát lelkünk süketen is értve
összetalál egymás testvér ütemébe,
mint vadak a muzsikától..." – olvashatjuk Babits Mihály (1883–1941) 1925-ben megjelent, az I. világháború eseményeinek fénytörésében írt versében.

KÉPZŐMŰVÉSZET

A „mohácsi temetést" a 19. században a képzőművészek is többször megörökítették. Kovács Mihály festményvázlatán *(1. kép)* a villám által megvilágított, viharos éjszakai ég alatt játszódó jelenet középpontjában a gyászruhás Perényiné áll, aki mögött egy másik gyászfátylas nőt is látunk.[28] Ludányi Gabriella 1981-ben úgy vélte, hogy *„Kovács Mihály festményéhez a közvetlen előképet Tárkányi Béla 1857-ben megjelent a Mohácsi temetés című verse*[29] *szolgáltatta, a kép szinte versszakról versszakra követi Tárkányi hasonlóan patetikus hangvételű költeményét."*[30] Az bizonyos, hogy Tárkányi 1854–1857 között többször sürgette a festmény elkészülését.

Basics Beatrix ezzel szemben Kovács Mihály festménye, illetve Than Mór *Mohácsi csatá*ja keletkezését P. Szathmáry Károly *Sirály* (1854) című történelmi regényével hozza kapcsolatba: az író *„a »Sirály«-ban nemcsak a csatát írja le, hanem azt a csata utáni képet is, mikor Perényiné megérkezik az öreg Bornemisszával és Czetricz-cel, a morvával, eltemetni a halottakat, és ekkor találják meg a király, II. Lajos holttestét [...] Ugyanekkor keletkezett Kovács Mihály képe a halottakat temető Perényinéről; nem sokkal ezután Than Mór »Mohácsi csatá«-ja, ahol még az egyes szereplők is megkülönböztethetőek és fölismerhetőek. Mindkettő pontosan és részleteiben is követi a regény szövegét."*[31] Szathmáry regényében a fáklyafénynél érkező, szomorú menetben egy kisgyerek és egy fiatal nő is jön, aki zokogva borul II. Lajos megtalált holttestére – a romantikus történet szerint a király szerelme, a valóságban is létező törvénytelen fiának (Jánosnak) az anyja.[32] Ludányi Gabriella néhány évvel később megjelent monográfiájában a festmény keletkezésének idejét 1852–1853 körülre, a katalógusrészben 1853-ra teszi,[33] készítését szoros összefüggésbe hozva *„a közelmúlt tragikus eseményei"*-vel, vagyis az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc

[27] KOSZTOLÁNYI Dezső: *Mohács*. (1907). In: B. SZABÓ 2006. 514; B. SZABÓ –FARKAS 2020. 631–632.

[28] Kovács Mihály: A mohácsi csata után Perényiné eltemetteti az elesetteket. Olaj, vászon, 38 × 53 cm, j. j. l. fest. Kovács Mihály. Eger, Dobó István Vármúzeum, ltsz. 55.118.

[29] A költemény valójában – mint láttuk – 1843-ban jelent meg.

[30] SZABÓ–SZÉPHELYI 1981. 265 (Ludányi Gabriella).

[31] BASICS 1982, 52. Kovács Mihály Perényiné-festményének előképeként Tárkányi versét is említi. Basics 1982. 53. P. Szathmáry Károly regényének részletéről l. még: RÉTHELYI 2005. 271. (Basics Beatrix).

[32] SZATHMÁRY 1854. 250–256.

[33] LUDÁNYI 1987. 47, 14. színes kép, 118. tétel, 123. Vö. SZABÓ–SZÉPHELYI 1981. 128. tétel, 265–266. (Ludányi Gabriella); BASICS 1982. 53; KESERŰ 1984. 37; KANÁSZ 2020. 97.

1. kép. Kovács Mihály: A mohácsi csata után Perényiné eltemetteti az elesetteket. 1853 körül? Eger, Dobó István Vármúzeum (Az Egri Főegyházmegye tulajdona)
Fig. 1. Mihály Kovács: Mrs. Perényi buries the fallen after the Battle of Mohács. c. 1853? Eger, Dobó István Castle Museum (Property of the Archdiocese of Eger)

bukásával. A festő 1875 körül, itáliai útja után a vázlatnál nagyobb méretű festményt készített,[34] amelyet ma a Hadtörténeti Intézet és Múzeum őriz: *„Velencéből ismét Bécsnek tartanak, hol bevégzi Tárkányi Béla balladájára írott »Mohácsi temetés« című nagyszerű vásznát.”*[35]

A témát 1860 körül készített festményén Orlai Petrics Soma is feldolgozta.[36] *(2. kép)* A kép jobb alsó részén néhány jobbágy a Levétel a keresztről vallásos ikonográfiai típushoz *(3. kép)* hasonló mozdulattal tartja a fehér lepedőbe burkolt halottat. Orlait foglalkoztatta a mohácsi csata témája, 1851-ben, Münchenben elkészítette II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló kompozícióját, és a mohácsi vészről készült „csataképe” szerepelt az Ernst Múzeum 1912. évi történeti kiállításán, illetve a múzeumban 1926-ban rendezett emlékkiállításon is.[37] A mohácsi temetés felhős, alkonyi ég

[34] Kovács Mihály: Mohácsi temetés. Olaj, vászon, 53 × 66 cm. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, ltsz. 4525. Vö.: Ludányi 1987. 56, 64. fekete-fehér kép, 369. tétel, 126.

[35] Benkóczy 1911. 187.

[36] Orlai Petrics Soma: Perényiné eltemeti a mohácsi holtakat. 1860 k., olaj, vászon, 48 × 51 cm. SZM – MNG, ltsz. 6835 T. Vö. Keserü 1984. 37; Flacke 1998. 547 (Dalos György); Galamb 2011. 17, 30, 33. tétel, 125; Galamb 2018. 24, 140–141, 31. tétel, 181. A képet említi: Kanász 2020. 97. 1910-ben Orlai egy Perényiné történetét ábrázoló olajfestménye Ernst Lajos tulajdonában volt. Ernst 1910. 85.

[37] Ernst ideiglenes 1912, VI. terem, 1. tétel (Mohácsi vész. Orlai Petrics Soma olajfestménye), 20; Ernst 1926. 4, 71. tétel (Orlai Petrics Soma: Mohácsi vész), 11.

2. kép. Orlai Petrics Soma: Perényiné eltemeti a mohácsi holtakat, 1860 körül. Magyar Nemzeti Galéria
Fig. 2. Soma Orlai Petrics: Mrs. Perényi burying the dead of Mohács, c. 1860. Hungarian National Gallery

alatt játszódó jelenetének középpontjában a kezeit kétségbeesésében prófétai mozdulattal égre emelő Kanizsai Dorottyát látjuk, aki mellett egy pap imádkozik. Férfiak, nők szedik össze a halottakat vagy imádkoznak mellettük. A kép jobb alsó részén néhány jobbágy a Levétel a keresztről vallásos ikonográfiai típushoz hasonló mozdulattal tartja a fehér lepedőbe burkolt halottat. Orlai 1847 körül már dolgozott egy *Mohácsi temetés* vázlaton, nem tudjuk azonban, hogy ez a II. Lajos holttestének megtalálásához vagy a Perényinét ábrázolóhoz készült-e.[38]

Perényi Imréné Kanizsai Dorottyának a nemzeti történeti emlékezetben elfoglalt kiemelkedő helyét jelzi, hogy portréja több 19. századi sokszorosított grafikai lapon, illetve könyvillusztráción is szerepelt. A *Pesti Hölgy-Divatlap (Közlöny a szépirodalom, művészet és kiválólag a divat köréből)* című női magazin 1864. évi, 5. évfolyamának jutalomképe a Vizkelety (Vizkeleti) Béla (1825–1864) *Perényi Ilona a mohácsi hősöket temeti* című – ahogy a műlapon olvashatjuk – „festvénye" nyomán Grund Vilmos (működött 1860–1880 között) által készített litográfia volt.[39] *(4. kép)* Az irodalmi és divat-

[38] KESERŰ 2013. 276–277; CSORBA 2015. 437–438; GALAMB 2011. 7; GALAMB 2018. 13 (1846. december – 1848 nyara között *„vázlatot készít egy Mohács-témájú festményhez"*). A kép vázlatát Orlai pápai diáktársa, Pap Gábor már 1848 közepe előtt látta: *„Tárgya az elesettek temetése leend. Teremtő lelkének nagysága kezeskedik e gyászemlékű esemény lélekrázó kiviteléről. Elsődleges vázlatát láttam."* KESERŰ 2013. 276. Vö. PAP Gábor: Néhány szó hazai festészetünk megalapítása tárgyában. Életképek, 1848. július 23. 100. L. még: KESERŰ 1984. 31, 33; GALAMB 2011. 13, 32. tétel, 175; GALAMB 2018. 17, 30. tétel, 181. Pap Gábor leírása talán inkább a Perényinére illene, ezt azonban a művész csak az 1860-as években festette meg, míg a II. Lajos holttestének megtalálása már 1851-ben készen volt. Lehet, hogy véletlen egybeesésként mindkettőjüket foglalkoztatta a téma, de elképzelhető, hogy Petőfi – aki ekkortájt írta a mohácsi csatával foglalkozó *Fekete-piros dal*t – látta ezt a vázlatot Orlainál, és ez volt hatással témaválasztására. Vö. KESERŰ 1984. 33; GALAMB 2011. 17, 55. jegyzet, 155; GALAMB 2018. 24, 55. jegyzet, 168. Nem tudjuk, hogy az Ernst Múzeum 1921. évi kiállításán Orlainak milyen témájú alkotása szerepelt: Második terem: Klasszikus mesterek. 35. tétel: Orlai Petrich Soma: Mohácsi csata után. Ernst Lajos úr tulajdona. ERNST–LÁZÁR 1921. 15.

[39] Perényi Ilona a mohácsi hősöket temeti. Heléne de Perényi enterant les heroes de Mohács. Helene v. Perényi lasst die Helden von Mohács bestatten. – Jelezve balra lenn a kép alatt: „Vízskelety B. festvénye után, kőre rajzolta Grund V. Jutalomkép a „Pesti-Hölgy divatlaphoz." Jelezve a kép alatt középen: „Kiadja: Király János. – Jelezve jobbra lenn a kép alatt: „Nyomt. Rohn és

3. kép. Perino del Vaga után: Levétel a keresztről, 16. század. Krétarajz. Szépművészeti Múzeum
Fig. 3. After Perino del Vaga: The Descent from the Cross, 16th century. Drawing. Museum of Fine Arts

lap 1864. évi első számában a témához kapcsolódva közreadta Szász Béla (1840–1898) *A mohácsi temetés. 1526.* című költeményét, amelynek utolsó soraiban a nemzethalál víziója rémlik fel:

„… S egy sír lőn ott a hősöknek megásva - -
Egy n e m z e t e t temettek volna ott el?
Leend-e még a napnak támadása?
A Krisztus is a sírból támadott fel!!"[40]

A vers után Remellay Gusztáv (1819–1866) *Perényi Ilona (Történeti rajz) – Magyarázatul műlapunkhoz* című, kétrészes, patetikus hangvételű írása következett,[41] amelyben a mohácsi vészt – Czuczor Gergely (1800–1866) *Mohács* című epigrammájához hasonlóan[42] – a magyarok bűnei miatt elszenvedett jogos isteni büntetésként értelmezte. A szöveg második felében a temetés este lezajló, szomorú jelenetsorát írta le. Az égő fáklyát tartó férfiak után a Perényi Ferenc váradi püspök holttestét kereső *„méltóságos alaku, gyászba öltözött matróna lépdelt, a legmélyebb fájdalom, a honleány s anya kettős fájdalma kifejezésével arcán."*[43] Mellette jött Drágffy Lóra, aki fiatal jegyesét, Lórándffy Dezsőt veszítette el. *„A két fő családbeli hölgyet még nehány úrnő s a nőcseléd követte azután mintegy tíz kaczagányos harcfi jött, a Perényiek sárospataki várnagya a rokant (sic!) Petróczy, mint vezére a négyszáz férfiúnak, kiket a nádor özvegye gyűjtött*

Grund, Pesten 1864. Révész 2015. 410. MNM TKCS, ltsz.: 3541. Vö.: Horváth 1927. 9–10; Katona 1976. 140–141. oldal között; Katona 1987. 136–137. oldal között; Péter 2003. 46. Vizkeletynek a litografált műlap alapjául szolgáló „festvényéről" nincs információm. A műlap máshol *Perényiné temeti a mohácsi hősöket* címmel, Grimm Vince litográfiájaként a *Hölgyfutár* 1864. évi jutalomképeként szerepel. Keserü 2013. 278. Perényinét a magyar nők pantheonjának tagjaként említi: Révész 2000. 592.

[40] Pesti Hölgy-Divatlap (6) 1864. január 1. 1. szám, 1. Vö. Révész 2000. 595.

[41] Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 1. 1. szám, 2–3; január 15. 2. szám, 13–15.

[42] „S megnehezült a világbirónak itélete, s lőn a Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács." B. Szabó–Farkas 2020. 595.

[43] Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 14. Remellay írásának, illetve a jutalomképnek a címében – mint láttuk – Perényi Ilona szerepel, s Remellay szövegében sem találkozunk Kanizsai Dorottya nevével, a szerző Perényinéként, illetve Perényi Imre nádor özvegyeként említi.

4. kép. Vizkelety Béla – Grund Vilmos: Perényi Ilona a mohácsi hősöket temeti. 1864. Litográfia
Fig. 4. Béla Vizkelety – Vilmos Grund: Ilona Perényi buries the heroes of Mohács. 1864. Lithography

össze azonnal, a mint értesült, hogy nagyrészt eltemetetlenül s a messze földről összesereglett ragadozó állatok s madarak prédájaként hevernek szerte azon hősök testei...", akik vértanúként haltak meg a hazáért.[44] Az imádkozó és éneklő résztvevők a pálosok rendfőnökének példájára térdre borultak, *„...csak Perényiné maradt állva s mint egy szobor, a nemzet vesztesége s fájdalma emlékszobra, emelé kezeit az ég felé".*[45] Az imádság után Sárkány Ferenc győri várnagy *„azt mondá Perényinének, hogy el fog találni a helyre, hol a hon zászlója védelmében kapott fejsebe következtében, kiadata lelkét a váradi ifjú hős püspök",*[46] a mondott helyen azonban csak az ország zászlósának, Drágffynak a holttestét találták meg, kezében az országzászlóval, illetve az őt védelmező Frangepán Mátéét, akiket a „nemzet sírásói" egy közös gödörbe helyeztek. Írása végén Remellay pontos képleírást is közöl: *„S e jelenetet ábrázolja e lap szép műmelléklete – Sárkány a magával hozott fekete zászlót tartá a hősök holttestei fölébe a míg azok, kik a gödröt ásták térdre borúlva imádkoztak s a Drágffy hölgy szintén letérdepelve s egyik kezével a vőlegényének szánt babérkoszorút tartva a másikkal szemeit elfedve sírt; a gödör mellett Sárkány a fáklya fényével árasztá el, a többé nem látandó arcokat, a Pálosok főnöke s egy másik szerzetes a végső áldás imát rebegték, Perényiné pedig a nemzet nagy fájdalma, kétségbeesése, de mégis reményleni merő bizalma képviselőjeként emelte kezeit az ég felé s halkan, de szíve mélyéből rebegett imát..."*[47]

[44] Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 14.
[45] Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 15.
[46] Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864, január 15. 2. szám, 15.
[47] Pesti Hölgy-Divatlap (5) 1864. január 15. 2. szám, 15.

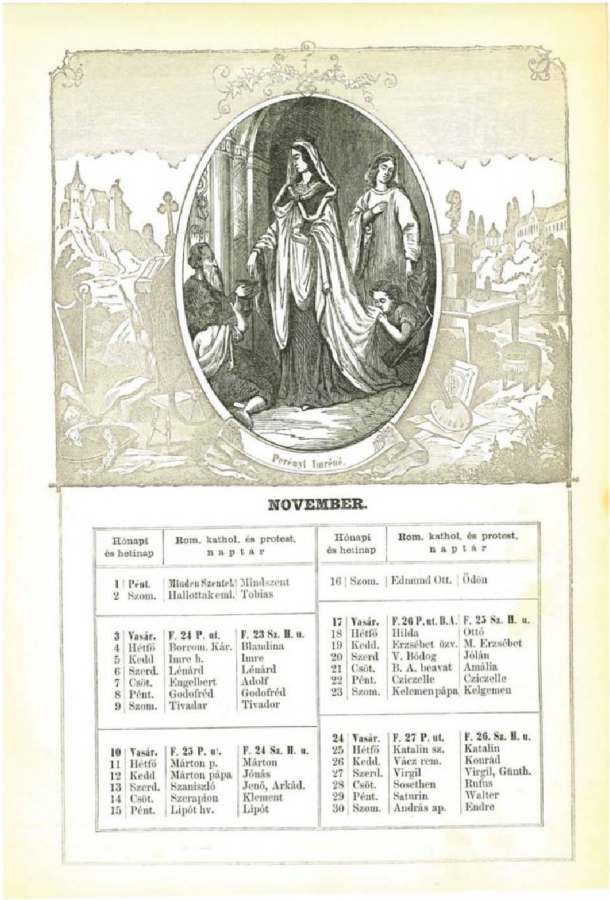

5. kép. Grund Vilmos: Történelmünk kiválóbb nő alakjai. 1860-as évek. Litográfia
Fig. 5. Vilmos Grund: The most outstanding women in our history. 1860s. Lithography

Az, hogy Remellay pontosan, név szerint azonosítja a képen látható személyeket, illetve leírja a jelenet előzményeit is, arra utal, hogy a kép és a szöveg között közvetlen kapcsolat lehet. Elképzelhető, hogy Vizkelety egy valós történeti neveket is tartalmazó, de mindenképpen fiktív, regényes leírást használt fel kompozíciójához. Ezt valószínűsíti, hogy *„Vizkelety hősnői 1862-től az Ország Tükrében mint Remellay Gusztáv elbeszéléseinek illusztrációi jelentek meg..."*[48] Az sem zárható ki ugyanakkor, hogy – ahogy Remellay írásának címe: *Perényi Ilona (Történeti rajz) – Magyarázatul műlapunkhoz* sugallja –, a képhez utólag készült a magyarázat. Vizkelety kompozíciójának reprodukcióját megtaláljuk Baranya megye 19. század végi monográfiájában is.[49]

„A történelem női hőseinek alakjai akkor kerültek középpontba Vizkelety képein",[50] amikor együttműködésbe kezdett a korszak néhány illusztrált női lapjával *(Családi kör, Pesti Hölgy-Divatlap)*. Jagelló Izabella (1519–1559) királyné, Tarczay Anna (1520 k.–1567), Bornemissza Anna (1630 k.–1688), Anjou I. Mária királynő (1371–1395) életének fontos eseményét bemutató életképi jelenetei[51] mellett ehhez a műcsoporthoz sorolhatjuk a művész Perényinét ábrázoló kompozícióját is.

[48] Révész 2014. 360.
[49] Várady 1897. 383.
[50] Révész 2014. 360.
[51] Révész 2014. 360–363.

6. kép. Perényiné Kanizsai Dorottya. In: Magyar Nők Évkönyve 1861. Szerk. Emília. Pest 1860. November hó
Fig. 6. Mrs. Perényi, Dorottya Kanizsai. In: Magyar Nők Évkönyve 1861. Ed. Emília. Pest 1860. November

Az 1860-as években jelentette meg Szinay István a hazai történelem legkiválóbb nőalakjait bemutató, Grund Vilmos által készített litográfiát, amelyen Kanizsai Dorottya arcképe is szerepel.[52] *(5. kép)* Perényiné ovális keretben megjelenő, tisztelőitől körülvett egész alakos portréja volt az egyik hónapképe a Kánya Emília (1830–1905) által szerkesztett *Magyar Nők Évkönyve* 1861. évi kötetének is.[53] *(6. kép)* A hónapképeken szereplő 12 nőről a kiadvány *Magyar nők Pantheonja* című fejezetében önálló írásokat is találunk, köztük a Perényiné tettét ismertetőt. A (tévesen 1522. augusztus 29-re datált) mohácsi csata éjszakáján – olvashatjuk a szinte egy festményt megelevenítő leírásban – *„...a hullatorlaszok közt fáklyás szolgáktól kísérve magas, gyászba burkolt, ősz fürtű nő bolyong. Szavára megnyílik a föld, és keblébe fogadja a halál gyűmölcseit; szavára enyhület száll a borzasztóan megcsonkítottak szívébe, és panaszhang nélkül adják ki végső leheletüket.*

A gyászos nő fia is itt veszett, a hős váradi püspök; de nemcsak annak tetemét födi be nyugtot adó földdel, nemcsak annak lelkéért rebeg ajka hő imát, de mindnyájáért; hisz mindnyájan fiai, mindnyájan magyarok voltak!

Áldott legyen emléked derék asszony, ki egymagad huszonhatezer ember sírásója, siratója valál; áldott légy és ne veszszen feledségbe neved: Perényi Imréné!"[54] A patetikus megfogalmazásban „a haza búsuló anyjának" említett, a 19. század második felében személyéhez kapcsolódó toposzára ismerhetünk.

Baranya megye millenniumi festményeként készítette el a Székely Bertalannál (1835–1910), illetve Lotz Károlynál (1833–1904) tanult pécsi festő, Horváth Károly (1873–1961) *Perényiné a mohácsi csatatéren* című alkotását, amely a vármegye székházába került.[55] Népszerűségét jelzi, hogy a kompozícióról a 20. század elején postai képeslap is készült.[56] *(7. kép)*

Perényiné alakja mind a hat képen megjelenik Bartók Lajos 1898-ban kiadott, Pap (Papp) Henrik (1864–1910) illusztrációival[57] díszített, *Mohács után* című drámájában.[58] Az egyik jelenet azt ábrázolja – ahogy egy évvel később a *Vasárnapi Ujság* két képet is közreadó ismertetésében olvashatjuk – *„mikor a vérmező elesettjei közt kíséretével a fiát keresi Perényiné, s e közben Lajos király holttestére*

[52] „Mária királynő, Szilágyi Erzsébet, Beatrix királyné, Rozgonyi Cicelle, Kanizsay Dorottya, Izabella királyné, Zrinyi Ilona, Lorántffy Zsuzsanna, Dobó Klára, Széchy Mária, Teleki Lászlóné Mészáros Johanna, Pálóczy-Horváth Mária, Brunswick Terézia, Fanny." Papír, kőrajz, 605 × 849 mm, MNM TKCS, ltsz. 55.765. Vö. Történelem – kép 2000. X–28. tétel, 570–571 (Sinkó Katalin).

[53] Magyar Nők Évkönyve 1861. Szerk. Emília. Pest 1860. November hó. Vö.: RÉVÉSZ 2000. 592, 597.

[54] Magyar Nők Évkönyve 1861. Szerk. Emília. Pest 1860. 41–42.

[55] VÁRADY 1897. 382; HASANOVIĆ-KOLUTÁCZ 2019. 599.

[56] KANÁSZ 2020. 96.

[57] Az illusztrációk egyikének magántulajdonban lévő rajzát (*Mohács*) Ernst Lajos megemlíti az 1800–1900 között készült magyar történelmi tárgyú műalkotásokat felsoroló lajstromában. ERNST 1910, 85.

[58] BARTÓK 1898. 6, 8, 10, 12, 28, 44.

7. kép. Horváth Károly: Perényiné a mohácsi csatatéren. Postai képes levelezőlap. 20. század eleje. Kanász Viktor gyűjteményéből
Fig. 7. Károly Horváth: Mrs. Perényi on the battlefield of Mohács. Postcard. Early 20th century. From the collection of Viktor Kanász

bukkanva, a rémületnek »Jaj Isten« fölkiáltása tör ki belőle".[59]

„(Előbbiek. Több nemes, fegyvernök. Lajos király holttestét hozva.)
NEMESEK, FEGYVERNÖKÖK (kívülről).
A király! a király! Oh jaj, Lajos király!
(A holtat benn leteszik)
1. NEMES.
Nézd, kegyes úrnő, a király!
ÖREG NEMES.
Királyunk Holtteste!
PERÉNYINÉ.

Jaj, jaj Isten!"[60] – olvashatjuk a csata után, a mohácsi mezőn játszódó dráma ötödik jelenetében. Az illusztráción a karjait – Orlai Petrics Soma említett festményéhez *(2. kép)* hasonlóan – kétségbeesetten égnek emelő Perényinén kívül a kutatásban részt vevő férfiakat és két nőt látunk. Bal oldalról egy holttestet hozó, szomorú menet érkezik, s a kép jobb oldalán is látjuk egy halott hordágyon heverő, fehér lepellel letakart testének részletét. Egyértelmű utalást tartalmaz II. Lajosra az egyik vitéz kezében tartott sisak, amely felismerhetően az ebben az időben neki tulajdonított páncélhoz tartozott.[61] *(8. kép)*

II. Lajos holtteste és Perényiné a drámakötetnek azon a vadromantikus illusztrációján is szerepel, amely „…azt a perbeszállást adja vissza, a mely Perényiné, a kétségbeesett anya, és a seregével későn érkező Zápolya közt a király holtteste fölött kitör. Perényiné czélzatossággal vádolja a trónra vágyó Zápolya késedelmét. Az felingerlődik; szó

[59] Vasárnapi Ujság (46) 1899. január 29. 5. szám, 77.
[60] Vasárnapi Ujság (46) 1899. január 29. 5. szám, 77.
[61] Bartók 1898. 10. oldal utáni kép. A páncélról újabban ld.: Papp 2020; Papp 2022.

8. kép. Pap Henrik: Könyvillusztráció. In: Bartók Lajos: Mohács után. Budapest, 1898. 10.
Fig. 8. Henrik Pap: Book illustration. In: Lajos Bartók: After Mohács. Budapest, 1898. 10.

szót ér s az indulat hevében kitör rajta betegsége: a nehéz kór, a mely aztán látománykép az izzó trónon ülő Dózsa Györgyöt állítja elébe. Ezt a látományt örökíti meg második képünk."[62] *(9. kép)* Az előző ábrázolással ellentétben ezen hangsúlyos szerepet kap a király fehér lepellel letakart, páncélos holttteste, éppúgy, mint azon a képen, amelyik a csatamezőre érkező Szapolyai Jánost (1490–1540) és Török Bálintot (1502–1551) ábrázolja.[63] A fiktív történettel, hogy II. Lajos holttestét Perényiné találta meg – mint láttuk – már a *Regélő* 1833-as számában, illetve P. Szathmáry Károly 1854-ben megjelent *Sirály* című történelmi regényében is találkozunk.

A mohácsi csatatéri emlékkápolnában 1928-ban készült el a Perényiné Kanizsai Dorottyát ábrázoló, Haranghy Jenő (1894–1951) iparművész által tervezett, Palka József (1860–1952) által készített üvegablak.[64] *(10. kép)* Kanizsai Dorottyának az 1976-ban átadott Mohácsi Történelmi Emlékhely parkjában látható, fából faragott szobrát Samu Géza (1947–1990) készítette. *(11. kép)* 1986-ban állították fel a Baranya megyei Harkányban Borbás Tibor (1942–1995) szobrászművész Kanizsai Dorottyát ábrázoló egész alakos köztéri szobrát *(12. kép)*.

Az elmúlt évszázadokban nemcsak az 1526. évi mohácsi csata vált a nemzeti emlékezet szerves részévé, hanem a tragikus eseményhez kapcsolódó két történet is. Az egyik Dobozi Mihály és felesége legendája, akik a törökök elől menekülve hősi halált haltak: Dobozi neje könyörgésére megölte őt, hogy ne kerüljön rabságba, majd üldözőivel szembeszáll-

[62] Vasárnapi Ujság (46) 1899. január 29. 5. szám, 77. Vö.: BARTÓK 1898. 24. oldal utáni kép.
[63] BARTÓK 1898. 12. oldal utáni kép.
[64] BAUHOFFER 1976. 99; KANÁSZ 2020. 97.

9. kép. Pap Henrik: Könyvillusztráció.
In: Bartók Lajos: Mohács után. Budapest, 1898, 24.
Fig. 9. Henrik Pap: Book illustration.
In: Lajos Bartók: After Mohács. Budapest, 1898. 24.

va haláláig harcolt. Bár a szakirodalom nagy része napjainkig tényként fogadja el a Kanizsai Dorottya nevéhez kapcsolódó kegyeletes eseményt, úgy tűnik, a csata magyar halottainak általa történt eltemettetése is inkább a legendák közé sorolható, hiszen a megmaradt oszmán források szerint a holttesteket a törökök dobálták bele a tömegsírokba. Kanizsai Dorottya emlékét – Doboziékéhez hasonlóan – a hazai történetírás, irodalom és képzőművészet is elevenen őrzi. A 19. században nemcsak a „haza búsuló anyjának” a szimbólumává vált, hanem Dobozinéhoz hasonlóan része lett annak a virtuális nemzeti női panteonnak, amelynek tagjai a régebbi koroknak a hazáért önfeláldozó, nemes tetteket véghezvivő asszonyai lettek.

10. kép. Haranghy Jenő – Palka József: Kanizsai Dorottya. Üvegablak. 1928. Mohács, csatatéri emlékkápolna. Fotó: Schnell Tamás
Fig. 10. Jenő Haranghy – József Palka: Dorottya Kanizsai. Glass window. 1928. Mohács, memorial chapel on the battlefield. Photo by Tamás Schnell

11. kép. Samu Géza: Kanizsai Dorottya. 1976. Mohácsi Történelmi Emlékhely
Fig. 11. Géza Samu: Dorottya Kanizsai. 1976. Mohács National Memorial Site

12. kép. Borbás Tibor: Kanizsai Dorottya. 1986. Harkány
Fig, 12. Tibor Borbás: Dorottya Kanizsai. 1986. Harkány

SZAKIRODALOM

Baranyai művelődés 1976: *Baranyai művelődés. Mohács 1726–1976. 1976/II. A mohácsi csata áldozatainak emlékére*. [Pécs], 1976.

BARTÓK 1898: BARTÓK Lajos: *Mohács után. Történeti dráma. Papp Henrik rajzaival*. Budapest, [1898].

BASICS 1982: BASICS Beatrix: A magyar történelemábrázolás problémái (1848–1867). *Folia Historica* 10 (1982) 45–82.

BAUHOFFER 1976: BAUHOFFER József: A mohácsi csata helybeli művészeti emlékei. *Baranyai művelődés* (1976) 95–100.

BENKÓCZY 1911: BENKÓCZY Emil: Kovács Mihály levelezése Tárkányi Bélával. *Művészet* 10:4 (1911) 187–189.

B. SZABÓ 2006: B. SZABÓ János: *Mohács.* (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006.

B. SZABÓ–FARKAS 2020: B. SZABÓ János – FARKAS Gábor Farkas (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2020.

BUDAI 1805: BUDAI Ferenc: *Magyar Ország polgári históriájára való Lexicon a' XVI. század végéig.* I–III. Nagyvárad, 1805.

CSORBA 2015: CSORBA Dávid: A Mohács-szindróma, avagy II. Lajos halála (1526) historiográfiai nézőpontból. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 425–442.

ERNST 1910: ERNST Lajos: *A magyar történelmi festészet.* Budapest, 1910.

ERNST 1926: *Az Ernst-Múzeum kiállításai LXXXIV. Mohács emléke. Fiatal magyar művészek.* Budapest, 1926. szeptember hó.

ERNST–LÁZÁR 1921: *Az Ernst-Múzeum kiállításai. XLVII. Magyar remekművek. Első sorozat.* Rendezte ERNST Lajos és LÁZÁR Béla. Az Ernst-Múzeum kiadása. Budapest, 1921. évi május hó.

FARKAS 2000: FARKAS Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála I. *Magyar Könyvszemle* 116:4 (2000) 443–463.

FLACKE 1998: Monica FLACKE (Hrsg.): *Mythen der Nationen. Ein Europäisches Panorama.* Berlin, 1998.

Fodor–Mércz 2023: Fodor Pál – Mércz András: Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle* 65/2 (2023) 193–235.

Fodor–Varga 2019: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben.* Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet. Budapest, 2019.

Galamb 2011: Galamb Zsuzsa (Szerk.): *Orlai Petrics Soma (Mezőberény, 1822 – Budapest, 1880) Az ELTE Művészettörténeti Intézetének hallgatói és mezőberényi helytörténészek munkáiból.* Vezető tanár Keserü Katalin. 2011. file:///C:/Users/jpapp/Downloads/adoc.pub_orlai-petrics-soma-mezbereny-1822-budapest-1880.pdf

Galamb 2018: Galamb Zsuzsanna: *Orlai Petrics Soma.* Budapest, 2018.

Ghyczy 1932: Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címeres levele 1519-ből. *Turul* 46 (1932) 68–70.

Hanus 1976: Hanus Erzsébet: Mohács a költészet tükrében. *Baranyai művelődés* (1976) 50–61.

Hasanović-Kolutácz 2019: Hasanović-Kolutácz Andrea: 1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: Fodor–Varga 2019. 563–617.

Horváth 1927: Horváth Károly: Háború és művészet. III. rész. *Hadimúzeumi Lapok* 3:1–2 (1927. január–február) 9–10.

Jászay 1846: Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után.* I. Pest, 1846.

Jókai 1854: Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban.* Pest, 1854.

Kiss 1957: *A koszovói lányka. Szerb-horvát hősi énekek, románcok.* Fordította: Kiss Károly. Budapest, 1957.

Kadlvbkonis 1612: *Historia Polonica, Vincentii Episcopi Cracoviensis. Dobromili.* In Officina Ioannis Szeligae. Anno Domini 1612.

Kanász 2020: Kanász Viktor: Kanizsa és a mohácsi csata. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére.* (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17.) Budapest, 2020. 93–105.

Katona 1976: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei.* Budapest, 1976.

Katona 1987: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei.* Harmadik, bővített kiadás. Budapest, 1987.

Kelényi 2012: Kelényi Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálosoknak tett adományai. *Fons. Forráskutatás* és történeti segédtudományok. 19:4 (2012) 495–529.

Keserü 1984: Keserü Katalin: *Orlai Petrics Soma.* Budapest, 1984.

Keserü 2013: Keserü Katalin: Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után? In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai.* (Loci Memoriae Hungariae II.) Debrecen, 2013. 274–284.

Kovács 1976: Dr. Kovács András: Kanizsai Dorottya. *Baranyai művelődés* (1976) 27–29.

Kovács 1996: Kovács Gábor: A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Budapest, 1996. 283–303.

Lamperth 1926: Lamperth Géza: *Mohács. A mohácsi vész 400-dik évfordulójára.* H. n. 1926.

Ludányi 1987: Ludányi Gabriella: *Kovács Mihály (1818–1892).* Budapest, 1987.

Mikó–Sinkó 2000: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról.* Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, 2000.

Mikó–Takács 1994: Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Budapest, 1994.

N. Ipoly 1977: N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24:2 (1977) 206–222.

Nyulásziné 1987: Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein.* Budapest, 1987.

Palóczi 1926: Palóczi Edgár: A mohácsi csatatér régi emlékművei és ereklyéi. *Hadimúzeumi Lapok* 2 (1926) november. 5–7. szám, 4–10.

Papp 1962: Papp László: A mohácsi csata halottai. *Orvostörténeti Közlemények* 24 (1962) 33–50.

Papp 2020: Papp Júlia: Adatok II. Lajos magyar király páncélos ábrázolásaihoz. *Művészettörténeti Értesítő* 69:2 (2020) 269–302.

Papp 2022: Papp, Júlia: "...pugnas honeste obiit..." The armor formerly in the Viennese Imperial Zeughaus attributed to Louis II of Hungary in the Hungarian cultural history. *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde* 64:1 (2022) 69–98.

Péter 2003: Péter Katalin: Kanizsai Dorottya. In: Szentpéteri József (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben.* Budapest, 2003. 46–49.

Szabó–Széphelyi 1981: Szabó Júlia – Széphelyi F. György (szerk.): *Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus II.* Budapest, 1981.

SZATHMÁRY 1854: P. SZATHMÁRY Károly: *Sirály. Történeti regény.* III. Pesten, 1854.

RÉTHELYI 2005: RÉTHELYI Orsolya et al. (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítási katalógus.* Budapest, 2005.

RÉVÉSZ 2000: RÉVÉSZ Emese: A történeti kép mint sajtóillusztráció 1850–1870. In: MIKÓ–SINKÓ 2000. 580–597.

RÉVÉSZ 2014: RÉVÉSZ Emese: A „magyar régészeti festészet úttörője". Vizkelety Béla (1825–1864). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 39 (2014) 331–378.

Schallaburg 1982: STANGLER, Gottfried et ALII (Hrsg.): *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541. Schallaburg 82. Ausstellungskatalog.* Wien, 1982.

S. LACZKÓ 2019: S. LACZKÓ András: *Új nap, régi fény. Mohács a reformkori magyar lírában.* Pécs, 2019.

TAKÁTS 1982: TAKÁTS Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok.* Válogatta és sajtó alá rendezte: RÉZ Pál. Budapest, 1982.

TÁRKÁNYI 1843: TÁRKÁNYI Béla: Temetés. (Ballada) In: FRANKENBURG Adolf (szerk.): *Magyar életképek.* Második kötet. Pesten, 1843. 380–383.

TÁRKÁNYI 1857: TÁRKÁNYI B.[éla] J. *költeményei.* A költő életrajzával Toldy Ferencz által. Pest, 1857.

TÓTH 2019: TÓTH Ferenc: *A második mohácsi csata mítosza és valósága.* II. In: FODOR–VARGA 2019, 445–462.

VARGA 2018: VARGA Szabolcs: Genius loci: Az Istvánffyak Baranyában. In: ÁCS Pál – TÓTH Gergely (szerk.): *„A Magyar történet folytatója" Tanulmányok Istvánffy Miklósról.* Budapest, 2018, 59–87.

VÁRADY 1897: VÁRADY Ferenc (szerk.): *Baranya múltja és jelenje*, II. Pécs, 1897.

ZIKA 2005: ZIKA Klára: Az Irgalmasság diadala. Emlékezés Kanizsai Dorottyára. *Honismeret* 33:2 (2005) 26–29.

„THE FUNERAL OF MOHÁCS"

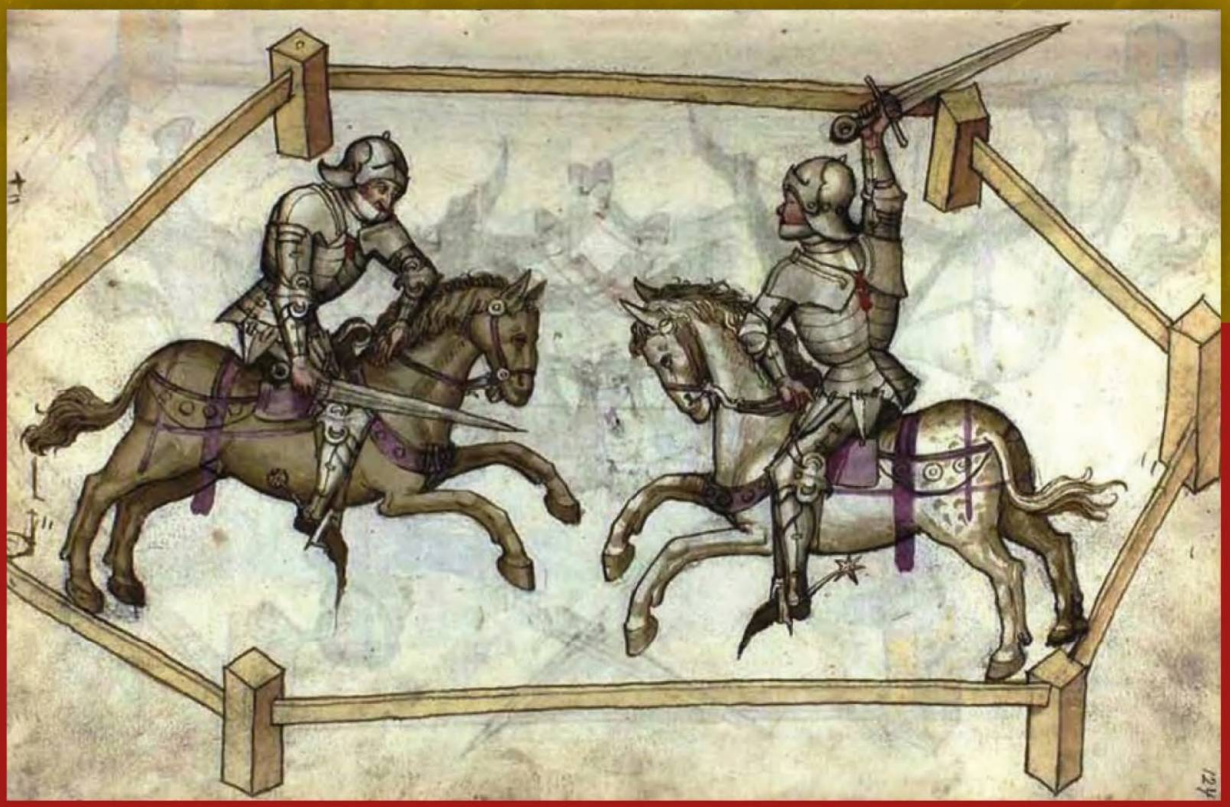
IMRE PERÉNYI'S WIDOW, DOROTTYA KANIZSAI IN LITERATURE AND FINE ARTS

JÚLIA PAPP

KEY WORDS: 1526, Battle of Mohács, Dorottya Kanizsai, „funeral in Mohács", 19th century historical painting

The tale of Dorottya Kanizsai, the widow of Imre Perényi, Palatine of Hungary, is connected to the Battle of Mohács, when, on 29 August 1526, the Kingdom of Hungary suffered a decisive defeat at the hands of the Ottoman Empire. According to the historical work of Miklós Istvánffy, published in 1622, after the battle the widowed wife of the palatine hired 400 men to bury the dead Christian soldiers lying on the battlefield. Although Dorottya Kanizsai's deed has a firm place in Hungarian national consciousness, we have no historical source that could prove its authenticity. Both the surviving Ottoman sources and the mass graves excavated in the second half of the 20th century suggest that the soldiers who died in the battle were thrown into pits dug by the Turks without paying them any respect. Since the beginning of the 19th century, Dorottya Kanizsai's merciful deed has frequently appeared in Hungarian literature and fine arts. Her story was included in a book published in 1817, which presented the biographies of outstanding heroines of foreign and Hungarian history, as well as in literary journals, and her character also appeared in several poems in the 19th and 20th centuries. Lajos Bartók described the events of the "funeral of Mohács" in his drama published in 1898.

The legendary deed of Dorottya Kanizsai also appeared in paintings made by Mihály Kovács, Soma Orlai Petrics, and Károly Horváth, and her prominent place in the national historical remembrance is also shown by the fact that her portrait appeared on several 19th-century prints, as well as in newspaper and book illustrations. It was mainly because of these depictions that she became part of the virtual national female pantheon of self-sacrificing women doing noble deeds in earlier eras, which played an important part in the 19th century in strengthening women's self-confidence and sense of vocation as well as in promoting various female roles. Her memory was also kept alive in the 20th century: in 1928, a glass window depicting her was made in the memorial chapel at the battlefield of Mohács, in 1976, a wooden statue of her was made in the Mohács Historical Memorial Site, and in 1986, a full-length public statue of her was unveiled in Harkány.

0000 Ft

9 786156 388544

www.martinopitz.hu